

РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Рівненського обласного краєзнавчого музею

ВИПУСК IV

(Матеріали наукової конференції 25-26.10.2006 р.)

РІВНЕ
"ВОЛИНСЬКІ ОБЕРЕГИ"
2006

18
09 ЖОВ 2011
942555 - КР - 25.00грн.
Г3024
Н-34
29 КВІ 2009
26 ТРА 2009
12 БЕР 2009

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ
ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Рівненського обласного краєзнавчого музею

ВИПУСК IV
(Матеріали наукової конференції 25-26.10.2006 р.)

РІВНЕ
"ВОЛИНСЬКІ ОБЕРЕГИ"
2006

УДК 908 (447)
ББК 26. 890 (4 Укр - 4 Рів)

Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. - Рівне: Волинські обереги, 2006. - 304 с.

У збірнику "Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV" опубліковані матеріали науковців, які відображають сучасний стан досліджень Волині та Полісся. Цей випуск присвячений 100-річчю з часу заснування першого музею в місті Рівне. Низка статей супроводжується фотографіями та додатками, що публікуються вперше.

Видання розраховане на науковців, викладачів, краєзнавців, студентів та широке коло шанувальників історії та культури рідного краю.

Відповідальність за достовірність наукової інформації (фактів, цитат, посилань, таксономічних, географічних назв тощо) несуть автори.

Адреса редакції:
Рівненський обласний краєзнавчий музей,
Вул. Драгоманова, 19
м. Рівне
Україна
33028

Телефон (факс) 8 (0362) 26 75 80, E-mail: rivnemuseum @ ukr. net

РІВНЕНСЬКА ОБЛДЕРЖБІБЛІОТЕКА
Інв. № 212355

ISBN 966-416-037-7

© Рівненський обласний краєзнавчий музей, 2006
© Автори статей, 2006

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ 100-РІЧЧЮ З ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ ПЕРШОГО МУЗЕЮ В МІСТІ РІВНЕ

Редакційна колегія

Головний редактор
БУЛИГА Олександр Степанович
директор Рівненського обласного краєзнавчого музею
Заступник головного редактора
РОМАНЧУК Олег Степанович
заступник директора Рівненського обласного краєзнавчого музею по науковій роботі,
член спілки дизайнерів України
УКРАЇНЕЦЬ Алла Миколаївна
завідувач відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею
МАРЧУК Ігор Володимирович
завідувач відділу Інституту дослідів Волині
САУШ Ольга Михайлівна
завідувач відділу природи Рівненського обласного краєзнавчого музею
СТОКОЛОС Надія Георгіївна
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціальних наук
Рівненського інституту слов'янознавства Київського Славістичного Університету
БУХАЛО Гурій Васильович
кандидат історичних наук, в.о. професора кафедри українознавства Рівненського інституту
слов'янознавства Київського славістичного університету
БОНДАРЧУК Ярослава Віталіївна
кандидат мистецтвознавства, в.о. доцента кафедри документознавства та інформаційної діяльності
Національного університету "Острозька академія"
ГАЛУХА Любов Юріївна
кандидат історичних наук, Рівненський державний гуманітарний університет
ПАЩУК Іван Григорович
голова Рівненського обласного краєзнавчого товариства Всеукраїнської спілки краєзнавців,
керівник редакційно-видавничого відділу Рівненського факультету Державної академії керівних
кадрів культури і мистецтв
ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович
кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту
слов'янознавства Київського Славістичного Університету
ПРИЩЕПА Олена Петрівна
кандидат історичних наук, Рівненський державний гуманітарний університет
ТИШКЕВИЧ Раїса Костянтинівна
завідувач Сарненського історико-етнографічного музею,
заслужений працівник культури України

ЗМІСТ

Музеєзнавство

Булига Олександр. Музейна справа в Рівному. Погляд у минуле. Сучасні проблеми та перспективи 9
Прищепа Олена. Періодичні видання початку XX ст. про діяльність музею Рівненського сільськогосподарського товариства 11
Бухало Гурій. Рівненський обласний краєзнавчий музей. 1963-2006 рр. Спогади 16
Данильчук Галина. Рівненський музей у роки німецької окупації 1941-1944 рр. 24
Шахматова Людмила. Музейний літопис (директорат та завідувачі фондами в 1944-1985 рр.) 29
Українець Алла, Пархоменко Тетяна. Комплектування етнографічної колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею 32
Дмитренко Алла. Становлення етнографічного музейництва на Волині 38
Войтюк Тетяна. Скарби монет XVII ст. у колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею 43
Нагорна Інна. Наймолодший пагінець краєзнавчого музею 48
Каук Тетяна. Нетрадиційні форми та методи науково-освітньої роботи в Рівненському обласному краєзнавчому музеї 51
Кононюк Оксана, Позіховська Світлана. Виставкова діяльність як один із пріорітетних напрямків музейної діяльності (у розрізі співпраці музеїв Волині) 55
Мушировський Володимир. Зброя музейного арсеналу 58
Костюк Михайло. Музей волинських німців у Лінстові 69

Історія

Брухлій Валентин. Участь Української Повстанчої Армії у визвольних змаганнях на території Кореччини 72
Брухлій Ніла. Історія виникнення німецької колонії в селі Користь Корецького району 78
Дребот Володимир. Висвітлення процесу німецької колонізації Волині в другій половині XIX ст. на сторінках газети "Киевлянин" 81
Жилюк Вікторія. Національно-визвольна боротьба місцевих загонів ОУН(Б) на Житомирщині в 1943 році 86

Корчак Андрій, Кулінець Павло. Написи на івриті як важливе джерело вивчення єврейського минулого міста Броди 90
Кострица Микола. До питання про сучасну парадигму українського наукового краєзнавства 93
Кукурудза Андрій. Проект основного статуту православної церкви в Польщі 1927 р. як квінтесенція собороправних змагань на Волині....97
Леонова Людмила, Прищепа Олена. Опис фондів навчальних закладів Державного архіву Рівненської області XIX – початку XX ст. 101
Лотоцький Юрій. Подорож М. І. Костомарова місцями битви під Берестечком 108
Мартинюк Ярослава. Джерельна база дослідження діяльності інституту місцевого самоврядування на Волині в міжвоєнний період 110
Марчук Ігор. Початки формування УПА на Волині та Поліссі в світлі нових історичних документів 114
Надольський Йосип. Реалізація на Рівненщині сталінської депортаційної політики в 1944-1950 рр. 121
Рябчикова Фаїна. Історичні розвідки Анатолія Дублянського в часописі "Український голос" (1941-1944 рр.) 125
Стоколос Надія. Протидія православної церкви в Польщі поширенню нової унійної церкви в 20-30-ті рр. XX ст. (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею) 130
Терлецький Віктор. Ушинські в зв'язках з Волинню та Поділлям 136
Толстуха Лілія. До історії переселення українців у Канаду (за матеріалами книги Пітера Шостака "For our children") 142
Шевчук Степан. Велика Волинь у слідчих матеріалах Кирило-Мефодіївського товариства 145

Археологія

Охріменко Григорій, Охріменко Василь, Маркус Ігор, Локайчук Світлана. Вивчення глиняної пластики та інших керамічних виробів пізньотрипільського поселення Голишів....151
Позіховський Олександр, Самолюк Валерій. Дослідження ґрунтового могильника IV-III тис. до н. е. в м. Острог 155
Прищепа Богдан. Ювелірні вироби з Пересопниці доби середньовіччя 159
Прищепа Богдан, Бабінчук Людмила. Поповнення археологічної колекції княжої доби Рівненського обласного краєзнавчого музею в 2002-2005 рр....167
Ткач Віталій. Кістяні вироби, знайдені на території Дубенщини під час археологічних розвідок 172

Видатні постаті краю

Бородинська Ліна. Місіонерська діяльність Володимира Гусарука 177
Ганницький Сергій. Леся Українка та Черкащина 181
Гарбарук Ольга. Життєвий і творчий шлях Арсена Левковича....184
Манько Микола. Волинський краєзнавець Іполит Федорович Липський....186

Назарук Вікторія. Геральдична поезія Даміана Наливайка в контексті барокового світогляду 189
Нахратова Тетяна. Життя та діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Рівненської області) 194
Пономарьова Тетяна. Володимир Короленко в Рівному: до історії однієї фотографії 197
Радіонова Надія. Громадсько-політична діяльність Антона Нивинського на Волині (1890-1945 рр.) 200

Культура та освіта

Данілічева Валентина. До історії шкільництва Рівного в міжвоєнний період (20-30 рр. XX ст.) 204
Кожушко Наталія. З історії Рівненської чоловічої гімназії (училища). Директори гімназії (училища) 208
Корчак Андрій. Історія українських церков м. Броди XVII - першої половини XX ст. 212
Михальчук Роман. Мізоцька святиня (з історії церкви Різдва Пресвятої Богородиці смт. Мізоч Здолбунівського району Рівненської області) 217

Мистецтвознавство

Крук Олена. Реставрація документального фонду. Проблеми та методи 221
Луц Віктор. Культурно-мистецьке життя Рівного початку XX ст. у листуванні Миколи Біляшівського 223
Пащук Іван, Закревський Олександр. Бібліотечний мистецький клуб "У світі прекрасного" — центр естетичного виховання читачів 224
Романчук Олег. Новітні технології обліку, дослідження та реставрації культурних цінностей 226
Юрчук Ольга. Естетичний гурток Георгія Косміаді в Рівному 229

Фольклор та етнографія

Барабаш Ірина. Рецепція повстанських пісень про неволю 233
Ільчук Ольга. Локальні особливості деяких звичаїв та обрядів у селах Рівненського району 239
Макарова Ольга. Колекція різьблених виробів із фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею 241
Мірошниченко-Гусак Людмила. Інвентарна книга Волинського музею в Луцьку як джерело вивчення писанкарства на Волині 242
Несен Ірина. "Білий птах з чорною ознакою" (за матеріалами з Рівненщини) 244
Чайковська Лілія. Головні убори волинянок другої половини XIX — початку XX ст. 248
Шкляєва Наталія. Татарські мотиви в народній топонімічній прозі Західного Полісся 252

Щербань Олена. Музей в Опішному як осередок збереження і розвитку місцевого гончарства 256

Охорона природи та екологія

Володимирець Віталій, Сауш Ольга. Загальний огляд родини Orchidaceae та необхідність охорони її представників 259
Грищенко Юрій, Яковишина Маргарита. Регіональні проблеми створення природно-заповідних та екологічних мереж у Рівненській області 262
Жураковський Болеслав. Природні умови та зародження землеробства на Погоринні 267
Ільчук Василь, Наумов Дмитро. Природничі експедиції. Весна-літо 2006 269
Кондратюк Костянтин, Кондратюк Інна. Моніторингова оцінка природно-ресурсного потенціалу Рівненського району 271
Наумов Дмитро. Порівняння даних А. В. Ксенжопольського (1912 р.) з сучасними даними розповсюдження метеликів родини Nymphalidae в Рівненський області 281
Сауш Ольга. Історія вивчення фітобіоти на території Рівненської області (на основі гербарного матеріалу Рівненського обласного краєзнавчого музею) 283
Ткачук Володимир, Бузун Владлен. Лісистість Рівненщини (XIX-XX ст.) і шляхи її оптимізації 285
Шлапак Людмила. Меліорація Західного Полісся. Історичний погляд на проблему 290
Якимчук Аліна. Регіональні ландшафтні парки: світовий досвід управління та соціально-економічне значення 295

Відомості про авторів 299

МУЗЕЄЗНАВСТВО

МУЗЕЙНА СПРАВА В РІВНОМУ. ПОГЛЯД У МИНУЛЕ. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Олександр БУЛИГА

Особлива роль у суспільстві належить тим закладам, які зберігають пам'ять минулих епох, відтворюють життя мешканців землі, збирають, вивчають та представляють для широкого загалу різноманітні, часто унікальні предмети, що допомагають прилучатись до культурних, мистецьких, історичних, природних надбань. Саме такими закладами є музеї.

Історія музеїв порівняно невелика й обчислюється двома-трьома сотнями років. Проте значна частина музейних закладів за часи свого існування зазнавали руйнувань, грабувань у часи воєнних лихоліть, панування тоталітарних режимів, частково чи повністю втрачаючи свої колекції. Небагатьом із них вдалось зберегти свої збірки цілісними від часу їх заснування.

І все ж сам факт існування музею рано чи пізно зобов'язує небайдужих до прекрасного організовувати нові храми культури, які стають осередками духовності, місцями, до яких ідуть допитливі, ті, хто цікавиться пам'ятками та шедеврами, що творить людський талант, навколишній світ.

Рівненський обласний краєзнавчий музей (РОКМ) у 2006 році відзначає дату — 100-річчя від часу заснування першого рівненського музею. Вона опосередковано пов'язана з нашим минулим, проте музейні фахівці не могли обійти своєю увагою подію, що відбулась у нашому місті сто років тому, коли тут було організовано перший музей, який дав початок роботі по збереженню та представленню для широкого загалу історико-мистецької спадщини Волинського краю.

Перший рівненський музей започатковано в 1906 році при сільськогосподарському товаристві міста. Він складався з відділів: археології, етнографії, нумізматики, природи, старовинних книг. Про його роботу писала губернська газета "Жизнь Волыни" та "Известия императорской археологической комиссии". У роки Першої світової війни музей було пограбовано, його колекції зникли безслідно. Проте в Рівному пам'ятають про існування першого місцевого музею, роботу, яка йшла по накопиченню краєзнавчого матеріалу. Тому період його діяльності можна вважати передвісником створення теперішнього Рівненського обласного краєзнавчого музею, а 1906 рік — датою, коли було розпочато музейну справу в нашому місті.

У 20-ті роки XX ст. у Рівному створено новий музей, який дістав назву господарський музей Волині, в його експозиції були й експонати, які збереглись від першого рівненського музею. Сучасний музей Рівного має окремі предмети зі старих колекцій, намагається зберігати та примножувати музейні традиції, що закладались у місті ще на початку XX ст. і розвивались в подальшому. Сьогодні перед нашим музеєм, як і взагалі перед музеями України, стоїть багато завдань, необхідно вирішувати безліч проблем. Відзначення 100-літнього ювілею від часу заснування першого музею у Рівному буде своєрідним поштовхом до пожвавлення музейної роботи, а також етапом музейного будівництва в місті, перехід від якого до нових звершень проходитиме з ретроспективним поглядом у минулі роки, засвоєнням уроків попередніх періодів.

Рівне в своїй історії не було потужним музейним центром. Ті музеї, що існували тут, були цікавими осередками культури, проте розвиткові музейної справи заважала провінційність міста, слабка зацікавленість влади в музейному зростанні, відсутність скоординованої програми музейного будівництва. За останній півстолітній відрізок часу місто зросло територіально, кількісно, підвищився його адміністративний статус.

У цей період здобував авторитет головний музей обласного центру. Значні якісні зміни розпочались у часи, коли музейні працівники позбавились ідеологічного впливу, змогли об'єктивно висвітлювати історичні процеси, представляти пам'ятки сакрального мистецтва, осмислювати національно-визвольні та культурні процеси. Методична база, створена в післявоєнний час, нові методологічні підходи дали змогу провести оновлення експозиції, реекспонувати морально застарілі комплекси та зали, проводити широку виставкову роботу. За часи незалежності в нашому музеї створювалось щорічно в середньому одна нова зала. Ці роботи проводились здебільшого власними силами, а це допомагало музейним працівникам здобути значний досвід, що робить кожну нову експозицію оригінальною, цікавою та привабливою.

Нині головними відвідувачами нашого музею є школярі та студенти, які відвідують тематичні екскурсії з навчальною та виховною метою. Туристичним об'єктом у повному обсязі Рівненський краєзнавчий музей з об'єктивних і суб'єктивних причин не став. Найголовніша — це та, що саме місто поки що є малопривабливим у туристичному плані, не створена тут відповідна туристична інфраструктура. Робота музею з навчальними закладами дає певні кількісні результати, співпраця ж із туристичними фірмами поки що не приводить до музею постійного відвідувача.

Музейні проблеми — це також збереження та охорона колекції, ремонтно-реставраційні роботи головного корпусу та двох допоміжних, розширення площ музейних фондів. Зараз три відділи Рівненського краєзнавчого функціонують як окремі музеї, проте постійна експозиція працює лише в Сарненському історико-етнографічному музеї, який має експозицію народної архітектури просто неба. Підходить до завершення побудова меморіального музею-кімнати письменника Уласа Самчука, де зібрані матеріали, пов'язані з рівненським періодом його життя. Не вирішеним є питання організації художнього музею, який не має власного приміщення й поки що представляє свою колекцію в краєзнавчому музеї.

Нерозв'язаних проблем маємо достатньо, поступово йде їх вирішення. Колектив Рівненського обласного краєзнавчого музею широко відкриває двері усім, хто прагне прилучатись до культурно-історичної спадщини Волині та Полісся, хоче познайомитись з доробками художників, майстрів, колекціонерів, які представляють свої роботи в наших виставкових залах, робить усе можливе для того, щоб пам'ять про минуле була збережена, а наші сучасники були обізнані з місцевою історією, мистецтвом, природними багатствами краю.

Рівненський музей є й значним науковим осередком. Наші працівники, використовуючи музейну колекцію, захистили сім кандидатських дисертацій (Олександр Молчанов, Світлана Кітова, Гурій Бухало, Любов Галуха, Богдан Прищепа, Олена Прищепа) пізніше двоє з них — Надія Стоколос та Яків Дідух здобули ступінь доктора наук. З цього року при музеї діє науково-дослідний відділ "Інститут дослідів Волині", що перейняв традицію вивчення рідного краю від наших земляків, які в далекій Канаді в часи української бездержавності збирали та публікували матеріали про батьківську землю, її минуле. Метою його роботи є організація здійснення комплексного вивчення історії та культури Волинського краю від найдавнішого часу до сьогодення, публікація здобутих матеріалів та їх впровадження у вітчизняну науку, освіту, культуру, створення нових музейних експозицій.

Традиційним для музею, нашого міста та області стало проведення фольклорно-етнографічного свята "Музейні гостини", яке проходить у травневі дні та присвячене міжнародному дню музеїв. Роботи учасників свята — народних умільців — поповнюють щорічно музейну колекцію. Сьогодні вона нараховує більше 140 тисяч експонатів. Значна їх частина потрапила до нас у результаті експедиційної роботи, яку ми будемо намагатись розвивати.

Для працівників музею наш заклад став другою домівкою, переважна більшість працюючих у РОКМ віддали не один десяток років цій роботі. Зростає й молоде покоління краєзнавців, яке переймає досвід ветеранів, робить усе для того, щоб музей жив, розвивався й міцнів. Для нас він є храмом культури, духовності, патріотизму та пам'яті.

Ми пам'ятаємо витоки музейної справи в нашому місті, робимо все, щоб у кожного, хто відвідає будинок по вулиці Драгоманова, 19, залишились найкращі спогади про Рівне, мешканців краю, а також тих, хто оживляє минуле, представляє прекрасне, зберігає історико-культурно-природничі здобутки Рівненщини.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ПОЧАТКУ XX ст. ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЮ РІВНЕНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Олена ПРИЩЕПА

Відлік історії першого музейного закладу в Рівному, який функціонував при місцевому сільськогосподарському товаристві, традиційно сучасні дослідники фіксують 1906 роком [1]. У переважній більшості їхні посилання ґрунтуються на згадці про заснування цього музейного закладу, яке зустрічається у польському краєзнавчому виданні Мечислава Орловича "Ілюстрований путівник по Волині", опублікованому в Луцьку в 1929 р. Так, описуючи найбільш цікаві історичні та архітектурні пам'ятки Волині, і, зокрема, Рівного, М. Орлович зазначив: "При товаристві рільничім існував музей..., заснований у 1906 р., який мав відділи нумізматичний, археологічний, етнографічний і природничий. Під час війни музей був пограбований, а його засновника Окенцького було вбито більшовиками" [2]. Між тим, ще в 30-і рр. XX ст. відомий волинський дослідник Я. Гофман звертав увагу на суттєві неточності в описі багатьох туристичних об'єктів та в подачі фактологічного матеріалу М. Орловичем.

То ж, на наш погляд, дата заснування першого музею в Рівному потребує уточнення, або, принаймні, підтвердження документальними джерелами початку XX ст. Зауважимо, що М. Орлович інформацію про рівненський музей подав аж через два десятиріччя після його створення. Якими при цьому джерелами він користувався, — невідомо. Окрім того, ще в 1975 р. до Рівненського обласного краєзнавчого музею із Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) надійшли фотокопії документів (ф. 1335, оп. 1, спр. 1299, арк. 62-63), які свідчать, що лише з 1908 р. при вже зазначеному товаристві, яке утримувало в Рівному ще й сільськогосподарський склад, почав діяти музей. Про це йде мова в листуванні за червень 1910 р. Волинського губернського жандармського управління зі своїм структурним підрозділом у Рівному: "При сельскохозяйственном складе в г. Ровно действительно с 1908 г. начали собираться старинные вещи, жертвуемые помещиками и другими лицами, относящиеся к истории Юго-Западного края и случайно находимые при раскопках, или выкапываемые из земли" [3].

Наголосимо, що спричинила розгляд поліцією цієї справи стаття "Польские музеи", опублікована в столичній газеті "Новое время" 1 червня 1910 р., автор якої недоброзичливо відгукнувся про діяльність музею в Рівному при місцевому сільськогосподарському товаристві, оскільки, на його думку, це товариство слугує "розсадником польської культури і носієм польської традиції" [4].

З метою уточнення дати заснування першого рівненського музею, напрямків його діяльності, адреси тощо звернемося до шести матеріалів, які були опубліковані у 1908 р. і в 1910 р. в періодичних виданнях Києва ("Dziennik Kijowski"), Житомира ("Волынь", "Жизнь Волыни"), Санкт-Петербурга ("Новое время", "Известия Императорской археологической комиссии") [5]. Статті були підготовлені до друку власними кореспондентами цих видань, прізвища яких з'ясувати не вдалося (у переважній більшості замість підписів вказувалися лише ініціали).

Найперша з відомих нам публікацій під назвою "Muzeum przy Towarzystwie Rolniczem w Rywnem" з'явилася у польськомовній газеті "Dziennik Kijowski " від 31 жовтня (11 листопада 1908 р.). Відразу зазначимо, що автор чіткої дати відкриття рівненського музею не вказав. У даній газетній статті йде мова про те, що "усі, хто б не відвідував сільськогосподарський синдикат у Рівному (так ще називався склад-магазин цього товариства — *О. П.*), то мусив звернути увагу на 2 кімнати в його приміщенні, заповнені предметами, що склали зародок музею, який створив при... товаристві п. Е. Окенцький... Зберегти від загибелі розпорошені на великих просторах історичні пам'ятки, систематизувати їх, оточити опікою... поставив собі за мету Е. Окенцький". Подає автор і стислий перелік музейної колекції, виділивши на першому місці археологічні матеріали [6].

Того ж 1908 р., у газеті "Волинь" (№ 22 від 22 грудня) була опублікована стаття "Музей при Ровенском обществе сельского хозяй-

ства", яка, принаймні, в частині опису колекції першого музею в Рівному дублювала текст попередньої публікації. Можливо, автором обох статей міг бути один і той самий кореспондент.

Подаємо дослівний текст цієї публікації (в сучасній російській орфографії):

"Не только в старинной помещичьей усадьбе, но и в избе крестьянина нередко можно встретить предметы или даже коллекции, которые если не имеют научного значения, но все же представляют некоторый общественный интерес. Скромно приютившиеся где-либо на стене, а то и заброшенные в кладовую или сундук, живут эти древние старцы, с нетерпением ожидая того момента, когда заботливая рука введет их одиноких в знакомое общество.

Известно, что в разных местах Волыни имеется много археологических остатков, часть их попала уже в руки иностранцев, а часть, если не представляет фамильной редкости, вероятно в углах кладовых и сундуков, доживает свой разрушительный век.

Мысль спасти от гибели эти памятники дорогой старины и положить основание будущему музею принадлежит директору ровенского общества сельского хозяйства г. Эдмунду Окенцкому, который при большой осведомленности и горячей любви к этому делу, в сравнительно короткий срок (около 2-х лет), собрал довольно хорошую коллекцию, в которую входят, между прочим, следующие предметы:

Очень хорошо сохранившийся клык мамонта (длина 7 фут. 10 дюйм.), найденный в ровенском имении князя Любомирского инженером Эдмундом Лапкой.

Памятники каменного века:

Каменные топоры и наконечники для стрел, найденные в с. Секерицы Острожского уезда, — дар г. Станислава Брезы.

Кремневые топорики, найденные в с. Москвин (очевидно, Моквин — *О. П.*) Ровенского уезда, — подарены графом Лешко Понинским-Валевским.

Каменные топоры (эолетической эпохи) и такой же топор (неолетической эпохи) — подарок г. Вильчковского.

В этнографическом отделе имеется:

Костюм крестьянки с. Рыдомля Кременецкого уезда — дар г. Рыщевской.

Костюм крестьянки с. Басового Кута Ровенского уезда — подарок г. Э. Окенцкого.

Мужской костюм из с. Верклишки Свенцянского уезда подарен г. В. Халецкой.

Коллекция народных костюмов княжества ловицкого (так в оригіналі; імовірно, "княжества Литовского". — *О. П.*) — дар Януша Радзивила из с. Шпаново Ровенского уезда.

Коллекция "намиток" (головные уборы крестьянок) — подарок г. Дорожинской из с. Тележинец.

В сельскохозяйственном отделе обращают на себя внимание коллекция колосьев хлебных злаков, прорастающих в Европе, — подарок графа Ивана Дунина-Карвицкого из Полонного.

В отделах зоологическом, орнитологическом и минералогическом имеется много редкостей, пожертвованных графом Брониславом Понинским-Валевским из с. Москвина, графом Казимиром Тарновским из г. Киева, г. Тадеушем Фафиусом из с. Загоры, г. Яном Масгушком из с. Невирково, г. Ядвигой Саганцзской из г. Ровно, графом Дунин-Карвицким из м. Мизоча, г. Владиславом Бальцером, г. Владиславом Ржешовским, Управлением Гниванских гранитных каменоломень, г. Станиславом Копровским из Варшавы, Управлением Величковских (в Галиции) соляных рудников, голландским обществом для разработки соли в России (г. Бахмут).

В непродолжительном времени минералогические и ботанические отделы обогатятся коллекцией (до 400 экзем.), которую обещал музею председатель совета общества граф Петр Иванович Колонно-Чосновский.

В нумизматическом отделе имеется много старинных монет: русских, польских, финляндских, французских, германских, китайских и японских — подарки князя Губерта Любомирского из Ровно, г. Т. Бандара из Ровно, шт. кап. Перевалова из Острога, графини Е. Красовской из с. Дорогобуж и г. Стыпуловской.

Кроме перечисленных вещей в музее имеются редкие экземпляры:

Старинные тарелки Корецкого завода князей Чарторыйских — подарок г. Клементины, урожденной Дуниной-Залевской из с. Мижиричи.

Римская овальная ваза (чеканной работы), герб-колонна — дар г. Станислава Брезы, Острожского уезда.

Кусок мостовой, находившейся перед замком графов Браницких, Ковельского уезда. Кусок этот сложен из конских зубов, скреп-

ленных розовой композицией — подарок г. Вацлава Семинтковского из с. Кустина.

Рог для пороха с серебряной крышкой, весьма хорошей ручной работы, — дар г. Вацлава Еловицкого.

Стрелы для лука (диких племен Бразилии) — подарены г. Зонславом Окенцким.

Гг. Влацлав Жак и Людвиг Борек из Ровно пожертвовали несколько ценных предметов из собственных столярных изделий.

Г. Ксаверий Иодко из с. Пруски подарил медный посеребряный кубок, вырытый плугом.

Г. Ян Иодко из Бубновки пожертвовал различные предметы, собранные во время путешествия в Палестине и Греции.

Прекрасная коллекция снаряжения и вооружения тунгузов подарена музею полковником Захаровым.

Музей помещается в двух комнатах при магазине ровенского общества сельского хозяйства.

Предметы, находящиеся в музее, систематизированы и снабжены ярлычками с надписью названия предмета и имени жертводателя на русском и польском языках.

Обозрение музея доступно для всякого. При обозрении посетитель пользуется любезностью директора г. Окенцкого, дающего объяснения о характере и ценности выставленных вещей.

Будем надеяться, что прекрасная мысль и труд г. Окенцкого найдут сочувствие и поддержку в обществе, при содействии которого музей, непрерывно обогащаясь новыми приобретениями, несомненно принесет большую пользу в культурном отношении" [7].

Звернемо увагу на те, що, як і зараз, у тогочасних періодичних виданнях кореспонденти намагалися публікувати інформацію про події (в даному випадку з життя Волині) відразу, по "гарячих слідах". Тобто, огляд музейних кімнат для відвідувачів (насамперед покупців товарів магазину-складу Рівненського сільськогосподарського товариства) став доступний з 1908 р., про що відразу ж й повідомили.

Таким чином, маємо підтвердження, що функціонувати експозиція першого рівненського музею розпочала з 1908 р., а експонати для неї збиралися впродовж попередніх двох років, тобто, з 1906 р.

Зазначимо, що сільськогосподарське товариство почало діяти в Рівному з 1901 р. Його статут був затверджений 16 грудня 1900 р. міністром землеробства і державного майна. Згідно з текстом статуту (параграф 1), ця громадська організація ставила за мету сприяти розвитку та удосконаленню сільського господарства і сільськогосподарської промисловості Рівненського повіту Волинської губернії. А для досягнення цієї мети (параграф 2) йому надавалося право мати власний музей: "...Обществу предоставляется ...распространять теоретические и практические сведения по сельскому хозяйству путем устройства публичных чтений, печатания и распространения своих трудов и всякого рода сельскохозяйственных сочинений, и в случае возможности, и собственного периодического журнала, ...библиотек и музея" [8].

Більшість із виявлених нами публікацій з'явилася у періодичних виданнях 1910 р. Естафету пропаганди діяльності першого музейного закладу в Рівному продовжила "Жизнь Волыни" — щоденна політична, громадська, літературна і сільськогосподарська газета, що виходила в Житомирі (№ 117 від 9 травня 1910 р.). Один із її дописувачів з Рівного в рубриці "По губернии" повідомляв дослівно наступне:

"Наш музей при сельскохозяйственном обществе заметно расширяется. За последнее время он пополнился как целыми коллекциями (монет, медалей, яиц птиц Волынской губернии, образков и крестиков), так и отдельными предметами, имеющими большую научную ценность. Г. Зайковский пожертвовал в музей найденный в земле в окрестностях Луцка горшок телионгами (так в оригіналі; імовірно, "горшок с шелягами" — *О. П.*) Яна Казимира. Граф Б. Ю. Понинский-Валевский прислал очень оригинальной художественной работы орден Св. Станислава; орден сделан из розового прозрачного камня и окован золотом. Среди предметов церковной археологии выделяется очень редкий нагрудный образок Св. Доната: изображение святого окружено тонкими плетениями из золотых ниток (от К. В. Вильчковского). При музее организуется отдел старинных книг, гравюр, рукописей и пр.; собрано уже порядочно. Из Привислинского края пожертвованы чудная коллекция образцов тамошнего мрамора (г. Кельцы).

Недавно один крестьянин выпахал на своей земле в одной из соседних деревень каменный молоток и приехал в Ровно специально за-

тем, чтобы поместить в музей. Этому крестьянину в отношении культурного чувства могут позавидовать многие окрестные богатые польские помещики с князем Любомирским во главе, знающие о существовании музея, имеющие полную возможность оказать ему необходимую поддержку и средствами, и предметами старины, но не желающие этого делать. Где же ваша культурность, ясновельможные магнаты?

Общество мало осведомлено о музее, хотя в городе и издается своя газета; казалось бы, ее дело разъяснить значение краевого музея и поддерживать интерес к нему. За последнее время, однако, интерес к музею среди горожан заметно поднялся, но все же посещения носят, в большинстве случаев, характер случайный.

Поражает следующее обстоятельство: в городе имеется реальное училище и женская гимназия, следовательно, на лицо большой педагогический персонал и оказывается, что этот персонал воспитателей нашего юношества нисколько местным музеем не интересуется. Стыдно гг. педагоги! Ваше дело познакомить своих юных питомцев с историей края, ваше дело развить в них любовь к науке, а вы не только не рекомендовали им посетить музей, но и сами туда не заглядываете. Посещения эти доступны каждому, ибо они бесплатны. Поглядите, что делается в Житомире: каждое воскресенье в тамошний музей об-ва изследователей Волыни являются ученики и ученицы местных учебных заведений, интересуются, распрашивают, записывают, приносят даже свои работы, из которых некоторые удостоены премий общества. Почему это? Потому, что тамошние педагоги сумели развить интерес к делу: ученики видят, что их учителя отдают этому делу массу свободного времени и труда, они устраивают с учениками экскурсии во время которых объясняют, наблюдают, собирают, определяют и затем несут это в музей. Хорошее дело. Возьмите с них пример гг. ровенские педагоги (я, конечно, говорю далеко не о всех житомирских педагогах: многие из них — ваши двойники, я имею в виду более культурных).

Заведывающему музеем Э. З. Окенцкому можно посоветовать напечатать плакаты о музее и повесить их на окнах магазина об-ва, при коем находится музей. Он расположен в задних комнатах, и многие даже и не подозревают о его существовании. Проезжий" [9].

Таким чином, завдячуючи даній публікації, маємо досить детальну інформацію з діяльності рівненського музею у 1910 р. Продовжував цікавитися його життям і "Dziennik Kijowski" (№ 138 від 27 травня (9 червня) 1910 р., віддаючи належне його засновнику Е. Окенцькому [10]. Насамперед ця публікація і привернула увагу столичного часопису "Новое время" (Санкт-Петербург, № 12291 від 1(14) червня 1910 р.), автор якої побачив крамолу в тому, що рівненський провінційний музей створений поляками — членами місцевого сільськогосподарського товариства, і що польські елементи продовжували домінувати в культурному середовищі на Правобережній Україні, а цього, на його думку, не можна допустити. Стаття була опублікована під назвою "Польские музеи". Без скорочень подаємо її зміст:

"Благодаря индиферентности русских землевладельцев Юго-Западного края, местные сельско-хозяйственные общества с каждым годом все более и более полонизуются. Кроме переживавшего на этой почве всяческие кризисы киевского общества, можно указать на уманское общество в Киевской губернии и на ровенское общество на Волыни, имеющие почти чисто-польскую физиономию и являющиеся в сущности разсадниками польской культуры и носителями польских традиций.

Любопытный образчик развязного обращения польских националистов-фанатиков с уставом сельско-хозяйственного общества мы находим в последнем нумере газеты "Dziennik Kijowski". Корреспондент из гор. Ровно осведомляет, что при местном сельскохозяйственном обществе с 1908 г. устроен музей, который "способствует развитию общественной мысли в благородном направлении и исполняет тем самым цивилизаторскую миссию".

Наивный читатель пожалуй подумает, что под этой цветистой риторикой нужно разуметь не что иное, как коллекции улучшенных семян, образцы почв и туков, и вообще все то, что илюстрирует прогрес сельского хозяйства. На самом же деле в этом музее находятся лишь исторические реликвии поляков. Главные из них, это, во-первых, "медальон с изображением Божией матери Остробрамской" работы сосланных в Сибирь в 1863 г. повстанцев; вторая, не менее поучительная в агрокультурном смысле реликвия — "железный крестик с проволочной

цепочкой весьма искусной работы в выгравированными на одной стороне памятными для поляков датами: 1772, 1795, 1831, 1848, 1863, а на другой стороне — терновым венцом, пальмовой ветвью и надписью "Боже, освободи нас". Наконец, небезинтересным для Юго-Западной Руси является и бронзовая медаль с надписью на одной стороне: "Польша богатырям ноябрьского восстания в полувековую годовщину", и на обороте — "us que ad finem"; в центре женская фигура держит хоругвь с девизом: "за нашу и вашу свободу". По словам кореспондента, число посетителей музея непрерывно растет. А нам еще говорят о том, что поляки в Юго-Западном крае никакой польской пропаганды не ведут" [11].

Зауважимо, що кореспондент "Нового времени" неточно переклав зміст публікації польськомовного видання. "Dziennik Kijowski" повідомляв, що перші відомості про рівненський музей були ним опубліковані в 1908 р. А столичний кореспондент цю інформацію подав як дату створення музею.

Підкреслимо, що, як і зараз, практика передруковувати вже опубліковані матеріали була досить поширеною. Так, періодичне (журнальне) видання "Известия Императорской археологической комиссии" в окремому додатку до випуску 31 за 1910 р. передрукувало статтю про рівненський музей з уже згадуваної газети "Жизнь Волыни".

На наш погляд, сучасним українським дослідникам відомі ще не всі публікації про рівненський музей, опубліковані у періодичних виданнях початку XX ст. Насамперед це стосується польськомовних видань. Розшукати їх і ввести до наукового обігу потрібно обов'язково. Відомі ж на сьогодні публікації дозволяють стверджувати, що перша музейна колекція почала формуватися в Рівному з 1906 р. завдяки зусиллям вже згадуваного Е. Окенцького, а з 1908 р. вона була виставлена для огляду у двох кімнатах складу-магазину Рівненського сільськогосподарського товариства. Однак, такі питання, як діяльність засновника першого рівненського музею Е. Окенцького, а також діяльність самого сільськогосподарського товариства, при якому був створений музей, потребують поглибленого вивчення.

Література та джерела:

1. *Прищепа Б. А.* З історії рівненських музеїв // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 337.
2. *Orlowich M.* Ilustrowani przewodnik po Wolyniu. — Luck, 1929. — S. 212.
3. Рівненський обласний краєзнавчий музей. — 1719/2, 2а доп.
4. Новое время. — 1910. — 1 (14) июня. — № 12291.
5. Dziennik Kijowski. — 1908. — 31 pazdziernika (13 listopada). — № 240. — S. 2; Dziennik Kijowski. — 1910. — 27 maja (9 czewca). — № 138. — S. 2; Волынь. — 1908. — 22 декабря. — № 22. — С. 3; Жизнь Волыни. — 1910. — 9 мая. — С. 4; Новое время. — 1910. — 1 (14) июня. — № 12291. — С. 5; Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к вып. 37-му. — СПб., 1910. — С. 112-113.
6. Muzeum przy Towarzystwie Rolniczem w Rywnem // Dziennik Kijowski. — 1908. — 31 pazdziernika (13 listopada). — № 240. — S. 2.
7. Музей при Ровенском обществе сельского хозяйства // Волынь. — 1908. — 22 декабря. — № 22.
8. Устав Ровенского общества сельского хозяйства. — Б. м., 1901. — С. 4.
9. г. Ровно // Жизнь Волыни. — 1910. — 9 мая. — С. 4.
10. Muzeum przy Towarzystwie Rolniczem w Rywnem // Dziennik Kijowski. — 1910. — 27 maja (9 czewca). — № 138.
11. Польские музеи // Новое время. — 1910. — 1 (14) июня. — № 12291.

Випуск IV • НАУКОВІ ЗАПИСКИ • Рівне, 2006

РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. 1963-2006. СПОГАДИ

Гурій БУХАЛО

Чітко в моїй нам'яті зафіксувався день 12 квітня 1963 року. З хвилюванням я вперше відкрив двері однієї з кімнат будинку, що по нинішній вулиці Симона Петлюри, 33. У ній я застав директора музею. Ним виявився високого зросту, підтягнутий, середніх років чоловік. Це був Вадим Пантелеймонович Шкулета, тут була і молода жінка на прізвище Палко — бухгалтер музею, а також Сабіна Жураковська, науковий працівник відділу природи, Марія Романенко (відділ історії), дружина директора музею, науковим працівником по охороні пам'яток була Алла Баранова.

У сусідній невеличкій кімнаті містилося фондосховище музею, де господарював Терентій Андрійович Міщенков, колишній штатний лектор обкому компартії України.

А всього в 1963 році у музеї нараховувалося 15 працівників.

Того ж чи другого дня я заглянув у напівпідвал, де біля грубки сидів завгосп музею Іван Сайко, перед яким лежали скинуті на велику купу книги. Одну за одною він вкидав їх у палаючу грубку. Беру великого формату книгу на польській мові. Як зараз пам'ятаю — це був дев'ятий том капітального Географічного словника Польського королівства [12].

У цей же день я прослухав першу оглядову екскурсію по залах музею. Її проводив згадуваний вище Т. Міщенков, а наступного дня довелося і самому знайомити екскурсантів із музеєм.

Під час проведення екскурсій виявилося, що експозиція побудована з порушенням елементарних експозиційних вимог: не зліва направо, а навпаки.

Довелося перебудовувати її. Важко було, адже досвіду побудови експозицій ніхто з тодішніх рівненських музейників не мав.

Будували "нитково-штангетковим" способом, коли кожну фотографію, документ треба було вміщувати в окрему засклену рамочку і підвішувати її на штангетці, яка розташовувалася під стелею.

Особливу увагу, як вимагали відділ музеїв та охорони пам'яток історії та культури, очолюваний Кирилюк Г. С., міністерство культури і відділ пропаганди та агітації обкому партії, треба було приділити сучасності — рішенням компартії, передовикам виробництва, досягненням області тощо.

Але приступати до побудови експозиції можна було лише після письмового дозволу так званого "облліту", а фактично жорсткої радянської цензури. А для цього слід було представити цій організації схематичний план майбутньої виставки чи експозиції з фотографіями, які передбачалося експонувати, а також тексти, як ведучі, так і підтекстовки до кожної фотографії.

І доходило до парадоксів. Пригадую ось такий епізод: запланували ми виставити в експозицію вазу — прекрасний виріб Корецької фарфорової фабрики XVIII століття. Але цензор не дозволив цього зробити: на вазі було зображено вила-трійчатка, що нагадували тризуб — "бандерівський символ".

Після перебудови вирішено було до охорони музею залучити відомчу, воєнізовану (до цього в нічний час музей охороняла жінка-сторож). Отже, музей облаштували сигналізацією, яка була виведена на централізований міський пульт охорони. Але не пройшло і кількох тижнів, як його обікрали.

Деякі унікальні експонати Рівненського краєзнавчого музею стали відомими не лише його відвідувачам, з ними мали можливість ознайомитися жителі інших країн. Дякуючи тодішньому працівнику київського методцентру І. Явтушенку, ці експонати, записані голографічним способом, експонувалися на виставках ЮНЕСКО у Парижі, Белграді, Японії, інших містах світу.

Згодом музею було передано будиночок на його подвір'ї, у якому розмістилися фонди та канцелярія, мініатюрний кабінет директора. А в коридорі, за фанерною перегородкою, було встановлено фотозбільшувач, який давав змогу мені виготовляти фотографії, які з'явились під час поїздок по області (за штатом фотограф тоді в музеї не був передбачений). Там працювати доводилося і взимку.

А виїжджати у відрядження по області та навіть поза її межі доводилося досить часто. Насамперед по збору експонатів. Так, довелося виїхати в Москву для того, щоб познайомитися

з О. Храбровицьким і домовитися з ним про передачу Рівненському музею комплексу матеріалів, присвячених його далекому родичеві, відомому письменникові Володимирові Короленку. І москвич врешті-решт таки передав музеєві цінні експонати, які дали можливість науковцям відділу історії дорадянського періоду побудувати зал, присвячений письменнику.

Допустив мене до роботи в особистому архіві й командир партизанського з'єднання, Герой Радянського Союзу полковник Антон Бринський, який після війни проживав у м. Горькому.

Кілька днів провів я і з Героєм Радянського Союзу партизаном Василем Яремчуком, жителем Києва, тодішнім директором готелю "Золотий колос", який передав музеєві ряд експонатів, якими користувався, перебуваючи на Рівненщині в 1943 році (зокрема, свій пістолет ТТ).

Цілий ряд документів, зокрема посвідчення депутата Верховної Ради СРСР, передав двічі Герой Радянського Союзу, киянин Олексій Федоров, якого рівняни кілька разів обирали до парламенту.

Дякуючи інтенсивному листуванню, яке доводилося вести, цілий ряд цінних речей музею передали командир польсько-радянського загону, що діяв на Рівненщині, житель міста Замость (Польща) Миколай Куницький ("Муха"), житель м. Грозного — командир партизанської бригади — Степан Каплун (зокрема, штамп та печатку свого партизанського об'єднання).

З метою збору експонатів, які розкривали б життєвий шлях радянського розвідника Миколи Кузнєцова, було налагоджено особистий зв'язок з його рідними — сестрою Лідією та братом Віктором, з підпільницею Валентиною Довгер, які досить часто приїжджали в Рівне.

З десяток днів з метою збору експонатів довелося провести в Москві в родині Д. Медвєдєва, зустрітися із співробітниками КДБ, які готували М. Кузнецова до його майбутньої діяльності розвідника, також — з льотчиком М. Владимирцевим, який переправляв М. Кузнецова в тил ворога та ін.

Вдалося привезти в Рівне зі Львова один із оригінальних есесівських німецьких кортиків, який передав колишній підпільник М. Гнидюк. Полковник КДБ М. Струтинський передав, між іншим, один з пістолетів, який належав М. Кузнецову. І М. Струтинський і М. Гнидюк дозволили підібрати з своїх домашніх архівів документи й фотографії, які поповнили фонди музею і згодом дали можливість побудувати повноцінну експозицію меморіального музею М. Кузнецова в Рівному.

Давали можливість поповнювати фонди музею і контакти з музеями України. Пригадую, вдалося так провести переговори з керівництвом Львівського історичного музею, що взамін за партизанський автомат та, здається, планшетку, я отримав... Острозьку Біблію.

До речі, через кілька років після цього, вже в умовах Незалежної України голова Товариства "Волинь" (м. Вінніпег, Канада) І. Онуфрійчук, з яким я протягом більше десятка років листувався, переслав музею факсимільне видання Острозької Біблії, перевидане у Великобританії (оцінене, здається, в 150 доларів).

Поповнювали фонди і поїздки автомузею по області.

До речі, про автомузей. У 1958 році військова частина передала автоклуб, обладнаний мініелектростанцією, що давало можливість демонструвати установкою денного кіно картини. Автомашина була обладнана й радіопідсилювачем, набором стендів, на яких можна було розташовувати виставки, що вивішувались на борту автомузею.

Науковий працівник, який виїжджав у райони, повинен був не лише обслуговувати автомузей (читання лекцій, проведення екскурсій по пересувній виставці тощо), а проводити й закуп експонатів — виробів народних умільців. Довелося закупити багато речей, наприклад, у селянок Великого та Малого Вербче Сарненського району, у селах Соломіївка, Орв'яниця, Висоцьк Дубровицького району, у селах Річиця, Перекалля, Привитівка Зарічненського району та інших.

Але і були, якщо так можна сказати, рятувальні виїзди. Так, наприклад, довелося бути свідком закриття, а точніше погрому церкви в селі Велюнь Дубровицького району. Вже значно пізніше я дізнався, що ця церква — прекрасний зразок волинської дерев'яної церковної архітектури, була споруджена в 1778 році [13]. І десь у кінці 60-х років XX століття керівництво району з навколишніх сіл звезло комсомольців, співробітників силових органів, які почали нищити церкву — її ікони, іконостас, хоругви тощо.

РІВНЕНСЬКА ОВДБ
Інв. №

Разом з водієм автомашини І. Ковальським ми виносили в автомашину ікони під плач та голосіння людей, пояснюючи їм, що ми — працівники музею, і що ті ікони, які забираємо, будуть обов'язково врятовані. Але мало хто з цих людей вірив нам. Ясно, що на нас недоброзичливо дивились і погромники.

І зараз стоїть перед очима не менш страшна картина, яка сталася у Великих Межирічах Корецького району. І тут, як у Велюні, до погрому старовинного костьолу, побудованого в 1702 році [14] приступили комсомольці, міліціонери, партійці з сокирами, ломами, молотами.

Деякі скульптури, які вдалося вихопити з-під рук погромників, ми з водієм І. Ковальським завантажили в автомузей. Але скільки їх там могло помістится? Та й по привезенню скульптур у музей виникла проблема — а куди ж їх скласти? Вільного приміщення в музеї не було. Вирішили їх помістити в напівльосі, що на подвір'ї музею. Пройшла одна, друга зима — льох завалився, і скульптури опинилися під землею...

Пропав і старовинний орган — гордість Рівненського костьолу — який приблизно в цей час закрили. Щоб не викликати обурення серед населення, було оголошено, що демонтований при допомозі сокир та ломів орган "передано" краєзнавчому музею.

Але через те, що він не мав відповідного приміщення, уламки органу перевезли в один з сараїв міського парку. Пролежав орган осінь та зиму — дах сараю був як решето, і від нього залишилися гнилі уламки...

З підземелля костьолу повикидали труни з останками власників Рівного, видатних його діячів, перетворивши згодом це приміщення в кафе...

До речі, щоб споруда "не псувала" загального виду міста, вирішено було "збити" шпилі святині і перетворити її... в кінотеатр-хроніку.

Приблизно в цей час справа дійшла й до Свято-Воскресенського собору в Рівному. Його закрили. Іконостас, ікони демонтували, вивезли в невідомому напрямку, а приміщення передали під склад центрального універмагу. Тоді було знищено й могили біля вівтарної частини собору, в яких були поховані священики, а також і червоноармійці, які загинули в 1918-1919 роках.

А потім собор було передано краєзнавчому музею. Московське керівництво порекомендувало в ньому відкрити музей історії релігії та атеїзму. Але приміщення храму мало бути пристосоване під експозицію, а для цього слід було зафарбувати прекрасні настінні розписи собору.

І тут треба віддати належне тодішньому директору краєзнавчого музею Василю Яковичу Сидоренку, який вирішив: "Якщо замалюємо розписи олійною фарбою, їх вже ніхто не відновить — вони назавжди пропадуть. Хто знає, що може статися через кілька років... Давайте забілимо їх вапном..."

Його підтримали тодішній начальник обласного управління культури М. Піщаний, заступник директора музею з наукової роботи Ю. Нікольченко, інші науковці музею, в їх числі майбутній директор краєзнавчого музею Володимир Мушировський. Новостворений музей історії релігії та атеїзму став відділом обласного музею.

І ось настав той час, коли собор після багатомісячної боротьби влада вимушена була повернути віруючим. Вапно, яким було забілено розписи, дуже швидко й легко відмилося.

У поїздки по області завжди брали фотоапарат для того, щоб фотографувати та ставити на державний облік і зберігання пам'ятки культури та мистецтва. Надавалась і методична допомога музеям на громадських засадах у селах та відділах музею в райцентрах. Словом, науковець у відрядженні мав бути "універсалом".

Під час поїздок треба було виявляти учасників воєн, видатних людей, передовиків виробництва з метою збору в них експонатів.

Але до 1991 року над учасниками національно-визвольної боротьби проти фашистів, а згодом і проти більшовиків, тяжіло незаслужене тавро зрадників українського народу, і ми далеко не завжди могли вступати у контакти з цими справжніми патріотами України.

Для прикладу — зустріч з жителями, в основному молодими, в селі Ніговиці Зарічненського району, що в якихось 40 кілометрах від райцентру. Вона запам'яталась надовго. Ввечері я провів екскурсію по експозиції пересувної виставки, а потім — демонстрація кінофільму, танці просто неба, адже надворі стояв теплий липневий вечір. Далеко по околиці розносилися пісні В. Івасюка, українські народні пісні.

Вранці автомузей вирушив у зворотну дорогу — на Зарічне. При виїзді з села я пофотографував могили на військовому кладовищі, що знаходились справа, на повороті дороги. Кладо-

вище було впорядковано польською владою в 30-ті роки XX ст. Тут були поховані вояки австрійської армії, адже недалеко від села в роки Першої світової війни на довгий час зупинилася лінія російсько-австрійського фронту.

А скільки таких зустрічей відбулося по інших селах області!

Доводилося бувати з автомузеєм і в селах, що нині входять до складу Білорусії, зокрема у Федорах, Городній біля Століна.

Але автомузей використовувався не лише для згаданих цілей. Він служив і транспортом для обслуговування вчених, художників, працівників міністерства, які прибували на Рівненщину. Запам'яталися такі поїздки, як, наприклад, з відомим українським вченим, лауреатом Державної премії України, доктором мистецтвознавства П. М. Жолтовським, з видатним українським вченим Г. Н. Логвиним, автором відомої книги "По Україні" [9].

Але доводилося бувати у відрядженнях не лише по області. Пригадую першу свою поїздку в середині 60-х років у Полтаву. Там нас вразила старовинна споруда — палац, в якому розташовувався музей (колись будинок дворянського "присутствія"). Подумки ми порівняли його з нашим, аж надто скромним будиночком по вул. Червоноармійській (нині вул. С. Петлюри) і по-доброму позаздрили полтавським музейникам.

А потім були семінари в Одесі, Івано-Франківську, Коломиї, Миколаєві, Донецьку, Харкові, Чернігові, Житомирі, Луцьку, Черкасах. Двічі вдалося побувати в Каневі, поклонитися там могилі Тараса Шевченка, побувати в місцевому музеї Кобзаря, на його батьківщині.

Нам були добре знайомі експозиції і київських, львівських музеїв.

Багато користі давали і відвідання музеїв Москви, Ленінграда, Мінська, Бреста та інших міст тодішнього Радянського Союзу.

Обмін досвідом з колегами сприяв підвищенню наукового та методичного рівня науковців, що давало можливість надавати відповідну кваліфіковану, а часто і практичну допомогу в побудові нових експозицій у райцентрах області. Адже до роботи в тому чи іншому районі прийшли молоді, недосвідчені в музейній практиці працівники. Так, доводилося керувати справою побудови експозицій у новостворюваних Володимирецькому, Сарненському, Березнівському, Корецькому, Костопільському, Млинівському, Радивилівському краєзнавчих музеях, в останньому залі ("сучасність") Острозького краєзнавчого музею.

Багато зусиль докладено було і при побудові меморіального музею радянського письменника Миколи Островського в селі Вілія Острозького району. Там, наприклад, в порядку експерименту побудували частину експозиції... на стелі останнього залу.

Своєрідний екзамен витримано було і при побудові експозиції музею-заповідника "Козацькі могили". І тут треба віддати належне тодішньому заступнику голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Троньку, який примусив обласну владу звернути належну увагу на це священне місце українського народу і надати всю можливу допомогу в побудові музею.

Насамперед, слід було виробити концепцію майбутнього музею. З цією метою міністерство культури УРСР сформувало і направило на "Козацькі могили" солідну наукову комісію, яку очолював інспектор міністерства Ю. Малежик. До її складу увійшли досвідчені музейники України, зокрема, науковець Львівського історичного музею М. Величко, а також завідуючий відділом "Україна часів феодалізму" Державного історичного музею УРСР В. Сидоренко та інші. У роботі комісії брав участь і начальник Рівненського обласного управління культури Д. А. Лущан, якого представники обласної влади згодом довели до самогубства. Але комісія після кількаденного спілкування так і не дійшла до спільної думки і... роз'їхалася. Тоді на свій страх та ризик наукова рада Рівненського краєзнавчого музею з нашої подачі затвердила концепцію майбутнього музею на "Козацьких могилах", який існує тут і зараз.

Як своєрідне "прикриття" всієї експозиції (зрозуміло, що без цього музей не можна було б відкрити!) був показ участі земляків у лавах червоної армії в роки Другої світової війни 1939-1945 років, досягнень місцевого колгоспу ім. Богдана Хмельницького, словом, слід було пов'язати експозицію з сучасністю (хоч це виглядало дуже і дуже штучним, але саме тоді було конче необхідним!).

Само собою зрозуміло, що крім експозиційної, масової, методичної роботи довелося займатись і науковою роботою.

Назавжди запам'яталась моя перша публікація на історичну тематику — "Тарасові шляхи на Ровенщині" [15], через кілька днів була опублікована і друга — "Народ і Шевченко" [16].

З того часу розпочалася публікація моїх матеріалів на історичну, краєзнавчу тематику на сторінках єдиної тоді обласної газети "Червоний прапор", а потім — після початку виходу молодіжної газети "Зміна" — і на її сторінках, а також в республіканських, союзних засобах масової інформації. Згодом були публікації у довідкових виданнях, збірниках, альманахах, енциклопедіях, у збірниках науково-краєзнавчих конференцій, у зарубіжних виданнях тощо.

У 60-і роки XX століття, коли телебачення робило лише перші кроки, я почав співпрацювати з Львівською студією (у Рівному в цей час працював лише невеликий малопотужний телеретранслятор, змонтований аматорами). Тоді доводилося працювати в прямому телеефірі — Львів ще не був оснащений відеомагнітофоном.

Всього протягом 1966-1972 років по Львівській студії телебачення пройшло моїх 16 телепередач (тривалістю по 30 хвилин) в циклі "Краса людська".

Великим екзаменом працівникам музею було освоєння нових експозиційних площ у переданому в 1975 році будинку — пам'ятці історії та архітектури першої половини XIX століття.

Тривала копітка кількарічна робота по створенню нової експозиції музею. І тут треба віддати належне другому секретарю обкому компартії Іллі Загорульку, який особисто організовував і, головне, жорстко контролював роботу організацій та установ, які повинні були зробити свій внесок для пристосування адміністративного будинку під експозицію.

У приміщенні після належного ремонту йшла побудова нової експозиції, зокрема відділу історії радянського суспільства (1917 р. — до сучасності), який займав весь другий поверх будинку. Мені довелося тоді очолювати відділ. Науковим консультантом побудови експозиції був лауреат Державної премії УРСР, заступник директора інституту історії Академії Наук УРСР, кандидат історичних наук І. С. Слабєєв.

Пам'ятаю, як нелегко було будувати нову експозицію. Потрібно згадати добрим словом науковців відділу: учасника війни Миколу Гордієнка, Валентину Данилічеву, Надію Баришкевич, Ларису Коломієць, які так багато доклали зусиль до побудови експозиції; відзначити суттєву допомогу заступника директора музею по науковій роботі Ю. Нікольченка, численних художників, столярів, техпрацівників музею.

У кінці грудня 1978 року було урочисто відкрито нову експозицію музею. Проте з його відкриттям роботи по реставрації будинку не закінчились: у 1979 році 17 студентів Українського інституту інженерів водного господарства замінили фундамент будинку.

Дякуючи самовідданій праці членів колективу, який зумів об'єднати в єдину монолітну трудову родину директор В. Сидоренко, у стислі строки було побудовано на тодішньому сучасному науковому рівні експозицію, успішно виконано плани наукової, методичної роботи і т. д. В результаті музей став учасником виставки досягнень народного господарства УРСР, за що був нагороджений дипломом третього ступеня та відзначений грошовою премією, розповсюджував свій досвід він і на ВДНГ СРСР у Москві, не раз виходив переможцем всесоюзного змагання музеїв СРСР. З 1 січня 1981 року він був переведений у вищу, другу категорію.

Музей нагороджений десятками грамот та дипломів міністерства культури СРСР, міністерства культури УРСР та багатьох інших установ та організацій, а його директор, Василь Сидоренко, був удостоєний вищої нагороди — ордена Трудового Червоного Прапора.

Комплекс кількох приміщень музею дав можливість розмістити на площі в 1200 кв. м. повноцінну експозицію, створити належні умови для фондосховища та наукової бібліотеки, згодом розмістити нові музейні відділи, укомплектувати їх досвідченими науковцями, забезпечити їх технікою, обладнати фотолабораторію, налагодити нормальну роботу музейних майстерень, тощо.

Керівники міста та області все частіше почали залучати науковців музею до виконання завдань, не пов'язаних з безпосередньою музейною роботою. Іноді виконання таких завдань вимагало досить тривалого часу, навіть років.

Пригадую лютий 1979 року. Тоді, виконуючи завдання тодішнього першого секретаря міськкому компартії Е. Антоненка, вдалося у бібліотеках Києва виявити першу письмову згадку про Рівне (1283 р.) [5].

На два роки я був відряджений у робочу групу з підготовки до друку капітальної праці "Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область" [7]. Редагував історичні нариси, працював в архівах Москви, Ленінграду, Мінська, Києва, Львова, Рівного з метою відбору необхідних матеріалів для книги; крім того, я був відповідальний за підбір ілюстративного матеріалу до цього унікального видання.

На сторінках цієї книги опубліковано п'ять моїх наукових нарисів про населені пункти Рівненщини (Великі Цепцевичі, Городок, Млинів, Рафалівка, Сновидовичі), я співавтор і обласного нарису.

Півтора року я був звільнений від основної роботи і працював заступником директора виставки, яка готувала звіт Рівненської області на ВДНГ УРСР. Виставка розповідала своїм відвідувачам про досягнення області в промисловості, сільському господарстві, охороні здоров'я, культурі і т. д. і працювала в Києві з вересня по листопад 1984 року, отримала схвальні відгуки відвідувачів.

А в позаробочий час, протягом 8 років, я готував кандидатську дисертацію про Визвольну війну українського народу 1648-1654 років [1] (науковий керівник — згадуваний вище І. С. Слабєєв).

Проте йшов час, минали роки, які внесли суттєві зміни в мій світогляд. Цьому насамперед сприяла моя тривала поїздка до США на виклик родичів та колишнього викладача Рівненської української приватної гімназії, бувшого директора Рівненського краєзнавчого музею, професора, доктора історичних наук, кореспондента ООН, отця Юрія Шумовського, з яким я почав листуватися ще з 1967 року. Я отримав можливість тижнями працювати в його науковій бібліотеці, у багатющому науковому архіві. Познайомив мене професор і з співробітниками українського видавництва "Пролог" (Нью-Йорк). Ознайомився з роботою українських бібліотек, музеїв, зокрема, з музеєм збройних сил США, що на військовій базі в Уест-Пойті поблизу Нью-Йорка.

Кілька разів побував в 38-поверховому приміщенні ООН, зокрема у тій залі, де із "знаменитою" промовою виступав М. Хрущов.

Незабутнє враження на все життя залишило моє знайомство з оазою українства у США — осередком Бавнд-Брук під Нью-Йорком. Приголомшив величний храм св. Андрія Первозванного — пам'ятник жертвам голодомору в Україні 1932-1933 років. Вразив і багатющий український музей на першому поверсі цього храму, де зберігаються десятки тисяч безцінних речей — експонати, які розкривають історію української землі.

У скорботі ми з професором проходили по кладовищу, що поруч храму, де поховано більше 6 тисяч українців, які померли в різних куточках планети і перевезені сюди на вічний спокій.

Багато дало для пізнання історичних подій і стажування, яке проводило міністерство культури СРСР (1983 р.). Тоді учасників стажування було ознайомлено з пам'ятками Москви, зокрема, з мавзолеєм Леніна, з експозиціями історичного музею та музею революції, Третьяковською галереєю, з Кремлем, зокрема з квартирою Леніна в Кремлі, кабінетом Сталіна в період Другої світової війни, Алмазним фондом СРСР; було здійснено поїздку в Загорський монастир і т. д.

Всі ці поїздки в США, Москву, Київ, зустрічі з багатьма вченими дали можливість поіншому глянути на історичне минуле України, на об'єктивність висвітлення тих подій, які відбувалися в Україні і які особливо фальшувалися офіційною радянською історіографією, зокрема тема Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії.

Проголошення незалежності України в 1991 році відкрило необмежені можливості встановлення безпосередніх контактів з зарубіжними науковими установами, об'єднаннями, організаціями, родичами. Так, на запрошення німецького історичного товариства "Волинь", яке об'єднує німців — уродженців та колишніх жителів Волинської землі, я мав змогу перебувати у Західній Німеччині, а точніше — у Баварії. Тут мені довелося виступати на одному з засідань німецького історичного товариства "Волинь" з доповіддю про німця, жителя с. Городка під Рівним, барона Федора (Теодора) Штейнгеля, видатного діяча Української Держави [3].

Ці поїздки дали можливість у 1992 році — до 50-річчя Української Повстанської Армії — керувати будівництвом незвичайної експозиції, яка висвітлила роль УПА в історії українського народу. Тут велику допомогу, у першу чергу експонатами, надав тодішній заступник началь-

ника облуправління СБУ по Рівненській області полковник Григорій Білоус.

А через рік — з 20 серпня по 8 вересня 1992 року — разом з професором, доктором історичних наук І. К. Свєшниковим я побував на запрошення оргкомітету виставки "Козацькі скарби України" на величезній Тихоокеанській виставці у м. Ванкувер (Канада), що розкинулась на багато кілометрів вздовж мальовничого вічнозеленого берега Тихого океану. Ця виставка розкрила прекрасні досягнення українців Канади за 100 років свого проживання в цій країні. Ми з І. Свєшниковим демонстрували на цій виставці цілий комплекс речей, якими користувались учасники Берестецької битви (1651 р.) — українські козаки та повстанці.

Але особливо тісні наукові контакти у мене встановилися з польськими вченими. Я — член української сторони українсько-польського семінару "Україна — Польща: важкі питання. Українсько-польські відносини під час Другої світової війни 1939-1945 рр.". На цьому постійному семінарі довелося тричі виступати з науковими доповідями, а також брати участь у дискусіях, розробці ухвал на кожному з 11 його засідань, які почергово відбувалися в Луцьку та Варшаві. Стенограми засідань семінару вже видані українською та польською мовами в 10-ти томах. Інтерес в учасників семінару викликала доповідь "Втрати населення на південно-східних землях Польщі", виголошена мною у Варшаві 7 листопада 2000 року [4].

Мої публікації знайшли своє місце на сторінках видань, що побачили світ у зарубіжних виданнях США, Канади, Великобританії, Німеччини, Польщі, Росії. Всього було опубліковано близько тисячі таких матеріалів. Серед них вдалося першим розповісти читачам області про багатьох людей, які мають пряме відношення до Рівненщини (народилися, діяли або поховані тут). Це визначний діяч УНР Симон Петлюра, який перебував у Здолбунові та Рівному; Ф. Штейнгель — міністр УНР, посол Української Держави в Німеччині; Володимир Оскілко, генерал-хорунжий УНР, похований в с. Хотин під Рівним; Василь Тютюнник, генерал-хорунжий УНР, командуючий Дійовою Армією УНР, похований у Рівному; митрополит Іларіон (Іван Огієнко), який певний час, будучи міністром УНР, у 1919 році працював у Рівному; відомий український письменник Улас Самчук; вчений-фізик, лауреат Нобелівської премії уродженець Дубровиці Георгій Харпак (Шарпак); перший президент України Леонід Кравчук; командир УПА Клим Савур; генерал-хорунжий Тарас Боровець (Бульба); професор, кореспондент ООН, священик Юрій Шумовський; польський письменник, публіцист, режисер Станіслав Віткевич; відомий український історик, міністр УНР Дмитро Дорошенко та багато інших.

Більше 10 років я збирав документи, спогади, розповіді про Берестецьку битву. В результаті була написана книга, яка лише у вільній Україні побачила світ [2].

Мені належать видання, книги, які розкривають окремі сторінки історії краю [8].

Крім основної роботи у музеї, згодом — в інституті слов'янознавства, я знаходив час для громадської роботи. Так, виборці п'ятого виборчого округу Рівного, на території якого проживаю, тричі обрали мене депутатом Рівнеради (1994-2006 рр.). Крім виконання своїх прямих депутатських обов'язків, я не забував про заклади культури, зокрема про музей.

Ще в далекому 1987 році в кількох десятках метрів від самого приміщення обком компартії вирішив побудувати автогараж з бензозаправкою. Кілька працівників музею, в їх числі я, підготували лист-протест "Музею не шкода?" [10], з яким звернулися до завідуючого корпунктом київської "Робітничої газети" (органу ЦК КПУ!) Івана Пащука. Він посприяв тому, щоб наш матеріал опублікували в газеті. Обком партії врешті вимушений був відступити.

З метою охорони музею від автомобілістів, які руйнували старовинний будинок, вдалося добитися встановлення шлагбаума по вулиці М. Драгоманова біля музею.

В будинку — пам'ятці історії та архітектури по цій же вулиці, де проживали викладачі гімназії, не допущено відкриття кафе.

І зовсім недавно, влітку 2005 року, на одній із сесій Рівнеради після мого виступу про охоронну зону музею, в якій мало бути споруджено двоповерхове кафе-ресторан "Любомирські", депутати не дали згоди на це явне порушення Закону про охорону пам'яток історії.

Довгий час я був членом правлінь ряду обласних організацій, зокрема — Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, товариств "Просвіта", "Дермань", організову-

вав товариство "Холмщина", був заступником голови Рівненської міської комісії по найменуванню та перейменуванню міських об'єктів, позаштатним інспектором обласного комітету народного контролю (11 років) і т. д.

Непростий і складний шлях пройшов Рівненський обласний краєзнавчий музей з того часу, коли його сто років тому — в далекому 1906 році — заснував професор римського права Е. Окєнцький.(1828-1918 рр.) [11], якого, як свідчить М. Орлович, у 1918 році вбили більшовики. Про музей у Рівному в 1910 році писали й інші видання [6].

У побудову та розквіт цієї краєзнавчої та наукової установи внесли вклад десятки, сотні людей, залюблених в історію, природу краю. Багато науковців пройшли тут наукове, моральне загартування, віддали музею все своє життя.

Цілий ряд науковців музею, успішно захистивши кандидатські та докторські дисертації, своє життя пов'язали з роботою у наукових, науково-дослідних інститутах, стали викладачами вузів країни. Але вони пам'ятають скромний будинок, що по нинішній вулиці Симона Петлюри, величний будинок краєзнавства, що по вулиці М. Драгоманова. Адже саме звідси починався їх шлях у велику науку.

І автор цих рядків вважав своїм моральним обов'язком перегорнути в своїй пам'яті лише деякі незабутні моменти, пов'язані з роботою музею, з яким поєднує 43 роки його життя. Хочеться, щоб молоді працівники, які приходять на зміну ветеранам, знали багатющу історію закладу, пишались нею, шанували світлу пам'ять тих ветеранів музею-ювіляра, які все робили для його розквіту.

Розширений варіант "Спогадів" передано у фонди музею.

Література та джерела:

1. *Бухало Г.* Освободительная война украинского народа 1648-1654 гг. в современной польской историографии: Дис. ... кандидата истор. наук // АН УССР. Ин-т истории Украины. Защищена 26 июня 1980. — К., 1979. — 214 с.

2. *Бухало Г.* Круг містечка Берестечка: Короткий іст. нарис. — Рівне, 1993. — 104 с.

3. *Buchalo G.* Theodor Steinheil, sein leben und Wirken // Wolhynische Hefte. Folge 8. — Schwabach, Wiesentheid. — 1992. — S. 14-29.

4. *Buchało G.* Straty ludności na południowo-wschodnich ziemiach Polski w latach 1939-1947: Referat // Polska — Ukraina: trudne pytania: Materiały VIII miedzynarodowego seminarium historycznego "Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej". Warszawa, 6-8 listopada 2000 r. / Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej, Związek Ukraińców w Polsce. — Warszawa: Karta, 2001. — J. 8. — S. 253-269.

5. Ioannis Dlugossii sen longini canonici Crakoviens histrae Polonicae Libri XII Tomus II libri V, VI, VII, VIII, Crakoviae, MDCCCLXXIII. Annus Domini. — 1283.

6. Известия императорской археологической комиссии. Прибавления к выпуску 37-му. — СПб. — С. 112-113.

7. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. — К., 1973.

8. Козацькі могили. 1651: Музей-заповідник. — Рівне, 1967.

Поле народної слави. Путівник по музею "Козацькі могили" в с. Пляшева Червоноармійського району. — Ровно, 1987. — 12 с.

Берестецька битва (1651 р.). Короткий історичний нарис. — Ровно, 1990.

Дерманський Святотроїцький монастир. — Дубно, 1990. — 12 с. — Б-чка вісн. "Наш край". Краєзн. Сер., № 13 (8), 1990.

Православ'я на Рівненщині: короткий хронологічний довідник. — Рівне, 1991. — 24 с.

"Просвіта" сіяла світло. Сторінки історії Рівненської "Просвіти"1917-1928, 1942-1944 рр. До 125-річчя "Просвіти" (1968-1993 рр.). — Рівне, 1993. — 48 с.

Холмський край наш український. — Рівне, 1994. — 48 с.

9. *Логвин Г. Н.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. — К., 1968.

10. Музею не шкода? // Робітнича газета (Київ). — 1987. — 16 квітня.

11. *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. — Łuck, 1929. — S. 212.

12. Słownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajów slowiańskich. T. 9. — Warszawa, 1888.

13. *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся. — Вінніпег (Канада), 1984. — Т. 1. — С. 164.

14. *Там само.* — 1986. — Т. 2. — С. 83.

15. Червоний прапор. — 1963. — 30 лист.

16. *Там само.* — 8 грудня.

РІВНЕНСЬКИЙ МУЗЕЙ У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941 - 1944 рр.

Галина ДАНИЛЬЧУК

Одним із найбільш недосліджених відрізків в історії Рівненського музею є період 1941-1944 рр., часу німецько-фашистської окупації Рівного.

Спробуємо, використовуючи віднайдені в архівах, музейних колекціях та спогадах корінних рівнян інформативні матеріали, хоча б частково відтворити діяльність цього науково-просвітницького закладу.

Німецько-фашистські урядові й адміністративні установи, які з 1941 р. розмістилися в Рівному, що було визначене окупантами як центр рейхскомісаріату "Україна", впроваджували своїми розпорядженнями "новий німецький порядок", який на першому етапі був доволі лояльним до розвитку української культури й освіти. Однак, школи, які з початком навчального 1941 року почали діяти, невдовзі перестали функціонувати. Місцевий театр працював впродовж усього окупаційного періоду, про що свідчать постійні оголошення і реклами, що розміщувались на сторінках часопису "Волинь", що з 1941 р. виходив у Рівному, а також численні афіші, які сьогодні можна віднайти в архівах.

Перше повідомлення про музей у Рівному окупаційного періоду зустрічаємо в часописі "Волинь" у 1941 р.: "Міська Управа м. Рівного, на чолі з п. бургомістром П. В. Бульбою, прийшла на поміч ініціаторам і науковим працівникам та створила всі необхідні умови на реалізування цього великого загально-українсько-національного діла, даючи технічну і матеріальну допомогу. Збираючи залишки скарбів нашої землі з різних пунктів міста і околиць, засновано у м. Рівному музей, який з бігом часу стане загально волинським музеєм і репрезентаційним осередком української культури та історії нашої Волині. Зараз музей в стадії розвитку і упорядкування. Утворюються відділи: історично-археологічний, етнографічний, мистецький та наукова бібліотека, яка має вже понад 15 тис. книжок... При музеї запроектовано рівно ж утворення спеціального "Товариства Приятелів Науки і Мистецтва" [15].

Цю інформацію в часописі помістив Юрій Федорович Шумовський, який на той час займав посаду завідуючого історичним відділом у музеї [3]. Однак, відкриття музею відбулося, як свідчить це ж видання, через 15 місяців: "Дирекція міського музею у Рівному, вул. Короленка, 6, повідомляє шановне Громадянство, що згідно дозволу пана Гебітскомісара в Рівному, відкритий музей дня 4 листопада б. р. для відвідування громадянством і школами від год. 10-12 щоденно. Вхід 1 крб. Рівночасно Дирекція міського музею і Бібліотеки в Рівному висловлює щиру подяку жертводавцям, які своїми пожертвами експонатами спричинились до збагачення та поширення музею й бібліотеки. Спеціальну подяку складаються: п. О. Левчуку, о. Настоятелю в Церковній Управі с. Понебеля... Просимо Шановне Громадянство і надалі не забувати про Рівненський музей та по можливості складати свої пожертви і тим допомагати в його поширенні наукової праці над історією нашого краю" [9].

Щодо працівників Рівненського музею у 1942 р., то в штатному розписі цієї установи, що зберігається в Рівненському обласному державному архіві, значаться:

"1. Шумовський Юрій — директор, освіта вища, національність — українець, р. н. 1908, працює з 1 вересня 1940 р. — 1 вересня 1941 р., загальний стаж праці — 9 літ, 11 категорія, за німецьку мову — 15 %.

2. Лясківська Анеля — бібліотекар, середня освіта, полька, р. н. 1917, працює з квітня 1942 р., стаж 4 роки, категорія 5.

3. Помічник бібліотекаря.

4. Лаборант музею.

5. Прибиральниця" [5].

Є в архіві серед документів міської управи Рівного й відомості про заробітну плату, яку отримували в той час музейні та бібліотечні працівники: "Директор — 3 група — 750 крб.; науковий працівник — 4 група — 600 крб.; бібліотекар — 5 група — 480 крб.; помічник бібліотекаря — 6 група — 400 крб." [4]. Музей, що розмістився по вул. Короленка, 6, працював спільно з бібліотекою, яка знаходилась у цьому ж приміщенні. Про відкриття бібліотеки повідомляє часопис "Волинь" у січні 1943 р.: "З днем 1 лютого б. р. буде відкрита бібліотека при міському музеї в Рівному, вул. Короленка, ч. 6.

Книжки белестричного і наукового змісту пожичатимуться щоденно від год. 10 до 12 для загалу, а в понеділок і середу, п'ятницю від 16 до 18 для урядовців. Хто користуватиметься белестричною, буде виплачувати 20 крб. кауції і 5 крб. місячної оплати. В найближчому часі при бібліотеці відкриється читальня, а при музею ботанічний відділ" [1].

Отже, музей в час німецької окупації діяв в будинку по вул. Короленка, яка знаходилась там, де зараз майдан Незалежності, на місці сучасного кінопалацу "Україна". Це був невеличкий одноповерховий будинок. У польський період, до 1939 р., музей у Рівному знаходився в будинку поруч із Свято-Воскресенським собором (нині вул. 16 липня, 4-а). Рівнянин Володимир Мануїлович Кулій згадує: "Там, де після війни був Палац піонерів, за Польщі був музей... Збудував цей будинок якийсь єврей. Там був музей, дуже гарний був музей, я ходив, бачив. А коли прийшла радянська влада, той музей викинули і відправили на вулицю Короленка. Там була хата Короленка, стара, поетажна (одноповерхова – *Г. Д.*)" [12].

Більш повну інформацію про рівненський музей воєнної доби нам надала рівнянка Лідія Карпівна Дзівак, яка в той час у ньому працювала. Її спогади про музей варто дати в повнішому викладі, адже вони публікуються вперше: "Я була ще зовсім малолітньою, мені було тоді 14 років. Я, звичайно, ніяких документів не мала, а була досить рослою дівчинкою, і мене могли німці просто схопити і вивезти до Німеччини. Щоб цього не трапилось, мої батьки попросили пана Шумовського, який тоді був директором музею, щоб він мене взяв туди на роботу секретарем. Він погодився, навчив мене друкувати на машинці, і я стала працювати в музеї. Іноді для малих дітей навчилася сама проводити екскурсії. Музей знаходився на території, де зараз кінотеатр "Україна". Там була маленька вуличка Короленка. Я працювала там у 1943-1944 рр. У цьому будиночку з однієї сторони знаходився музей, а з другої – бібліотека. Я в основному працювала в бібліотеці. Моя задача була видавати абонементам книжки. Бібліотека була середнього розміру, невеличка. Там були і книжки недозволені на той час, радянська література, то її окремо складали, нумерували, і вона зберігалася в окремій кімнаті. Ніхто ці книжки не спалював. Музей мав кімнат, мабуть, 5-6. Там був археологічний відділ, історичний, природа була. Пам'ятаю велике ліжко Потоцького, ще якісь старовинні меблі. Одним словом, музей був обладнаний так, як слід. Директором працював Юрій Федорович Шумовський. А з нас, працівників, я пам'ятаю Галину Гладкевич. Там ще працював Олександр Чайка, і вона була потім його дружиною. Галя Давидюк працювала. Ці жінки працювали в бібліотеці. А в самому музеї супроводжували лише сам Шумовський або Олександр Чайка. А коли вже дітвора приходила, то й ми розповідали. А Панек лише приходив в музей. Він обладнував тих метеликів і з птахами займався, це було його заняття. Я його добре знала, бо ми вдвох з сестрою ходили до них додому і там вчилися грі на фортепіано. Вони жили там, де зараз ляльковий театр. Доля Панеків мені невідома. Але, здається, вони до Чехії виїхали. А родина Шумовських разом з німцями поїхали, і вони пройшли довгий шлях через Німеччину, Францію. На той час, як я знала Шумовського, вони жили на вул. Міцкевича. Вони знімали в когось квартиру, мали 3 кімнати, жив він з дружиною і мамою. Дітей у них не було. Дружина його померла в Америці. Вони родом з Мирогощі, там мав парафію його батько. І він сам, о. Юрій, мав сан.

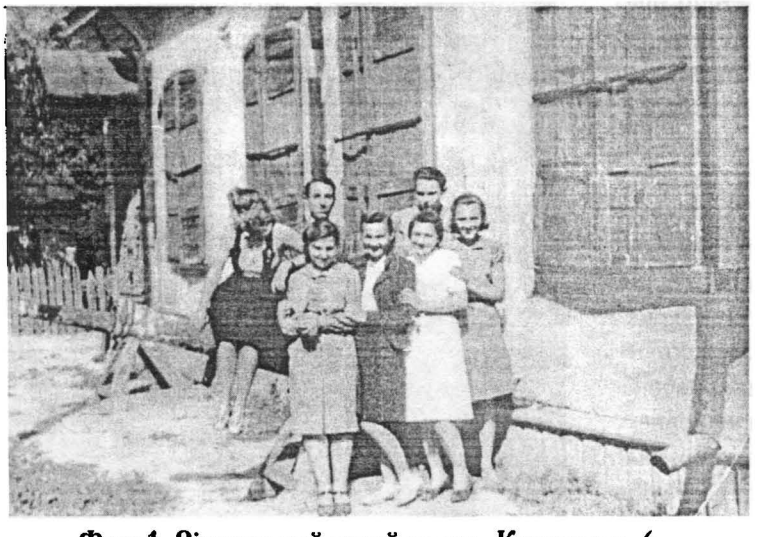

Фото 1. Рівненський музей на вул. Короленка, 6. Працівники музею, серпень 1943 р. Фото з родинного архіву Л.К.Дзівак.

Ще в музеї працювала одна жіночка, така повненька, я забула її прізвище. Музей мав вихідні дні, робота була за графіком. Зарплата була в марках. Я мала арбайткарту і тому вже не боялась ходити по місту. Я працювала в музеї до 1944 р., а потім фронт наближався, і я розрахувалась. Що трапилось з музеєм? Нічого не знаю. Після війни музей вже був на вул. Червоноармійській. Там я бачила ті самі експонати. Я ходила в той музей, і мені було приємно, що я там свого часу працювала. Про приміщення, що біля собору, пам'ятаю, що ми у 1943 р. звідти привозили книжки. Прийшла машина, і ми всі працівники пішли і якусь літературу зносили до себе в бібліотеку.

А музей на вул. Короленка виглядав так. Це була єврейська хата із ставнями на вікнах. Ще на горищі навіть було таке приміщення, де євреї відмічали свої "кучки". І цей будинок відпустили для музею і бібліотеки. Там було два входи — з вулиці і з подвір'я. З подвір'я був вхід в бібліотеку, а в музей — з вулиці. Огорожі біля музею не було. Будинок стояв просто на вулиці. Вулиця була маленька, пару всього будиночків. Перед цим будинком був город, а з лівого боку жила родина, яка займалась ремонтом машин. В них була ціла майстерня.

Під час німецької окупації не діяла жодна школа, і груп школярів в музеї не було. Спочатку відкрили школи, а потім закрили. І ми, діти, сиділи без занять. Ми особисто з сестрою, мій брат двоюрідний і Логвись Валентин ходили до пана Шумовського підучуватись, щоб не упустить знання, до хати ходили. Чи платний був музей? Щось платили, але не дуже багато. А бібліотекою міг користуватись любий громадянин, вона була бібліотекою громадського користування. Німці в бібліотеку майже не заходили. В музей заходили, а в бібліотеку ні. Їх цікавила б німецька література, а там такого відділу не було. За мій період, що я працювала в бібліотеці, ніякого обшуку з боку німців не було" [13].

Декілька рядків про рівненський музей тих часів знаходимо в часописі "Костопільські вісті" за 1943 р.: "...Старий, непоказний назовні будиночок. В середині кілька кімнат наповнених то книгами, то паперами, а кілька з них нагадують дійсно музей" [8].

Вивчаючи вищезгадані матеріали, вимальовується загальна картина діяльності музею, який попри всі проблеми і небезпеки, які чатували на його співробітників, працював, поповнювались його фондові збірки, вивчались і досліджувались місцеві краєзнавчі матеріали. Основним науковим потенціалом рівненського музею окупаційного часу були археолог і священик о. Юрій Шумовський, вчений-ботанік дослідник флори і фауни Волині Йозеф Панек і науковець Олександр Чайка. Ю. Шумовський і Й. Панек були постійними дописувачами часопису "Волинь" з краєзнавчої тематики. І сьогодні викликають інтерес дослідників статті Ю. Шумовського, опубліковані в той час у часописі "Волинь" [10] — "Дещо про місто Рівне" [16], "Слідами минулого" [19], "Село Городок в минулому" [20], "Придорожні святині в Україні" [18]. А гербарії, зібрані Й. Панеком, і нині зберігаються в Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Саме він був одним із дослідників унікального природного куточка Волині — Вишневої гори, що знаходиться біля с. Городок, неподалік Рівного.

Про події, які передували переміщенню музею з будинку, що знаходився біля собору, на вул. Короленка, пише Ю. Ф. Шумовський у своїх спогадах:

"Одного разу повідомили мене, що наці забрали будинок Кураторіум і що всі книжки викинули на вулицю та обілляли їх бензиною... Випросив я у гебітскомісара д-ра Беєра дозвіл ці книжки врятувати від спалення і забрав з великими труднощами до музеального будинку. Але недовго був цей будинок у наших руках. Прибула до Рівного головна квартира СС, і оберштурмфюрер СС забрав найкращі гобеліни, кераміку, образи і наказав за один день звільнити будинок для потреб головної кварти-

Фото 2. Працівники Рівненського музею. 28 серпня 1943 р.
Фото з родинного архіву Л.К.Дзівак.

ри СС. Що було нам робити? Я дістав у бургомістра другий звичайний маленький приватний жидівський будинок під музей по вул. Короленка, 6. До того будинку ми перенесли і перевезли все, що було можливе з великого будинку, бо військовики (есесівці), що прийшли нам допомагати, хапали образи дорогоцінні Коссака та інші і кидали просто з другого поверху на подвір'я в болото. Тут я переконався, що німці не "культуртрегери", як я раніше про них думав, а справжні варвари" [17].

Тут доречно зауважити, які саме розпорядження щодо історичних і культурних цінностей видавала німецька влада в окупованій ними Україні. Ось одне з них: "Розпорядженням Рейхскомісара України всі доісторичні та сучасні історичні пам'ятки України ставляться під охорону держави. З причини великого культурного політичного значення наукових пам'яток, в майбутньому всі розкопки провадитимуться тільки під німецьким науковим керівництвом" [11]. Циркуляр № 24/43 від 22 липня 1943 р. про архівні цінності з штабу особливого призначення рейхсляйтера Розенберга був розісланий у міста Харків, Дніпропетровськ, Сімферополь, де зазначалось: "...Фюрер в своєму розпорядженні від 1.03.1942 р. віддав наказ штабу особливого призначення збирати усі матеріали, які можуть бути використані для планомірного духовного знищення наших ідеологічних противників, перш за все євреїв, масонів і більшовизму. В рамках цієї задачі на заході і південному сході зібрані унікальні матеріали у вигляді книг і архівних документів. Ці матеріали є основою для проведення наукових досліджень у вищій школі, які будуть проводитись в наступне мирне десятиріччя з ціллю нанести цим силам остаточний удар. Ці знахідки значно доповнились за рахунок єврейських матеріалів, зібраних на сході, перш за все у Вільнюсі і в Києві" [15]. Треба зазначити, що в Києві у квітні 1942 р. було створено "музей-архів переходової доби", директором якого був професор О. Огловлін [4].

Фото 3. Митрофорний протоієрей д-р Ю.Шумовський під час богослужіння в Аланті, 1991 р.

Про формування музейної колекції в той час Ю. Шумовський у своїх спогадах пише: "Коли я довідався про знищення жидівської святині (синагоги – *Г.Д.*), то зараз же побіг до гебітскомісара і попросив дозволити забрати з синагоги до музею деякі важливіші священні речі, а саме: одяг для богослужіння равіна, Тору, старовинні священні книги. Гебітскомісар не перечив... Отож, з п. Олексою (Чайкою) ми забрали грубі богослужбові книжки в шкіряних обкладках, шапку рабина, обшиту хутром, іншу шапку з тоншого матеріалу та Семисвічник. Все це ми зложили у нашому обласному музеї для перехування і згодом для передачі у майбутню синагогу. Не знаю, що сталося з тими речами..." [17]. "Я особисто працював над створенням історичного і археологічного відділів, в котрому були найновіші знахідки в відкриття нових доісторичних осель і їх індустрії, річі з ранньоісторичної доби та часів вікінгів, зброя з доби козаччини та меблі старовинні з палаців Радзивилів та Потоцьких... У моєму директорському кабінеті висіли чудові олійні портрети італійської та французької роботи великих розмірів та старовинний гобелен "Селянка" польської роботи з XVII століття" [17]. Дослідник життя і творчості Ю. Шумовського Б. Ворон в одній із свої статей, посилаючись на спогади Ю. Шумовського, констатує, що в музеї в той час працювало близько 20 співробітників, серед яких були молоді дівчата, яким він допоміг уникнути примусової праці в Німеччи-

ні, це були не лише українки, а й діти з польських і єврейських родин [2]. За спогадами Ю. Шумовського, в музеї було "аж сім відділів: доісторичної археології, історії, ботаніки та зоології, художнього мистецтва, народної творчості, бібліотеки та архіву" [17]. Очевидно, авторитет і особисті приятельські стосунки з інтелігенцією міста директора музею о. Юрія Шумовського сприяли тому, що музею допомагали в науково-дослідницькій роботі знані рівненські науковці. Серед них Ю. Ф. Шумовський називає священика Свято-Успенської церкви протоієрея і травознавця М. А. Носаля, професора ботаніка Й. Панека, професора Куліша, професора Костика, п. Жука. А. Ковальський, який в той час очолював відділ освіти, дядько Ю. Шумовського, математик, професор колишньої польської державної гімназії у Рівному фінансово утримував музей і його співробітників. Фондові збірки музею доповнювались у результаті численних експедицій, які організовував Ю. Шумовський у села Волині. В основному це були археологічні й природничі дослідження. Очевидно, у результаті таких експедицій і сформувалась велика й цінна етнографічна колекція, про яку ми можемо судити лише з коротеньких газетних публікацій повоєнного часу. Так, з 11 по 21 лютого 1944 р. у Варшаві діяла "Вистава українських вишивок та гаптів", яка представляла "кілька соток зразків наших вишивок, переважно з терену Волині, спиралась головним чином на пребагатій збірці Рівненського Музею... Директор Рівненського Музею м-р Ю. Шумовський пояснив походження й поширення зібраних зразків українського народного мистецтва" [7]. Потрапила ця етнографічна колекція до Варшави в січні 1944 р., куди виїхав і директор музею Ю. Шумовський. Про цей нелегкий період свого життя, коли воєнне лихоліття змусило залишати Волинь, Ю. Шумовський пише в своїх спогадах: "10 січня 1944 р. німецька жандармерія роз'їзджала по місті Рівне і голосниками наказувала всім мешканцям міста у віці від 14 років зібратись на пляцах міста о 7-й год. рано з речами більш як 50 кг ваги з ціллю примусової евакуації... Гебітскомісар др. Беєр викликав мене особисто і дав мені наряд на вагон товарний для мене і музею... Працівників у музею, крім одної секретарки, не було нікого і не було можливості в тих пару годинах спакувати щось з музейних речей, котрих було кілька тисяч, а книжок дорогих до 100 тисяч... Шкода мені було кидати його, моє дитя, мій твір, всю свою наукову працю за стільки літ. Був певний, що все згорить вогнем війни, а тому шукав хоч щось дорожче з собою взяти, а після привезти знов на рідну землю і тим ці річі зберегти від вогню та грабунку. Якби я був певний, що не згорить в огні чи не завалиться, чи злодійські руки не заберуть все це, залишив би все це спокійно, бо знав добре, що совіти знають вартість музею і охоронять та заопікуються ними належно. Але ж ніколи було надумуватись. Схопив зі стін улюблені мої взірці вишивок, котрі мені здавалися найдорожчими експонатами, для мене рідними, бо це властиво була моя приватна збірка, вміщена в музею як депозит, на перерахування. Крім того цей багаж не був тяжкий для перевозу. Запакував їх в одну скриню зі своїми речами, звалив у візок і рушив мерщій на двірець" [17]. Інформація про долю вже згаданої етнографічної колекції надійшла в 1981 р. з українських емігрантських газет: "У серпні 1981 р. Музей Українського мистецтва в Нью-Йорку придбав у проф. Павла Шумовського, який перебуває у Франції, колекцію з-понад 500 фрагментів українських вишивок, що свого часу прикрашали одежу селян. Колекцію зібрав і опрацював о. д-р

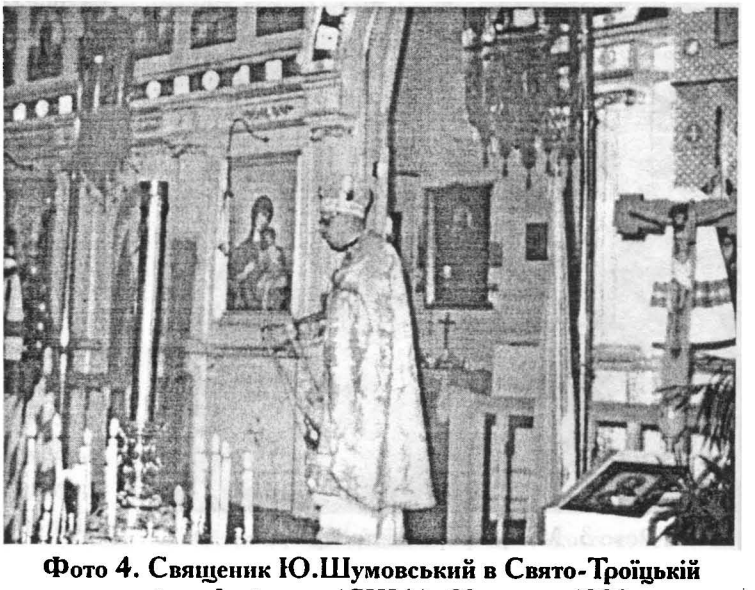

Фото 4. Священик Ю.Шумовський в Свято-Троїцькій церкві в м.Ірвінгтон (США), 23 грудня 1993 р.

Ю. Шумовський, відомий дослідник Африки. Більшість фрагментів була зібрана на Волині, частина на Поліссі, в роках 1932-44".

Ці короткі документальні та мемуарні матеріали про діяльність Рівненського музею періоду німецько-фашистської окупації більше задають питань, ніж дають відповідей. Перш за все, залишається на сьогодні невідомою доля цінних експонатів, які були в музеї. Не збереглись книги обліку експонатів чи будь-які інші документи, що засвідчували б кількість та наукову цінність колекцій того часу. Однак, варто продовжувати дослідження, віднаходити можливості інформативного обміну між музеями інших держав — Польщі, Німеччини, США.

Разом з тим, є розуміння великої втрати музейних цінностей, які в сьогоднішніх умовах могли б стати окрасою музейної експозиції Рівненського обласного краєзнавчого музею, цінним надбанням культурної та наукової спадщини України.

Література та джерела:

1. Відкриття бібліотеки при міському музею в Рівному // Волинь. — 1943, 2 січня.
2. Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 3. — Луцьк, 2004. — С. 302-305.
3. *Гуцуляк М.* Про близьке здалека. — Ванкувер, 1976.
4. ДАРО. Фонд 920/Р-280. — Опис 1. — Справа 3. — Аркуш 98.
5. ДАРО. Фонд 033. — Опис 1. — Справа 7. — Аркуш 168.
6. ДАРО. Фонд Р-033. — Опис 1. — Справа 7.
7. З українського культурного життя у Варшаві // Warschaver zeitung. — 1944.
8. *М. К.* Що таке музей // Костопільські вісті. — 1943, 20 червня.
9. Музей у Рівному // Волинь. — 1942, 3 грудня.
10. Наукова діяльність отця доктора, митрофорного протоієрея, професора Ю. Шумовського. Довідка. Машинопис Ю. Шумовського. (Фонд РОКМ).
11. Охорона історичних пам'яток // Волинь. — 1942, 7 вересня.
12. Спогади В. М. Кулія, 1928 р. н., м. Рівне від 27.01.2006 р. // Архів автора.
13. Спогади Л. К. Дзівак, 1929 р. н., м. Рівне від 4.07.2006 р. // Архів автора.
14. ЦДАЖР. Фонд 4620. Опис 3. Справа 378. Аркуш 107.
15. *Шумовський Ю.* В охороні мистецтва і пам'яток Волині // Волинь. — 1941, 1 вересня.
16. *Шумовський Ю.* Дещо про місто Рівне // Волинь. — 1942, 13 грудня.
17. *Шумовський Ю.* Зруйноване гніздо, або історія одної священицької родини на Волині. Машинописне видання автора. Т. 1, ч. 2, Т. 3. — Савана, США, 1991. (Фонд РОКМ).
18. *Шумовський Ю.* Придорожні святині України // Волинь. — 1942, 10 травня.
19. *Шумовський Ю.* Слідами минулого // Волинь. — 1942, 27 грудня.
20. *Шумовський Ю.* Село Городок в минулому // Волинь. — 1943, 7 лютого.

МУЗЕЙНИЙ ЛІТОПИС
(директорат та завідувачі фондами в 1944 - 1985 рр.)

Людмила ШАХМАТОВА

Стаття, не претендуючи на всебічність, буде першою спробою відтворити ланцюжок посадових призначень керівництва Рівненського обласного краєзнавчого музею (далі — РОКМ) — директорів та зав. фондами в повоєнний час. Інформація, отримана під час дослідження, має стати тим стержнем, на який будуть нанизуватись нові матеріали. Отже, віднайдені "Книги лицевых счетов сотрудников музея по зарплате...", "Ведомости по заработной плате работников музея..." дали змогу скласти цілісну картину змін, що відбувались. Нам стали в пригоді "сухі" бухгалтерські документи.

Термін перебування на посаді	Директори РОКМ
7 лютого 1944 р. – 25 лютого 1944 р.	Панек Йосиф Францевич (1880 р. н.) – директор, з 25 лютого 1944 р. по 1 березня 1947 р. – науковий працівник; звільнений у зв'язку з виїздом до Чехословаччини [4, 1-2]
25 лютого 1944 р. – 17 квітня 1951 р.	Дубовський Іван Миколайович (1912 р. н.) – директор (колишній партизан), звільнений на прохання Обласного відділу культурно-просвітньої роботи [4, 2-3].
Травень 1951 р. – вересень 1952 р.	Сень Євген Петрович (1927 р. н.) – з 16 липня 1950 р. працював на посаді ст. наукового співробітника, з травня 1951 р. – виконував обов'язки директора, з другої половини липня 1951 р. – директор музею, у вересні 1952 р. повернувся до обов'язків науковця музею, 16 лютого 1953 р. звільнився за власним бажанням [6, 29-30], [11; 22, 33, 34, 37-63].
Вересень 1952 р. – 29 грудня 1954 р.	Курдюмов Іван Семенович (1920 р. н.) – директор [6, 3], [8; 45, 64] [6, 3]. У 1954 р. рішенням ради управління культури та за наказом начальника Рівненського обласного управління культури був звільнений з роботи, «как не обеспечивший руководства работой музея» [18, 4].
29 грудня 1954 р. – 20 лютого 1955 р.	Харитонов Борис Петрович (1918 р. н.) – тимчасово виконував обов'язки директора, про що свідчать і відомості по нарахуванню та видачі заробітної платні, й «Книга лицевых счетов» [2; 5, 20], [5, 19], [6; 36-38], [9, 1].
21 лютого 1955 р. – 28 листопада 1957 р.	Сушко Олена Йосипівна (1928 р. н.) – з 21 лютого 1955 р. директор музею, 28 листопада 1957 р. звільнена за власним бажанням [6, 4], [8, 11].
Грудень 1957 р. – вересень 1958 р.	Господарський Орест Васильович (1928 р. н.) – директор [6; 7, 81].
Жовтень 1958 р. – І пол. січня 1962 р.	Молчанов Олександр Прокопович – з 10 вересня 1952 р. – ст. науковий співробітник відділу історії (з II половини червня 1958 р. відомості про нього відсутні); з II половини 1958 р. – ст. науковий співробітник музею; з першої половини 1958 р. – директор. Остання відомість нарахування та видачі зарплатні робітникам і службовцям по РОМ, підписана Молчановим О. П. на посаді директора, датується першою половиною січня 1962 р. [6; 16,18], [11; 39, 41], [8, 5], [12; 1-101], [13, 5]. Постать Олександра Прокоповича Молчанова дуже неординарна. Навіть заочно, судячи із звітів музею та за «Книгами наказів по музею» 1952-1961 років, вимальовується визнаний лідер з енциклопедичними знаннями, діяльний і талановитий. Він докладав багато зусиль заради того, щоб музейна експозиція за формою і змістом відповідала певному рівню. Причини завершення музейної кар'єри Олександра Прокоповича достеменно невідомі. Однак знаємо, що значну частку свого творчого життя він присвятив викладацькій діяльності в тодішньому інституті інженерів водного господарства, читаючи лекції з наукового атеїзму. Завдання – не з простих. Та авторитет Молчанова-лектора був настільки незаперечний, що збирав величезні аудиторії, які без жодного примусу вислуховували цього справжнього інтелігента.
II пол. січня 1962 р. – жовтень 1962 р.	Торкунов Генадій Афанасійович (р. н. невідомий) – директор, попередньо обіймав посаду ст. наукового співробітника, на яку згодом і повернувся [13, 5].
Листопад – грудень 1962 р.	Шмельова Олександра Григорівна – директор, раніше працювала ст. науковим співробітником відділу природи [6, 31-32], [10, 3], [13, 5].

Січень 1963 р. – І пол. квітня 1965 р.	Шкулета Вадим Пантелеймонович (1926 р. н.), інвалід Великої Вітчизняної війни, працював в музеї з 1959 р., з січня 1963 р. – директор, з квітня 1965 р., частково втративши зір, перейшов на посаду ст. наукового співробітника, а з 3 січня 1971 р. – очолив відділ природи [14; 1, 8, 10, 15], [9, 1-2].
II пол. квітня 1965 р. – 1971 р.	Гапончук Григорій Улянович (1914 р. н.?) – колишній секретар підпільного Гощанського райкому КПЗУ, працював лектором Товариства «Знання», з квітня 1965 р. – директор РОМ [14; 10-15].
26 лютого 1971 р. – квітень 1984 р.	Сидоренко Василь Якович (1914 р. н.) з 20 квітня 1964 р. – зав. фондами, а з 1971 р. – директор [14; 1, 10, 15], [19; 18, 19], [20, 18], [22, 5]. Цей невтомний трудівник задавав тон всьому колективу протягом 14-ти років директорства, створюючи сприятливі умови для творчої діяльності улюбленого колективу. Мета була єдина – будівництво експозиції. На цю мету працював весь колектив: від науковців до прибиральниць. Це був час, коли кількісно і якісно зріс штат колективу (з 8 наукових до 42) [21; 1-2]. У ньому благодатно поєдналися досвід і молодість, що й дало відповідні наслідки: музей створив собі ім'я. Адже саме на базі РКМ та його відділу Музею наукового атеїзму в 1979 році був проведений республіканський семінар-нарада музейних працівників з питань атеїзму, який ще й досі пам'ятають музейники-ветерани всієї України. Це був зоряний час РКМ. Відомості про наступних директорів були опубліковані в Наукових записках Рівненського обласного краєзнавчого музею [1, 39-40].

Серце музею – його фонди, куди надходять всі рідкісні предмети, щоб стати історією. Перші "Книги надходжень експонатів" датуються 1948 роком, невідомою залишається доля надходжень 1944-1948 років (разом з ними й доробок співробітників музею). Єдиними на сьогоднішній день свідками тих подій є "Книги наказів по музею" 1945-1948 років.

Термін перебування на посаді	Зав. фондами РОКМ
27 травня 1946 р. – січень 1957 р. з незначними перервами	Харитонов Борис Петрович (1918 р. н.) – зав. фондами [6, 36-38]. Тимчасово обіймав посаду зав. відділу Великої Вітчизняної війни і партизанського руху на Рівненщині [2; 5, 20], [5, 19], [9, 1].
23 листопада 1946 р. – 1 серпня 1947 р.	Гончаров Михайло Якович – зав. фондами, пізніше переведений на посаду старшого наукового співробітника [2, 20], [3, 17].
1 вересня 1947 р. – 1 жовтня 1948 р.	Лесик Михайло Пилипович – зав. фондами, переведений на посаду наукового співробітника, згодом – зав. бібліотекою [3, 21].
5 січня 1953 р. – лютий 1953 р.	Овчаренко Григорій Сильвестрович (1886 р. н.) – з 1 лютого 1952 р. – науковий співробітник, звільнений 10 вересня 1952 р. у зв'язку з призначенням на цю посаду фахівця з відповідною освітою. Знову прийнятий на роботу 5 січня 1953 р. на посаду зав. фондами. У лютому 1953 р. переведений на посаду наукового співробітника, а з серпня 1953 р. – старшого наукового співробітника музею [6; 2, 5-7].
II пол. грудня 1957 р. – грудень 1963 р.	Міщенков Терентій Андрійович (1904 р. н.) – зав. фондами (в музеї працював з 23 листопада 1956 р.) [11; 1, 17], [13, 5], [12, 1-101].
20 квітня 1964 р. – 1 квітня 1971 р.	Сидоренко Василь Якович (1914 р. н.) – зав. фондами, з 26 лютого 1971 р. – директор.
1 квітня 1971 р. – 22 травня 1974 р.	Стьопкін Іван Федорович (1919 р. н.) – підполковник запасу, з 28 грудня 1970 р. – науковий співробітник, з 1 квітня 1971 р. – зав. фондами [15, 1-2].

Травень 1974 р. – 15 вересня 1978 р.	Оліфер Ольга Митрофанівна (1946 р. н.) – з 1 серпня 1969 р. – науковий працівник, з 1 січня 1970 р. – старший науковий працівник відділу історії, з 1971 р. – зав. відділу історії дорадянського періоду, з травня 1974 р. – зав. фондами [16; 7, 23].
25 вересня 1978 р. – 1 вересня 1984 р.	Борис Наталя Олександрівна (1947 р. н.) – зав. фондами (з 9 листопада 1976 р. – науковий співробітник відділу наукового атеїзму) [17; 40, 77].
1984 р. – 1991 р.	Соколенко Світлана Миколаївна (1948 р. н.) – зав. фондами [1, 41].

Література та джерела:

1. *Булига О.* Творці музейного дивосвіту // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 165-річчя заснування Рівненської гімназії. Випуск 2. – (Матеріали наукової конференції 23.11.2004 р.). – Рівне, 2005. – С. 39-42.
2. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-А, спр. 5, 22 арк.
3. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-А, спр. 7, 36 арк.
4. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 2, 14 арк.
5. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 9, 27 арк.
6. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 11, 98 арк.
7. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 16, 63 арк.
8. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 18, 64 арк.
9. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 25, 94 арк.
10. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 26, 14 арк.
11. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 30, 51 арк.
12. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 33, 101 арк.
13. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 35, 106 арк.
14. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 38, 15 арк.
15. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 81, 10 арк.
16. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 242, 47 арк.
17. Відомчий архів РОКМ. Оп. 1-Л, спр. 262, 181 арк.
18. Фонд ДАРО. Р-562, оп. 2, спр. 19, 9 арк. Отчет о работе музея за 1954 г.
19. Фонд ДАРО. Р-562, оп. 3, спр. 135, 19 арк.
20. Фонд ДАРО. Р-562, оп. 3, спр. 153, 22 арк.
21. Фонд ДАРО. Р-562, оп. 3, спр. 168, 4 арк.
22. Фонд ДАРО. Р-562, оп. 3, спр. 500, 15 арк.

КОМПЛЕКТУВАННЯ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Алла УКРАЇНЕЦЬ
Тетяна ПАРХОМЕНКО

Етнокультурна спадщина Рівненщини, що охоплює дві етнографічні зони (Волинь та Полісся) багата і самобутня. У XIX – на поч. XX ст. вона привертала увагу багатьох дослідників духовної та матеріальної культури України: Зоріана Доленги-Ходаковського, Миколи Костомарова, Олени Пчілки, Павла Чубинського, Федора Вовка, Василя Доманицького, Володимира Мошкова, Володимира Антоновича, Василя Кравченка, Олександра Волошина та ін. З кін. XIX ст. на території нинішньої Рівненської області проводився збір експонатів для музею барона Ф. Штейнгеля у с. Городок, Санкт-Петербурзького музею етнографії та приватних збірок. Переважна більшість їх – предмети народного побуту та культури. На жаль, до нашого часу з цих збірок майже нічого не збереглось, окрім колекції в Санкт-Петербурзькому музеї етнографії.

Нинішня етнографічна збірка Рівненського обласного краєзнавчого музею формувалась у різні роки. Початком її комплектування можна вважати 30-ті роки XX століття, коли в Рівному створювався краєзнавчий музей (1936 р.). До збору предметів народного побуту та ремесел було залучено багато науковців, у тому числі польських. Без сумніву, у формування етнографічної збірки в цей час зробили внесок Ядвіга Корженьовська, Ангеліна Гузовська, Станіслав Двораковський, Якуб Гофман. З публікаціями названих дослідників ми можемо познайомитись на сторінках відомого "Рочника Волинського" [7], [1], [2], [4]. На жаль, під час II світової війни та частково і в повоєнні ро-

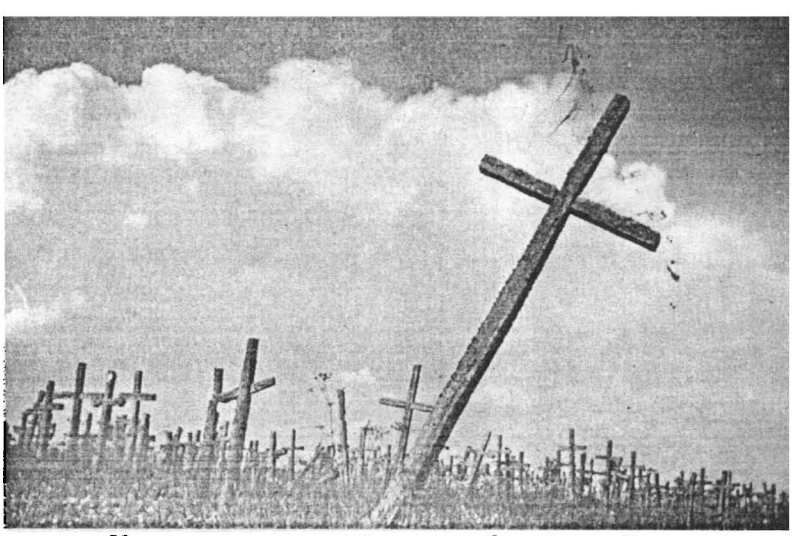
Кліть на стовпах, с. Дворець Володимирецького р-ну. Фото С. Двораковського1936 р.

ки, майже весь етнографічний фонд було втрачено або вивезено, зокрема, понад 500 зразків волинської вишивки було передано в 1980 р. Українському музею в Нью-Йорку Павлом Шумовським – братом колишнього директора Рівненського музею Юрія Шумовського. У повоєнні роки ці фрагменти вишивок XVIII-XIX століть знаходились у бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі [5, 87-88].

Нині у фондах РОКМ зберігається лише невелика частина експонатів, які з певністю або з великою вірогідністю ми можемо вважати частиною довоєнної етнографічної збірки. Це, в першу чергу, фотографії, на яких збереглись надписи польською мовою. На деяких з них зафіксовані прізвища авторів. Світлини можна поділити тематично на групи: основні заняття, ремесла, будівництво, побут, народні типажі Волині та Полісся. З цієї колекції варто виділити фотографії: "Кліть на стовпах" (с. Дворець Володимирецького р-ну); "Кладовище польських шляхтичів" у Столінському р-ні" [13], [14]. Їх автором є С. Двораковський, про що свідчить відповідний напис та датування (1936 р.).

Станіслав Двораковський (1907-1976) – відомий польський етнограф, фольклорист, який працював асистентом в Закладі Етнології інституту Антропологічних і Етнографічних наук (Варшава). Коло його зацікавлень – родинні звичаї і обряди населення Високомазовецького повіту, де народився вчений. У 1935-1936 роках разом із відомим етнографом Йозефом Обрембським він двічі побував на Поліссі. Під час поїздки обстежувались: Сарненський, Столінський, Лунінецький повіти. В результаті мандрівки по Рівненському Поліссю з'явилась стаття "Весільні обряди в Немовичах", опублікована С. Двораковським в "Рочнику Волинському" [4]. Нині ця публікація вперше перевидана українською мовою в збірнику "Весільні обряди Рівненщини. Фольклорно-етнографічні записи XIX – поч. XX ст." [3]. На думку польських науковців, інші поліські матеріали довоєнного часу, зібрані етнографом, до нашого часу не збереглись, бо в приміщення, де вони знаходились, в роки війни потрапила бомба. Завдяки вищезгаданим збереженим фотографіям ми можемо констатувати, що, на щастя, деякі матеріали з поліської подорожі все ж таки вціліли.

Частину експонатів речового фонду теж з великою вірогідністю ми можемо вважати успадкованою. Це, в першу чергу, експонати, походження яких невідоме, адже документації

Кладовище польської шляхти, Столінський р-н. Фото С. Двораковського1936 р.

Курна хата, с. Кортеліси Волинської обл., 30-ті рр. XX ст.

довоєнного музею не збереглось. Такі експонати числяться під грифом "старі фонди" і не згадуються в актах надходжень повоєнного часу. Насамперед, це об'ємний солом'яник та плетена борона (кін. XIX ст.), які нині прикрашають етнографічну експозицію РОКМ [15], [16]; декілька зразків вишивки. До одного з них пришито клаптик тканини з штампованим номером "985/1", зверху на вишивці зберігся напис чорним чорнилом польською мовою: "Швець Уліта, Маневичі, 2/III.35" [17]. На іншому так само збереглись номер "721/1" та напис синім чорнилом "Пріська Ліпчук", зроблений на окремому клаптику, пришитому до вишивки [18].

Зразки вишивки на жіночу сорочку зі старими фондовими номерами.

Про формування етнографічної збірки в 40-і роки XX ст. не маємо відомостей, у 50-60-ті роки — дізнаємось з актів надходжень, які зберігаються у фондах РОКМ [11]. Експонати в цей час надходили рідко. З 1954 по 1959 р. до музею потрапило лише 38 експонатів етнографічного фонду, в основному зразків народного одягу. Найбільше речей було зібрано в 1959 р. У 1954 та 1956 роках до музейних фондів не поступило жодного експонату. У 1960 р. музей поповнився всього 7-ма експонатами (зразками одягу та ткацтва), у 1961 р. надходжень не було. Натомість у цьому році відбулось масове списання експонатів, зафіксоване у відповідних документах: "Актах на списание экспонатов Ровенского областного краеведческого музея, пришедших в негодность и не имеющих музейного значения" [12]. Всього за цей рік було вилучено близько 1000 експонатів, в тому числі більше 40-а — з етнографічного фонду. В першу чергу вилучались документи, твори мистецтва, які, на думку тодішніх працівників музею, були незрозумілими за змістом (відображали історію Польщі, Німеччини та інших європейських держав); художні твори на релігійну тематику, а також фотографії, в тому числі старих експозицій Рівненського музею. "Ніякого музейного значення не мали" за документом також старовинні ікони, а разом з ними — українські вишивки, орнаменти, побутові речі. Було списано, наприклад, такі фотографії: "Ярмарок в Любомлі", "Стодоли в с. Бутки", "Міст біля Луцька", "Міст біля Пінська" тощо.

У 1962 р. до етнографічного фонду музею надійшло 3 експонати, у 1963 р. — 23, в 1964 р. — 27, у 1965 р. — 18, у 1966 р. — 9, у 1967 р. — 50, у 1968 р. — жодного, у 1969 — 84.

У 1966 р. етнографічна збірка поповнилась виробами Ганни Йосипівни Леончук — ткалі з

Володимирецького р-ну, яка стала першим Заслуженим майстром народної творчості в Рівненській області.

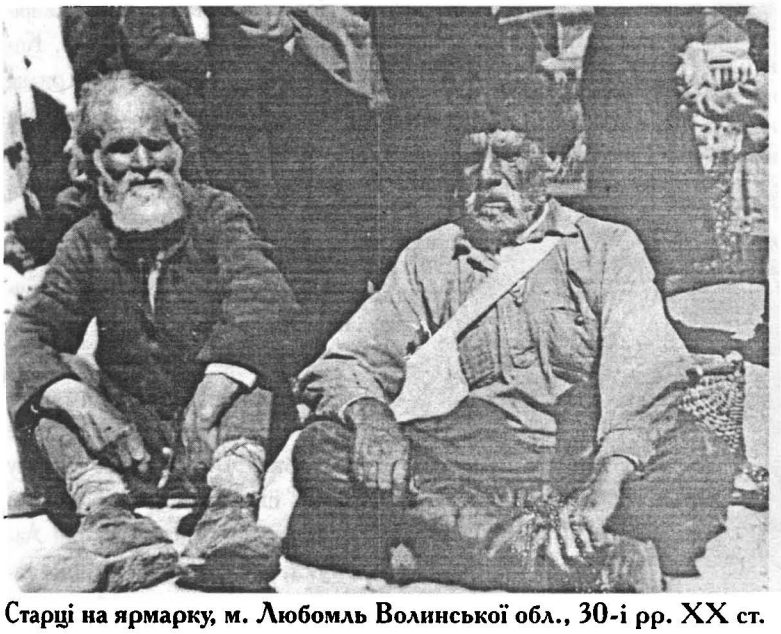
Отже, всього за 10 років до музею поступило близько двохсот експонатів етнографічного фонду. Можемо зробити висновки, що формування етнографічної колекції в означений час відбувалось спорадично, надходження були випадковими.

У 70-ті роки XX ст. процес поповнення експонатами музею значно пожвавився, що було певною мірою пов'язане з організацією роботи автомузею. За наказом обласного управління культури, з метою пропаганди музейної справи, починаючи з кін. 50-х років проводились регулярні виїзні виставки в села області. У 70-ті роки працівникам музею потрібно було здійснити 15 виїздів в рік по 10 днів кожний. Користуючись нагодою, науковці обстежували села, збирали експонати. За цю роботу завдячуємо сьогодні Гурію Бухалу, Якову Дідуху, Едуарду Кияну, Миколі Гордієнку, В. Мушировському та іншим. Так, у 1970 р. під час виїзду у Сарненський р-н було зібрано (Бухало Г., Барна Ф.) більше 60 експонатів етнографічного фонду: зразків народного одягу, знарядь праці, побутових речей, інструментів. Були обстежені такі села: Зносичі, Тинне, Кузьмівка, Степань, Дворець. У цей же рік до музею потрапило 9 експонатів із с. Будераж Здолбунівського р-ну, які передала Ф. І Мельник.

Продуктивним на етнографічні знахідки виявився 1971 р. Збиральницька робота проводилась як на півночі, так і на півдні області. Завдяки виїздам автомузею, збору матеріалів для Музею архітектури та побуту України, а також археологічним експедиціям, обстеженням пам'яток релігії було виявлено багато зразків матеріальної культури регіону. На зберігання у музей поступило в цей час 14 експонатів з Корецького р-ну (с. Невірків), 14 — з Радивилівського (сс. Острів, Теслугів, Козин); 13 — з Березнівського р-ну (сс. Прислуч, Бистричі, Березно); 11 — з Дубровицького р-ну (с. Озерськ), 7 — з Гощанського (с. Синів). За рік було зібрано 59 зразків одягу, рибальських пристроїв, побутових речей, прикрас.

У 1972 р. у Дубровицькому р-ні старшим науковим працівником Світланою Кітовою вперше було придбано зразки самобутнього поліського серпанку (с. Крупове) та інші ткані вироби, всього — близько 30 одиниць зберігання. У цьому ж районі дослідниця вперше зафіксувала старовинний обряд "Водіння Куста" у с. Сварицевичі, зібраний матеріал було опубліковано в журналі "Народна творчість та етнографія" [6]. У цей же рік окремі експонати поступили з Гощанського р-ну (кожух), Володимирецького (сорочка жіноча, крайка, горсет, курта), Корецького (миска дерев'яна), Костопільського (2 хустки, свита, 2 жіночі сорочки, запаска, 2 "жакети"), з Рівного (рушники, полотно).

Найурожайнішим виявився 1973 р. (151 од. зб.). Завдяки експедиціям до музею потрапила унікальна колекція тканих виробів з с. Більська Воля Володимирецького р-ну (38 рушників з тканим та вишитим орнаментом, 18 зразків вишивки і ткацтва, всього — 56 експонатів). У цей же рік надійшли 65 експонатів з Рівного та Рівненського р-ну, 13 — з Костопільського р-ну (сс. Ставок, Мирне, м. Костопіль), 8 — з Рокитнівського (с. Глинне), 4 — з Гощанського (с. Мнишин), 3 — із Зарічненського (с. Річиця), 2 — із Здолбунівського (с. Дермань).

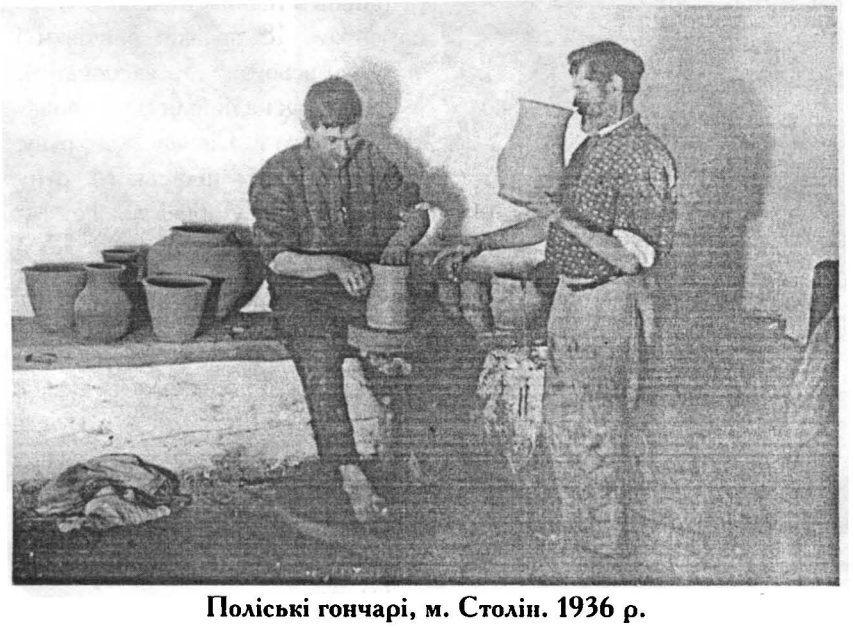
Старці на ярмарку, м. Любомль Волинської обл., 30-і рр. XX ст.

За 1974-1976 роки в музей поступило 56 експонатів (що майже в 3 рази менше, ніж за 1973 р.). У 1977-1979 роках етнографічний фонд збільшився ще на 50 речей.

Таким чином, на час відкриття новоствореної музейної експозиції в кін. 70-х років XX ст. етнографічна колекція нараховувала не менше 700 одиниць збереження. На жаль, значна частина експонатів згодом була передана до новостворених філіалів РОКМ – районних музеїв, зокрема, до Березнівського, Сарненського, Корецького тощо. Це знаряддя праці, ремісничий інструментарій, рибальські пастки, бортницький реманент, вулики-дуплянки, бондарні вироби. Частина експонатів етнографічної колекції (фонд "Дерево") загинула та зазнала пошкоджень у фондосховищі с. Городок (Свято-Миколаївська церква) в кін. 70-х років; а також під час підтоплення фондосховища, що знаходилось у підвалі нинішнього Свято-Воскресенського собору на поч. 80-х років XX ст.

Нині етнографічна колекція нараховує більше 2000 одиниць речового фонду та близько 3000 одиниць документального фонду, вона постійно поповнюється. Найпродуктивнішими у формуванні етнографічної колекції були кін. 80-х – 90-ті роки XX століття. Поштовхом до активізації пошукової діяльності стала аварія на ЧАЕС, яка відчутно вплинула на всі сфери життя та здоров'я поліщуків. Крім того, у музейній збірці у 80-ті роки було виявлено багато прогалин. Така тема, зокрема, як народні промисли та ремесла, вимагала суттєвого доопрацювання, уточнення в окремих розділах. Назріла потреба в збиральницькій роботі з метою поповнення експонатів малочисельних етнографічних збірок з Дубровицького, Зарічненського, Рокитнівського, Володимирецького р-нів, без яких годі уявити багату етнокультурну спадщину регіону. У зв'язку з цим, починаючи з 1987 р., на півночі Рівненської області працювало декілька музейних експедицій, під час яких були обстежені: 1987 р. – 6 сіл Зарічненського р-ну (Зарічне, Морочне, Неньковичі, Омит, Кухотська Воля, Вичівка); 1988 р., 1990 р. – 5 сіл Рокитнівського р-ну (Рокитне, Сновидовичі, Борове, Старе Село, Глинне); 1991-1992 рр. – 10 сіл Дубровицького р-ну; 1995 р. – 9 сіл Зарічненського р-ну [10].

Певною мірою активізація пошукової роботи пов'язана зі створенням в 90-ті роки сектору, а пізніше – відділу етнографії РОКМ, в якому працювали А. Українець, Н. Озірська, А. Сівець, Т. Пархоменко. Збиральницька робота відділу продовжилась і в наступні роки. У 1996, 1998-1999 рр. обстежено 20 сіл Рокитнівського р-ну; у 1999 р. – 11 сіл Володимирецького р-ну, 4 села Березнівського р-ну (Вітковичі, Балашівка, Михалин, Янковичі); у 2000 р. – 3 села Сарненського р-ну (Люхча, Немовичі, Федорівка), 2 села Дубровицького р-ну (Бережниця, Кураш); у 2001 р. – 4 села Березнівського р-ну (Білка, Богуші, Князівка, Ленчин); 5 сіл Сарненського р-ну (Білятичі, Карасин, Чудель, Карпилівка, Стрільськ); у 2003 р. – 7 сіл Рівненського р-ну (Біла Криниця, Гориньград, Городок, Котів, Пересопниця, Тайкури, Шубків), 6 сіл Гощанського р-ну (Воскодави, Дорогобуж, Красносілля, Пашуки, Русивель, Рясники) та смт Гоща; у 2004 р. – 9 сіл Корецького р-ну (Вел. Клецька, Вел. Межирічі, Голичівка, Залізниця, Коловерти, Користь, Крилів, Морозівка, Щекичин) та смт Корець, 4 села Здолбунівського р-ну (Богдашів, Мізоч, Нова Мощаниця, Спасів); у 2005 р. – с. Невірків Корецького р-ну, с. Морочне Зарічненського р-ну [9].

Поліські гончарі, м. Столін. 1936 р.

Як зазначалось вище, документальний фонд етнографічної колекції нараховує близько 3000 од. зб. Основу його складає архів доктора мистецтвознавства Юрія Лащука, уродженця с. Липки Гощанського р-ну, що був пода-

рований музею у 1994 р. [19]. Ця збірка включає 2333 одиниці зберігання. Вона складається з чорнових записів, роздрукованих розділів книги "Народне мистецтво Українського Полісся", ілюстрацій, газетних вирізок, публікацій, передруків опублікованих джерел, путівників, листів, каталогів виставок, замальовок, тощо. Фотоматеріали, передані вченим, можна систематизувати за розділами: "Народне будівництво", "Різьблення", "Плетення", "Художній метал", "Народний одяг", "Тканини", "Гутництво", "Писанкарство", "Народне малярство". Вони стосуються 4-х областей — Рівненської, Волинської, Житомирської, Київської.

Щорічним джерелом надходження до етнографічного фонду є свято народних умільців "Музейні гостини", яке проводиться з 1992 р. Всього фонд сучасного декоративно-ужиткового мистецтва нараховує близько 500 одиниць основного фонду. Це вироби вишивальниць та ткаль, майстрів, що займаються плетенням з соломи, лози, рогози, вироби гончарів, різьбярів, писанкарів, майстрів народної іграшки, художнього розпису, майстрів витинанки.

В останнє десятиліття етнографічні фонди комплектувалися системно, за розробленим планом дослідження маловідомих тем. У майбутньому плануються експедиції насамперед у такі райони Рівненської області: Дубенський, Острозький, Млинівський, Радивилівський. Вони дозволять доукомплектувати неповну збірку з півдня Рівненщини.

Література та джерела:

1. *Guzowska A.* Stroje ludowe w powiecie zdołbunowskim na Wołyniu // Rocznik Wołyński. Pod redakcją Jakuba Hoffmana. — Równe: Wydany staraniem Wołyńskiego zarządu okręgu związku nauczycielstwa polskiego, 1934. — T. 3. — S. 443-450.

2. *Guzowska A.* Technika haftów wolyńskich // Rocznik Wołyński. Pod redakcją Jakuba Hoffmana. — Równe: Wydany staraniem Wołyńskiego zarządu okręgu związku nauczycielstwa polskiego, 1939. — T. 8. — S. 363-366.

3. Весільні обряди Рівненщини. Фольклорно-етнографічні записи XIX — поч. XX ст. — Рівне: Волинські обереги, 2004. — С. 101—126.

4. *Dworakowski S.* Obrzędy weselne w Niemowiczach (powiat sarneński) // Rocznik Wołyński. Pod redakcją Jakuba Hoffmana. — Równe: Wydany staraniem Wołyńskiego zarządu okręgu związku nauczycielstwa polskiego, 1939. — T. 8. — S. 280-305.

5. *Захарчук-Чугай Р.* Вишивка Волині в збірках музеїв США // Минуле і сучасне Волині й Полісся: народна культура — шлях до себе. Збірник наукових праць. Вип. 11. Матеріали Волинської обласної науково-етнографічної конференції, м. Луцьк, 10-11 квітня 2003 року. — Луцьк, 2003. — С. 87-89.

6. *Кітова С.* "Водіння куста" на Поліссі // Народна творчість та етнографія. — 1972. — № 3.

7. *Korzeniowska J.* Hafty poleskie i wolyńskie. — Warshawa, 1933.

8. *Лащук Ю.* Народне мистецтво Українського Полісся. — Львів: Каменяр, 1992. — 134 с.

9. *Пархоменко Т.* Експедиційна робота відділу етнографії (1996-2004) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 165-річчя заснування Рівненської гімназії. Вип. 2 — (Матеріали наукової конференції 23.11.2004 р.). — Рівне: Волинські обереги, 2005. — С. 53-57.

10. *Українець А.* Етнографічне обстеження Рівненського Полісся // Поліссєзнавство: наукові фольклорно-етнографічні та мистецтвознавчі студії. — Рівне, 2006. — С. 113-120.

11. Фонди РОКМ. Акти прийому експонатів в Рівненський краєзнавчий музей 1949-1979 рр. 49 од. зб., 2942 акти.

12. Фонди РОКМ. Акты на списание экспонатов Ровенского областного краеведческого музея, пришедших в негодность и не имеющих музейного значения, 1961 г. Опис 1, од. зб. 57, 60 арк.

13. Фонди РОКМ. КН 8653/2 / III ф XI 4810/2.

14. Фонди РОКМ. РКМ 448 (старий номер).

15. Фонди РОКМ. КН 6227 / IV д 4516.

16. Фонди РОКМ. КН 707/1 / IV д 4047.

17. Фонди РОКМ. КН 361/1 / IV Т 2164.

18. Фонди РОКМ. КН 361/2 / IV Т 2165.

19. Фонди РОКМ. Архів Ю. Лащука. 16438/1-2333.

СТАНОВЛЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНОГО МУЗЕЙНИЦТВА НА ВОЛИНІ

Алла ДМИТРЕНКО

Традиції етнографічного музейництва на Волині сягають кінця XIX — початку XX століття і пов'язані з виникненням музеїв. Першим музейним закладом краю був музей при Публічній бібліотеці м. Житомира, створений 1865 р. У 1880-90-х роках з'являються давньосховища — заклади музейного типу, організовані при Володимир-Волинському (1887 р.) і Луцькому (1890 р.) церковних братствах. 1893 року започатковане Волинське єпархіальне давньосховище в м. Житомирі. У кінці XIX — на початку XX ст. виникають і світські музейні заклади. 1906 року в Рівному при сільськогосподарському рільничому товаристві створений Волинський музей, структурним підрозділом якого був відділ етнографії; у 1912 р. — військово-історичний музей у м. Дубно; у 1913 р. — історичний музей братства князів Острозьких у м. Острог [13, 21].

Ми не маємо повних описів колекцій названих давньосховищ і музеїв, але, безперечно, всі вони містили матеріали етнографічного характеру. Навіть ті речі, про які ми знаємо — ковані хрести, вишиті речі, посуд, предмети інтер'єру князівських маєтків тощо — свідчать про те, що таких експонатів було багато. Наприклад, у Волинському єпархіальному давньосховищі була колекція одягу, прикрас тощо. Серед них на особливу увагу заслуговує срібна підвіска із зображенням вола та написом: "Року 1711 бидло барзо здихало. Прийми офіру, Чистая Діво Мати, вола срібного" [4, 55, 56, 60]. Експонати місцевої старовини, на думку вчених, є цінним джерелом для вивчення народної культури та мистецтва краю [20, 71].

Всі вищеназвані музеї займалися переважно збиранням та зберіганням різних предметів старовини, проводили наукову роботу. Істотно відрізнявся від них приватний Музей барона Ф. Р. Штейнгеля в с. Городок поблизу Рівного, відкритий 1896 року. Він був першим публічним (світським) музеєм (тобто доступним для масового відвідування), не тільки Волині, але й, як наголошує С. Гаврилюк, і всієї України [5, 39].

Музей у Городку став одним із важливих центрів по дослідженню пам'яток фольклору та етнографії. Про це свідчить звіт за перший рік діяльності музею, складений М. Біляшівським [15], звіт за шість років [14], огляд діяльності музею за десять років, що публікувався на сторінках журналу "Живая старина", а також рукописні матеріали, віднайдені і введені до наукового обігу С. Шевчуком (вони збереглися в фондах багатьох архівів та музеїв України). Їх вивчення, як відзначає вчений, зайвий раз переконує, що музей зосереджував увагу на дослідженні побуту, звичаїв, обрядів, невичерпному багатстві поетичної творчості місцевого населення [22, 365].

Свідченням важливості фольклорно-етнографічного напрямку діяльності є те, що музей налагодив і збір різноманітних відомостей про життя населення краю через анкетування. Відповіді на анкети часто давали місцеві священики, які були добре ознайомлені з побутом прихожан. Два описи-відповіді на анкети, що надійшли з сіл Посягва Острозького та Ходоки Овруцького повіту (зберігаються у фонді Ф. Штейнгеля в Рівненському обласному архіві) дозволяють визначити основні пункти таких анкет-запитальників: побут священиків у минулому; економічний і домашній побут прихожан; народна медицина; прикмети, повір'я, приказки, прислів'я, загадки; обряди та звичаї; розумовий розвиток; ворожіння; мораль; казки; пісні [21, 92]. Як бачимо, перед нами зразок суто етнографічної програми-запитальника, що свідчить про велике зацікавлення музею саме етнографічною тематикою. На відміну від інших музейних осередків, джерелом надходжень Городоцького музею були не приватні пожертвування, а численні експедиції, у яких брали участь члени Товариства дослідників Волині, відомі вчені [23, 63]. Городоцький музей був своєрідним етнографічним науковим осередком, діяльність якого поширювалася майже на всю Волинську губернію. Він відіграв помітну роль у пожвавленні народознавчих досліджень краю.

Про припинення діяльності музею існує кілька думок. Дослідниця етнографічних музеїв України Г. Скрипник відзначає, що основна частина колекцій у роки Першої світової війни була евакуйована на Кубань, у маєток брата

Ф. Штейнгеля. У роки громадянської війни маєток згорів. Основна частина колекцій загинула, а деякі з них потрапили до фондів інших музеїв. Відомо, наприклад, що в 1919 р. зоологічні матеріали з колишньої колекції Городоцького музею знаходились у Зоологічному музеї Київського університету. С. Шевчук стверджує, що в 1914 р. колекції музею не були евакуйовані, про що свідчить той факт, що в 1915 р. І. Абрамович зробив копію деяких фольклорно-етнографічних матеріалів у с. Городок. Вчений посилається і на записи, які стверджують, що М. Біляшівський проводив наукові дослідження в Городку протягом 1906-1916 рр. [20, 33; 23, 63-64].

Значну роль у розвитку етнографічного музейництва на Волині відіграв Музей Товариства дослідників Волині. Рішення про створення музею було прийняте на Установчих зборах Товариства [17, 40]. Однак, на першому після Установчих зборів засіданні ради Товариства дослідників Волині, яке відбулося 15 лютого 1901 року, вирішили "прийняти у віддання Товариства музей..." [17, 43], вже існуючий на той час, тобто Житомирський музей, започаткований 1865 року.

З початку існування музею почали збиратися етнографічні пам'ятки зі всіх місцевостей, досліджуваних членами товариства. Діяльну участь у збільшенні етнографічних колекцій брав В. Кравченко. Етнографічний відділ музею започаткований 1907 року, коли був створений невеликий етнографічний куточок. Однак, офіційне відкриття відділу відбулося лише в 1920 році [10, 68].

У 1909 р. антрополого-етнографічна збірка налічувала 354 одиниці зберігання. Матеріали етнографічного відділу музею розташовувалися переважно без певної наукової системи. Експозиція практично нічим не відрізнялася від фондів. Дослідницька робота музею зводилася в основному до опрацювання зібраних матеріалів. Уже в 1910 р. значна частина експонатів була занесена до інвентарної книги, і почалося складання наукових інвентарних карток [20, 62-63].

Дальший розвиток етнографічного музейництва на Волині припадає на міжвоєнний період (1920-30-і рр.). На Східній Волині він пов'язаний із Волинським центральним музеєм, де 1923 року було створено етнографічну секцію, яку очолив Петро Никандрович Абрамович — уродженець с. Мизів Старовижівського району Волинської області. Про те, що П. Абрамович народився саме тут, дізнаємося з нарису А. Дублянського про молодшого брата Петра Никандровича — Никанора Никандровича Абрамовича (митрополита Никанора). А. Дублянський, зокрема, пише, що 1 квітня 1934 р. Н. Абрамович, який перебував на місійній праці в Ківерцях, був переведений настоятелем парафії "свого рідного села, в якому народився. Призначення до Мізова наступило на вимогу парафіян тамошньої парафії" [18, 729-730]. Цією обставиною пояснюється і зацікавленість П. Абрамовича традиційною культурою Мізова, а також ряду навколишніх сіл — Буцина, Облап та ін. [3].

У травні 1925 року Волинський центральний музей отримав статус Волинського науково-дослідного музею. Етнографічний відділ музею, який очолив засновник волинської фольклорно-етнографічної школи Василь Григорович Кравченко, взяв курс на залучення до музейної дослідницької роботи найширших кіл місцевої інтелігенції. З цією метою при ряді навчальних закладів (педтехнікумі, Інституті народної освіти та ін.) були створені етнографічні гуртки, роботою яких керував В. Кравченко. Внаслідок колективних досліджень членами етнографічних гуртків була проведена значна наукова робота, зокрема проведені наукові експедиції до м. Троянів для вивчення гончарного виробництва (1924 р.), до с. Барашівка для дослідження виробництва коробок з лубка, бондарської справи, будівництва житла та ін. [10, 69]. У 1927 р. проведе обстеження передмістя Житомира — Мальованки. У рукописних фондах зберігаються зібрані під час цього обстеження матеріали під назвою: "Обслідування передмістя Житомира Мальованки під час перепідготовки вчителів нацменів (німці і поляки) Волині. Етнографічний опис з малюнками. — 1927. — 41 арк." [19, 149]. 1928 року здійснено експедицію до с. Бехи. Зокрема, одна з папок має назву "В. Кравченко. Збірка етнографічних матеріалів: "родинне життя", "весілля", "народження", "вмирання". Власні записи на Коростенщині в с. Бехи. — Ч. 1. — 1928. — 266 арк." [19, 158].

Для проведення етнографічних досліджень В. Г. Кравченко широко залучав інтелігенцію на місцях. По всій території краю були дописувачі,

які постачали до музею численні етнографічні матеріали. Безперечно, маючи розгалужену кількість збирачів по всій території Волині, В. Г. Кравченко турбувався про забезпечення їх методичними матеріалами для збирання польових матеріалів, тому чимало праці поклав на складання розгорнутих деталізованих програм для вивчення окремих елементів і явищ етнокультури [8, 144-145]. Об'ємна робота, спрямована на організацію етнографічних досліджень, мала значні успіхи, свідченням чому є численні матеріали різних дописувачів, зокрема: "Етнографічні матеріали різних збирачів: обряди, повір'я, вірування. 1923-1928 р."; "Етнографічні матеріали Столяра М. З. (рибальство), записані і зарисовані в Житомирській окрузі. 1924-1925 р."; "Етнографічні матеріали: гончарство, ловецтво, обрядовість, кушнірство. Записи різних дописувачів на Житомирщині та інших місцевостях. 1924-1926 р." та ін. [19, 143-145, 152, 156, 211 та ін.].

Завдяки численним експедиціям, популяризаторській роботі та старанням В. Кравченка, який не шкодував ні сил, ні часу, ні, як відзначає його учень Н. Дмитрук, власних засобів "аби тільки розвивалася музейна справа", етнографічний відділ регулярно поповнювався експонатами. Якщо 1924 року у відділі налічувалося 1501 експонат, то наступного року їх кількість становила 1619 [11, 117]. На кінець 20-х років у ньому було 3000 номерів, хоч варто мати на увазі те, що іноді під одним номером записували цілу колекцію експонатів. Етнографічний відділ мав велику збірку писанок — 1200 одиниць, близько 800 зразків народної вишивки, різноманітні домашні предмети, посуд, "етнографічні ікони" — твори народного іконопису, на базі яких розпочалося дослідження теми "Етнографія в іконописі Правобережної України" [12, 31].

У 1927 році при етнографічному відділі Волинського науково-дослідного музею відкрито аспірантуру, керівництво здійснював В. Кравченко. Серед його учнів варто назвати Н. Дмитрука і К. Черв'яка, які також зробили вагомий внесок у розвиток музейництва на Волині.

Серед місцевих музейних осередків на Житомирщині, які проводили етнографічні дослідження й мали значні етнографічні колекції, варто назвати Коростенський краєзнавчий музей, Бердичівський соціально-історичний музей, сільський краєзнавчий музей у с. Дідковичі на Коростенщині.

Отже, широка організаторська робота В. Г. Кравченка як керівника етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею, принесла значні плоди. Було зібрано велику кількість матеріалів, що поповнили фонди музею (в тому числі дуже багато рукописів, надісланих з місць). Однак і на сьогоднішній день вони, в переважній більшості, залишаються не вивченими і не опублікованими.

На Західній Волині розвиток музейництва йшов іншими шляхами, ніж на Житомирщині. Рух прогресивної польської інтелігенції за збереження культурних надбань, пам'яток історії спричинився до створення наукових товариств та музеїв. 16 червня 1929 року в Луцьку відкрився Волинський музей із відділом етнографії. Етнографічну збірку музею започаткували експонати виставки народних промислів, що відбулася в Луцьку у вересні 1928 року [16, 16].

На основі записів в інвентарній книзі етнографічного відділу, що зберігається у Волинському краєзнавчому музеї [6], бачимо, що до 9 вересня 1929 року тут було 365 експонатів, в т. ч. 108 етнографічних. Отже, всі матеріали етнографічної колекції, які мають інвентарний номер до 365-ти, швидше всього, надійшли до музею з виставки. Однак, лише щодо весільного строю з с. Піща Любомльського повіту є помітка: "Любомльський повітовий комітет Виставки 1929 р. Куплено від Любомльського повітового комітету Виставки". Аналіз інвентарної книги свідчить, що в 1929 року музей придбав окремі компоненти традиційного вбрання (сорочки, фартухи, свиту, шапки-магерки, хустки), рушники, килими, борону, дерев'яну лопату, ярмо, "калатку" для худоби, ткацький верстат, веретено, "човник", "ступку", "совок", "кобялку" з лика, 3 солом'яники, "мантачку" до коси, дерев'яні замки, "лапку" на мишей, шкіряну "калитку", дерев'яну люльку, вершу, а також кераміку з Рокити Ковельського (7 одиниць), Великої Клецьки (8) Рівненського, Антонівець (2), Великої Яловиці (15), Куніця (12) і Вишнівця (8) Кременецького повітів. Крім названих повітів, тут були речі з Любомльського, Горохівського, Дубнівського, Здолбунівського, Костопільського повітів [6, 60].

Говорячи про шляхи надходження експонатів до Волинського музею, варто відзначити, що

одні з них були куплені в приватних осіб, на ринках, виставках, торгах тощо, а інші — подаровані музеєві приватними особами або офіційними установами тощо, свідченням чого є відповідний запис ("Dar") в інвентарній книзі. До групи подарованих експонатів, на нашу думку, можна віднести й ті експонати, навпроти яких записано *"від..."* (*"Від п. директора А. Беднарського"*, *"від п. Вишневського"*), але не вказано, куплені вони чи подаровані [6, 60-61].

Як свідчить інвентарна книга, етнографічний відділ музею був укомплектований матеріалами з рільництва, рибальства, мисливства, збиральництва, бджільництва, ткацтва, вишивки, деревообробки, плетіння, гончарства, писанкарства, народного одягу та ряду предметів побутового вжитку. Найбільшою була колекція гончарства та писанок.

Значну кількість експонатів Волинського музею складали речі, які надійшли з різних населених пунктів Рівненщини. Із Дубнівського повіту в музеї було 9 предметів: три килими — із Судобіче, Коблина і Носовиці, три фартухи, пояс, крайка і сукман із Судобіче. Із Здолбунівського повіту — 90 предметів: переважно керамі ка та гончарні пристосування з Острога й Вілії (гміна Новомалин), а також свита з Коршева, дві магерки — з Кричильська і Біляшева, фартух із Стубла, тканина на три фартухи з Півчого, двоє остей зі Здолбунова. Із Костопільського повіту надійшло 32 предмети: веретено, магерка, запаска, ступка, ярмо, мантака, лапка на мишей із Малого Вербчого; капшук і сорочка з Великого Вербчого; совок, борона, ткацький верстат, човник, два дерев'яних замки, дві солом'яних сівниці і кошик, шкіряна калитка, дерев'яна люлька, дерев'яна лопата, "кобялка" з лика, мантачка з Кричильська; глиняна баня з Деражного; хустка, полотно, крайка, фартух із Костополя; сорочка з Моквина; лезиво шкіряне з Рокитного; обруч із Антонівки. Із Рівненського повіту у Волинському музеї було 15 предметів: кераміка з Великої Клецьки і Модринця (9 предметів); чотири хустки — з Синьова, Козина і Шубкова; "портфель народний шебетя" із Шпаруча; солом'яний капелюх із Воскодавів. Колекція із Сарненського повіту нараховувала 53 предмети [6].

Етнографічні колекції формувалися і в інших музеях Волинського воєводства, адже в 1930-х роках тут існувала досить широка мережа музейних закладів. Крім Волинського музею діяв Острозький музей, заснований братством імені князів Острозьких ще 1913 року. У 1934 р. у м. Дубно, за ініціативою місцевих краєзнавців був створений Регіональний Музей Землі Дубенської, у збірці якого було чимало етнографічних експонатів. У 1937 р. створений музей у Кременці, який мав відділ етнографії. У 1936 р. (вдруге) виник музей у Рівному [12, 22]. У 1935 р. в Ковелі, в приміщенні державної гімназії ім. Ю. Словацького, при краєзнавчому гуртку утворився Музей Землі Ковельської, етнографічну колекцію якого складали зразки народного одягу, вишивки, ремісничі вироби [9, 26-27].

Отже, проаналізувавши процес становлення етнографічного музейництва на Волині, бачимо, що він мав певні особливості в порівнянні з великими науковими центрами України, де зародження інтересів до етнографічного колекціонування відбувалося з початку і до середини XIX ст. Започаткування музейного етнографічного колекціонування на українських землях було нерозривно пов'язане із значним пожвавленням народознавчих інтересів. Створення музеїв на території Волині, в т. ч. і формування етнографічних колекцій, відбулося трохи пізніше, ніж у великих наукових центрах України. Це було пов'язане з тим, що на Волині до кінця XIX ст. не було не тільки великих наукових і навчальних закладів (університетів), але й навіть наукових товариств, які б могли стати центрами координації наукових досліджень краю й об'єднували б довкола себе дослідників. Тому перші музеї, як значні наукові й культурно-виховні осередки, на Волині з'явилися лише наприкінці XIX ст.

У кінці XIX — на початку XX ст. на Волині з'являються різнопрофільні музейні осередки, що стало виявом суспільних потреб у закладах різної спеціалізації. Різнились вони між собою не лише предметно-видовим складом фондів, а й належністю та підпорядкуванням різним інституціям (приватний музей барона Ф. Штейнгеля, музей Товариства дослідників Волині в Житомирі, музей сільськогосподарського рільничого товариства в Рівному тощо). За профільним спрямуванням ці музеї були краєзнавчими.

Етнографічні дослідження на Волині розгорнули саме музейні осередки комплексного (краєзнавчого) профілю — Городоцький музей

барона Штейнгеля і музей Товариства дослідників Волині. Етнографічний відділ мав і Волинський музей у м. Рівному. Особливістю тогочасних музеїв було те, що вони розглядалися передусім як наукові джерелознавчі центри, покликані нагромаджувати пам'ятки-першоджерела для майбутніх наукових узагальнень. Культурно-освітній функції надавалося менше значення. Відповідно до цього в музеях цього періоду переважала дослідницька робота, яка полягала в комплектуванні та описі пам'яток.

З 1920 р. починається новий етап у розвитку волинського етнографічного музейництва, який мав свої особливості в Східній (Житомирщина) і Західній (теперішні Волинська і Рівненська області) Волині.

Для Східної Волині характерне широке розгортання етнографічних досліджень, до яких залучалися найширші кола інтелігенції краю. Для здійснення польових досліджень розроблявся ґрунтовний науково-методичний інструментарій. Музей став ще й важливим культурно-освітнім осередком, де проводилися екскурсії, читалися лекції. Особливістю музейництва 1920-х рр. є створення широкої мережі сільських та районних музеїв, які також розгорнули дослідницьку діяльність у галузі етнографії.

Зовсім інша ситуація з розвитком етнографічного музейництва склалась на теренах Західної Волині. Якщо на Східній Волині періодом найбільшого розвитку етнографічних досліджень були 20-і роки, то на Західній Волині перший музей, що мав відділ етнографії, виник лише 1929 року — Музей Волині в Луцьку. Завдяки діяльності О. Прусевича, А. Дублянського, З. Леського, Остапчука та інших дослідників була нагромаджена значна кількість матеріалів з проблем культури й побуту населення краю.

Загалом, музейними установами кінця XIX — 30-х рр. XX століття зроблений вагомий внесок у етнографічне вивчення Волині. Заслуга музеїв полягає в тому, що було зібрано велику кількість польових матеріалів, завдяки чому сформувалися етнографічні колекції, проводилися етнографічні дослідження. Діяльність музеїв сприяла не тільки збиранню та збереженню пам'яток народної культури та побуту. Немало зроблено ними і в справі систематизації та вивчення зібраного матеріалу. Це були перші кроки до справді наукового підходу у формуванні етнографічних музейних осередків, що засвідчило помітні успіхи в розгортанні етнографічного вивчення краю.

Література та джерела:

1. *А. Л.* Городецкий музей Волынской губернии // Киевская старина. — 1989. — Т. LXI. — Апрель. — С. 13-17.
2. *Абрамов И. С.* Городецкий музей Волынской губернии. — С-Пб., 1906.
3. *Абрамович П.* Етнографічні записи: Західна Волинь. — Село Мізов і околиці. — 1912—1913 рр. — Ч. 1. — Б. м. і б. р.
4. *Беляшевский Н.* Волынский историко-археологический сборник. — Вып. 1: Рецензия // Киевская старина. — 1896. — Т. LV. — Ноябрь. — С. 52-61.
5. *Гаврилюк С.* Джерела до вивчення історії перших музеїв Волинської губернії // Волинський музей: Історія і сучасність. — Вип. II. — Луцьк, 1999. — С. 39-41.
6. *Дмитренко А.* Етнографічна колекція Волинського музею у міжвоєнний період // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. — Вип. 3. — Луцьк, 2004. — С. 58-61.
7. *Дмитренко А.* Етнографічна колекція із Сарненщини у Волинському музеї в міжвоєнний період // Західне Полісся: історія та культура. Науковий збірник. — Випуск 1. — Рівне, 2004. — С. 123-130.
8. *Дмитренко А.* Формування наукової методики етнографічних досліджень на Волині // Житомиру — 1120 (884-2004): Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 31. — Житомир, 2004. — С. 142-147.
9. *Дмитрук В.* З історії музею у м. Ковель // Волинський музей: Історія і сучасність. — Вип. I. — Луцьк, 1997. — С. 26-27.
10. *Дмитрук Н.* 45 років етнографічної діяльності В. Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 3. — С. 61-71.
11. *Кострица М. Ю.* Товариство дослідників Волині: Історія, діяльність, постаті. — Житомир, 2001.
12. *Лащук Ю.* Перші музеї на Житомирщині // Народна творчість та етнографія. — 1992. — № 4. — С. 29-34.
13. *Лащук Ю., Ошуркевич О., Хведась А.* Дослідження народної культури Волині в XIX — першій половині XX ст. // Народна творчість те етнографія. — 1995. — № 1. — С. 18-25.
14. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель (с 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г.). — К., 1905.
15. Отчет Городецкого музея Волынской губернии за 1-й год: с 25 ноября 1896 по 25 ноября 1897 / Сост. Н. Ф. Биляшевский. — Варшава, 1898.
16. *Ошуркевич О. Ф.* Етнографія Волинського музею у Луцьку (1929-1939 рр.) // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського Єпархіального давньосховища. 18-20 травня 1993 р. — Житомир, 1993. — С. 18-20.
17. Протоколы заседаний Совета и секций Общества исследователей Волыни // Труды общества исследователей Волыни. — Т. 1. — Житомир, 1902. — С. 38-81.

18. "Роде наш красний...": Волинь у долях краян і людських документах. — Т. III. — Луцьк: Вежа, 1996.

19. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського. — Ф. 15-3. — Од. зб. 143-145, 149, 152, 156, 158, 211 та ін.

20. *Скрипник Г. А.* Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. — К.: Наук. думка, 1989.

21. *Українець А. М.* Етнографічні дослідження на Волині (за матеріалами фондів 366 і 160 Ф. Штейнгеля і Я. Гоффмана) // МІСВ: Краєзнавство: Історія, здобутки, перспективи. — Луцьк, 1992. — С. 91-92.

22. *Шевчук С. І.* Вертеп з Городоцького музею Заславського повіту кін. XIX ст. // Велика Волинь: Минуле і сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. — Жовтень 1994 р. — Хмельницький — Ізяслав — Шепетівка, 1994. — С. 364-366.

23. *Шевчук С. І.* Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 6. — С. 60-64.

СКАРБИ МОНЕТ XVII ст. У КОЛЕКЦІЇ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Тетяна ВОЙТЮК

Монетні та змішані скарби Рівненського обласного краєзнавчого музею, знайдені в другій половині XX ст., залишилися поза увагою дослідників.

Нумізматична колекція РОКМ почала формуватися разом зі становленням музею — в кінці 40-х років XX ст. На жаль, в описах окремих монет і скарбів неточно передаються легенди, монограми, знаки, відомості про походження. Жодний скарб при надходженні до музею не зважувався, тому загальна вага невідома.

Монети і скарби, які поступили до музею на поч. 50-х років XX ст., записувалися в інвентарні книги в 70-80-х роках і вважалися "старими фондами". Так, у записах інвентарної книги про скарб, знайдений 1950 р. у с. Користь, у графі "Походження" читаємо: "Зі старих фондів". Таке умовне визначення походження монет і скарбів було прийняте в музеях, коли втрачалась інформація про походження, а запис в музейні книги робився не зразу, а декілька років потому.

Вивчення монетних комплексів зі скарбів РОКМ дасть дослідникам історії Волині цінний матеріал про розміщення давніх економічних центрів старої Волині, про мережу торгівельних шляхів, про напрямки зовнішньої та внутрішньої торгівлі Волинського регіону в різні історичні епохи.

У фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею (РОКМ) зберігається 8 монетних та змішаних скарбів лише XVII ст., хоча вони включають монети кінця XV, XVI, XVII ст., знайдені у другій половині XX ст.

1. Скарб польсько-литовських монет XVI-XVII ст., знайдений у с. Користь Корецького р-ну Рівненської обл. в 1950 р. [5] Він нараховує 256 монет: напівгрошей Сигізмунда II Августа (1548-1572); трьохгрошовиків та шестигрошовиків Сигізмунда III Ваза (1587-1632); шестигрошовиків Яна II Казиміра (1649-1668). Скарб було заховано в кінці правління Яна II Казиміра

2. Скарб із с. Муравиця Млинівського р-ну Рівненської обл. був переданий до музею у 50-х роках XX ст. На жаль, легенда скарбу втрачена. До музейних книг записано 106 монет [7], а саме:

I. Польща (королівство), Ян Ольбрахт (1492-1501) — напівгрош без дати емісії (1 од.);

II. Велике князівство Литовське:

1. Сигізмунд I Старий (1506-1548) — напівгрош, 1509-1521 (8 од.); солід гданський, 1512 (помилка, в 1512 р. в Гданську не карбувався) [18] (1 од.);

2. Сигізмунд II Август (1548-1572) — чотирьохгрошовик (чворак), рік емісії не зазначено (1 од.); напівгрош, 1556-1557 (33 од.);

III. Річ Посполита (королівство), Сигізмунд III Ваза (1587-1632) — шестигрошовик поганої збережності (очевидно трьохгрошовик, вага 2,11 г.) (1 од.); трьохгрошовик, 1620 (2 од.); півторагрошовик, 1622-1626 (10 од.); драйпелькер, карбування м. Риги, 1597 (12 од.); солід, 1592-1596 (4 од.); солід литовського карбування, 1626 (1 од.); солід, дата емісії не зазначена (7 од.); солід познанський

(помилка, не карбувався, очевидно солід литовського карбування) [15] (1 од.);

IV. Пруссія (під владою Польщі), Сигізмунд I Старий (1506-1548) — гріш, 1533 (1 од.);

V. Пруссія (герцогство, лен Польщі), Альберт II (1525-1568) — драйпелькер, рік емісії не зазначено (до 1548 р. не карбувався) [15] (1 од.);

VI. Угорщина (королівство):

1. Фердінанд I (1526-1564) — гріш, дата емісії не зазначена (1 од.); денарій, 1535 (1 од.), 1551 (1 од.);

2. Максиміліан II (1564-1576) — денарій, дата емісії не зазначена (1 од.);

3. Рудольф II (1576-1612) — денарій, 1589-1604 (10 од.);

VII. Іспанські Нідерланди, Альберт і Єлизавета (1599-1621) — чверть таляра (чверть патагона), дата емісії не зазначена (1 од.);

VIII. Св. Римська імперія:

1. Вроцлав (місто) — гріш, рік емісії не визначено (1 од.);

2. Кельн (місто), Рудольф VI (1576-1612) — денарій, 1587 (1 од.);

3. Лігніц і Бриг (герцогство), Хрістіан II (?) (1591-1611) — трьохгрошовик, 1609 (1 од.);

4. Свідніца (Швайдніц) (місто), Людовік II Ягеллончик (1516-1526) — напівгрош, рік емісії не визначено (1 од.).

Найстарішою монетою Муравицького скарбу є напівгрош Яна Ольбрахта, наймолодші монети — півторагрошовики та соліди 1626 р. Сигізмунда III Вази (1587-1632). У цьому скарбі на 106 монет припадає одна талярна — чверть таляра (чверть патагона) Іспанських Нідерландів часу Альберта і Єлизавети (1599-1621).

3. Монетний скарб, знайдений в с. Глинськ Здолбунвського р-ну Рівненської обл. в 1957 р., нараховує 20 срібних та білонових монет [11], а саме:

Сигізмунд II Август, напівгроші литовського карбування, 1555 (9 од.);

Сигізмунд III Ваза (1587-1632), польські півторагрошовики з невизначеною датою (10 од.) (карбувались у 1611-1629 рр.), гданський гріш 1626. Цей скарб був захований в першій половині XVII ст. [16, 17].

4. Скарб монет, знайдений у с. Листвин Дубнівського р-ну Рівненської обл. Відразу після виявлення не потрапив до нумізматів. До нього додали монети інших знахідок. У такому вигляді його куплено в Круглицького І. М. До музейних книг записано 920 монет [6], а саме:

I. Велике князівство Литовське:

1. Олександр Ягеллончик (1492-1506) — напівгрош (1 од.);

2. Сигізмунд II Август (1548-1572) — трьохгрошовик, 1566 (1 од.); подвійний денарій, 1566 (1 од.); напівгрош, 1564 (12 од.);

II. Річ Посполита:

1. Сигізмунд III Ваза (1587-1632) — орт (1618-1622) (1 од.); шестигрошовик, 1625 (31 од.); півторагрошовик, рік емісії не зазначено (карбувались в 1614-1627) [14] (677 од.); гріш коронний, 1623-1624 (41 од.); гріш литовський, 1626-1627 (75 од.); гріш гданський, рік емісії не зазначено (карбувались в 1614-1627) [15] (15 од.); солід, 1627 (1 од.);

1. Ян II Казимир (1649-1668) — шестигрошовик, 1665 (1 од.);

2. Ян III Собеський (1676-1696) — шестигрошовик, 1682 (1 од.);

3. Август III (1733-1763) — шестигрошовик, 1754 (1 од.);

III. Прибалтійські володіння Швеції, Густав II Адольф (1621-1632) — драйпелькер, 1...2 (1 од.);

IV. Іспанські Нідерланди, Альберт і Єлизавета (1599-1621) — чверть таляра (чверть патагона) без дати емісії, (вага 12,89 г., очевидно півталяр (півпатагон)) (1 од.);

V. Пруссія (під владою Польщі), Сигізмунд I Старий (1506-1548) — гріш, 1530 (1 од.);

VI. Пруссія (королівство), Фрідріх II — трьохгрошовик, 1771 (1 од.);

VII. Герцогство Варшавське, Фрідерік Август — 1/6 таляра, 1813 (1 од.);

VIII. Царство Польське, Микола I — 5 грошей, 1825 (1 од.);

IX. Росія, Микола II — 20 копійок, 1915 (1 од.).

Як видно з опису, найбільш пізньою датою скарбу вважається 1915 р., але в цей час скарби не закладалися. До того ж, обіг польсько-литовської монети в Україні закінчився наприкінці XVIII ст. Оскільки XVIII ст. представлене лише двома монетами, то, на думку автора, скарб було заховано в останній чверті XVII ст.

У Листвинському монетному комплексі — майже 700 півторагрошовиків, які в Україні набули найбільшого поширення в 1621-1627 рр., тобто в часи найбільшого розмаху їхньої емісії.

5. Скарб із вул. Литовської (м. Рівне), знайдений у липні 1971 року, зразу після виявлення не потрапив до музею. Того ж року скарб передав до РОКМ рівнянин К. С. Нагорнюк. Монетний комплекс нараховував 51 монету та 6 срібних речей [8], а саме:

I. Велике князівство Литовське, Сигізмунд II Август (1545-1572) — чотирьохгрошовик (чворак), 1568 (1 од.);

II. Річ Посполита (королівство):

1. Сигізмунд III Ваза (1587-1632) — орт коронний, 1624 (2 од.); шестигрошовик коронний, 1625 (1 од.);

2. Ян II Казимир (1649-1668) — орт краківський, рік емісії не зазначено (карбувались в 1651-1666) [15] (3 од.); шестигрошовик, 1649-1668 (17 од.); тимф, 1663 (2 од.);

3. Ян III Собеський (1676-1696) — шестигрошовик, рік емісії не зазначено (карбувались в 1671-1691) [15] (2 од.);

III. Іспанські Нідерланди:

1. Альберт і Єлизавета (1599-1621) — таляр (патагон або альбертусталяр), 1616 (1 од.);

2. Філіпп IV (1621-1665) — таляр (патагон), 1651 (1 од.), 1656 (1 од.); напівталяр (напівпатагон), 1627 (2 од.); чверть таляра (чверть патагона), 1629 (1 од.);

IV. Данія (королівство), Хрістіан IV (1588-1648) — марка, 1613 (1 од.);

V. Угорщина (королівство), Леопольд I (1658-1705) — п'ятнадцятикрейцеровик, 1674-1682 (7 од.);

VI. Пруссія (герцогство), Фрідріх Вільгельм I (1657-1688) — орт, 1681-1685 (5 од.);

VII. Пруссія (королівство), Фрідріх II — орт, 1785 (1 од.);

VIII. Бранденбург (маркграфство в унії з Пруссією), Георг Вільгельм (1619-1640) — таляр, рік емісії не зазначено (1 од.); шестигрошовик, рік емісії не зазначено (1 од.);

IX. Росія (імперія), Олександр I — рубль, 1802 (1 од.).

Але скарб не міг бути захованим у кінці XIX ст. Обіг польсько-литовської монети, монет Прусько-Бранденбурзької держави, Прибалтійських володінь Швеції та інших європейських держав закінчується наприкінці XVII ст. Немає підстав датувати вищезгаданий монетний комплекс XVIII ст., яке представлене єдиною монетою — прусським таляром 1785 р. Найвірогідніше, скарб було заховано в кінці правління короля Яна III Собеського, про що свідчать наймолодші монети комплексу — шестигрошовики з незазначеним роком (карбувались у 1671-1692 рр.).

Срібні свічники та чарки 60-80-х років XIX ст., які були передані з монетним комплексом XVI-XVII ст., належать до іншої знахідки з вул. Литовської в Рівному, де в 1971 році проводилися великі земельно-будівельні роботи. В XIX ст. там жила заможна частина громадян Рівного.

6. Скарб з смт. Березне Рівненської обл. було виявлено 9 липня 1975 року. Відпочиваючи на березі річки Случ, учень шостого класу Березнівської середньої школи Л. Сичик в піщаній дюні на східній околиці селища Березне знайшов глиняний горщик зі срібними монетами. Леонід повідомив про знахідку старшого брата — водія Березнівської автоколони М. В. Окерешка, який 10 липня звернувся до науковців Рівненського музею з проханням обстежити місце знахідки скарбу [10].

Обстежував місце знахідки, вивчав і описував скарб відомий рівненський археолог — Ю. М. Нікольченко.

Як показало це обстеження й вивчення горщика, в якому знаходився скарбовий матеріал, він був захований наприкінці першої половини XVII ст. на глибині 1,8-2,1 метра від сучасної поверхні.

Кількісно монети скарбу розподілені так: монети Речі Посполитої — 3 од., Іспанських Нідерландів — 16 од., Голандської республіки — 19 од., Іспанського королівства — 93 од., Швецької конфедерації — 3 од., маркграфства Бранденбург — Ансбах Байрет — 1 од., Св. Римської імперії — 50 од.

Склад Березнівського монетного комплексу:

I. Річ Посполита (королівство):

1. Сигізмунд III (1587-1632) — шестигрошовик, 1624 (1 од.); орт гданський, 1625 (1 од.);

2. Володислав IV (1632-1648) — таляр, 1644 (1 од.);

II. Іспанські Нідерланди:

1. Альберт і Єлизавета (1599-1621) Брабант — таляр (патагон), 1616 (1 од.), таляри без дати емісії (3 од.);

2. Філіпп IV (1621-1665)

а) Брабант — таляр (патагон), 1622 (1 од.), 162... (1 од.), 1628 (1 од.), 1632 (2 од.), 1635 (1 од.), 1638 (1 од.);

б) Бургас — таляр (патагон), 1633 (1 од.);

в) Турне — таляр (патагон), 1631 (1 од.), 1632 (2 од.);

г) Фландрія — таляр (патагон), 1633 (1 од.);

III. Голандська республіка:

1. м. Давентор (Девентер) — флорин (гульден), 1618 (1 од.);

2. м. Зволле (Цволле) — флорин (гульден), 1619 (1 од.), 1621 (3 од.), 162... (2 од.), недатовані флорини (гульдени) часу Матвія (Матіяша) I (1612-1619) (2 од.);

3. м. Кампеш — флорин (гульден) часу Матвія (Матіяша) I (1612-1619) (4 од.);

4. Західна Фрізія (Фрісландія) — левендальдер (левковий таляр), 1647 (1 од.);

5. Зеландія — таляр (ріксдальдер), 1622 (1 од.), 1629 (1 од.); флорин (гульден), 1602 (1 од.);

6. Утрехт — таляр (ріксдальдер), дата емісії не визначена, (2 од.);

IV. Іспанія (королівство) — пезо (8 реалів), обрізаних по вазі талярів (3 од.) б/р;

V. Швейцарія (конфедерація):

1. м. Сан-Галлен — таляр, 1621 (2 од.);

2. Кантон Шафхаузен — таляр, 1620 (1 од.);

VI. Бранденбург-Ансбах-Байрет (маркграфство):

1. Георг і Альберт — таляр, 1542 (1 од.);

VII. Св. Римська імперія:

1. Брауншвейг (герцогство)

а) Середня лінія Брауншвейгська у Вольфенбюттелі, Генріх Юлій — таляр, 1592 (1 од.), 1593 (1 од.);

б) Середня лінія Люнебургська в Даннеберзі, Юлій Ернст — таляр, 1623 (1 од.);

в) Нова Люнебургська лінія в Ганновері, Хрістіан (1616-1624) — таляр, 1624 (1 од.);

2. Гамбург (місто), Фердінанд III (1637-1657) — таляр, 1638 (1 од.);

3. Вюртемберг (герцогство), Іоанн Фрідріх — таляр, 1625 (1 од.);

4. Ольденбург (графство) — таляр, 1580 (1 од.);

5. Зальцбург (архієпископство), Вольф Дітріх (1587-1612) — таляр, без дати емісії (1 од.);

6. Пассау (єпископство) — таляр, 1621 (1 од.)

7. Ембден (Емден) (місто):

а) Фердінанд II (1619-1637) — флорин (гульден), без дати емісії (27 од.);

б) Фердінанд III (1637-1657) — флорин (гульден), без дати емісії (12 од.);

VIII. Богемія (Чехія) (королівство), Рудольф II (1576-1612) — таляр, 1608 (1 од.);

IX. Угорщина (королівство), Рудольф II — таляр, 1592 (1 од.)

Публікується за описом Ю. Нікольченка [4].

Найстарішою монетою скарбу є таляр 1542 р. маркграфства Бранденбург.

Наймолодші монети — флорини (гульдени) вільного імперського міста Ембдена (Емдена) часу Фердинанда III (1637-1657). Ними також можуть бути 2 таляри (ріксдальдери) провінції Утрехт Голландської республіки з невизначеною датою емісії, 3 пезо (8 реалів) Іспанського королівства, обрізаних по вазі талярів (дата і ім'я правителя не читаються). Але в скарбовому матеріалі не виявлено жодної монети другої половини XVII ст. Ймовірно, таляри Утрехту та іспанські пезо відносяться до першої половини XVII ст. Отже, скарб міг бути захований у кінці 50-х рр. XVII ст.

За виключенням одного шестигрошовика Сигізмунда III, монетний матеріал Березнівського скарбу складається виключно з талярної монети. На 95 одиниць припадає 37 талярів, 53 флорини (гульдени), 3 пезо (8 реалів), обрізаних по вазі таляра.

У скарбі переважають талярні монети Св. Римської імперії: 10 талярів та 39 флоринів (гульденів). На другому місці — талярні монети провінцій та міст Голандської республіки — 19 одиниць. Вони включають 1 левендальдер (левковий таляр), 4 ріксдальдери, 14 флоринів (гульденів).

Левендальдер (левковий таляр) 1647 р. Західної Фрізії (Фрісландії) — єдиний левковий таляр в 7 скарбах з колекції двох вищезгаданих музеїв. На лицьовому боці монети зображено лицаря з гербом в обрамленні кругової легенди, що вказує на місце карбування. На зворотному боці зображено лева, який іде на задніх лапах ліворуч. Левендальдери важили близько 27 г (вага таляра — близько 29-30 г) і мали нижчу, ніж таляр, пробу срібла [2, 99].

На ріксдальдерах зображено лицаря в обрамленні кругової легенди, що вказувала на місце карбування. На зворотному боці зображено гербовий щит з круговою легендою "CONCORDIA RES PARVAE CRESCVNT".

Флорин — срібний гульден, що становить 2/3 таляра.

На третьому місці — таляри (патагони або альбертусталяри) Іспанських Нідерландів — 16 одиниць. Патагони в Україні називали "хресто-

виками", "крижаками". Вони відігравали важливу роль в грошовому обігу Волині, про що свідчить скарбовий матеріал.

У Березнівському скарбі є по три талярні монети Речі Посполитої, Швейцарської конфедерації, Іспанського королівства, Бранденбургського маркграфства.

Скарб містить рідкісні талярні монети, які майже не трапляються в скарбах України. До них належать таляр 1644 р. Володислава IV (1632-1648) та іспанські пезо (8 реалів). Н. Котляр зауважує, що "при Володиславі IV обсяг монетного виробництва значно зменшився, випускали лише дукати і велику срібну монету, таляри і напівталяри. Проте і цих монет не знайдено на українських землях" [2, 118]. Н. Стрижакова публікує лише один скарб з найбільшої в Україні нумізматичної колекції, який містить таляр Володислава IV [13, 300].

Незвичайні й рідкісні для середньовічної України іспанські 8-реалові монети пезо [3, 80]. Вони значно важчі від талярів, тому в скарбовому матеріалі їх знаходять обрізаними за ваговою нормою талярів. Обрізані монети майже втрачають легенду-титул, їх важко датувати, як у випадку з Березнівським скарбом.

Як уже згадувалось вище, скарб був захований на початку 50-х рр. XVII ст. Цей факт дає підставу досліднику скарбу Ю. М. Нікольченку вважати, що він був захований дуже заможним місцевим жителем у зв'язку з подіями Визвольної війни українського народу 1648-1654 років. Автор погоджується з висновком дослідника скарбу Ю. М. Нікольченка, що він захований у вказаний період, але припускає, що він міг бути захований не тільки місцевим жителем. Питання про власника скарбу залишається відкритим та потребує додаткового дослідження архівного матеріалу.

7. Скарб монет XVII ст., знайдений у с. Старий Корець Корецького р-ну Рівненської обл. 18 листопада 1975 р. учнем місцевої школи М. Солоненком під час меліоративних робіт у полі на хуторі Пархими. Скарбовий комплекс був закопаний у керамічному горщику й нараховував 50 монет [9], а саме:

Пруссія: Фрідріх Вільгельм I — шестигрошовик, 1683;

Річ Посполита: Сигізмунд III Ваза (1587-1632) — шестигрошовики, рік не зазначено (2 од.), шестигрошовики, 1653 (помилка, очевидно, шестигрошовики Яна II Казимира, бо в 1653 р. шестигрошовики Сигізмунда III не карбувалися); 1662, 1666: Ян II — соліди "боратинки" польського та литовського карбування (44 од.), рік не зазначено [18, 19, 1].

Монетний комплекс було заховано після 1683 р. Старокорецький скарб — другий із восьми скарбів колекції РОКМ із виявленими солідами "боратинками".

8. Монетно-речовий скарб, знайдений випадково 21 серпня 1971 р на полі між с. Карпилівка та хутором Гайки Ситнівські Червоноармійського р-ну (нині Радивилівський) Рівненської обл. учнем Ситнівської школи В. Мандзюком та студентом Дубнівського училища Т. Твердохлібом. Скарб відразу ж після виявлення не потрапив до музею. Завдяки співробітнику заповідника "Козацькі могили" Кондрась скарб було відновлено, зібрано й передано до РОКМ 4 травня 1973 р. Він складався з 2840 срібних, білонових, мідних монет та трьох жіночих прикрас [12], а саме:

Велике князівство Литовське, Сигізмунд II Август — півгріш, 1555 [14].

Річ Посполита: Сигізмунд III Ваза — орти, 1621, 1623 (2 од.), 1624; шестигрошовики, 1618 (84 од.); Ян II Казимір — тимфи, 12 одиниць 1663, 1665, 1666; соліди "боратинки" (2789 од.) коронні 1659-1667 рр. та литовські 1660-1668 рр.; шестигрошовики, 1661 (32 од.).

Імперське місто Ембден (Емден): Фердинанд II — соліди 1624, 1627 [19].

Прибалтійські володіння Швеції. м. Ельбленг: Густав II Адольф — драйпелькер 1629 [16].

Росія: Михайло Федорович (1613-1645) — копійки (9 од.); Олексій Михайлович (1645-1676) — копійки (2 од.); 3 срібні підвіски конусовидної форми, недатовані.

Карпилівський скарб було заховано у 80-х роках XVII ст. Він єдиний із восьми скарбів з колекції РОКМ містить російські монети. Не можна погодитись із думкою білоруського нумізмата В. Н. Рябцевича, який вважає, що після приєднання України до Росії монети останньої відігравали на грошовому ринку України другорядну роль. У скарбі виявлено 2800 мідних солідів, які зустрічаються рідше, ніж цього можна було б чекати, враховуючи великий розмах фінансової афери Боратіні. Карпилівський скарб за вмістом мідних солідів "боратинок" — найбільший серед усіх скарбів Рівненщини.

Отже, у скарбах XVII ст. з музейних колекцій РОКМ найбільш чисельну групу монет складають польсько-литовські монети — Сигізмунда III Вази, мідні — часів Яна II Казиміра. Далі — талярні монети Іспанських Нідерландів (5 скарбів).

Таляри, орти, шестигрошовики та дрібні монети Прусько-Бранденбурзької держави, в тому числі таляр 1542 р. маркграфства Бранденбург—Ансбах—Айрет — найстаріший в колекції РОКМ (4 скарби); таляри, п'ятнадцятикрейцеровики, дрібні монети Угорщини (3 скарби); флорини (гульдени) імперських міст Ембдена (Емдена) і Кампена та Сілезії, які зовнішньо не відрізняються від польських, але за якістю металу поступались останнім. Вищезгадані монети були тими основними категоріями іноземних монет, що брали участь у грошовому обігу Польсько-Литовської держави XVII ст., і Волині зокрема.

У цілому описані скарби розкривають ще одну сторінку економічного життя Волині в епоху феодалізму, яка свідчить про те, що Волинський регіон в різні часи мав зв'язки із Західною Європою — як господарські, так і активні торгово-економічні.

Джерела та література:

1. *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика. Довідник. — Тернопіль—Львів: Державне книжково-журнальне видавництво "Тернопіль", Львівський державний університет ім. І. Франка, 1998. — 464 с.
2. *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К.: Наукова думка, 1971. — 176 с.
3. *Котляр М. Ф.* Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV-XVII ст. — К.: Наукова думка, 1981. — 238 с.
4. *Нікольченко Ю. М.* Березнівський скарб як історичне джерело // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції 17-18 травня 2002 року. Секція "Давня та нова історія України". — Луганськ, 2002. — С. 76-78.
5. Рівненський краєзнавчий музей: Фонд № КН-9318/1- 256 IVH — 1999/1 — 256.
6. Рівненський краєзнавчий музей: Фонд №Н-782-804/1-677.
7. Рівненський краєзнавчий музей: Фонд № КН-1006/-106 IVH 2556-2566.
8. Рівненський краєзнавчий музей: Фонд № IVH — 526/1- 57.
9. Рівненський краєзнавчий музей: Фонд № КН-1241/1 — 50, Н-288 /1-50.
10. Рівненський краєзнавчий музей: Фонд № КН-1172/1-95 IVH-546/1-95.
11. Рівненський краєзнавчий музей: Фонд № КН 1062/1-20; Н- 774 /1-101, Н-776, Н- 775/1-9.
12. Рівненський краєзнавчий музей: Фонд № КН 574 /1-2819, Н-108/1-2819.
13. *Стрижакова Н.* Таляри Західної Європи в українських скарбах. — Записки наукового товариства імені Шевченка. Том CCXXXI. Праці спеціальних допоміжних історичних дисциплін. — Львів, 1966. — 614 с.
14. *Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В.* Словарь нумизмата. — М.: Радио и связь, 1982. — 328 с.
15. *Kaminski Czeslaw. Kurpiewski Janusz.* Katalog monet polskich (1587-1632). — Warszawa: Krajowa agencja wydawnicza, 1990. — 516 с.
16. *Kopicki Edmund.* Ilustrowany skorowidz pieniedzy polskich i z polska zwiazanych. Teksty. Czesc 1 (poz. 1—7058). — Warszawa: Polskie towarzystwo numizmatyczne zarzad glowny, 1995. — 315 с.
17. *Kopicki Edmund.* Ilustrowany skorowidz pieniedzy polskich i z polska zwiazanych. Teksty. Czesc 2 (poz. 7059—12337). — Warszawa: Polskie towarzystwo numizmatyczne zarzad glowny, 1995. — 657 с.
18. *Kurpiewski Janusz.* Katalog monet polskich (1506-1573). — Warszawa: Polskie towarzystwo numizmatyczne zarzad glowny, 1994. — 244 с.
19. Monety muzeum t-wa przyjaciol nauk w Lucku. Ludwik Piotrowicz. Monety rzymskie w muzeum Wolynskim w Lucku. Jan Fitzke. Skarby monet historycznych w muzeum Wolynskiego. — Krakow: Nakladem Wolynskiego Towarzystwa przyjaciol nauk w Lucku z zasilkiem funduszu kultury narodowej, 1939. — 68 с.

НАЙМОЛОДШИЙ ПАГІНЕЦЬ КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Інна НАГОРНА

Він став наймолодшим пагінцем Рівненського краєзнавчого музею. Виокремився як відділ тільки навесні цього року, розмістившись у залах Будинку вчених, що в Рівному по вулиці Симона Петлюри, 17. Вірніше, він тільки у стадії становлення. Тому ще далеко не всі знають, що у Рівному вже є такий — Літературний музей Уласа Самчука.

Літературний музей — це і претензійно, і зобов'язуюче. Претензійно — бо постать пись-

менника ніби підноситься на своєрідний п'єдестал і підсвічується зусібіч, щоб відвідувачеві музею була можливість якнайдоступніше ознайомитися з творчим надбанням митця, осмислити його внесок у духовну скарбницю як рідної, так і світової культури. Зобов'язуюче — бо музейне мистецтво, як і будь-яке інше, не любить повторів. Отож літературний музей Уласа Самчука, запозичивши все краще в інших споріднених закладах, за змістом покликаний бути відмінним від них, мати певну своєрідність.

У зв'язку з цим при створенні експозиції ми поставили перед собою триєдине завдання: розповідаючи про життєвий та творчий шлях Уласа Самчука, акцентувати увагу на рівненському періоді діяльності письменника та на його титанічній праці щодо сформування і очолювання найвизначніших і найпродуктивніших українських літературно-мистецьких організацій за кордоном — МУР (Мистецький Український Рух) та "Слово". Адже таким чином в орбіту діяльності Уласа Самчука вводяться найпотужніші постаті літераторів, митців, політичних, військових та релігійних діячів двадцятого століття: Олени Теліги та Івана Багряного, Івана Кавалерідзе та Григорія Китастого, Олега Ольжича та Олега Штуля (Ждановича), отамана Тараса Бульби-Боровця, Степана Скрипника (згодом патріарха Мстислава) та інших.

В унаочненні розповіді про МУР та "Слово" неоціненну допомогу нам надали Інститут Дослідів Волині (Канада) та Рівненська обласна організація ВУТ "Просвіта" імені Т. Г. Шевченка. Вони передали музеєві не лише книги Уласа Самчука, а й твори багатьох його сподвижників. Завдяки цьому музейна експозиція стала багатою і переконливою. Наведемо хоча б такий промовистий приклад. Чомусь вважається, що першим про поневіряння мільйонів людей у сталінських таборах розповів російський письменник Олександр Солженіцин у книзі "Архіпелаг ГУЛАГ". Ми ж із гордістю експонуємо романи українських письменників: Івана Багряного ("Сад Гетсиманський"), Докії Гуменної ("Діти чумацького шляху") та повість Теодосія Осьмачки ("План до двору"), які значно раніше художнім словом розповіли світові про те ж саме. Ці письменники — члени літературної організації, головою якої був Улас Самчук.

Досить об'ємний та переконливий у нас розділ про празький період творчості письменника. І це закономірно. Адже й сам Улас Самчук зазначав: "У житті кожної людини є час і місце, що творять вісь її буття. У моєму житті таким місцем була Прага і час, у ній прожитий..."

І все ж левова частка експозиції — розповідь про Рівне і Рівненщину в долі письменника. Воно й зрозуміло — серед імен митців, які своєю творчістю прославили наш край, ім'я письменника Уласа Самчука сяє зорею першої величини. Два десятки вагомих прозових творів, серед яких — трилогії "Волинь" та "Ост", перший в художній літературі твір про голодомор в Україні — "Марія" і сам факт висунення письменника у 1980 році на здобуття Нобелівської премії переконливо засвідчують, що Улас Самчук стоїть не тільки в одному ряду з найвизначнішими українськими прозаїками, а й, можливо, очолює цей ряд.

В Україні ім'я письменника нині знане й шановане. Його книги в бібліотеках на видному місці, його ім'ям названо вулиці, йому встановлено пам'ятники й меморіальні дошки, а в Дермані, де Улас Самчук народився і навчався, діє музейна кімната.

Отож на появу музею Уласа Самчука в Рівному жителі міста очікували давно. Та лише тепер, завдяки небайдужим до власної історії краянам, "Літературний музей Уласа Самчука" відчиняє свої двері перед відвідувачами.

Новостворений музей видатного майстра української літератури може похвалитися багатьма цікавими експонатами. Та найголовніше, що тут знайшли прихисток речі з колишньої рівненської квартири, в якій Улас Самчук мешкав у 1941-1943 роках, редагуючи газету "Волинь". Завдяки родині Мучинських, яким належало помешкання, у музеї нині можна побачити письмове приладдя письменника та стіл, за яким Улас Самчук працював, стільці, сервант, ліжко, ікони, посуд, вишивані рушники і навіть старовинне фортепіано, біля якого колись неодноразово збиралися відомі діячі української культури Анатолій Демо-Довгопільський, Іван Кавалерідзе, Степан Скрипник, на якому любила грати незабутня Олена Теліга.

"Прийшов Улас Самчук у наш восьмикімнатний затишний дім, який стояв поруч з міським парком, — згадує Зоя Дмитрівна Цецик-Мучинська, — у серпні 1941 року. А привів

його, як майбутнього квартиранта, тодішній голова міської управи Полікарп Бульба. Письменнику наш дім дуже сподобався і він погодився тут зупинитися. Так став він йому рідною домівкою".

У книзі спогадів "На коні вороному" Улас Самчук пише: "У мене вдома, на Топольовій вулиці 21, яку було перезвано на Поштову, де ще недавно було досить людно і шумно, тепер було тихо і порожньо. Невеликим моїм господарством заправляла добряча Ганна Мучинська, яка визначалася надзвичайними куховарськими талантами, а також добрими інформаційними прикметами, від якої можна було довідатись про новинки. Вечорами слухав вісті, інколи якийсь концерт, приймав відвідувачів..."

"Моє помешкання ніколи не було порожнє, я ніколи не бував сам. Крім щоденних випадкових сторонніх людей, у мене завжди хтось мешкав з приїжджих. То Іван Рогач із Закарпаття, то Олег Лащенко з Праги, деякий час мешкав генерал Микола Капустянський, що приїхав тоді зі Львова, Роман Бжеський з Крем'янця, Михайло Теліга, переїжджаючи з Кракова до Києва. Олена Теліга, хоч і мала своє мешкання, більшість часу була на моїй половині. А скільки гостей з Києва, з Праги, з Берліну, з Кракова, які в той час постійно кудись мандрували..."

Родина Мучинських береже найтепліші згадки про Уласа Самчука. Є серед них і така. Дмитро Мучинський, господар будинку, мав у центрі міста комісійний магазин, куди рівняни віддавали на продаж свої речі. Якось у той магазин зайшов гестапівець. Видивившись серед речей гарний перський килим, він захотів його забрати собі. Мучинський вступив з ним у суперечку, вириваючи килим із рук непрошеного гостя. І замість килима потрапив до гестапо сам. Там йому загрожував розстріл. Довідавшись про це, Самчук поспішив до гестапо і домовився, щоб Дмитра Мучинського відпустили додому. Після цього у Мучинських повага до квартиранта зросла ще більше. Виставлені в експозиції речі з квартири Уласа Самчука допомагають глядачеві безпосередньо долучитися до подій шістдесятирічної давнини, яскравіше уявити образ письменника-земляка.

На жаль, сама квартира не збереглася до наших днів. Хоча цілком могла б зберегтися, адже сусідні будиночки-ровесники стоять і досі. Однак...

У листопаді 1943 року перед від'їздом в еміграцію Улас Самчук пропонував Дмитру Мучинському полишити рідні терени. Але той відмовився. Насамперед тому, що дуже хворою була донька Галина. А ще він не відчував своєї вини ні перед ким. Він просто допомагав людям, чим міг і як міг. Зокрема, переховував євреїв у своєму сараї, потім переправляв їх у безпечне місце. Коли прийшла радянська влада, один єврей, якого він врятував, попередив: "Сім'ю і тебе, Митю, мають вивезти!". За пів дня євреї з 21 номера будинку зробили № 21Б. Коли приїхали виселяти, Мучинський показав на порожній старий будинок № 21, а у нього за документами був № 21Б. Це й відвернуло від енкаведистської розправи.

Незабаром у тих двох кімнатах, де жив Самчук, поселився енкаведист майор Лєзін із дружиною Любою і двома синами. Він користувався тими ж речами, якими користувався письменник. Але коли енкаведист натрапив на горищі на книги Уласа Самчука, то наказав Дмитру Мучинському: "Ви мусите негайно їх спалити, якщо хочете жити. І то зробити це треба при свідках!.."

Пізніше майор Лєзін став підполковником і переїхав до Москви, далі — військовим аташе в Болгарії. А Мучинські так і залишилися назавжди в списках неблагонадійних.

Добротному будинкові Мучинських ще стояти б та стояти. Однак у 1964 році радянська влада знесла його бульдозером. Бо, мовляв, на тому місці планувалося звести багатоповерховий дім. І хоч той дім звели згодом дещо збоку, Мучинські залишилися на вулиці. Прихистили сім'ю чужі люди, поки із залишків знесеного будинку Мучинські споруджували собі житло на тодішній міській околиці. Туди ж перевезли і збережені речі з колишньої Самчукової квартири. Навіть купуючи згодом собі хатні обновки, ці речі берегли — сподівалися: а раптом настануть часи, коли цими речами зацікавляться!

Віримо, що літературний музей Уласа Самчука ще збере немало цікавих експонатів, які нині чекають на оприлюднення. А тому стараємося, аби про музей знало якомога ширше коло людей, яким дорогі національні святині.

НЕТРАДИЦІЙНІ ФОРМИ ТА МЕТОДИ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ В РІВНЕНСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

Тетяна КАУК

Науково-освітня робота є одним із головних напрямків діяльності музею. Саме цим видом роботи й займається наш відділ — відділ науково-освітньої роботи. Головним завданням нашого відділу і музею в цілому є залучення якомога більшого числа відвідувачів, пропагування тієї діяльності, тих ідей, які втілюються в музеї, донесення їх до населення.

Науково-освітня робота складається з рекламної діяльності, екскурсійної і лекційної роботи, виставкової, проведення масових заходів.

Разом із традиційними формами і методами науково-освітньої роботи в музеї використовуються і нетрадиційні, бо саме вони допомагають залучити до нього більше відвідувачів, прищеплювати їм почуття відповідальності до пам'яток природи, матеріального й духовного життя суспільства, шанобливе ставлення до реліквій минулого [2, 4].

Однією із форм обслуговування населення є екскурсія з різними її модифікаціями. Це може бути оглядова екскурсія, в якій відвідувачу дається загальне уявлення про музей, і тематична екскурсія. Оглядова — доречна для тих, хто приходить у музей випадково. До них можна віднести гостей міста, відвідувачів вихідних та святкових днів або днів, несприятливих для прогулянок по місту через складні погодні умови.

Для тих, хто відвідує музей не один раз, необхідний цикл тематичних екскурсій. Це і є нетрадиційна форма екскурсійної роботи. Формою проведення таких екскурсій може бути екскурсія-гра для дошкільнят і молодших школярів, коли розповідь про музей перетворюється в гру питань і відповідей.

Протягом останніх декількох років у нашому музеї розроблена й втілена в життя комплексна програма по роботі з дітьми молодшого віку. У розробці програми та її реалізації взяли участь працівники нашого відділу. Була переглянута тематика екскурсій для цієї категорії відвідувачів. Заново підготовлені тематичні екскурсії з урахуванням дитячого віку.

Ця програма включає декілька етапів і починається з обслуговування дітей 4-6 років під назвою **"Любій малечі про музейні речі".** Діти цього віку сповнені цікавості до оточуючого світу, бажання експериментувати в ньому, у них проявляється зв'язок з предметним світом, рослинами, тваринами, персонажами казок. Специфіка ж музею з традиційно сформованою етикою поведінки — не говорити вголос, не торкати руками експонати, не рухатися швидко — вступає в протиріччя з особливостями дитячого сприйняття. Дитині необхідна дія — не лише торкатися, а й гратися, перевтілюватися, виконувати ролі різноманітних персонажів. Таким видом діяльності є гра. Тому для дошкільнят розроблені ігрові екскурсії: екскурсії-подорожі, екскурсії-казки, екскурсії-вистави. Першою екскурсією з цього циклу є екскурсія під назвою **"Музейні цікавинки".** Наступний розділ **"Віконечко в природу"** включає такі екскурсії:

- В гостях у Лісової Феї.
- Стежками цариці Флори.
- Подорож до Водяного.
- Пригоди в країні комах.

Ці ж методи, що включають елементи гри та рухомого моделювання, дозволяють найбільш ефективно ввести дітей дошкільного віку в сферу історичного минулого. Для малюків розроблені такі історичні заняття під загальною назвою **"Віконце в історію":**

- Козацькому роду нема переводу.
- Історія м. Рівного.
- Звідки прийшла книжка.
- Що вміли наші предки.

На другому етапі навчання (це школярі молодших класів) діти набагато природніше відчувають себе в музеї, вони вже звикли до нього, освоїлись в ньому. Для них розроблена програма **"Твій друг — музей".** Ця програма включає наступні екскурсії:

1. **Здрастуй, музей.**
2. **Дивосвіт рідної природи:**

- Зустрічі на лісових доріжках.
- Зеленими стежками Флори.
- Незвичайні пригоди під водою.
- Подорож в країну комах.

3. **Гортаючи сторінки історії:**

- Поле Берестецької битви.

- Мандрівка в книжкову країну.
- Сторінки історії рідного міста.
- Що вміли наші предки [3], [6].

Досвід показав, що такі екскурсії сприймаються маленькими відвідувачами, зацікавлюють їх, залишають помітний слід у дитячих душах.

Хоч місто наше не таке й велике (населення ~ 250 тис. чол.), але в ньому нараховується близько 30 загальноосвітніх шкіл, декілька гімназій, ліцеїв, коледжів, багато дошкільних закладів. Деякі з них віддалені від музею. Для них ми пропонуємо **виїзні заняття**-ігри з використанням оригінальних експонатів. Працівниками нашого відділу розроблено цілий ряд таких виїзних занять:

1. Як жили і чим займались наші предки в давнину.
2. Незвичайні таємниці книжки-чарівниці.
3. Моє місто і я.
4. Скарби рідної землі.
5. Історія в речах та документах.

Ще одним видом нетрадиційної екскурсійної роботи є **показові екскурсії.** Проводимо їх як для студентів РДГУ, що в майбутньому стануть вихователями в дитячих закладах чи вчителями початкових класів, так і для самих вчителів молодших класів, в ході яких у них формуються навички нетрадиційної роботи з дітьми молодшого віку.

Для дорослих відвідувачів проводяться в музеї екскурсії-бесіди (теж одна із нетрадиційних форм екскурсійної роботи). Тут головна мета — звернути увагу відвідувачів на головні і унікальні комплекси матеріалів, викликати в них образне, асоціативне мислення.

Особливої уваги потребує така складна аудиторія, як батьки з дітьми.

Девіз "До музею — всією сім'єю" все частіше став з'являтися на музейних афішах, буклетах, абонементах. І все більшу частину відвідувачів у вихідні чи святкові дні складають саме батьки й діти. Провівши анкетування недільних відвідувачів, ми дійшли висновку, що третина опитаних прийшла, щоб ознайомити з його експозицією своїх дітей. Музейних працівників хвилює питання — що і як показують батьки дітям, тим більше, що багато з них приходять до музею вперше. Тому стали організовуватися особливі недільні екскурсії для батьків з дітьми.

Як показують соціологічні дослідження, у діяльності музею все більшого значення набуває функція організації вільного часу, бажання поєднати відпочинок і розваги. Для того, щоб сучасна людина захотіла провести своє дозвілля в музеї, повинні з'явитися нові форми залучення широких мас до колекцій, більш доступні для сприйняття, що поєднували б нову інформацію з відпочинком і розвагами [1].

Серед них слід відзначити появу локальних за тематикою, невеликих за об'ємом експозицій, у більшості випадків розрахованих на індивідуальне відвідування або огляд у складі невеликих груп.

Музей більше, аніж інші видовищні установи культури, може задовольнити не лише потреби людей у долученні до культурних цінностей, але й стати місцем змістовного, цікавого спілкування. Причому, на відміну від театру або кінотеатру, спілкування в музеї відбувається під час самого процесу сприйняття інформації. Своєрідність і складність музейної інформації роблять спілкування людей один з одним просто необхідним.

Продуктивним є метод, коли батьки й діти разом слухають екскурсію, яка розрахована на дитячу аудиторію ("Здрастуй, музей"). Потім діти самостійно оглядають експонати, про які розповідалося, а екскурсовод проводить бесіду з батьками: про поведінку дітей під час екскурсії, про їхні відповіді на питання. Даються поради щодо закріплення отриманих у музеї знань, додаткової літератури.

Інформативність експозиції, реклама музею — важливі складові успіху його роботи з відвідувачами.

Кожного тижня наш відділ подає інформацію-рекламу про діяльність музею в різні ЗМІ. Рівняни та гості міста таким чином знають, які тематичні екскурсії вони можуть почути того чи іншого дня в музеї. Ми співпрацюємо з різними газетами, з радіо, розробляємо різні конкурси. Так, у газеті "Афіша" відбулася вікторина "Рівненщина в XIX — першій половині XX ст.". Такі вікторини допомагають більше дізнатися про історію нашого краю.

Співпрацюємо також із радіо "ТРЕК". Ми готуємо 10 запитань про музейний експонат, починаючи з найважчих. Треба відгадати, про що мова. Переможців нагороджуємо безкоштовними квитками до музею.

Дуже важливо, щоб екскурсія, лекція, масові заходи були не тільки актуальними за

своєю тематикою, а й базувались на нових матеріалах й останніх даних. Музейні працівники повинні бути в курсі життя свого краю — отримувати всю найважливішу інформацію і оперативно використовувати її в масовій роботі. Оперативність в роботі проявляється в умінні своєчасно відгукуватись на найважливіші події, на знаменні ювілейні дати, а також у своєчасній підготовці до різних заходів.

Ми помітили, що останнім часом зріс інтерес відвідувачів до музейних виставок, і запропонували гостям "презентації музейних виставок", які стали своєрідним синтезом музейних вечорів і віталень. Під час презентацій використовуємо "живу" музику, поезію, театралізацію, конкурси тощо. На такі презентації обов'язково запрошуються ЗМІ, щоб потім донести все це до широкого кола населення [2, 14-15].

За останній час різними відділами музею відкрито багато виставок до ювілейних дат. Це:

- "Куди тече та річка" (до 100-річчя від дня народження відомого письменника, нашого земляка У. Самчука);
- "Дослідник сивої давнини" (до 90-річчя від дня народження відомого археолога, вченого І. К. Свєшнікова);
- "Життя у творчості" (до 120-річчя від дня народження художника Г. Косміаді) та інші.

Нині музей співпрацює з різними музеями як в Україні, так і за її межами — обмінюється з ними виставками. Наші виставки побували:

- у Дніпропетровську ("Народний одяг Рівненщини");
- у Києві, у музеї Великої Вітчизняної війни ("До 60-річчя УПА");
- у Польщі, у місті Замость ("Вандали. Знать. Князі. Воїни. Ремісники") та ін.

Наш музей приймав виставки з інших міст:

- Дніпропетровська ("Запоріжжя в залишках старовини");
- Києва ("Живопис Миколи Глущенка");
- Санкт-Петербурга ("Воскові фігури");
- Луцька — ("Леся Українка в екслібрисі") та ін.

Протягом років ми співпрацюємо з культурно-просвітницьким центром "Світанкова Зоря" з м. Сміла Черкаської області. Їхні виставки в нас — це комп'ютерні копії картин ("Ермітаж", "Відродження", "Мала Третьяковка").

Створювались у музеї і спільні виставки (з музеями інших міст):

- "Вічна книга — шлях крізь віки" (РОКМ, Острiг, Луцьк);
- Народна картина "Козак Мамай" (Дніпропетровськ, РОКМ).

А ще в музеї було немало відкрито і персональних виставок:

- Соборна Україна (М. Козачевський, м. Біла Церква);
- Перлини народного малярства (М. Приймаченко, м. Київ);
- Вироби з дерева, каменю, кості (О. Баранова, м. Рівне) та інші.

До тижня польської культури на Рівненщині була відкрита виставка "Поляки на Волині".

Але не тільки чекати відвідувача в залах музею, а і йти до нього, бути поруч з ним — ось чого добивається наш колектив. У зв'язку з цим за останні роки в музеї спостерігається тенденція до розширення екскурсійної, лекційної, виставкової роботи, до різноманітних форм масових заходів. У сферу діяльності музею включаються все нові категорії населення. Розширюється географія науково-освітньої роботи [2, 11]. Наукові працівники виступають з лекціями, організовують тематичні лекторії, створюють пересувні виставки.

Пересувна виставка значно оперативніше створюється, дає можливість продовжити життя основної експозиції, освітлює сьогоднішній день музею, охоплює широкі верстви населення.

Так була створена пересувна виставка "Стежками поля Берестецького", яка діяла в Костопільському районі, у с. Мирне. У пересувних виставках наукові працівники намагаються по можливості використати ті матеріали, які безпосередньо пов'язані з даною місцевістю. В таких випадках вони привертають до себе особливу увагу й справляють особливе враження.

Порівняно новою формою культурно-освітньої роботи є музейні свята: історичні, військово-патріотичні, фольклорні, етнографічні. Успіх такого свята пов'язаний не тільки з його підготовкою і проведенням, але й широкою інформацією про нього.

В нашому музеї вже стало доброю традицією проведення фольклорно-етнографічного свята "Музейні гостини", присвяченого Міжнародному дню Музеїв (18 травня). У цей день є прекрасна можливість ознайомитись з експозицією, зі спеціально підготовленими виставками. До уваги відвідувачів пропонується невели-

кий концерт, виставка-продаж речей народних умільців. Тобто робиться все, щоб відвідування музею стало справжнім святом. День "Музейних гостин" – день відчинених дверей. Це ще одна форма нетрадиційної науково-освітньої роботи.

Не один рік у музеї в квітні-травні проводиться літературно-музичний захід "Пасхальні передзвони". На свято запрошуються хорові колективи, звучить духовна поезія, духовний спів. Музейні працівники проводять екскурсії.

Регулярно в музеї проводяться зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни. Згадуються безцінні реліквії періоду війни: пожовклі від часу листи, фотознімки, фронтові щоденники. Знайомство з документами історії викликає особливе хвилювання. До 60-річчя Перемоги працівники відділу науково-освітньої роботи підготували тематичне свято "Ми вклоняємось Вам, ветерани". Провели його разом із учнями ЗОШ № 11. На свято були запрошені ветерани, звучали пісні композиторів, присвячені Великій Вітчизняній війні та дню Перемоги [8, 1-8].

До дня захисту довкілля (6 червня) провели в музеї екологічне свято "З думкою про майбутнє", де звучали виступи науковців, працівників будинку природи, учнів, які підготували реферати. Сценарій цього свята надрукований в журналі "Географія та основи економіки в школі" [4, 34-38].

На базі музею проводяться науково-теоретичні та науково-практичні конференції, круглі столи, семінари, конкурси екскурсоводів-краєзнавців, курси "Творча лабораторія працівників усіх рівнів", обласні конкурси-захисти учнівських наукових робіт Малої академії наук (секція фольклору) та ін.

Працівники нашого музею побували на міжнародному симпозіумі в м. Ерфурт (Німеччина) – "Via Regia" – дорога європейської культури" (2004 р.). Були налагоджені контакти по співпраці між культурними центрами Європи, розвитку взаємних відносин та впровадженню спільних проектів.

Взяли також участь у роботі Всеукраїнського музейного фестивалю "Музей III тисячоліття", що проходив у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького (листопад 20005 р.). Там наш музей представляла виставка "Кожне ж дерево з плоду свого пізнається", яка познайомила учасників фестивалю з фундаторами народного цілительства Волині – М. А. та І. М. Носалями.

Підсумовуючи проведене дослідження, можна зазначити, що музей як соціальний інститут є відображенням того конкретного часу, у якому він існує. Хочеться вірити, що сьогодні музеї звільняються від ідеологічного та політичного пресу. Стають не культурно-просвітницькими комбінатами, а саме МУЗЕЯМИ, які здатні творити з нами дива. Як кажуть філософи, музей – це місце, де минуле не розійшлося з майбутнім [2, 17].

Література та джерела:

1. *Ванслова О. Г.* Музейний всеобуч. Науково-практичні рекомендації. – М., 1988.
2. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Музей і відвідувач. Методичні розробки, сценарії, концепції, 2005 р.
3. "Дошкільне виховання" (підбірка журналів за 1995-2005 рр.)
4. Журнал № 3 "Географія та основи економіки в школі". – Київ, 2005.
5. *Мисан В. О.* Оповідання з історії України, свого краю. – Рівне, 1992.
6. "Позакласний час" (підбірка журналів за 2000-2005 рр.)
7. Сценарій проведення музейних краєзнавчих читань. 2005 р.
8. Сценарій тематичного свята до 60-річчя Перемоги, 2005 р.
9. *Юренева Т. Ю.* Музееведение. – М., 2003.

ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ МУЗЕЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (у розрізі співпраці музеїв Волині)

Оксана КОНОНЮК
Світлана ПОЗІХОВСЬКА

Останнім часом у суспільстві спостерігається позитивна тенденція збільшення уваги до музеїв, їх колекцій. Хоча, найчастіше промовисті доповіді навіть на самих найвищих рівнях зводяться до окреслення музейних проблем, які в кінцевому результаті наштовхують на висновок: все в наших музеях погано — фінансування недостатнє, кадрів не вистачає, колекції "гниють і розпадаються". Звісно, всі ці проблеми в музеях існують. Та, попри всі печальні констатації та прогнози, сьогодні хочеться говорити швидше про "музейний ренесанс", аніж про "музейний занепад". Так, завдяки зусиллям музейних ентузіастів відбувся Перший музейний фестиваль у м. Дніпропетровську, з'явилися спеціалізовані музейні часописи, музейний портал, Український центр розвитку музейної справи і т. ін.

На тлі загального підйому нагальними стають питання оновлення форм музейної роботи. Зміни економічних умов та життєвих орієнтирів суттєво впливають на музейну діяльність. Дедалі звичнішими стають такі поняття, як музейний менеджмент, музейний маркетинг. Оновлюється та розширюється коло музейних послуг. Працюють музейні соціологи, які вивчають запити та інтереси відвідувачів. Все це сприяє модернізації діяльності музею, але ж не слід забувати і про старі, перевірені часом, напрямки роботи (хоча й вони поступово змінюються). Саме до таких напрямків належить виставкова діяльність.

"В загальнотеоретичному плані слово "виставка" — це переклад міжнародного музейного терміну "exposition". У дійсності, ці слова довго означали одне і те ж, і тільки в останні роки спостерігається деяке розходження в розумінні цих термінів: експозиція означає відносно стаціонарний послідовний показ, а виставка — захід тимчасовий. Фінансові проблеми забезпечення музейної діяльності нерідко перешкоджають проведенню й обновленню постійних експозицій, тому музеї, бажаючи привернути увагу більшої кількості відвідувачів, зацікавити музеєм, організовують мобільні, недорогі за затратами виставки. На цих виставках демонструються експонати з власних музейних фондів, а також предмети з інших музеїв у різних сполученнях та контекстах. Отже, таким чином, відвідувачі музею отримують доступ до більшого об'єму культурної інформації. Виставкова діяльність є однією з активних форм роботи, що збирає творчі сили багатьох музеїв" [4, 10]. Більше того, в останні роки у всьому світі іде "активний процес глобалізації музейної співпраці, реалізовують мега-музейні проекти" [1, 5]. Прикладом можуть слугувати подібного плану музейні проекти, що реалізуються в Росії. Найвідоміший проект — "Золота карта Росії", у ході якого проводяться регулярні виставки кращих творів із регіональних художніх музеїв Росії у Третьяковській галереї. Унікальність цього проекту полягає в тому, що він відтворює єдиний культурний простір країни, популяризує й освоює вітчизняну та світову спадщину, представлену в різних музеях Росії. Подібна практика давно прижилася і в Україні. Не можемо зупинитися на мегаміжмузейних проектах у межах держави (за відсутністю фактажу), зате такого плану виставки давно "прижилися" на Волині. Як правило, ці виставки формуються із колекцій декількох музеїв. Хоча, практикуються також обмінні виставки, в яких використовується експонатура з фондів якогось одного музею. Об'єднуючим началом всіх без виключення виставкових експозицій є їх кочівний "передвижницький характер" (за твердженням В. Личковах, ідея "передвижництва в мистецтві притаманно українська; кобзарі та лірники, мандрівні дяки, "український Сократ" Сковорода, пересувні театри — всі вони поширювали художні цінності" [5, 20].

Тож зупинимося більш детальніше на деяких із цих проектів.

У червні 2001 — січні 2002 років у Музеї книги та друкарства діяла надзвичайно цікава виставка — "Медицина єсть енциклопедія життя" (з історії медицини на Волині), для створення якої було використано 277 експонатів із фондів Державного історико-культурного заповідника Острога та 38 експонатів із фондів

Волинського краєзнавчого музею. З Волинню, і, зокрема, з Острогом, пов'язані імена відомих вітчизняних медиків: С. Хотовицького та Г. Рейна – відповідно засновників педіатрії та гінекології в Україні та Росії; блискучого терапевта, засновника фтизіатрії та пульманології в Україні Ф. Яновського; автора знаменитого методу обробки хірургічного поля та рук хірурга водним розчином йоду, військового лікаря М. Філончикова ("методом Філончикова" користується і досі більшість хірургів), оригінальні документи та речі яких експонувались на виставці (багато з них вперше). Надзвичайний інтерес відвідувачів викликали книги по медицині та медичні інструменти XVII – поч. XX століть, рецепти та матеріали відомих у регіоні медиків, які працювали в новітні часи. Окремим комплексом у виставці було представлено дуже цікаву збірку значків на медичну тематику з колекції відомого острозького лікаря, кандидата медичних наук Шпізеля. З квітня 2001 по лютий 2002 рр. виставка експонувалась у Волинському краєзнавчому музеї.

Попри те, що спільні виставки створюються на основі одних збірок і по черзі експонуються в різних музеях, варто звернути увагу на те, що вони відрізняються і по концепції, і по способу подачі матеріалу, і в питаннях створення асоціативних рядів, і в багатьох інших аспектах. Тобто, ми можемо говорити, що це практично різні виставки, і в них реалізуються найрізноманітніші таланти музейників. Це не тільки працює на популяризацію колекцій музеїв, але й має великий культурно-мистецький резонанс.

Особливо яскраво це можна прослідкувати ще на одному спільному проекті – виставці, яка задумувалась як виставка букварів з колекції Музею книги та друкарства м. Острог. Спочатку (в 2003 році) вона експонувалась у Волинському краєзнавчому музеї, де, по-суті, трансформувалась у виставку з історії шкільництва Волині. Лучани до збірки букварів та підручників долучили велику кількість матеріалів з історії школи та шкільництва: похвальні листи, табелі, документи та матеріали вчителів та учнів, світлини, шкільне та канцелярське приладдя. У грудні 2005 року цей проект під назвою "Найперша книга" був реалізований у своєму первісному варіанті в Музеї книги в м. Острог. В основу концепції було покладено академічний принцип і представлено цільну колекцію букварів. Тут експонувався ряд рідкісних видань, зокрема: "Граматика" (Париж, 1514 р.), "Граматика словенська" М. Смотрицького (Москва, 1619 р.), збірка українських, російських та західноєвропейських букварів XVII-XIX століть, близько сотні букварів народів Радянського Союзу, кілька десятків букварів з Португалії, Іспанії, Італії, Болгарії, Чехії, Словаччини, Великобританії, Німеччини, Австрії, Ізраїлю, США тощо, майже сотня букварів, виданих в незалежній Україні. Експозиційні комплекси доповнювались шкільним приладдям. Відкриття виставки було приурочене 20-річчю відкриття Музею книги в Острозі.

Подією неабиякого значення в житті відразу кількох музеїв стала виставка Києво-Печерських Патериків "Вертоград Печерський". Автором ідеї цього проекту став колекціонер, директор ВАТ "УкрНДІсВД" Богдан Никифорук. Для проведення виставки він надав 9 Патериків із власної колекції, а також сприяв виданню каталогів усіх виставок, які експонувалися в різних музеях. Окрім "Патериків" із колекції Б. Никифорука, на виставці експонувалися видання "Патериків" XVII-XXI століть, дерев'яні кліше, пам'ятки церковного мистецтва: скульптури та фрагменти дерев'яного декоративного різьблення, ікони, оклади, свічники, церковні тканини, а також світлини із фондів Національного Київського та Острозького музеїв книги і друкарства, Волинського та Рівненського обласних краєзнавчих музеїв, Нетішинського міського краєзнавчого музею. Окрасою виставки стали великоформатні копії дереворізів українського книжкового гравера Ілії С. до першого видання "Патерика" 1661 року, надруковані Київським Інститутом спецвидів друку.

Перша виставка "Вертоград Печерський" проходила з грудня 2003 р. по лютий 2004 р. у Київському музеї книги і друкарства. Вона викликала схвальні відгуки в широких колах громадськості.

Спадкоємцем продовження заходів історико-культурного значення став Острозький музей книги та друкарства, де виставка видань Києво-Печерських патериків проходила протягом березня-квітня 2004 року.

Логічним продовженням цього проекту було експонування виставки в Нетішинському міському краєзнавчому музеї, яка тривала протягом квітня-травня 2004 року.

Завершила свою подорож виставка у Волинському краєзнавчому музеї. Там її відкриття співпало з урочистостями з нагоди 75-річного ювілею музею, а з її експозицією лучани могли ознайомитись до жовтня 2004 року.

У кінці 1980-х р. в одному з підвалів Старого міста в Луцьку музейниками історико-культурного заповідника "Старий Луцьк" було знайдено 150 шкіряних заготовок для чоловічого, жіночого й дитячого взуття, а також декілька пар готових чобіт. Очевидно, там розміщувалась майстерня шевця. "Шкіряний скарб", як його назвали музейники, став основою для створення прекрасних високохудожніх виробів. Авторками таких творів стали луцькі майстрині Надія Жур та Наталка Градиська. Колекція їх робіт зараз знаходиться у фондах Луцького історико-культурного заповідника. Саме вона послугувала основою для виставок, які у жовтні-грудні 2005 року проходили в Острозькому музеї книги (виставка мала назву "Шкіряна феєрія", до неї було підготовлено буклет) та в Нетішинському міському краєзнавчому музеї (виставка під назвою "Шкіряне диво").

Березень 2006 року в Нетішинському музеї був ознаменований відразу двома виставками, які з'явились завдяки співпраці із музеями-сусідами. Перша, традиційно на початку березня, була присвячена черговій річниці з Дня народження Т. Г. Шевченка. Нетрадиційним був підхід до виставки — вирішено було показати шевченківську тематику в екслібрисах. 86 екслібрисів, авторами яких є українські художники В. Хворост, М. Опанащук, М. Бондаренко та інші, були надані для експонування Острозьким державним історико-культурним заповідником. Друга ж була присвячена загадковому світу жіночої душі та отримала назву, якій послугував рядок із пісні відомого Б. Окуджави — "Ваше величносте, жінко". Старі світлини, комірці, блузки, черевички, капелюшки, сумочки та інші експонати, які склали основу виставки, перекочували в лекційно-виставкову залу Нетішинського музею із фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею. Обидві виставки не залишились непоміченими та мали великий резонанс.

Шевченківській тематиці була присвячена також виставка по острозькій колекції "Кобзарів", яка протягом квітня-червня експонувалась у Рівненському музеї. Тут було представлено понад 50 видань "Кобзаря" XIX-XX століть, а також оригінальну графіку, в тому числі й роботи українських художників О. Данченка, Г. Якутовича, В. Лопати, В. Касіяна тощо.

Зусиллями нетішинських та острозьких музейників був започаткований ще один цікавий виставковий проект, який вже став гарною традицією. У середині квітня щороку відзначається Всесвітній день книги і авторського права. До цього дня приурочуються щорічні одноденні виставки з фондів Острозького музею книги та друкарства.

Перша така виставка була проведена в 2003 році. Вона була присвячена історії видання книг-мініатюр (острозькими музейниками зібрана значна колекція таких видань, яка нараховує близько 600 одиниць зберігання). Серед найцікавіших експонатів виставки — найменша книга з музейної колекції — "Гімн Радянського Союзу", видана в 1977 році в Таллінні естонською та російською мовами, ряд західноєвропейських видань XVI-XVIII століть, українські видання XIX-XXI століть. У 2004 році на такій одноденній виставці були представлені букварі України та світу: від "Граматики словенської" Мелетія Смотрицького (Москва, 1619 р.) до сучасних вітчизняних та закордонних видань. Виставку "Книги, обпалені війною", проведену в 2005 році, музейники присвятили 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. В експозиції були представлені українські книги, видані в 1941-1945 роках у Москві, Уфі, Саратові, куди евакуювалися провідні видавництва України, а також книги, надруковані у підпільних друкарнях. Гарним доповненням до книг стали плакати військових років, особисті речі та фрагменти зброї вояків (також з колекції Острозького музею).

У цьому ж році музейники потішили своїх прихильників виставкою Книги Книг або ж Вічної Книги — Біблії. Виставка під назвою "Біблія у світовій книжковій спадщині" тривалий час експонувалась в Острозькому Музеї книги, Рівненському та Волинському краєзнавчих музеях, в Музеї історії релігії м. Червонограда та у формі музейної інсталяції була представлена на першому музейному фестивалі, де зайняла четверте місце й отримала заохочувальну премію. Наявність у колекції Музею книги та друкарства великої (біля 200 примірників) збірки Біблії XVI-XIX століть забезпе-

чила створення виставки, котру можна назвати унікальною. Адже це була перша в музейній практиці виставка, присвячена Біблії, перша спроба розкрити історію Біблії мовою музейних експонатів. Робота над цією виставкою завершилась виданням наукового каталогу по представленій на виставці колекції (Луцьк, видавництво обласної друкарні, 2005), який вже став бібліографічною рідкістю. Звісно, виставка, представлена в Нетішині, була значно меншою за наповненістю експозиційним матеріалом, але не поступалася змістом.

Хотілося б акцентувати увагу ще й на тому, що при підготовці та експонуванні виставок музеї допомагають одне одному, надаючи не тільки експонати, але й виставкове обладнання: вітрини, полички, планшети, етикетаж тощо. Останнім прикладом такої співпраці є виставка французьких книг XVI-XIX століть з колекцій Острозького музею книги та Рівненського краєзнавчого музею, присвячена річниці взяття Бастилії, відкрита 14 липня 2006 року, виставкове обладнання для якої було люб'язно надане Острозькому музею книги Нетішинським музеєм.

Отож, підсумовуючи сказане вище, хочеться ще раз наголосити на тому, що, не дивлячись на те, що "в процесі історичного розвитку музей змінюється разом зі світом, що його оточує", все ж основними напрямками музейної діяльності залишаються традиційні форми роботи, серед яких і виставкова діяльність.

Інша справа, що завдяки міжмузейним проектам вона може зазвучати по-новому.

Не можна не погодитися з думкою, що "для... місцевого середовища музеї із своїми виставками відіграють роль ферментів у подоланні провінційності. Вони завжди були однією із головних форм здійснення культурної комунікації. Їм вдалося створити певну власну мову, власну систему, в межах якої культура накопичується, зберігається, вивчається і популяризується" [3, 17].

Співпраця волинських музеїв є яскравим прикладом того, що музейні колекції можуть і повинні працювати не лише в замкнутому просторі одного музею. У найближчому майбутньому в планах музейників є реалізація не менш цікавих виставок, зокрема — спільної виставки окладів до Євангелій з колекцій Острозького музею книги, Рівненського краєзнавчого музею та Музею Волинської ікони, а також приватної збірки вже згадуваного Богдана Никифорука. Тож ми не ставимо крапку, швидше це три крапки. З надією на продовження.

Література та джерела

1. *Андреева Г.* Золотая карта России // Мир музея. № 2, 2003. — С. 2-8.
2. Вертоград Печерський. Каталог Києво-Печерських патериків XVII — поч. XXI ст. Каталог. — К., 2004. — 32 с.: іл.
3. *Каськун С.* Малий музей в малому місті. Проблеми та перспективи // Матеріали науково-практичної конференції: До 20-ти річчя Хмельницького обласного художнього музею. — Хмельницький, 2006. — 112 с.
4. *Ковригина В., Коровина В.* Зеленый шум // Мир музея. № 2, 2004. — С. 9-12.
5. *Личковах В.* "Передвижництво": Повернення в майбутнє // Галерея. № 4, 2004. — С. 20.
6. Маркетинг та рекламно-інформаційна діяльність музеїв // Музеї України. № 6, 2005. — С. 34-38.

ЗБРОЯ МУЗЕЙНОГО АРСЕНАЛУ

Володимир МУШИРОВСЬКИЙ

У Рівненському обласному краєзнавчому музеї, як і в інших музеях України, зберігаються тисячі експонатів-пам'яток матеріальної культури. Ці музейні предмети, які були свідками важливих подій, відображають рівень і особливості культури тієї чи іншої епохи, творчу обдарованість і самобутність народу, тому мають велику історичну, наукову та культурну цінність.

До числа таких пам'яток належить відносно скромна колекція холодної і вогнепальної зброї Рівненського обласного краєзнавчого музею, загальна фондова збірка якої становить близько 350 одиниць збереження, з яких на даний час експонується 332.

"Енциклопедичний словник" Ф. Брокгауза та І. Ефрона визначає зброю як знаряддя,

що були виготовлені людиною для боротьби зі своїми ворогами або звірами [7, 214]. Давня зброя кам'яної доби була ударною, колючою, рубаючою і метальною. Матеріалом для її виготовлення служили тверді кам'яні породи, серед яких перше місце належить кремнію, різним видам кварців, кварцитів і деяким породам вулканічного походження. До видів кам'яних знарядь і зброї слід віднести наконечники списів і стріл, сокири, сокири-молоти, ножі, долота, молотки тощо. Дослідники зазначають, що багато видів кам'яних знарядь і зброї стали зразком для більш пізніх аналогів, виготовлених з металу [6, 163]. Мідні, бронзові кельти, долота, кірки, кинджали, залізні наконечники для стріл були схожі на своїх кам'яних попередників. У залі первісного суспільства РОКМ експонуються наконечники списів і стріл, а також серпи, рубила, долота доби неоліту та бронзи. Епоха залізного віку представлена наконечниками для стріл, вістрями дротиків тощо.

Удосконалення зброї примусило винайти предмети, які б забезпечили захист людини від ударів противника, з'явились охоронні та оборонні обладунки. Винайдення пороху сприяло поділу зброї на дві групи — вогнепальну і холодну або білу. У залі періоду Київської Русі експонуються мечі XII-XIII століть, що були на озброєнні княжих дружинників і символізували честь і славу воїна, та шолом давньоруського воїна, знайдені під час археологічної експедиції РОКМ під керівництвом кандидата історичних наук Прищепи Б. А. на давньоруському городищі с. Дорогобуж (Гощанський район Рівненської області). На Дорогобузькому городищі зібрана значна колекція зброї і речей військового спорядження. Озброєння дорогобузьких воїнів-дружинників було різноманітним, колекція включає списи, наконечники для стріл, бойові булави й сокири, захисні обладунки тощо [12, 102-109].

Археологічні розкопки, які проводились у 70-80 роках XX століття під керівництвом доктора історичних наук Свєшнікова І. К. на місці Берестецької битви, дали багатий матеріал, що стосується козацької зброї — холодної, метальної та вогнепальної. Переважна її більшість експонується в музеї-заповіднику "Козацькі могили" в селі Пляшева Радивилівського району. В обласному краєзнавчому музеї декілька років тому відкрито нову експозицію "Край у роки Визвольної війни українського народу 1648-1667 рр.", де експонується козацька зброя, якою, як зазначає І. Свєшніков, користувались не тільки козаки, але й інші учасники війська Б. Хмельницького, бо кожний воював тим, що собі на війні здобув [16, 225-233].

До групи холодної козацької зброї слід перш за все зарахувати шаблі, які було виявлено під час розкопок у кількості 20-ти. Більшість знайдених шабель належить до так званого угорсько-польського типу. Цей тип шаблі у XVI ст. потрапив у Європу з Туреччини, розповсюдився у турецьких

Фото 1. Фрагмент експозиції холодної зброї виставки "Музейний арсенал".

володіннях і в сусідніх країнах, зокрема, в Угорщині, звідти проник у Польщу, де, трохи змінений, став загально розповсюдженою зброєю. Якщо меч в основному був пристосований для удару, то шабля поєднувала в собі рубаючі та колючі функції, була легшою і зручнішою в бою і швидко витісняла меч з озброєння. В експозиції представлені шаблі такого типу, а також відомі в середньовічній Польщі "ординки". Назва "ординка" вказує на запозичення цього типу зброї зі сходу й пов'язується з кочовими народами, зокрема, з татарською ордою.

До інших видів козацької холодної зброї слід віднести чекан-сокирку з розширеним, нахиленим вниз лезом, простим обухом й округлим або овальним провухом на довгому держаку, а також келеп з масивним, нахиленим вниз клівцем та обухом на видовженій шийці, закінченим восьмикутним опуклим щитом. Ні панцир, ні шолом не могли витримати удару цієї непоказної зброї, яка була широко розповсюджена в Україні, Росії, Польщі, Молдавії. До козацької зброї слід віднести також і списи, що в XVII ст. вживались не як метальна, а вже як колюча зброя.

Ударну зброю на короткому руків'ї представляють булави та перначі. Булава спочатку являла собою сук дерева з напливом. Пізніше на коротке руків'я стали надягати голівку кулевидної, кубічної, грушевидної форми, яка мала колючки. Такими були унікальні давньоруські булави XI-XII ст.

Пернач — різновид булави, від якої він відрізняється наявністю радіально наставлених пер з гострими краями. В Україні та Польщі булава служила знаком влади гетьмана, пернач — полковника. Іноді їх виготовляли з дорогоцінних металів, прикрашали самоцвітами. Зразки холодної і вогнепальної козацької зброї експонуються в залі козацької доби обласного краєзнавчого музею.

Виставка зброї "Музейний арсенал", яку було відкрито в травні 2006 року в РОКМ, побудована на базі колекції, що формувалася багатьма поколіннями музейних працівників. Зброя, наскільки це було можливо, розміщена в хронологічній послідовності й згрупована за видами — холодна і вогнепальна. Відкриває експозицію виставки озброєння давнього воїна: кольчуга, спис, алебарда, захисні обладунки тощо. Взагалі колекція холодної зброї представлена такими зразками — зброя на дереві (ратищах), шпаги, шаблі, шашки, палаш, тесаки, багнети, кинджали, ножі, кортики та ін.

Під поняттям "зброя на дереві" можна об'єднати всі види холодної зброї, у яких на древко насаджено колючий, рубаючий або колюче-рубаючий клинок.

Спис — один з найбільш древніх і найбільш розповсюджених видів холодної зброї. Він був простий у влаштуванні та складався з древка і бойового наконечника. Наконечник, в свою чергу, мав дві основні частини — перо та трубку (тулею), якою наконечник насаджувався на дерев'яний держак. Списи вже в XVII ст. все частіше називають піками, і на початку XVIII ст. вони використовуються як озброєння так званих пікінерів. Широке застосування списів і пік в арміях різних країн було обумовлено недосконалістю ручної вогнепальної зброї (повільний і складний процес заряджання, відсутність штиків). По мірі вдосконалення ручної вогнепальної зброї питома вага пік і списів в озброєнні піхотинців зменшилась, а з появою у XVIII ст. штика вони поступово були зняті з озброєння.

Алебарда (франц. hallebarde) — рубаюче-колюча холодна зброя у вигляді списа, об'єднана з бойовою сокирою чи гаками. Алебарди XIV-XVI ст. мали сокиру зі скошеним лезом і гаки, якими стягували вершника з коня. Перша згадка про алебарду на Русі відноситься до 1605 року. Впродовж всього XVII ст. алебарди були парадною зброєю королівських і царських охоронців і в цій якості проіснували до початку XX ст., а у гвардії римського папи знаходяться на озброєнні й зараз. У першій чверті XVIII ст. алебардами були озброєні сержанти піхоти і бомбардири в артилерії. Алебарди армійських зразків XVII — поч. XX ст. по формі були дуже близькі до другого виду зброї на дереві — протазану (в основі його — симетричне перо-півмісяць). У 1811 році алебарди були повністю зняті з озброєння армії як такі, що втратили своє бойове значення.

Шпага (італ. spada) — переважно колюча, рідше рубаюча холодна зброя. Клинок прямий, довжиною до 1 метра, одно- або дволезний, ефес (рукоятка і гарда — різноманітної форми). Шпага стала подальшим розвитком меча, тому шпаги кінця XV-XVI ст. і мечі того періоду були схожими між собою. Гарда ефесу — ознака шпаги XVI ст. — була облаштована дужками та кільцями для захисту зап'ястя руки в

бою. У Західній Європі шпага отримує широке розповсюдження в XVI ст. Майже до кінця XVIII ст. вона була необхідною частиною дворянського костюму, а також поширеною бойовою і дуельною зброєю. Вже в XVII ст. виявилась мала ефективність шпаги з довгим вузьким клинком у бою з вершником, добре захищеним важкими обладунками, тому в другій половині XVII ст. шпаги стали коротшими, з ширшими клинками. У експозиції нашої виставки є дві шпаги — піхотна і кавалерійська офіцерська, зразка 1798 року.

Палаш. У зв'язку з широким впровадженням у XIV-XVII ст. вогнепальної зброї, важкий рицарський обладунок уже не міг захистити від кулі. Він набирав легших форм, а на зміну мечу, що розрубував лати, прийшов палаш. Як і в меча, у нього прямий клинок, але руків'я нахилене, що полегшує рубання з коня. Ранні палаші — двосічні. У XVIII ст. палаш стає основною зброєю важкої кавалерії — драгунів і кірасирів. На початку XIX ст. клинки палашів стали односічними, але залишились такими ж широкими й міцними. Драгунські та кірасирські палаші мають гарду для захисту руки, вже не прикритої, як раніше, рицарською залізною рукавицею. Гарда була різноманітних форм: суцільна, ажурна, пластинчаста. У палашах XIX ст. суцільна гарда була замінена системою дуг. У такому вигляді палаш проіснував до кінця першої світової війни. У XIX ст. палаш в багатьох європейських арміях був витіснений легкою і ефективнішою зброєю — кавалерійською шаблею. В експозиції виставки представлено палаш односічний початку XIX ст.

Шабля з'явилась на Сході й отримала широке розповсюдження у кочівників Східної Європи й Середньої Азії VII-VIII ст. У той час вона була і рубаючою, і колючою зброєю. На Русі шабля відома з X ст. Руські воїни були озброєні і шаблями, і мечами, про що неодноразово згадує автор "Слова о полку Ігоревім": "...Отут шаблям пощербитись об шоломи половецькі...", "...грими об шоломи мечами харалужними" [14, 60-61].

З XV ст. шабля стала основним видом холодної зброї в Україні, Росії, Угорщині і Польщі. Ними були озброєні воїни-кіннотники, стрільці, а пізніше — донські й українські козаки. Шаблі також були на озброєнні драгунів і гусарських формувань, що існували протягом XVIII ст. Повсюдний перехід європейських країн на озброєння шаблями відбувся на початку XIX ст. під час наполеонівських воєн. Російські кавалерійські шаблі XIX ст., експоновані на виставці, виготовлені в Тулі й Златоусті, відзначаються легкістю конструкцій. Вони широко використовувались в роки Першої і Другої світових воєн.

Окремий розділ виставки складають парадні шаблі німецького, польського, чеського та радянського виробництва. Вони дійсно мають парадний вигляд, покриті нікелем, оздоблені красивими гардами, орнаментом, і, як правило, належали вищому офіцерському командирському складу. Наприклад, шабля німецького виробництва фірми "Золінген" належала генералу Колядіну І. С. — учаснику танкової битви під Дубно в роки Другої світової війни. Чеська парадна шабля (очевидно, трофейна) належала одному з командирів партизанського з'єднання Кизі Л. Є, пізніше — відомому українському дипломатові. Ще одна шабля парадного призначення належала генералу Чубанову Ф. Б.

Серед експонатів викликає інтерес японський сержантський меч "сингунто", який належав Корсуну Д. П., учаснику боїв з японцями в 1945 році. Сингунто — новий тип оправи меча, введений на початку 1930 року. Було декілька його моделей: перша мала цільнометалевий латунний ефес, друга — алюмінієвий, третя — дерев'яний. На виставці експонується друга модель.

Кавказьким варіантом шаблі є шашка (від адигейського "с'ашхо" — довгий ніж) — теж рубаюча, колюча довгоклинкова холодна зброя. Шашка має значно менший від шабельного вигин клинка, у неї відсутні хрестовина або гарда, лише в деяких зразках зустрічаються з'єднувальні дужки. Ефес без захисних пристроїв, з двосічним бойовим кінцем, вирізняє шашку як вид холодної зброї. Крім цього, характерною відмінністю шашки від шаблі завжди була наявність у шашки дерев'яних піхов, обтягнутих шкірою, з кільцем (рідше з двома — для пахових ременів портупей на опуклій стороні). Шашка підвішувалась на плечовій портупеї лезом назад, що давало можливість одним рухом виймати її з піхов та завдавати удару (шаблю ще потрібно було повернути півколом над головою). У середині XIX ст. у Росії шашка поступово витісняє шаблю з озброєння кавалерії.

Тесак — рубаюча і колюча холодна зброя з коротким (45-60 см) прямим або вигнутим клинком — з'явився в деяких європейських арміях у II половині XVII ст. Австрійські та шведські артилеристи такими ножами-тесаками озброювались у 60-70 рр. XVII ст. Загальна тенденція озброювати спеціальною коротколинковою зброєю різні піші війська, за винятком безпосередньо стрілецьких піхотних частин, склалась в останній третині XVIII ст. Російські тесаки приймались на озброєння в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Останнім був прийнятий на озброєння солдатський піхотний тесак зразка 1848 року. У 1880 році тесаки були зняті з озброєння і залишені лише в музикантів, а також у гвардійській піхоті для носіння у мирний час поза строєм.

Тесаки в арміях різних країн виконували подвійну роль. Інженери, мінери, понтонери, сапери, піші артилеристи отримували холодну зброю, яка могла використовуватись і як рубаюче-пиляючий інструмент, і як зброя для самооборони при саперних і допоміжних роботах. Піхви всіх тесаків були дерев'яними, обтягнутими шкірою.

Багнет — коротка (40-50 см) холодна колюча зброя, винайти яку заставила недосконалість тодішньої вогнепальної зброї. Річ у тому, що стрільці, поки вони заряджали свої рушниці, по суті були беззахисні, частими були осічки, дуже малою була влучність пострілу. Тримати одночасно рушницю і спис було неможливо. Так виникла необхідність їх поєднання. Запорізькі козаки перші почали застосовувати багнети в бою на початку XVII ст. Вони вставляли в дуло мушкета ніж з круглою дерев'яною ручкою і закривали його, як корок. У 1641 році цим винаходом скористалися французи в битві під містом Байонною, від назви якого походить слово байонет, байнет, багінет, багнет. Наприкінці XVII ст. європейські армії переходять на масове озброєння багнетами. Перші зразки їх були ще незручними для користування, оскільки перед кожним пострілом багнет потрібно було виймати з дула. Згодом руків'я замінили трубкою, яку надягали на ствол. Така конструкція багнета (звичайно, удосконалена) існує до наших днів.

Експозицію білої зброї завершують ножі, кинджали і кортики. У музейних експозиціях є багато зразків такої зброї, починаючи від первісних (крем'яних і кам'яних) і закінчуючи виготовленими в XX ст. Ніж завжди був і залишився засобом нападу та оборони в тих випадках, коли інші види зброї, навіть більш сильної, були недостатньо ефективні: при єдиноборстві в тісних приміщеннях, несподіваних і безшумних нападах тощо. Виконуючи ті ж функції, що й кинджал, ніж міг бути й приналежністю військової форми.

Кинджал — колюча і ріжуча зброя з коротким клинком для ведення рукопашного бою. Як один зі стародавніх видів зброї, він протягом століть грав роль допоміжної холодної зброї, а також аксесуару до військової форми. У XVIII — поч. XIX ст. в Росії кинджали були на озброєнні різних козачих формувань. Ця зброя повторювала традиційні кавказькі національні форми та відрізнялась розмаїттям в оздобленні. Найбільше розповсюдження мали кинджали з прямим клинком. В експозиції виставки — кинджал турецький, кинджали, виготовлені на збройових заводах у Тулі й Златоусті, а також кинджали військ Третього рейху. Один з них — кинджал штурмових загонів СА з написом "Все для Німеччини", другий — військ СС з написом "Моя честь у вірності" [5, 23-24; 18, 47-53]. Представлено також ніж розвідника НР-43 і ніж підводного диверсанта.

Різновид ножа — кортик — колюча холодна зброя з коротким прямим клинком, був винайдений у кінці XVI ст. Особливим визнанням користувався у моряків, що застосовували його в абордажних боях. Пізніше кортики стали приналежністю виключно морської офіцерської форми, а з початку XX ст. їх носили офіцери деяких армійських частин. Серед представлених на виставці кортиків — морський офіцерський зразка 1803 року, офіцерський німецький фірми "Золінген" 1940 року, а також іменні кортики, що належали визволителям Рівненщини від німецько-фашистських загарбників, зокрема, Кучмеєву Ф. П., Сидоренку В. Я., Каплуну С. П. та ін.

Більшу частину виставкового залу займає розділ "Вогнепальна зброя". Вогнепальна зброя з'явилась у першій половині XIV ст. спочатку в Іспанії, потім в Італії, Франції, Німеччині, Англії, коли розвиток техніки дозволив використання пороху (до середини XIX ст. він був димний). Використання енергії пороху для метання снарядів ознаменувало собою початок

нової ери у військовій справі — з'явилась артилерія, і зразу ж після її появи, у тому ж XIV ст., виникла окрема галузь артилерії — ручна вогнепальна зброя.

На Русі перша згадка про застосування артилерії відноситься до кінця XIV ст., коли русини, захищаючись від татаро-монгольської навали, використовували на своїх стінах так звані "тюфяки" — перші зразки вогнепальної зброї. Важливим кроком у розвитку артилерії був перехід на виготовлення гармат з чавуну і бронзи. Це дозволило зменшити їх калібр, а відповідно й дальність польоту ядра. Серед давніх видів артилерійської зброї, що експонується в експозиціях РОКМ, є гармати і мортири XVI —XVII ст.

Ручна вогнепальна зброя практично не відрізнялась від артилерійських гармат і по суті являла собою ті ж гармати, але зменшені настільки, щоб вони допускали стрільбу з рук. Звідси і назва — "ручниця", "рушниця" (рос. "ружье"), а маленькі рушниці — пістолети, мушкети, з яких можна було вести стрільбу за допомогою однієї руки, — з'явились пізніше, у середині XVI ст.

Щоб легше було розібратись у розмаїтті типів, зразків і систем вогнепальної зброї, очевидно, варто зупинитись на питанні еволюції основних її видів: пістолетів, револьверів, гвинтівок, пістолетів-кулеметів, автоматів тощо.

Пістолети і револьвери мають багато спільних рис, які витікають з їх призначення і різняться лише облаштуванням механізмів. Пістолетом у широкому розумінні називається вогнепальна зброя, яка під час стрільби утримується однією рукою. Це визначення не передбачає конструктивних особливостей зброї, тому й револьвер, по суті, теж є пістолетом, своєрідно облаштованим. Патрони в ньому розміщені в обертовому барабані, і ця особливість його конструкції стала в період зародження цієї зброї дуже суттєвою, що дало йому право на власну назву (револьвер — від англ. Revolve — обертати). Ряд конструктивних новинок, головною з яких був обертовий барабан, зробили револьвери якісно відмінними від їх попередників — пістолетів. Револьвери та пістолети починають свою історію порівняно недавно, як уже згадувалось, у середині XVI ст. Формально їх винахідником вважається італійський майстер Камілл Ветеллі, і, можливо, тому, що він жив і працював у місті Пістойя, ця нова зброя отримала назву "пістолет". Появі пістолетів сприяв винахід іскрових замків: спочатку кременевоколісцевих, пізніше — ударних кременевих. Але іскрові замки, які являли собою більш високий технічний ступінь, ніж замки гнотові, лише стали причиною виникнення пістолетів, але не сприяли їх розвитку, тому що мали ряд суттєвих недоліків. Протягом XVII ст. почалось посту-

Фото 2. Фрагмент експозиції вогнепальної зброї виставки "Музейний арсенал".

пове витіснення іскрових кременево-колісцевих замків замками ударними кременевими. Протягом століть були спроби удосконалення пістолетів, але вони, як правило, були малорезультативними: незважаючи на деякі покращення, вони залишались громіздкими й складними в обладнанні, тому що досягти технічної досконалості неможливо було в умовах тогочасного примітивного виробництва. І тільки на початку XIX ст., коли з'явились і були визнані капсульні (точніше, ударно-капсульні) замки для пістолетів і всієї вогнепальної зброї, наступила пора їх бурхливого розвитку. Застосування ударного механізму для запалювання заряду було запатентовано в 1807 році англійцем Форсайтом. У експозиції зброї РОКМ експонуються зразки ударно-кременевої та ударно-капсульної зброї: пістолети, рушниці, аркебузи XVII-XVIII ст.

Найпершою метою, яку ставили перед собою конструктори у вдосконаленні пістолетів, було підвищення їх скорострільності, якої, практично, не існувало. Довгий процес заряджження з дула й умови, в яких використовувались пістолети, були настільки несумісними, що вони, по суті, перетворювали пістолети в зброю одноразової дії. Тому, як тільки промисловість піднялась до такого рівня, коли змогла забезпечити більш чи менш масовий випуск досить точних механічних пристроїв, і коли з'явились ударні капсулі, почались інтенсивні пошуки шляхів підвищення скорострільності пістолетів та іншої вогнепальної зброї.

У 1861 році з'явився перший і дуже вдалий револьвер американця Самуеля Кольта, названий ним "Патерсон" за назвою міста, де він був випущений. Сам С. Кольт не був конструктором, а лише звичайним промисловцем. Справжній творець револьвера – Джон Пірсон, отримав мізерну винагороду за свій винахід, який приніс Кольту великі прибутки та славу. Слідом за "Патерсоном" стали випускатись і більш досконалі зразки револьверів Кольта, які отримали розповсюдження не тільки в США, але й в інших країнах. Револьвер Кольта був новим видом скорострільної зброї, переваги якого перед однозарядними пістолетами були очевидними. Основним конструктивним винаходом нової зброї був обертовий барабан з розміщеними в його гніздах декількома зарядами. Для того, щоб зробити ряд пострілів із револьвера, стрільцю потрібно було лише послідовно зводити курок і натискувати на спуск. Поява револьверів Кольта викликала ряд наслідувань зі сторони інших конструкторів, як американських, так і європейських. Дуже скоро з'являється багато нових, більш досконалих систем.

Одним із найбільш важливих винаходів, що знайшов застосування у револьверах, був винахід унітарних патронів (патронів, у яких заряд, куля і капсуль-запалювач були об'єднані гільзою в одне ціле). Поява їх не тільки сприяла вдосконаленню револьверів, але й послужила згодом основою для виникнення та розвитку принципово нових конструкцій портативної зброї – автоматичних пістолетів. Поява в 1884-1888 рр. бездимного пороху, досягнення у металургійній галузі й загальний розвиток техніки докорінно змінили статус револьвера. Першість перейшла до пістолетів, оскільки всі конструктивні можливості револьверів були вичерпані, а для вдосконалення пістолетів тільки відкривалися. Так, у 1897 році з'явились пістолети Браунінга з принципово новим компонуванням механізмів (магазин розміщувався в рукоятці). Це прибрало останні перепони на шляху розвитку пістолетів і стало зразком для створення багатьох нових систем. Пістолети продовжували вдосконалюватись, і незабаром з'явилися якісно нові зразки стрілецької зброї – пістолети-кулемети. Серед вищезгаданих револьверів великою популярністю користувалися різноманітні моделі системи бельгійця Леона Нагана, а також револьвери німецької фірми "Маузер" і американської фірми "Кольт". В експозиції представлено окремі зразки цих систем.

Сучасні пістолети відрізняються від описаних вище револьверів перш за все іншим принципом роботи їх механізмів, а також іншими конструктивними рішеннями. Механізми револьверів приводяться в дію фізичною силою стрільця, а для роботи механізмів пістолетів використовується сила порохових газів. Таким чином, на відміну від неавтоматичної перезаряджуваної вручну зброї – револьверів – сучасні пістолети є зброя автоматична.

Основні зразки автоматичних пістолетів, що є в колекції і експонуються на виставці зброї РОКМ:

Парабеллум – сконструйований у 1900 році Георгом Люгером, Німеччина (пара беллум – "готуйся до війни"). Калібр – 7,65 мм. У пізніших модифікаціях калібр збільшено до

9 мм. У 1904 році був взятий на озброєння в кулеметних ротах і на флоті, а з 1908 року — в усій армії, враховуючи його бойові якості.

Вальтер — пістолет виробництва німецької фірми Карла Вальтера, заснованої у 1886 році. Це невеликий кишеньковий пістолет. Всі наступні його модифікації були схожими, різнилися тільки калібром і були дещо технічно вдосконалені. Після встановлення в Німеччині фашистської диктатури були створені нічим не замасковані військові зразки. Справа в тім, що після поразки Німеччини в Першій світовій війні, їй, за Версальським мирним договором, було заборонено виробляти пістолети більшого, ніж 8 мм калібру і довжиною дула більшою, як 100 мм. Фашисти, прийшовши до влади, порушили цю заборону, як і ряд інших умов Версальського договору. В колекції РОКМ є декілька пістолетів "Вальтер" П-38, який був узятий на озброєння Німеччиною у вигляді основного зразка. П-38 з коротким, всього 68 мм дулом, використовувався в гестапо. Один "Вальтер" з колекції РОКМ належав Герою Радянського Союзу М. І. Кузнєцову.

Пістолет П-38 був досконаліший, ніж "Парабелум", і з часом мав його витіснити. Остання модель "Вальтер" П-88 виготовляється з 1986 року. Від попередніх вона відрізняється калібром 9 мм та дворядним розміщенням патронів у магазині (15 патронів).

Маузер — пістолет, сконструйований і випущений німецькою фірмою "Маузер", директором якої був Федерле, у 1893 році. Він займає помітне місце серед автоматичних пістолетів. Учасниками винаходу були співвласники фірми брати Пауль і Вільгельм Маузери. Пістолет був запатентований на ім'я Пауля Маузера в 1895 році в Німеччині, у 1896 році у Великобританії, а з 1897 року почалось його серійне виробництво. На виставці представлені зразки пістолетів "Маузер", один з яких належав комісару партизанського загону "Переможці" Стехову С. Т.

Браунінг — автоматичний пістолет системи Джона Мозеса Браунінга, який користувався великою популярністю на початку XX ст. Джон Браунінг, американець за походженням, — автор цілого ряду зразків стрілецької зброї. Пістолет "Браунінг" був сконструйований ним у Бельгії у 1900 році й мав калібр 7,65 мм. Зручний у користуванні, з вдало розміщеним центром ваги, зручною рукояткою, — з ним не міг конкурувати ні один з існуючих на той час автоматичних пістолетів. Це сприяло його широкому розповсюдженню на світовому ринку зброї. Досить сказати, що кількість цих пістолетів зразка 1900 року, випущених до 1912 року, становила 1 мільйон, зразка 1906 року — 4 мільйони, а модель 1903 року випускалась протягом 37 років.

Пістолет ТТ (Тула-Токарєв), який мав калібр 7,62 мм, був узятий на озброєння Червоною армією замість револьвера зразка 1895 року системи "Наган", який застарів конструктивно й морально. Новий пістолет не поступався кращим зразкам свого часу, а за деякими позиціями перевищував їх. Одночасно на озброєнні Червоної армії, крім револьвера 1895 року, були пістолети зарубіжних марок різних систем і калібрів, що утруднювало постачання боєприпасів і ремонт. Прийняття на озброєння пістолета ТТ поклало край розбіжностям і нестандартності щодо цього виду зброї. Незважаючи на те, що ТТ був першим російським військовим самозарядним пістолетом, він добре зарекомендував себе у роки Другої світової війни як сильна й надійна зброя і довгий час залишався на озброєнні й після війни. Його використовували інші країни.

Беретта. У 1915 році збройовий завод П'єтро Беретта в Гордоні (Провінція Брешіа, Італія) почав випуск пістолетів калібру 7,65 і 9 мм. Вони користувались великою популярністю й успішно використовувались в арміях багатьох країн світу.

Гвинтівка. Як уже згадувалось, ручна вогнепальна зброя (ручниці, рушниці), що були попередниками гвинтівки, спочатку були дуже недосконалими. Вони являли собою порівняно короткі залізні або бронзові ковані труби з глухою казною і запалювальним отвором. Ці труби-стволи кріпились до ложа, що являло собою дерев'яні колодки. Заряджання і стрільба здійснювались найпримітивнішим способом: у дуло засипався порох, потім туди вводився снаряд — залізна чи свинцева сферична куля. Ця зброя бралася стрільцем у руки (упиралась в плече чи груди або під пахву, чи упиралась у землю або в іншу тверду основу) і наводилась на ціль. Після того запалювався заряд шляхом піднесення вогню (тліючий гніт або розжарений пруток) до отвору в стволі. На заході такі примітивні зразки вогнепальної зброї називались "ручними пуш-

ками" або "ручними бомбардами" і "патронелами". Уже в другій половині XV ст. почалось її вдосконалення: стволи стали довшими, приклади — зігнутими, з'явились приціли тощо. Ефективність стрільби перших зразків такої зброї була дуже низька, процес заряджання був дуже довгим, крім цього поводження з нею було дуже складним і небезпечним.

У часи виникнення вогнепальної зброї і її розвитку все виробництво мало цеховий характер, тобто всі ремісники однієї спеціальності були об'єднані в союзи-цехи. У кожного майстра-зброяра була своя майстерня, де він працював разом із підмайстрами та членами своєї сім'ї. Попит на зброю зростав, конкуренція між майстрами — теж, а це сприяло розвитку збройового мистецтва, і в XVII — на поч. XVIII ст. воно досягло значних висот. Прославлені майстри виготовляли зброю, що була дуже дорогою, для великих вельмож і знаті. Таку зброю можна побачити в багатьох музеях світу. З кінця XVII ст., коли виникла необхідність озброювати всю піхоту, з'явилась потреба в масовому випуску військової зброї, її виробництвом стали займатися мануфактури.

До середини XIX ст. відноситься і затвердження терміну "гвинтівка" як індивідуальної стрілецької зброї солдата. У 1856 році одночасно з прийняттям на озброєння шестилінійної гвинтової рушниці було встановлено офіційну її назву — "гвинтівка". Саме тут слушно сказати про термін "карабін". У Росії, а пізніше в СРСР та інших країнах так називається різновид гвинтівки, яка характеризується лише меншою довжиною, з певними пристосуваннями для використання її в кавалерії. У деяких країнах короткі гвинтівки поділялись на кавалерійські і некавалерійські, які називались відповідно мушкетами й штуцерами.

У другій половині XIX ст. розвиток гвинтівок проходив досить інтенсивно. Вже був досвід їх застосування, особливо в Кримській війні 1853-1856 років, в австро-пруській і у франко-пруській війнах 1866 та 1870-1871 років. Гвинтівки вдосконалювались, з'явились нові системи, затвори й магазини різноманітних конструкцій. Сприяло появі більш досконалої магазинної гвинтівки винайдення бездимного пороху, що дозволило, не зменшуючи потужності зброї, зменшити її калібр. Зменшення калібру, в свою чергу, відкрило ряд нових перспектив у вдосконаленні механізмів зброї. Саме життя заставило перейти від однозарядної гвинтівки, яка працювала на димному порості, до магазинної, оскільки вона була скорострільною і більш зручною в користуванні.

Винахідник-конструктор Мосін С. І. запропонував розроблений ним зразок гвинтівки, який вийшов на одне з перших місць у ряді іноземних магазинних гвинтівок. Конкурентом Мосіна був бельгійський фабрикант Леон Наган. Незважаючи на те, що у нього була краща

Фото 3. Фрагмент експозиції вогнепальної зброї виставки "Музейний арсенал".

база, умови, на дуже вимогливих, усебічних випробуваннях перемогу здобула гвинтівка Мосіна. Вона була прийнята на озброєння під назвою "трьохлінійна гвинтівка зразка 1891 року". Ця гвинтівка добре зарекомендувала себе в роки російсько-японської війни, Першої та Другої світових воєн і ще довго знаходилась на озброєнні у військах, незважаючи на те, що вже з'явилась більш досконала, автоматична зброя. Модернізована в 1930 році, ця гвинтівка стала називатись "зразка 1891/30". У 1931 році на базі гвинтівки Мосіна стала випускатись снайперська гвинтівка. В експозиції музейного арсеналу представлені зразки гвинтівки Мосіна, а також магазинні гвинтівки різних фірм — французького, австрійського, німецького виробництва.

На початку 30-х років XX ст. в СРСР з'явилась автоматична гвинтівка, розроблена Сімоновим С. Г. (АГС-36), яка успішно витримала випробування і була прийнята на озброєння в 1938 році. Ще більш досконалий зразок надходить на озброєння Червоної армії теж у 1938 році. Це самозарядна гвинтівка Токарєва (СГТ-38), яка працювала за принципом відводу порохових газів. Вдосконалена й модернізована в 1940 році, СГТ-40 зайняла одне з перших місць у світі завдяки своїй простоті, надійності і, особливо, легкості. Зразки цієї зброї представлені в експозиції.

Пістолет-кулемет — портативно-автоматична зброя, яка стріляє пістолетними патронами безперервним кулеметним вогнем. Досяжність його вогню невелика, тому його не можна розглядати як нову зброю для піхоти, здатну замінити гвинтівку. Пістолети-кулемети переважали гвинтівки лише в скорострільності, при цьому значно поступаючись їм у дальності, пробивній силі та влучності. У 30-40-і роки XX ст. пістолети-кулемети отримали широке розповсюдження, особливо із створенням особливих підрозділів автоматників, озброєних ними. Зручність дій із пістолетами-кулеметами в траншеях, окопах, ходах сполучення, в лісі, всередині приміщень і т. п., простота поводження з ними завдяки нескладній конструкції, можливість мати при собі великий запас патронів і, нарешті, висока скорострільність, що створює щільність вогню на близьких відстанях, зробили цю зброю дуже популярною в роки Другої світової війни.

У Німеччині пістолет-кулемет сконструював Хуго Шмайсер і запатентував його в 1917 році. Він був прийнятий на озброєння в спеціальних штурмових загонах у 1918 році. Перший зразок радянського пістолета-кулемета був створений Токарєвим Ф. В. у 1927 році, і він став одним з кращих для свого часу. Новим поштовхом для розвитку ПК була Велика Вітчизняна війна. Розробки конструкторів Шпагіна Г. С. та Шпитального В. Г. привели до прийняття на озброєння ПК системи Шпагіна зразка 1941 року. Безперечно, кращими на випробуваннях були зразки системи Шпагіна й Дегтярьова, але й вони не могли задовольнити нових вимог. Повторні випробування блискуче витримала модель, створена Судаєвим А. І., виробництво якої розпочалось у блокадному Ленінграді 1942 року, що була прийнята на озброєння у 1943 році під назвою "Пістолет-кулемет Судаєва". ПК Судаєва був легшим і компактнішим, ніж ПКШ, і тому більш зручним у користуванні. Він успішно застосовувався в десантних і танкових частинах, на всіх фронтах Великої Вітчизняної війни. У післявоєнний період продовжувалась розробка пістолетів-кулеметів. Серед них слід відмітити системи Калашникова 1947 року та Симонова С. Г. Серед експонатів на виставці представлені зразки пістолетів-кулеметів німецького виробництва МП-40 та МП-43, радянського виробництва ПК Шпагіна (ПКШ-41) та ПК Судаєва (ПКС-43).

Ручні кулемети. Їх поява була зумовлена намаганнями військових різко посилити вогонь піхотних підрозділів, не збільшуючи кількості бійців. Боєць з такою зброєю дійсно міг випустити за хвилину у вісім разів більше куль, ніж із магазинної гвинтівки. Першим конструктором ручних кулеметів був датський офіцер О. Медсен. Ще в 1880 році він запропонував так звану рушницю-кулемет, яка могла стріляти чергами.

Дегтярьов В. А. при проектуванні свого кулемета вибрав механізм, що працює на відводі порохових газів при веденні стрільби. Кулемет зразка 1927 року отримав армійську назву "ДП" (Дегтярьова, піхотний) і на довгі роки став основною автоматичною зброєю у Червоній армії. Радянський кулемет системи Дегтярьова зразка 1927 року експонується на виставці зброї, крім того, там представлено німецький ручний кулемет МГ-34, зразок 1934 року, а також кулемет "Максим", зразок 1910 року.

Автомати. Ще в роки Першої світової війни стало очевидним, що сила гвинтівкового

патрону надмірна. Вона забезпечувала дальність лету кулі на три, три з половиною тисячі метрів, у той час як прицільна стрільба на такі віддалені відстані, як правило, не велась. Надмірна сила патронів стала причиною низки недоліків піхотної зброї. Кожний постріл став дуже дорогим, до цього ще додавались непотрібні витрати пороху й металу. Патрони були великі та важкі, при стрільбі давали велику віддачу, що втомлювала стрільця.

Пістолети-кулемети були скорострільними, але ефективна дальність їх вогню була дуже малою, тому вони не могли бути основним зразком для озброєння піхоти. Таким чином, виникла необхідність розробки нової індивідуальної зброї стрільців — автоматичних гвинтівок нового покоління. У СРСР ця зброя умовно отримала назву "автомат", у країнах Заходу її стали називати "штурмовою гвинтівкою". Розмір і вага сучасних автоматів порівняно невеликі, магазини досить місткі, дальність і вбивча сила забезпечені в рамках прицільної дальності. У СРСР розробкою нової зброї займався Судаєв А. І., який довів до випробування перший зразок цієї зброї в 1944 році. Брали участь у розробці нового автомата й інші конструктори. У 1946 році молодий конструктор-самородок Калашніков М. Т. запропонував свою систему, прийняту на озброєння вже в наступному році. З часу прийняття на озброєння і до наших днів автомат Калашнікова, багато разів модифікований, продовжує залишатись індивідуальною стрілецькою зброєю, яка відповідає сучасним вимогам. На виставці експонуються два зразки автомата Калашнікова (АК-47 і РКК).

Експозицію вогнепальної зброї завершує розділ мисливської зброї. Серед представлених на виставці — двоствольні вогнепальні рушниці, одна з них — англійського виробництва, інші — російського, марки ІЖ-БК. Англійська мисливська зброя була простою, раціональною, конструктивно довершеною. Можна вважати, що саме англійці розробили сучасну мисливську зброю, у якій органічно поєднувались досконало продумані деталі і чудові бойові якості. Англійська рушниця початку XX ст., що експонується, оздоблена металевими пластинами з орнаментом. Російські належали дубенчанину Рикуну В. В. і рівнянину Артемчуку В. Л.

Великою популярністю у відвідувачів музею користується зброя, що експонується на оглядовому майданчику просто неба. Це гармати XVII ст., одна з яких була на озброєнні Острозького замку, дві протитанкові 57 мм гармати 1943 року, дві дивізійні 76 мм гармати 1942 року, а також полковий міномет МП-120.

Експонуючи зброю, яка втратила своє функціональне бойове призначення, ми віримо, що прийде час, коли всі види зброї, навіть найсучаснішої, займуть місце не на полях битв, а перетворяться в музейні арсенали. І збудуться слова пророка Ісаї: "Бог буде судити між людьми, і буде численні народи розсуджувати. І мечі свої перекують вони на лемеші, а списи свої на серпи. Не підійме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатись війни" (Ісаї 2:4) [1, 683].

Словник термінів:

Гарда — деталь холодної зброї, призначена для захисту зап'ястя. Найпростіший вид — хрестовина.

Драгуни — рід кавалерії, навчений веденню бою в пішому і кінному строю.

Ефес — держак холодної клинкової зброї (шаблі, шпаги, меча). Складається з руків'я і гарди. Ефеси шашок гарди не мають.

Казна — задня частина ствола вогнепальної зброї, на якій ставилися державні (казенні) клейма.

Кірасир — вершник артилерії, захищений кірасою.

Кіраса — металевий панцир на груди і спину для захисту від холодної та вогнепальної зброї.

Ложе — частина вогнепальної зброї, яка служить для з'єднання її деталей в одне ціле.

Піхви — футляр для холодної клинкової зброї.

Тюфяк — назва найдавнішої руської зброї.

Харалужний — зроблений з булатної сталі.

Література та джерела:

1. Біблія або Книги святого письма старого і нового заповіту. — К., 1992. — 959, 296 с.

2. Военный энциклопедический словарь. — М.: Военное издательство, 1984. — 863 с.

3. Выставка старинного оружия. Каталог. — Львов: Полиграфиздат, 1982. — 15 с.

4. Военная мысль. Т. 1. — М.: Военное издательство, 1946. — 483 с.

5. *Джек Пиа.* Ордена и медали третьего рейха. — М.: Центрполиграф, 2003. — 143 с.

6. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона. Том XIV. — Санкт-Петербург, 1895. — 952 с.

7. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона. Том XXII. — Санкт-Петербург, 1897. — 958 с.

8. *Жук А. Б.* Стрелковое оружие. — М.: Военное издательство, 1992. — 735 с.

9. *Жук А. Б.* Винтовки и автоматы. — М.: Военное издательство, 1988. — 216 с.

10. *Жук А. Б.* Револьверы и пистолеты. — М.: Военное издательство, 1983. — 299 с.

11. *Кулинский А. Н.* Холодное оружие русской армии и флота. – Ленинград: Тип. газ. "На страже Родины", 1988. – 157 с.

12. *Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М.* Літописний Дорогобуж. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. – 247 с.

13. *Розин Е. А.* История военного искусства. – М.: Военное издательство, 1961. – 537 с.

14. Слово о полку Игореве. – М.: Худож. лит., 1983. – 222 с.

15. Советская военная энциклопедия. Т. 1. – М.: Военное издательство, 1980. – 638 с.

16. *Свєшніков І. К.* Берестецька битва. – Львів: Слово, 1993. – 638 с.

17. Техника молодежи. – 1992. – № 1-2.

18. *Устинов А. И., Портнов М. Э., Нацвалдзе Ю. А.* Холодное оружие. – М.: Издательская компания "Арсенал-пресс", 1994. – 222 с.

19. Фондова книга надходжень і тематична картотека зброї РОКМ.

МУЗЕЙ ВОЛИНСЬКИХ НІМЦІВ У ЛІНСТОВІ

Михайло КОСТЮК

Ведучи мову про музеєзнавство Волині, слід зазначити, що музейні установи, які відображають ті чи інші аспекти історії та етнографії Волині, знаходяться не лише на її теренах, але подекуди далеко за її межами. Яскравим прикладом саме такого музейного комплексу є музей волинських німців у Федеративній Республіці Німеччина. Знаходиться він у невеличкому селі Лінстов, за 50-60 км від балтійського побережжя, поряд із автострадою Берлін—Росток, на території федеральної землі Мекленбург—Передня Померанія. З-поміж інших регіонів ФРН ця земля яскраво вирізняється малонаселеністю, пріоритетним розвитком сільського господарства та унікальним морським узбережжям. Але найбільшим її багатством по праву вважається чудова природа. Недарма цей край у Німеччині називають "країною тисячі озер". Місцевість тут і дійсно мальовнича. Багато гарних озер, річок, лісів, що дуже нагадує ландшафти нашого волинського Полісся, де у XIX ст. стали селитися і господарювати німецькі селяни-колоністи. Але історія склалась так, що взимку 1939-40 рр. згідно з секретними протоколами пакту Молотова—Рібентропа майже всі волинські німці із Західної Волині змушені були виселитись на територію Польщі, в так званий регіон "Вартегау", що навколо Познані. Саме звідси, тікаючи від наступаючого фронту, у 1945 р. до Лінстова прибуло 73 сім'ї колишніх волинських поселенців. Потихеньку стали облаштовуватися. Будівлі зводили з дерева. Архітектура житлових та господарських споруд була такою ж, як і в часи проживання на Волині. Незабаром отримали землю, конфісковану владою в місцевого поміщика, і зайнялись споконвічною селянською працею. Поступово налагоджувалось мирне життя. Але в 1953 р. у НДР почалась колективізація, і землю в колишніх німців-волинян відібрали. Багато з них після цього покинули Лінстов, виїхавши в інші регіони Німеччини чи в інші країни. До кінця 80-х років у селі залишилось всього кілька сімей волинських німців. Саме з цього часу й починається історія згаданого вище музею.

У 1989 р. місцевий бургомістр Йоганес Хербст (він, до речі, родом не з Лінстова і ніякого відношення до німців-колоністів з Волині не має), дізнавшись, що будинки колишніх волинських переселенців зведені їхніми ж руками, вирішив зробити все можливе, аби зберегти хоча б один із них для історії і тим самим увічнити пам'ять про репатріантів. Так народилась ідея створення музею. Ініціативу бургомістра підтримало ще кілька місцевих жителів. Виникла невеличка робоча група ентузіастів, які на громадських засадах взяли на себе всю організаторську та підготовчу роботу по втіленню ідеї в життя.

Під приміщення було вирішено використати одну з незайнятих садиб, господарі-волиняни якої померли, а з їхніх родичів ніхто на неї не претендував. Незабаром був розроблений проект реконструкції будинку та господарських будівель. Органи федеральної влади підтримали його та виділили необхідну фінансову субсидію. У 1991 р. під безпосереднім керівництвом молодого інженера-будівельника Люції Діркс почались будівельно-відновлювальні роботи.

Незважаючи на деякі проблеми і труднощі, за два роки кропіткої праці музей був створений, і в 1993 р. відбулося його відкриття. Відвідавши незабаром новий музей і належно оцінивши зроблене, прем'єр-міністр федеральної землі Мекленбург—Передня Померанія Бердт Зайте зробив у книзі відвідувачів такий запис: "Актуальна задача — не жалітися, а діяти".

Музейний комплекс у Лінстові займає досить велику земельну ділянку. Ще здалеку на флагштоці видніється білий прапор із зображенням давнього герба Волинської землі. Відразу ж за вхідною хвірткою встановлена дерев'яна вивіска з назвою музею та короткою інформацією про історію його створення. Закінчується вона такими словами: "На пам'ять про всіх волинян та їхню тяжку долю".

Далі розташувався житловий будинок, поряд із ним під накриттям — велика кам'яна піч (до речі, діюча), далі — колодязь-журавель, льох, майстерня та ще кілька підсобних приміщень. На території музею виставлені також різноманітні сільськогосподарські машини, знаряддя та механізми, які використовувались колишніми волинськими поселенцями в процесі сільськогосподарського виробництва. Всюди чисто й затишно, ростуть дерева, між будівлями зеленіє густий трав'янистий килим, перед хатою — невеличкий квітник.

Житловий будинок є центром музейного комплексу. Він являє собою типове житло німців-колоністів Волині. Побудований із дерева "в зруб", накритий соломою. Складається з чотирьох кімнат та коридору. У кімнатах, на кухні і в спальні відтворено інтер'єр колоністського будинку, характерний для 20-50-х років XX ст. Так, у спальні можна побачити дерев'яне ліжко, шафу для одягу, колиску, швейну машинку, прядку, гасову лампу, підсвічник, дитячі іграшки, миску та глечик для вмивання, домоткані килимки на підлозі, на стінах вишиті на полотні короткі вислови з Біблії та багато іншого. У двох сусідніх кімнатах не лише різні предмети хатнього побуту колоністів, але й кілька фотостендів, які висвітлюють різноманітні сторони історії їхнього культурного та господарського життя. Фотознімки одного із них відтворюють також основні етапи будівельно-відновлювальних робіт із створення музею. Тут же можна придбати книги про історію волинських німців, буклети музею, іншу друковану продукцію, різні сувеніри.

У коридорі та на просторому горищі зібрано велику кількість різноманітних експонатів, які більшою чи меншою мірою відображають майже всі сторони господарського життя та повсякденного побуту німців-волинян: столярні, бондарні, гончарні та плетені вироби, знаряддя обробітку ґрунту, збирання та обмолоту зернових, ручні млинки, крупорушки, м'ясорубки, сепаратори та точильні круги, кінська упряж та багато іншого. Слід відзначити, що експозиції музею постійно поповнюються новими експонатами, які передають на зберігання колишні волинські поселенці. У цілому ж, за характером представлених матеріалів, музей у Лінстові можна вважати етнографічним.

З кожним роком його діяльність розширюється і, перш за все, завдяки підтримці місцевої влади району Гюстров, уряду федеральної землі Мекленбург—Передня Померанія та ряду громадських культурних організацій. Музей активно співпрацює й отримує різноманітну допомогу від історичного товариства "Волинь" та його голови Н. Арндта. Поступово налагоджуються взаємовигідні зв'язки й контакти з іншими культурними установами.

Інформація про існування унікальної музейної установи в Лінстові швидко поширилась по всій Німеччині та за її межами. Його вже відвідали тисячі людей. Відчувши такий інтерес, співробітники музею вирішили, що він повинен стати своєрідним культурним центром німців Волині, у якому б вони могли періодично зустрічатись. І згодом виникла прекрасна традиція: щороку, у першу суботу вересня тут збираються на свої традиційні зустрічі-фестивалі волинські німці не тільки з різних куточків Німеччини, але й з інших країн. Причому, з кожним роком кількість учасників цих зустрічей постійно зростає. Приїжджають цілими сім'ями, разом з дітьми і внуками. В цей день вони мають можливість зустріти своїх знайомих, друзів, односельчан, поділитись новинами і спогадами про минуле, поспілкуватися, послухати і заспівати старих пісень, привезених з Волині. А господарі — організатори фестивалю, пригощають своїх гостей смачним червоним українським борщем, запашними пирогами з маком та іншими традиційними українськими й німецькими стравами. Напередодні ж зустрічі, у справжній колоністській печі, за давнім волинським рецептом місцеві сільські господині

печуть хліб. Виходить він смачним і духмяним. Кожен із приїжджих обов'язково хоче ним не лише поласувати, але й привезти додому бодай одну хлібину, щоб пригостити рідних і знайомих. Для цього в музеї заготовлені й спеціальні пакувальні мішечки, на яких є коротка довідка про музей і малюнки печі та хати. Завжди цього дня в музеї багатолюдно й гамірно, панує пожвавлення, у всіх чудовий і піднесений настрій. Адже зустрічаються земляки.

У чергову суботу 6 вересня 2003 року зустріч волинських німців у Лістові була особливо урочистою, адже музей святкував свій перший десятирічний ювілей. Зібралося близько двохсот гостей. Такої кількості їх не було ще жодного року. Тому на цей раз у підготовці та проведенні свята брали участь більшість мешканців села. На випадок непередбачених примх погоди було зведено дві великі палатки, розставлені столи і лавки. Для тих, хто мав намір згадати, як колись вручну з допомогою ціпів молотили зерно, були розложені кілька необмолочених снопів пшениці. В іншому місці на високих підпорах ("козлах") поклали колоду, і з допомогою спеціальної пилки можна було власними руками спробувати розпиляти її на дошки, як це робили колись на Волині німецькі теслі. Голова історичного товариства "Волинь" Ніколаус Арндт привіз і розташував в одній із палаток пересувну фотовиставку "Німці у Північній Україні — Волинь і Київ", яка експонувалась у кількох містах України. З привітаннями виступили численні гості, серед яких були представники органів місцевої влади району Гюстров та федеральної землі Мекленбург—Передня Померанія, пастор місцевої лютеранської общини, гості з України та інші. Всі вони підкреслювали важливість існування музею для збереження пам'яті про матеріальну та духовну культуру волинських німців. Особливо порадували гостей місцеві школярі. Вони не лише продемонстрували невеликий, але власноручно зроблений макет садиби волинських поселенців, але й передали для музею ними ж створений відеофільм про долі німців-волинян, які свого часу поселились і проживали в Лінстові. А дитячий оркестр подарував присутнім невеликий концерт. На завершення урочистої частини виступив Йоганес Хербст. Він висловив сердечну вдячність усім гостям за теплі слова й подарунки, а також всім односельцям, які допомогли підготувати це чудове свято. А ще з приємністю повідомив, що музей-садиба волинських німців буде розширюватись, і федеральна та районна влада віднайшли фінанси для будівництва ще однієї господарської споруди — клуні. Безумовно, що така позиція органів місцевої влади та ентузіазм місцевої сільської громади забезпечать музею тривале майбуття.

Після урочистостей присутні взяли участь у розважальній програмі. Була розіграна лотерея, і щасливчики отримали призи. Багато гостей, незважаючи на поважний вік, працювали з ціпами, демонструючи своє споконвічне селянське вміння молотити снопи. Досить непростими виявились спроби кількох чоловіків розпиляти дерев'яну колоду. Виявилось, що ця робота потребує відповідної майстерності. Звичайно ж, всі присутні із задоволенням посмакували смачних став української та німецької кухні. Відбулася презентація нових книг з історії волинських німців. Бажаючі тут же могли їх придбати, як і різноманітну сувенірну продукцію.

Свято продовжувалось до пізнього вечора. Грала музика, звучали німецькі, українські та російські пісні. Тепла і сердечна атмосфера сприяла щирому спілкуванню. Землякам було про що згадати. А на прощання всі обов'язково говорили один одному: "До зустрічі!".

Слід зауважити, що досвід створення й діяльності музею волинських німців у Лінстові є яскравим прикладом шанобливого ставлення до історії власного народу, причому саме на регіональному рівні, у регіоні, який не відзначається економічною потужністю у ФРН. Він є також показовим у плані позиції органів місцевої влади, які підтримали ентузіазм сільських жителів, профінансувавши проект створення музею, хоча існує він на громадських засадах. Думається, що досвід музею в Лінстові міг би стати в пригоді при створенні нових та в роботі вже існуючих музеїв у сільській місцевості нашого регіону.

Актуальним, на нашу думку, є й питання налагодження міжнародних контактів та співпраці між музейними установами Волині та інших країн. Це сприяло б не лише збереженню історичної спадщини нашого народу й розширенню уявлень про неї, але й стало б важливим фактором зміцнення культурних стосунків України із зовнішнім світом на сучасному етапі.

ІСТОРІЯ

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНЧОЇ АРМІЇ У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ НА ТЕРИТОРІЇ КОРЕЧЧИНИ

Валентин БРУХЛІЙ

Активна пропагандистська кампанія радянського режиму призвела до викривленого розуміння ролі УПА у визвольних змаганнях на українській землі в період радянсько-німецької війни та після неї. Широкому загалу пропонувалась думка, що ця армія — зборище кримінальних елементів, зрадників Батьківщини та політичних авантюристів, що ціною жертв мирного населення, скориставшись сприятливими обставинами, хотіли захопити владу в Україні. Полярно протилежна точка зору, яку культивували самі учасники УПА, визначала їх як героїв, що віддавали свої життя й долі для створення вільної і незалежної, Соборної Української держави. Останні дослідження дали можливість більш-менш точно з точки зору історичної справедливості визначити, чого прагнуло і чого добивалося це військове угрупування. На території Кореччини не відбувалося масштабних боїв, та ми вважаємо несправедливим, коли дослідження локальних подій відбувається вкрай епізодично, та й то тільки в контексті інших, більш важливих. Перемога в будь-якій війні досягається не тільки на полі великих битв, а й у звичайній рутинній боротьбі на всіх теренах воюючих держав. Показати ці події, розкрити участь у них місцевого населення — одне із завдань істориків.

У роки Другої світової війни єдиною організованою військовою силою, яка боролась за створення Української держави, за її повну самостійність і соборність, були ОУН і УПА. Це підтверджує їх ставлення до Карпатської України — зародка української державності. У багатьох містах Галичини відбулися демонстрації, мітинги на знак солідарності з Карпатською Україною. І Сталін, і Гітлер, і польські та угорські агресори вороже поставились до маленької української держави і зробили все, щоб її знищити.

У цих умовах чимало українських патріотів почали шукати шлях до кращої долі в програмах ОУН, тим більше, що база для цього була сприятлива: підпілля ОУН, яке до того активно боролося проти польського санаційного режиму, пустило довге коріння завдяки зусиллям її керівників — Є. Коновальця, А. Мельника, С. Бандери та ін. ОУН пропонувала населенню свою програму й способи боротьби.

У грудні 1940 року було опубліковано Маніфест Організації Українських націоналістів під проводом С. Бандери, в якому зазначалось, що тільки через повний розвал Московської імперії і шляхом української національної революції та збройних повстань усіх поневолених народів можна здобути Українську державу та визволити поневолені Москвою народи.

У червні 1941 року на загальних зборах української еміграції й з'їзді ОУН бандерівського крила було вирішено скористатись ситуацією і, хоча б в союзі з Німеччиною, створити самостійну Українську державу. Для загального керівництва боротьбою був утворений Український національний комітет.

30 червня 1941 року радянські війська залишили Львів. А ввечері того ж дня в будинку товариства "Просвіта" відбулися Установчі збори Західної України за участі керівництва ОУН на чолі з Ярославом Стецьком, представників колишніх українських партій, громадськості й церкви. У прийнятому Акті було

зазначено про створення самостійної Української держави, столицею якої буде Київ. Визнавалось, що вона буде в союзі з Німеччиною, яка допомагає українському народу визволитись від московської окупації. До створеного тимчасового уряду ввійшли Я. Стецько (голова), М. Панчишин, О. Барвінський, М. Лебедь та інші представники ОУН і громадськості. Сам Бандера в цей уряд не ввійшов. На запитання, чому той не в складі уряду, він відповідав, що не хоче, щоб його персона могла стати перешкодою дальшої консолідації українських сил навколо уряду. Йшлося про ворожнечу між бандерівським і мельниківським крилом в ОУН, які послаблювали організацію.

1 серпня 1941 року за наказом Гітлера край було приєднано до Краківського генерал-губернаторства [3, 115]. Усім надіям на Українську державу було покладено край. Після масових репресій, арештів і розстрілів провідних діячів ОУН було вирішено негайно перейти у підпілля і розпочати боротьбу з окупантами. Визвольна війна УПА розпочалася на Поліссі й Волині. Спочатку місцевий політичний діяч Тарас Бульба-Боровець сформував нерегулярну військову частину під назвою "Поліська Січ", пізніше перейменовану в Українську Повстанчу Армію, хоча ні за чисельністю, ні за дисципліною вона не відповідала критеріям армійської формації. Під кінець 1941 року він повів своїх бійців в ліси, щоб воювати як з німцями, так і з більшовиками [1, 30].

Протинімецька діяльність боївок ОУН навесні та влітку 1942 року виявлялась переважно в актах пасивного опору й саботажу щодо дій німецької сторони — проти здавання населенням продовольчого "контингенту", вивезення людей до Німеччини на роботи.

Наприкінці 1942 року ОУН-Б вирішила сформувати великі партизанські сили, поклавши тим самим початок регулярній армії, яка, вважалось, знадобиться, коли закінчиться нацистсько-радянська війна. До цього кроку спонукали також нагальна потреба захисту місцевого населення. Коли на територію України й Білорусії почали проникати радянські партизани, потрібно було, щоб ОУН взяла на себе роль народної армії, перш ніж це зроблять більшовики. Для об'єднання всіх націоналістичних сил ОУН-Б насильно включила до своїх формувань підрозділи Боровця та ОУН-М, прибравши для них назву УПА [15, 410]. Головнокомандуючим розширених збройних сил було призначено члена проводу ОУН-Б Романа Шухевича. Завдяки широкій підпільній мережі УПА швидко розрослась у велику, добре організовану повстанську армію, яка захопила контроль над значною частиною Волині, Полісся, а згодом і Галичини. УПА являла собою рідкісний історичний унікум, оскільки, практично, не мала чужоземної допомоги. Тому зростання її сил свідчило про дуже відчутну масову підтримку українства.

Німці захопили Корець вже в липні 1941 року. Червона Армія змушена була відступити. З перших днів окупації корчани й жителі району відчули всі "принади нового порядку". Гітлерівці почали громити магазини й приватні будинки. За найменшу непокору вбивали, навіть не проводячи слідства. При цьому погроми супроводжувались побиттям до смерті. Було створено українську допоміжну поліцію, організовану з місцевого населення. Бажаючих піти на службу в поліцію було багато. Це пояснювалось наслідками тієї політики, що проводили представники радянської влади на місцях, та надією, що німці стануть справді визволителями. Однак, маємо немало прикладів участі в поліції представників кримінального світу та місцевих "люмпенів". Першою великою акцією в діяльності поліції виявилася провокативна пожежа на околиці міста. Для покарання зловили п'ятьох чоловік, що перші попали на очі: серед них дві єврейські дівчини, один українець і два поляки. Посеред білого дня на кладовищі їх розстріляли.

Після цього акції продовжувались і надалі [13, 26].

Знущання над мирними жителями продовжувались увесь час. Особливо потерпали євреї, яких за період окупації знищено більше 5 тисяч чоловік [5, 348]. Вбивства відбувались в масовому порядку, причому з активним залученням есесівських підрозділів та спеціально відібраних поліцаїв. У цих умовах почав наростати рух опору. І серед учасників його, поряд з підпільними групами радянських активістів, особливою активністю виділялися відділки УПА.

Навесні 1943 року у нас також почав діяти перший повстанський відділ, всього ж за час II світової війни у визвольних змаганнях взяли участь 2911 чоловік [2, 25]. У серпні 1943 року було введено територіальний принцип орга-

нізаційної побудови УПА. Згідно з ним Корець ввійшов до військової округи "Волинь-Південь" групи "УПА-Північ". До них із співчуттям і прихильністю ставилися місцеві жителі, деякі з них активно допомагали повстанцям. Спеціально для УПА вони організували збір продовольства. Для переховування харчів будували склади в лісах між селами Головниця й Даничів.

Для підготовки складів підбирали перевірених хлопців. Навколо будови стояли вартові й нікого не допускали близько, щоб ніхто не знав, де знаходиться продовольство та фураж для коней. Сховище будували на збіжжя, муку і крупи, і окремо — на картоплю, масло та сало. Були спеціальні криївки для переховування овочів. На підприємстві в Корці виробляли для УПА овочеві соки й повидло [10, 15].

Коли німці дізналися, що українська допоміжна поліція частково виявилася однією з форм конспіративної мережі ОУН(Б), вони почали їх роззброювати, або, для дискредитації, посилати на каральні акції проти червоних партизан та УПА.

У Корці та районі було близько 200 чоловік української поліції, комендантом якої був Бобровський, колишній підстаршина польської армії. Влітку 1943 року німці кинули поліцію проти УПА й червоних партизан у бік Сарн. У одній із сутичок з УПА 25 поліцаїв на чолі з Бобровським перейшли до повстанців, решта без зброї повернулася до Корця. У майбутньому, вже як старшина УПА, Бобровський загинув в одній із сутичок з гітлерівцями [7, 186].

Німці заарештували всіх поліцаїв, що повернулися назад в Корець, і вивезли до Німеччини. Один з них повернувся після війни до с. Головниця і був засуджений на 15 років сталінських таборів за службу в українській поліції [10, 18].

У липні цього ж року корецький відділ УПА на трасі Корець—Рівне роззброїв німецьку колону. Було захоплено зброю, амуніцію, трохи припасів. На протязі липня—серпня 1943 року відбулося ще декілька засідок біля Головниці та В. Межиріч [11, 1].

Внаслідок цього повстанці на чолі з Яковом Петруком роззброїли три невеликих автомобільні колони гітлерівців, захопили багато зброї і амуніції. У грудні 1943 року було зафіксовано напад УПА на Корець. Бій закінчився невдало, але було вбито 7 німців, вдалося захопити трохи зброї і харчів [10, 15].

Восени 1943 року на Кореччину було перенесено штаб групи УПА-Північ. Як писав у своїх спогадах Тарас Бульба-Боровець, штаб знаходився в лісництві Корецького району в 5-ти кілометрах від автотраси Київ—Рівне. У штабі постійно знаходилось 10 чоловік, інші мешкали вдома, і при потребі викликалися. Головним пунктом зв'язку було місто Корець.

У цьому ж лісі відбувався вишкіл новобранців до УПА і для сільських самооборон з околиць Корця, на якому було біля сотні вишкільників. Для дотримання конспірації не розголошувались власні прізвища, а користувалися псевдонімами [8, 275].

Навчання проводили досвідчені командири, що мали досвід бойових дій на фронті і в тилу. Молодь вчили користуватися зброєю, вести розвідувальну роботу, тактику бойових дій та ін., що необхідно для ведення партизанської війни.

На жаль, рівень озброєності був недостатнім. На відміну від радянських партизанів, яким зброю і боєприпаси надавали з центру, воякам УПА доводилось їх добувати в боях, або знаходити придатну, кинуту під час відступу частини Червоної армії. Та це ніяк не позначилось на бойовому запалі представників УПА. Вони проводили активну бойову й розвідувальну роботу. Про активність повстанців на території Кореччини, зокрема, свідчать документи. Тільки за десять днів жовтня 1944 року тут відбулися такі події, названі в інформації з терену воєнного надрайону: "В с. Головниця Корецького району в ніч на 1.X. знищено штатсгут, де взято до 100 шт. корів, 35 робочих коней, 40 шт. молодняку, багато свиней та овечок. Втрати людьми: з нашої сторони тільки один легко ранений; з ворожої сторони одного німця взято в полон живим, знищено до 20 поляків. Участь у цій акції брало цивільне населення, навіть жінки. Цього ж дня в с. Жадківці Корецького району спалено 2 польських будинки і забрано 3 корови та розстріляно сексота Шандурка.

В с. Невіркові Межирічського району квартирують козаки в німецьких збіжевих магазинах в ч. 18 осіб. Їхнє озброєння: на кожного припадає кріс та три гранати, один тяжкий кулемет "Максим", "Токар". Всі вони мешкають в мурованому будинку, причому вночі закрива-

ють всі виходи на ключі, а на верху будинку стоїть вартовий з кулеметом. Через с. Бранів Межирічського району переїжджало багато німецьких машин (порожніх) в напрямку на схід, а назад коли вертали, везли меблі та інші речі, навіть женуть худобу.

Цього числа евакуаційний рух німецьких приватних підприємств припинився. Вишколені резерви з Корця відправляються на схід, а на їх місце прибули рекрути німецькі віком від 17-18-19 р. Інструкторський апарат лишився весь, стоїть кілька зв'язкових частин. В с. Юзефині цього ж району стоять правдоподібно штабові резерви з фронту. Цього тижня ішла переорганізація німецької поліції, з якої частину було вивезено до Славути. Коли німці виїжджали з м. Корця, то поляки просили їх, щоб брали їх із собою (поляки переполохані і бояться в Корці жити). В цьому ж місті ходять чутки, що німецькі вояки говорять: через гестапо та ляндвіртів вони бідують.

2.X.1943 р. Німаки змобілізували підводи в околишніх селах Корця і від'їжджали в напрямку Славути. Приблизно їх було до 1000 чоловік піхоти і 70 фір, на яких сиділо 4-5 осіб.

Між Корцем а с. Головницею цього району на німецьку засідку наскочила бричка, в якій сиділо 4 особи з СД та один німець-ляндвірт, з яких ляндвірт лишився раненим, СД побито (один з цих СД працював для нашої справи, він був українець).

В с. Головницю Корецького району прибули озброєні ляхи та козаки, стали грабувати та руйнувати це село. В с. Новому Корці спалено хату ксьондза.

Цього ж числа помічається великий рух автомашин із сходу на захід, які переважно напаковані речами особистого вжитку, а в протилежному напрямку йшли танки та бронемашини.

В с. Дивень Межирічського району німці з поліцією в складі 20 осіб гонили людей в Межирічський штатсгут на роботу, з яких до роботи пішло 45 осіб. Цього ж числа з м Межиріччя виїхало 5 машин з поляками до м. Рівного.

3.X.43 р. Цього дня помітний рух автомашин з Корця в напрямку Славути. Відомо є, що один поляк з Корецької поліції їздив до м. Рівного, і там йому поляки сказали, щоби він в Корці готував шляхту до революції, але, приїхавши в Корець, заявив це в СД і внаслідок того тих поляків заарештувало СД в Рівному.

В с. Топчі Межирічського району зліквідовано одну польку.

4.X.1943 р. В с. Новий Корець Корецького району спалено одну польську хату. В с. Стовпині Межирічського району приїздили німці перевіряти план виконання контингенту. Було їх 60 осіб, зброєні в кріси, автомати та гранати.

В с. Головниці Корецького району поліція спалила решту будинків штатсгуту.

В с. Печиводах Березнівського району є станиця поліції в числі 15 осіб та 25 німців. Озброєння поліції: 15 крісів і 20 гранат. Так само озброєні німці, та ще один кулемет. Про це інформує один поліцай, який говорив, що легко їх роззброїти, навіть подавав методи роззброєння. Там, де німці поміщаються, є укріплений підземний пункт — дот.

5.X.1943 р. З м. Корця до Рівного вивезено 12 осіб арештованих, доля їх невідома. Ввечері німаки з козаками розстріляли на жидівському окопі в м. Корці 15 осіб. Цього ж дня в с. Новий Корець спалено 3 польські оселі.

Цього ж числа помічається рух транспорту по асфальті. Транспорт загружений переважно амуніцією, хлібом та фольксдойчами з їх речами. Також багато таких самих машин іде в напрямку Мухарева та Кілікієва Березнівського району. Через село Любомирку Корецького району переходили бульбівці в ч. 15 осіб, озброєні — переважно кріси і гранати. Цієї ночі в Головниці згоріли скирти збіжжя. Німці виїжджали на села Андрусіїв, Липки і Підліски Межирічського району за контингентом, озброєні були: 5 кулеметів. Число їх було 100 осіб.

Цього числа в м. Межирічі нараховується 200 осіб німаків і 40 родин ляхів.

6.X.1943 р. В с. Козаку Корецького району сотня Романа окружила частину лісу і зловлено було двох бульбівців, Прача і Крігу (один з нових був чотовий, а другий стрілець). У них була така зброя: 3 кріси, 2 гранати, 1 пістоль і 1 осідланий кінь.

8.X.1943 р. Німці в числі біля 100, їздили грабувати такі села Межирічського району: с. Коловерть та с. Залізницю, грабіжницькі здобутки їх становили: 65 гусей, 4 свині і деяка кількість збіжжя. Коли поверталися назад, наші повстанці стрінули їх вогнем. Ворожі втрати: 1 шуцман і 4 німці та, крім тих вбитих, ще кілька тяжко ранених. З нашої сторони ранений 1 повстанець.

В с. Повчинах Ярунського району спалено частину колгоспу. В с. Кілікіїв Березнівського району приїхали озброєні латиші, число їх досягає до 100, мають при собі кріси, пару кулеметів. Їх ціллю є змолотити хліб" [12, 201].

Такі донесення розвідників були постійними. Вони переконливо свідчать про те, що проводилися сутички з німцям. Виступи були направлені не стільки на цілеспрямовану боротьбу, скільки на захист місцевого населення від сваволі воєнного часу. Справа в тому, що головним ворогом націоналістів було визнано Радянський Союз, тому активні дії проти німців виглядали б, по меншій мірі, нелогічно. Протинімецькі акції УПА, які тривали від початку 1943 до середини 1944 року, не мали стратегічного значення і не впливали та, по своїй результативності, не могли вплинути на хід боротьби між Німеччиною і Радянським Союзом. Вони лише обмежували діяльність місцевої окупаційної адміністрації стосовно економічної експлуатації території краю, чим зменшили негативні наслідки військового часу і завоювали повагу й авторитет серед місцевого населення.

Поряд з цим бачимо, що територію Кореччини не минув і українсько-польський конфлікт, хоча вбивства та реквізиції поляків згадуються рідше, ніж, наприклад, на території Волинської області.

При наближенні лінії фронту повстанські відділи значно активізувались. Продовжились напади на червоні партизанські загони сотнями Верещаги, Квартиренка та ін. Було вирішено після приходу радянських військ перейти у Пінські болота, щоб знову опинитись в тилу і продовжити боротьбу [17, 116].

II

12 січня 1944 року внаслідок нетривалих боїв Корець і навколишні села були звільнені від фашистів військами радянської армії [9, 113].

Після проходження фронту основним засобом боротьби радянської влади з національно-визвольним рухом стали мобілізації місцевого населення до Червоної армії. Було запропоновано здійснити повну мобілізацію чоловіків від 17 до 50 років із Західних областей і відправити їх на фронт або в робочі батальйони. Ідея була прийнята й реалізована.

15 січня 1944 року радянська влада оголосила загальну мобілізацію всіх чоловіків від 18 до 60 років. Цим самим було підірвано ресурсну базу національно-визвольного руху. Хто ухилявся від мобілізації або був запідозрений у зв'язках з УПА, був арештований і відправлений до тюрем, а звідти в штрафні батальйони. Так, у числі багатьох було заарештовано Івана Загграву – жителя м. Корець, зв'язкового повстанців. Після нетривалих допитів його відправили до штрафного батальйону. Заграві вдалося втекти й емігрувати за кордон до Канади. У майбутньому його спогади були записані в "Літописі УПА" [8, 276].

Незважаючи на репресії, УПА не припинила своєї діяльності в районі й околицях міста. Навпаки, місцеві відділи було значно збільшено. 20 березня 1944 року на шосе Корець-Гоща бійці відділу сотні Енея смертельно поранили командувача Першого Українського фронту генерала армії М. Ватутіна [6, 48].

Обстановка на Кореччині загострилася після того, як 19 травня 1945 року ЦК КП(б)У звернувся до бійців УПА з вимогою скласти зброю і "чесно спокутувати свої злочини" [6, 112]. У відповідь на це загони повстанців у травні-червні 1945 року провели на території Гуцульщини, Сокальщини, Крем'янеччини та інших областей масові акції нападів на радянські військові гарнізони та відділи НКВС у містах та райцентрах. У червні один з відділів УПА атакував м. Корець.

Після останнього терміну здачі зброї, який минув 20 липня 1944 року, частини Червоної армії почали здійснювати посилену блокаду місць базування повстанських відділів. У грудні 1945 року почалася блокада району Гоща – Межирічі – Корець. Під час неї було вперше застосовано новий, провокаційний метод (коли на операції проти повстанців на села висилали відділи НКВС у формі бійців УПА, які грабували селян і знущалися над ними за те, що чимало з них підтримують український визвольний рух) [2, 25].

Політика масових репресій за підтримку підрозділів УПА та масові каральні акції спричинили до поступового згасання бойової активності загонів повстанців у місті та районі. 14 травня 1945 року в лісових масивах біля с. В. Межирічи розгромлено курінь "Шаули", який входив в східну групу УПА й офіцерська школа УПА. В результаті операції, проведеної військами НКВС, вбито 383 повстанці, 117 взято в полон [11, 4]. Ці та інші каральні опе-

рації знекровили повстанський рух на Коречині. Останній напад на Корець УПА провела силами невеликого відділу в травні 1949 року. Після цього повстанський рух у районі припинив своє існування.

Серед активних учасників повстанської армії на Кореччині були: Дубовець Олександр Іванович, уродженець с. Сапожин. Він належав до командного складу, воював під псевдонімом "Муха". Закінчив своє життя в 1946 році біля с. Федорівка Гощанського району. Дубовець потрапив в засідку військовослужбовців НКВС і, щоб не попасти в руки ворога, після тривалого бою застрелився.

Катеринчук Лаврін Адамович в УПА вступив на початку 1943 року. Був райовим в сотні "Ворона". Проводив вишкіл серед юнацтва, брав участь у бойових діях з німцями й енкаведистами. У липні 1944 року потрапив у полон. Засуджений військовим трибуналом до 25 років виправних робіт. Проживав у с. Жадківка.

Мосійчук Автоном Петрович — уродженець с. Застав'я. В УПА вступив улітку 1945 року. Псевдонім "Хома". Був учасником підпілля. Керував молодіжною групою в селах В. Межиричі і Застав'я. Брав участь у бойових діях проти військ НКВС на території Корецького району. Був заарештований, відсидів в сталінських таборах 6 років, звільнений по амністії [11, 6].

Цей перелік можна було б продовжувати іменами сотень інших патріотів, які незважаючи на смертельну загрозу, погану військову оснащеність, самовіддано йшли на спротив як з гітлерівською "коричневою чумою", так і з великою військовою машиною Радянського Союзу.

Кожен з них вірив у перемогу, жив із впевненістю, що його участь у боротьбі не мине безслідно, і хоч ця боротьба закінчилась поразкою УПА, вона стала ще одним каменем у фундаменті майбутньої омріяної Соборної Української держави, яка буде завжди пам'ятати їх внесок в ім'я справедливості та незалежності рідної землі.

III

Повстанський рух на території Кореччини в роки Другої світової війни мав суперечливий характер: з одного боку явно прослідковувалось бажання представників УПА зробити свій посильний внесок у формування і становлення вільної Української держави; поряд з цим спостерігалася ідея знищення інакомислячих, навіть представників власного народу. Саме це давало можливість радянській пропаганді, вдало маніпулюючи фактами, сформувати стійку думку, що цей рух був суцільно бандитський і направлявся з-за кордону, намагався, дестабілізувавши обстановку, призвести до знищення "справедливої", народної радянської влади. Радянські ідеологи замовчували при цьому, що саме радянська влада була привнесена ззовні, і більшість населення України сприйняла її вороже, про що свідчить той факт, що на заході України перші дні війни були сприйняті з надією на звільнення та формування своєї, незалежної Української держави. Коли надії на Німеччину не виправдались, велика частина національно свідомих українців пішла в підпілля і, поряд з комуністичним, сформувала свій повстанський рух проти всіх, але в ім'я високої мети. Воюючи в меншості проти двох тоталітарних режимів, представники УПА стали тим об'єднуючим фактором, під прапором якого був організований один з найбільш потужних рухів за свободу власного народу.

Не можна закривати очі і на другий бік цього повстанчого руху. Під час війни, як ніколи, проявляються не тільки найблагородніші, а й низькі прояви характеру людей. Тому, відзначаючи внесок УПА в справу боротьби з фашизмом і радянським режимом, маємо визнати, що в складі повстанців перебували також і криміналізовані елементи, що давало в майбутньому найширші можливості дискредитації руху. До нас дійшло багато свідчень, що дають змогу судити про те, що ця обставина великою мірою спричинила майбутнє ослаблення повстанчого руху. Тільки за період з кінця 1945 — березня 1946 року було зафіксовано 18 грабіжницьких нападів відділів УПА на села району. Навіть якщо частина з них була спровокована НКВС, свою справу вони зробили. Населення почало ставитись до повстанців більш стримано.

Свідки в с. В. Клецька, В. Межиричі, Сторожів відзначали, що серед нападників були представники місцевих повстанських відділків. Дехто з них дожив до наших днів і пов'язує себе саме з повстанчим рухом. Однак, ці акції не віталися головним командуванням УПА, тому можемо зробити висновок, що це була, швидше за все, місцева самодіяльність польових командирів.

Поряд з тим збереглося багато свідчень, архівних даних, де переконливо показується непримиренна боротьба, яку вели повсталі проти іноземних загарбників. Повстанські відділи сіл Крилів, Велика і Мала Клецька, Черниці, Голичівка, Іванівка та ін. неодноразово вступали в бойові сутички з фашистами і військами НКВС.

Це жорстоке протистояння ніби навмисно розділило українців на два протилежні табори, що стало однією з найбільших трагедій нашого народу.

Коли ми намагаємось оцінити значення цього руху в новітній історії України, треба перестати всебічно вихваляти чи очорнювати участь УПА у визвольних змаганнях на теренах краю. Потрібно, всебічно вивчивши свідчення очевидців, архівні джерела, віддати належне кожній воюючій стороні. Вже зараз, коли дослідникам відкрито тільки частину документів, видно, що не все так однозначно. Але відкидати, нівелювати участь і внесок УПА в боротьбу за вільну, незалежну Україну ми не маємо ніякого права. Бо факти свідчать, що на теренах нашої землі це була єдина сила, яка ефективно відстоювала інтереси українства перед світовими тоталітарними режимами. І коли ми називаємо попередників, що воювали і віддавали свої життя задля створення вільної України, повстанці УПА мають зайняти гідне місце в цьому списку героїв минулого, що відстоювали світле майбутнє.

Література та джерела:

1. *Дем'янчук Г.* Повстанський рух отамана Бульби-Боровця. – Рівне, 1998. – С. 29-30.
2. *Денищук О.* Книга Пам'яті і Слави Волині. Том 5. Рівненська обл. Корецький район. – 2002. – 399 с.
3. *Дністрянський М.* С. Кордони України. – Львів, 1992. – С. 115.
4. *Закалюк К.* Живі ставлять пам'ятник загиблим. – Рівне, 1995. – С. 97-98.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська обл. – С. 348.
6. Історія Українського війська (за ред. М. Левицького). – К., 1991. – С. 48.
7. Літопис УПА. Т. 2: Волинь і Полісся. Кн. 2. – Торонто: "Літопис УПА", 1990. – С. 186-201.
8. Літопис УПА. Т. 5: Волинь і Полісся. Кн. 3. – Торонто: "Літопис УПА", 1994. – С. 273-277.
9. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941-1945: Документи і матеріали. – Львів: Каменяр, 1989. – 223 с.
10. Корецький історичний музей (КІМ). Фонди: папка 27. Арк. 7, 12, 15, 18.
11. КІМ: Фонди: папка 28. Арк. 1-8.
12. *Сергійчук В.* Український здвиг: Волинь. 1939-1955. – К., 2005. – 839 с.
13. *Smolar M.* "Beith Korets". – New York, 1994.
14. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы в 3-х томах. – Т. 3. Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944-1945 гг.). – К.: Наукова думка, 1985. – 510 с.
15. *Субтельний О.* Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – С. 410.
16. ЦДАВОУ: ф. 1. оп. 22. спр. 45. Арк. 116-117.
17. ЦДАВОУ: ф. 3833. спр. 5. Арк. 3.

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІЇ В СЕЛІ КОРИСТЬ КОРЕЦЬКОГО РАЙОНУ

Ніла БРУХЛІЙ

Виникнення німецької колонії (селянського поселення) Користь припадає на другу половину переселення німецьких селян-колоністів на Волинь, тобто на 60-70 роки XIX ст. Це було одне з самих людних німецьких поселень на Волині, з надзвичайно вигідним економічним та географічним розташуванням.

Розміщене на хорошому чорноземі, з самого початку воно складалось виключно з власників-господарів, в той час, як більшість німецьких колоністів-переселенців тих часів повинні були землю брати в оренду. Це не була типова для тих часів колонія ще й тому, що більша її частина була розміщена на полях, які оброблялися вже досить довгий час.

Колонія розміщувалась на південний захід від Користі і мала вигляд довгої сільської вулиці, забудованої з одного боку. До кожного сільського двору прилягала безпосередньо більша частина його поля. Колонія знаходилась на від-

стані одного кілометра від дуже старого і виключно важливого в географічному відношенні шляху Варшава-Брест-Рівне-Житомир-Київ.

Саме село було суто українським, конфесійно православним, виключаючи окремі єврейські сім'ї ремісників. Колоністи дотримувались протестантської віри [3, 10].

Багатотомна "Історія міст і сіл Української РСР" повідомляє про с. Користь, яке вперше згадувалось у 1577 році [2, 364]. Але нічого не згадує про німецькі колонії, хоча в інших томах є дані про німців у Причорномор'ї і Галичині. Та є багато свідчень очевидців, топонімічні назви, частково матеріали архівів, що дають можливість точно визначити місце колонії і спосіб життя її мешканців.

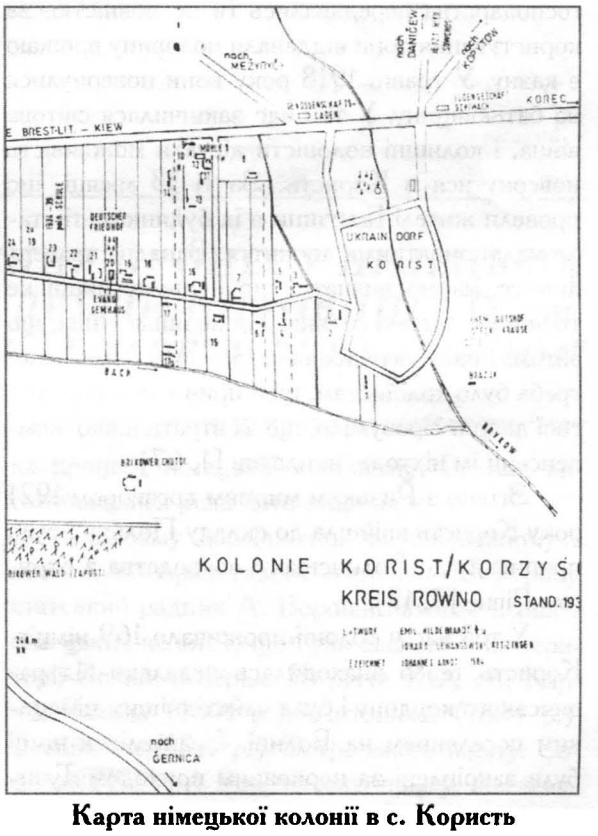
Збереглися свідчення колишніх колоністів Еміля Хільденбранта та Вільгельма Пенно.

Причини переселення німців у Користь такі ж, як у їх співвітчизників. Близько 10 000 німецьких жителів покинули центральну Польщу, щоб поселитися на Волині. Згідно з принесеними з собою або витребуваними пізніше документами про народження, переселенці в Користі походили з місць, які належали до російської частини поділеної Польщі. Хоча німці цього регіону в більшості віднеслися нейтрально до польського повстання 1862 року, як і всі чужоземці, вони опинилися під імпровізованими "молотом і наковальнею". Нейтральність позиції викликала невдоволення у поляків, а та невелика частина, що взяла участь у повстанні, мали або втікати, або змиритися з карою росіян. Все це викликало серед німецького населення Центральної Польщі хвилювання за своє майбутнє, до того ж селяни страждали від малоземелля. І тут до них приходить звістка, що на Волині можна дешево купити або взяти в оренду землю, бо місцеві поміщики після скасування кріпосного права не могли більше рентабельно управляти своїми великими земельними угіддями.

Про переселення 30 німецьких сімей на Волинь, які склали основу колонії Користь, розповідає Еміль Хільденбрант. Вербувальники з числа німців, які з різних причин вже перебували в Україні, переконали селян продати свої господарства й вирушити на Волинь. Коли вони шукали придатні землі, то дізналися, що біля с. Користь місцевий поміщик граф Стецький шукає орендаторів для своїх угідь. Ця земля їм сподобалась, і невдовзі був підписаний договір оренди на 36 років. Згідно з договором, кожен переселенець отримував 30 польських моргів (морг – 6500 кв. м. – *Н. Б.*) землі. Граф продав їм також великий склад і хліви, які колоністи використали для побудови найважливіших приміщень. Хто не зміг отримати цей будівельний матеріал, придбав сире дерево. Стецький подарував новоприбулим ділянку землі в 10 моргів для будівництва громадських будівель. Першими керівниками общини стали селяни Хільшер і Хенкель.

В майбутньому Стецький запропонував орендовану землю викупити, та колоністи не погодились. Лише потім земля таки за договором купівлі-продажу перейшла в їх повне володіння [1, 57].

Спосіб, у який українці обробляли землю, новоприбулі визнали недосконалим. Плуги були дерев'яні, вози легкі, з дерев'яними осями. Щоб мати можливість вести обробіток землі звичним способом і придатним для цього обладнанням, переселенці запросили зі своєї старої Батьківщини ковалів та інших спеціалістів. Так колонія змогла відносно швидко розвиватися. Було побудовано два млини з моторами, почали вирощувати хміль, колоністи займалися також садівництвом і тваринництвом. Наприклад, садів-

Карта німецької колонії в с. Користь

ництво на Волині було в повній монополії німецьких колоністів, і в Користі це теж було джерелом великих прибутків. Поступово поселенці укріплювали своє майнове становище. Про це можна судити навіть з будинків, які вигідно вирізнялися поруч з поселеннями українців. Перед Першою світовою війною в колонії було декілька будинків з цегли, що на той час в селянських господарствах було рідкістю.

Засновники колонії в Користі прибули сюди вже як піддані Росії. Само собою зрозуміло, що їхні сини проходили службу в російському війську, і тому воювали на боці Російської імперії. Коли на початку 1915 року фронт наблизився до Волині, всіх німців, рідня яких не перебувала на війні, насильно вивезли і розселили по різних куточках Росії. Перед тим їм було дозволено розпродати своє господарство. Сім'ї, члени яких були на війні, дістали можливість зібрати врожай, але й вони до 15 грудня 1915 року змушені були виїхати. В пунктах призначення діти й старі отримали невелику допомогу, як військові біженці. На кожну людину виплачувалось по 6 крб. грішми в місяць [1, 64].

У колонію тимчасово заселили українців з Галичини. Вони отримали господарства німців, але були розселені по дві сім'ї в один двір. Ці господарства передавались їм не повністю, за користування вони віддавали половину врожаю в казну. У травні 1918 року вони повернулися на батьківщину. У той час закінчилася світова війна, і колишні колоністи дістали можливість повернутися в Користь. За ті 33 місяці, що провели жителі Галичини в їх будинках, ті стали малопридатними до життя. Заради справедливості маємо визнати, що в цьому винні не тільки українські селяни. Адже йшла війна, що автоматично передбачало розруху. Три роки треба було колоністам, щоб привести в порядок свої двори. Зрозуміло, що за втрати ніякої компенсації їм ніхто не виплатив [1, 67].

Згідно з Ризьким мирним договором 1921 року Користь ввійшла до складу Польщі і була приписана до Волинського воєводства з округом Рівне [3, 19].

У той час у колонії проживало 169 німців. Користь тепер знаходилась недалеко від радянського кордону і була найсхіднішим німецьким поселенням на Волині. Євангелісти-німці були закріплені за церковним приходом Тучина, в цьому напрямі орієнтувалось і суспільне життя Користі. Тісні відносини виникли з німецькими поселеннями Топча і Коловерть. Адміністрація колонії була відділена від українського села і мала свого власного старосту. З 1922 по 1940 рр. (до розпуску колонії) ним був Густав Кокошко. Сім'я Кокошко переїхала до Користі перед 1900 роком, вона походила з місцевості Грауденц [1, 72].

У колонії існувало два товариства: кооператив і кредитна спілка. Жителі отримували журнали з Німеччини і волинсько-німецькі народні календарі з спілки "Атлас" в Луцьку. Статті в цих календарях і власний досвід вимагали нових методів обробітку ґрунтів. Зі спогадів Людвіга Шенкеля ми можемо дізнатись, що німці навіть їздили на спеціальні курси, звідки привозили, а потім впроваджували рекомендації по культивуванню сільськогосподарських культур.

Колоністи вели дуже економний спосіб життя. Вступали в ділові стосунки з господарями магазинів і кредитних спілок, якими керували німці, поляки, але частіше всього — євреї. Ворожі настрої по відношенні до іудеїв, які панували в Німеччині, проникали і в колонію, однак вони були значно слабші й мало що змінили в ставленні до місцевих єврейських торговців. Жителі Користі, а також колоністи, справи свої вирішували через Корець і його єврейських торгових людей. З Корця надходила пошта, там були установи, якими користувались за необхідності: лікарні, магазини і т. д. Особливо тісні контакти були зі слюсарем Найманом з Корця. Він виконував різні слюсарні роботи, які не могли бути виконані сільськими ковалем Рутцке [3, 18].

Особливу гордість у колоністів викликали тварини, яких вони вирощували. Українці були в захваті від биків Вільгема Пенно. Коні колоністів користувалися попитом навіть у польській армії.

З польською владою в колонії були відносини більше адміністративні, ніж економічні, і проходили вони лояльно, без особливого тертя. Коректне ставлення жителів Користі до польської держави виявлялось під час війни, що почалася в 1939 році.

У неділю, 17 вересня 1939 року через Користь пройшла Червона армія [3, 12]. Польські частини розбіглися в ліси. Незабаром у колонії дізналися про угоду, укладену між німецьким рейхом і СРСР про переселення місцевих нім-

ців. Всі готувалися до від'їзду в рейх: забивали худобу, пакувались, розпродували землі. Німецько-радянська комісія по переселенню знаходилася в Топчі і реєструвала жителів Користі для переселення. У роботі комісії брав участь Рудольф Гісбрехт, що прибув з Німеччини. У школах в цей час вводиться викладання українською мовою, готується економічна і суспільна перебудови: створюються місцеві ради, проводиться колективізація. 15 січня 1940 року більша частина жителів колонії залишила на возах Користь, менша частина поїхала залізницею через Костопіль, Сарни, Ковель, Брест. Переселялись також особи інших національностей, які вступили в шлюб з німцями [3, 26].

Після переселення жителі колонії провели декілька місяців у різних таборах на заході Судет і в Лодзі. Тут перевіряли їх належність до німецької національності. Там же вони отримали свідоцтва про набуття німецького громадянства. Коли стало відомо, що молоді люди будуть залучатися до служби в армії, багато записалось у дивізію СС.

Ті, хто в Користі мали господарство або млин, отримували тут ціле підприємство, безпосередньо перед цим відібране у польських власників. Перед приходом радянських військ колоністи евакуювались до східної і північної Нижньої Саксонії, частина осіла недалеко від Гамбурга або виїхала в Канаду.

Колишні господарства колоністів отримали спочатку українці з навколишніх сіл, потім добровільні переселенці з Холма, а в 1944 році сюди прибули українці, переселені з Польщі на Волинь. Поляки, що перебували в колонії, частково втекли або були переселені чи вигнані, громадські будівлі колонії (школа, молитовний будинок) були знесені. З будівельних матеріалів збудована центральна школа. Німецьке кладовище прийшло в запустіння, для місцевих жителів була відведена земля під своє кладовище.

Українці були байдужі до німців, які виїхали, але в жодному разі не налаштовані вороже. Про це свідчить той факт, що в 1965-1970, 2005 роках відбулося декілька візитів з Німеччини та Австрії родичів колишніх колоністів до Користі.

Література та джерела:

1. Wolhynische Heft: 1. Folge. Kolonie Korist Als Lehrer Und Kantor In Wolhynien 1933-1939. September 1939. – Herausgeber: Historischer Verein Wolhynien e. V. 8540 Schwabach, Breslauer Strabe 10.8714 Wiesentheid, Weg am Fuchsstuck 2. – 164 s.

2. Історія міст і сіл УРСР. В 26 т., Ровенська обл. – Київ, 1973. – 654 с.

3. Корецький районний історичний музей. Фонди. п. 23. 147 арк.

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОЦЕСУ НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ВОЛИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ "КИЕВЛЯНИН"

Володимир ДРЕБОТ

В XIX – на початку XX ст. на Волині проходив процес німецької колонізації, який мав порівняно високі темпи. В результаті цього процесу частка німців серед населення Волинської губернії наприкінці XIX століття становила 5,73%, значно зросло німецьке землеволодіння. З 60-х рр. XIX ст. цей процес привертав увагу місцевої влади. Природно, що на сторінках урядової газети "Киевлянин" розміщувалися, окрім офіційної інформації, статті, повідомлення, матеріали, в яких давалася оцінка процесу німецької колонізації Волині, висвітлювалися різні його сторони.

У своєму дослідженні, опублікованому в кількох номерах газети в травні 1873 року, статський радник А. Воронін називає перші 7 німецьких колоній, що були засновані на території Волині в перше 30-річчя XIX ст.: Карлос-Вальда (1801 р.), Антонівка (1804 р.), Вальдгойм (1817 р.) Острозького повіту, Софіївка (1811 р.) Ровенського повіту, Александровка (1816 р.) Володимир-Волинського по-

віту, Хутір Чарковського (1817 р.) Дубнівського повіту, Забузькі Голендри (1824 р.) Володимир-Волинського повіту [7, 1]. Слід зазначити, що в матеріалах газети звертається увага на те, що під загальною назвою "німецькі колонії" розумілися й поселення колоністів інших національностей. Серед таких колоній вихідцями з Голландії в 1797 році було засновано поселення Свіржевські Голендри Володимир-Волинського повіту [5, 3].

Дещо активізується процес переселення німців на Волинь у другому тридцятиріччі XIX ст. У 30-і роки було засновано 3 німецьких поселення в Луцькому повіті, в період з 1840 по 1860 рік 918 німецьких сімей утворили 21 поселення в 7 повітах Волинської губернії [7, 1-2].

А. Воронін у своїй статті в травні 1873 року наводить дані про зростання кількості поселень за перше пореформене десятиліття. За цей час на Волинь переселилося до 5,5 тис. сімей німців, що в 6 разів більше, ніж за попередні 60 років. З цього числа 1450 сімей утворили 47 самостійних поселень, а 3858 сімей заснували 198 таких поселень на землях приватних власників. У цей час у володінні німців знаходилося 71964 дес. землі, в т. ч. колоністи купили 29624 дес., взяли в оренду 42340 дес. Дослідник подає статистичні дані і з повітів [8, 2].

Щодо чисельності німців, то за даними офіційної статистики в 1850 р. у Волинській губернії було 3170 душ колоністів [3, 322].

У січні 1869 року опубліковані статистичні дані, що ілюструють динаміку зростання чисельності німців з 1862 по 1866 рік у Волинській губернії, зокрема:

1862 р. – 4247 чол.
1863 р. – 5521 чол.
1864 р. – 6343 чол.
1865 р. – 10726 чол.
1866 р. – 11542 чол.

Простежується цей процес в окремих повітах губернії [5, 3]:

	1862	1863	1864	1866
Повіти	Чисельність			
Житомирський	729	787	1237	1734
Новоград-Волинський	971	568	1026	1951
Дубненський	124	124	124	129
Рівненський	388	508	524	802
Володар-Волинський	560	637	779	1163
Луцький	459	1853	1625	4610
Острозький	910	910	901	914
Заславський	106	134	127	239
	4247	5521	6343	11542

Цифрові дані за ці ж роки, що незначною мірою відрізняються від вищенаведених (це пояснюється неофіційною статистикою), вміщують й інші номери газети [3, 322].

В листопаді 1867 року в газеті вміщено статистичні дані, що показують напрями переселення іноземних переселенців у Волинську губернію з 1861 року [4, 557].

	З-за кордону	З Царства Польського	Разом
Сімей	1007	2050	3057
Душ обох статей	4498	9450	13948
За віросповіданням			
Лютерани і баптисти	817	1979	2796
Католики	163	65	228
Іудеї, старообрядці	27	6	33

При чому наголошувалося, що за віросповіданням можна точно визначити національність: лютерани й баптисти – німці, католики – половина поляків. Виходячи з цього, німці становили переважну більшість іноземних переселенців, більшість була вихідцями з Царства Польського, тоді як до 1861 року найбільше колоністів було з Пруссії.

З усієї кількості іноземців, що переселилося в Волинську, Київську та Подільську губернії за 75 років після приєднання краю до Російської імперії, за даними А. Вороніна, Царство

Польське дало 47,2%, Пруссія – 25,5%; Австрія – 20,3%; Туреччина і Молдавія – 1,2%; Німеччина – 1,2%; Голландія – близько 1%; німецькі колонії Росії – 1,5%; решту – 2,2% – становили вихідці з Франції, Швейцарії, Богемії, Англії, Данії й Італії. У загальній кількості поселенців німці складали 4/5 всіх іноземців вищезазначених губерній [9, 1].

Зі сторінок газети можна отримати й відомості про заняття колоністів. Статистичні дані, вміщені на сторінках газети в листопаді 1867 року, доводять аграрний характер німецької колонізації. Крім того, вони демонструють той факт, що переселенці з Царства Польського були заможнішими, ніж колоністи з інших країн [4, 557].

За родом занять			
	З-за кордону	З Царства Польського	Разом
Землероби на власній, купленій землі	195	749	944
Землероби, що орендували поміщицькі землі на короткі терміни	407	181	588
Землероби, що орендували землі на тривалі терміни	114	929	1043
Вчителі, няньки	7	3	10
Майстри, поденщики, торгівці, слуги	284	188	472

Крім власне землеробства, важливе місце в господарстві німців-колоністів посідало городництво, молочне тваринництво (виготовлення сиру, масла), виготовлення полотна, господарських виробів з дерева та глини [3, 321]. На сторінках інших номерів визначалися особливості занять в деяких колоніях. Так, у 1864-1865 рр. колонія Анета Новоград-Волинського повіту була відома пивом високої якості, яке виготовляли місцеві колоністи. Для німців Свіржевських і Забузьких Голендр на першому місці серед занять було ткацтво, теслярство [5, 3]. Колоністи, які володіли ремеслом, були багатшими за своїх одноплемінників [6, 3].

Зверталася увага й на особливості сільськогосподарської праці. Зокрема, на те, що німці ніколи не використовують для сільськогосподарських робіт рогату худобу, а тільки коней. За рахунок цього вигравався час, однак це *не стало прикладом для наслідування місцевими селянами, які по-старому запрягали неповоротких волів* [6, 3].

У газеті неодноразово зверталася увага на особливості поселення колоністів на просторах Волинської губернії. Колоністи вибирали в основному необроблені землі, лісисті й сирі ділянки землі, лісові порубки, чагарники [6, 3; 8, 2; 10, 2]. А. Ф. Воронін у травні 1873 р. подає умови оренди земель колоністами [8, 2]. Особливості договорів колоністів подаються також в огляді матеріалів інших газет в січні 1884 року [10, 2]. Умови праці були важкими, але завдяки наполегливій праці за короткий час німці досягали вражаючих результатів. Їхніми вмілими руками болотисті місцевості перетворювалися на прекрасні поля, городи, луки. Звучала оцінка німецьких господарств: небагато, але добре, справно, прибутково [6, 3].

Цікаві статистичні дані наводяться в "Киевлянине" щодо етнічної належності власників фабрик Волинської губернії в середині 60-х рр. XIX ст. Число всіх фабрик становило 810. Серед власників були 501 особа польського походження, 211 – євреїв, 3 – особи австрійського походження, 12 – прусського, 1 – вюртемберзького, 3 – жителі Варшави [2, 217].

Досить часто на сторінках газети поміщалися статті, через зміст яких редакція вступала в полеміку з авторами, або висловлювалася особ*лива думка з питань, які піднімалися ними. У липні 1867 року на сторінках "Киевлянина" бу*ло надруковано статтю волинського автора, який доводив, що в державних інтересах зупинити колонізацію німців. Головним аргументом при цьому була думка: "...При опасности... войны с Германией, особенно в пограничных областях, кто может поручиться, что мы не встретим испытанного нами от татар в Крыму в 1854 г." [3, 322]. Крім того, як альтернативу німецькій колонізації автор пропонував організувати пересе-

лення селян з московської, тульської, орловської, курської губерній, наданти пільги в облаштуванні старообрядцям, безстроково відпускним і відставним солдатам, приписаній в міщани шляхті, значна частина якої була православна. Знайомлячи читачів з аргументами й фактами волинського автора, редакція газети "Киевлянин", підтримуючи урядові заходи з русифікації краю, висловила своє бачення цієї проблеми: "...Уж пусть лучше землевладение у нас будет протестантско-немецким, еврейским даже – лишь бы оно не было шляхетско-польским. Немцы, по крайней мере, до сих пор не дали никакого основания подозревать их в прямом сочувствии к врагам России, тогда как шляхта ничем другим себя в истории так и не ознаменовала, как постоянною изменою русскому государству из-за стремлений к восстановлению давно умершей Речи Посполитой" [3, 321].

Зі сторінок газети в травні 1887 року в зв'язку з прийняттям закону від 14 березня 1887 року, що забороняв іноземцям придбання у власність й оренду нерухомого майна в західних губерніях Росії, подавалася офіційна статистика іноземного землеволодіння на Волині. У 1881 році іноземці володіли 463000 дес. землі, в т. ч. на правах власності – 352000 дес., на правах оренди – 111000 дес. З цієї кількості приблизно 276000 дес. (184 тис. на правах власності й 92 тис. в оренді) знаходилися у володінні дрібних колоністів-землеробів, а 187 тис. дес. (168 тис. дес. на праві власності й 19 тис. в оренді) в середніх і великих власників. У Житомирському і Новоград-Волинському повітах частка іноземного землеволодіння досягала 10%, в Ровенському і Дубнівському – 8%, ще в 2-х – 5-7%, у решті повітів – менше 5% [11, 1]. Не заперечуючи доцільності усунення від володіння і користування землею іноземців, що мало серйозне політичне значення в прикордонній смузі, висловлювалася думка, що в інтересах краю все-таки є бажаним, щоб більшість колоністів залишилася на місці, за винятком прикордонних повітів. Повністю відкидалося твердження, що обрусіння іноземців здійснити на практиці неможливо. Могутніми асимілюючими факторами називалися: ліквідація кріпосного права (раніше воно ставило нездоланну межу між вільним колоністом і кріпосним сільським населенням), введення загальної військової повинності, організація російських шкіл, організація громадського управління тощо. Свою роль, на думку редакції газети, мав відіграти й закон від 14 березня 1887 року, оскільки колоністи будуть позбавлені постійного припливу нових сил іноземної еміграції, а орендатори найближчим часом, по закінченню строків оренди, змушені будуть робити вибір: виселятися чи приймати російське громадянство [11, 1-2].

У липні 1887 року газета знайомила читачів з пожвавленими дебатами в німецькій пресі, які викликав закон від 14 березня 1887 року. Берлінська преса, а за нею й провінційні німецькі газети почали радити німецьким капіталістам звільнятися від російських цінних паперів як цінностей ненадійних. Як результат – відчутно впав курс кредитного рубля, знецінилися російські кредитні папери [12, 1].

У серпні 1887 року була надрукована стаття, у якій мова йшла про заходи князя Бісмарка щодо онімечення польських областей Пруссії. При цьому наголошувалося, що Бісмарк обрав для цієї мети найбільш сильні засоби – гроші та школу. Створена колонізаційна комісія отримала в своє розпорядження 100 млн. марок, така ж сума обіцялася в майбутньому в разі потреби. Програма комісії полягала в скупці польських земель й перепродажі цих земель дрібними ділянками колоністам-німцям. Так чи інакше проводилася паралель із заходами російської влади по обрусінню Південно-Західного краю [13, 1-2].

У вересні 1888 року редакція газети спочатку опублікувала закон про облаштування побуту іноземних поселенців [18, 1], а згодом знайомила читачів зі своїми міркуваннями щодо справедливості положень закону, передбачала можливі наслідки його виконання [19, 1].

У січні 1891 року на сторінках "Киевлянина" велася полеміка з газетою "Свет", яка звинувачувала німців-колоністів в "обережній німецькій пропаганді", "моральному розбещенні руського населення", називала колонізацію найбільшим злом для Росії, що буде мати згубні наслідки. Редакція "Киевлянина", розбиваючи аргументи газети "Свет", вважала, що немає ніякого резону кричати: "Караул, вітчизна в небезпеці". У свою чергу приверталася увага до проблеми масової еміграції з Росії, що приводила до розорення господарств емігрантів. Щоб уникнути цього, пропонувала вжити заходів,

щоб будинки і землі емігрантів попали в руки місцевого населення, яке цього потребувало [20, 2]. У квітні 1891 року газета знову привертала увагу до проблеми еміграції німців-колоністів з Волині в Бразилію. Головною причиною еміграції називалося побоювання колоністів, що з такими труднощами оброблена ними земля не перейде в їхню власність. Не останню роль відігравало поширення серед колоністів брошур, в яких розповідалося про родючі землі, вічну весну, безплатну роздачу всім бажаючим ділянок землі та інші бразильські чудеса [21, 3].

Не оминула газета й питання, пов'язані з розвитком освіти серед німців, становищем німецьких конфірмаційних шкіл. За даними, зібраними інспекторами народних шкіл, число конфірмаційних шкіл доходило до 380, в яких навчалося понад 15000 учнів, а це складало 14% німецьких колоністів [16, 1]. У Новоград-Волинському повіті при 175 тис. корінного і 79 тис. іновірного населення налічувалося 23 народних училища і 76 німецьких шкіл. В Романовецькій і Жолобинській волостях не було жодного народного міністерського училища, тоді як в першій було 24, в другій — 5 німецьких шкіл [22, 3]. З одого боку, це свідчило про високу культуру народу, який усвідомлював необхідність початкової освіти для всіх дітей, з іншого — викликало тривогу в урядових колах, що постановка навчання в цих школах сприяє відособленості німецьких колоністів.

У листопаді 1887 року газета знайомила із законом від 8 жовтня про підпорядкування всіх іновірних шкіл Південно-Західного краю міністерству народної освіти. Зі сторінок газети наголошувалося, що цей закон мав не тільки педагогічне, а й політичне значення. Міністр народної освіти доручав попечителю київського навчального округу таємному радникові С. П. Голубцову скласти проект правил по облаштуванню і управлінню іновірними школами [15, 2].

У грудні 1887 року газета знову привертала увагу громадськості до проблеми реформування німецьких конфірмаційних шкіл. Особлива увага надавалася при цьому поясненню причин необхідності такого реформування:

- учителями, поряд з тими, хто мав законне право на викладання, були й особи, які не мали таких прав і призначалися на розсуд пастора; досить часто вчителями були особи, не готові до педагогічної діяльності, малознаючі;

- школи не мали визначеної програми, багато з них мали обмежену програму;

- урядовий нагляд за конфірмаційними школами не мав ніяких визначених функцій, бо викладанням в таких школах керував пастор [16, 2];

- конфірмаційні школи не сприяли вивченню німцями російської мови, цим вони сприяли відособленості німецьких колоністів [17, 1].

Газета наводить цікавий приклад зразкової постановки викладання в школах. Один з пасторів поділив шульмейстерів на десятки на чолі з найбільш енергійним й впливовим десятським. У нього відбувалися щомісячні збори вчителів для обговорення різних питань. Про результати зборів доповідалося пастору. Газета констатувала, що це все-таки був виняток із загальної картини навчання в німецьких школах [17, 1].

Цей же пастор вважав, що шкільний вчитель повинен бути не тільки наставником дітей, але й дорослих, а для цього він повинен бути прикладом зразкового господаря. Бажаючи піднести вчителя на таку висоту, пастор докладав зусиль, щоб у кожного вчителя була зразкова пасіка, кращий сад; старався, щоб вчителі розводили прибуткові цибулинні й лікарські рослини, розсилав їм яйця шовкопряда й т. д. [17, 1].

Зі сторінок газети попечитель Київського навчального округу висловлював своє бачення того, якою повинна бути школа для дітей колоністів:

1) Всі предмети, крім Закону Божого, повинні викладатися російською мовою. Викладання повинно вестися не за різноманітними підручниками, посібниками, а за чітко визначеними, а для цього необхідно видати пристосовані до німецької школи: а) підручник для навчання грамоті; б) книгу для читання; в) граматику; г) коротку історію Росії і географію. Щоб викладання йшло в одному напрямку, необхідно видати докладні програми з пояснювальними записками;

2) Навчання російській мові повинно бути обов'язковим для хлопчиків і дівчаток. Конфірмаційна школа повинна бути не приватною, а народною з правами для хлопчиків-випускників такими ж, які отримують в інших народних школах;

3) Для підготовки вчителів для конфірмаційних шкіл треба створити російську вчительську семінарію, де німцями-вчителями могли бути тільки викладачі Закону Божого та музики й співів;

4) Вчителями в конфірмаційних школах повинні бути особи, які витримали екзамен на звання міського приходського вчителя або неодмінно — на сільського початкового вчителя із знанням російської історії і географії;

5) Конфірмаційна школа повинна бути у віданні місцевого начальства міністерства народної освіти [17, 1].

На сторінках газети знаходили відображення й питання, пов'язані з особливостями релігійного життя німецьких колоністів.

А. Ковальницький у листопаді 1866 року вміщує на сторінках газети детальний опис весільних обрядів волинських німців-баптистів. Закінчує свою статтю висновком, що німці-баптисти відкинули обрядність у церковній практиці, але не можуть відмовитися від неї в домашньому побуті [1, 555-556].

У вересні 1887 року подавалася інформація про нововведення у відбуванні загальної військової повинності менонітами. Якщо раніше замість служби у війську їм дозволялося вступати на службу в лісову охорону, то за погодженим рішенням військового міністра і міністра державних маєтностей (державного майна) було вирішено встановити особливий грошовий збір з менонітів замість відбування ними військової повинності [14, 1].

Таким чином, матеріали урядової газети "Киевлянин" можуть стати важливим джерелом для дослідження німецької колонізації Волині. Статистичні дані можуть стати основою для виведення аналітичних висновків, інші матеріали допоможуть зрозуміти ставлення державних органів і суспільства в цілому до явища німецької колонізації в ті часи, зміну настроїв у суспільстві щодо німців-колоністів та процесу колонізації.

Література та джерела:

1. Киевлянин. — 1866. — № 139 (22 листопада).
2. Киевлянин. — 1867. — № 55 (9 травня).
3. Киевлянин. — 1867. — № 82 (11 липня).
4. Киевлянин. — 1867. — № 141 (25 листопада).
5. Киевлянин. — 1869. — № 1 (1 січня).
6. Киевлянин. — 1870. — № 2 (3 січня).
7. Киевлянин. — 1873. — № 51 (1 травня).
8. Киевлянин. — 1873. — № 53 (5 травня).
9. Киевлянин. — 1873. — № 56 (12 травня).
10. Киевлянин. — 1884. — № 23 (28 січня).
11. Киевлянин. — 1887. — № 103 (14 травня).
12. Киевлянин. — 1887. — № 142 (3 липня).
13. Киевлянин. — 1887. — № 187 (29 серпня).
14. Киевлянин. — 1887. — № 195 (10 вересня).
15. Киевлянин. — 1887. — № 248 (17 листопада).
16. Киевлянин. — 1887. — № 273 (17 грудня).
17. Киевлянин. — 1887. — № 274 (18 грудня).
18. Киевлянин. — 1888. — № 196 (10 вересня).
19. Киевлянин. — 1888. — № 198 (13 вересня).
20. Киевлянин. — 1891. — № 10 (12 січня).
21. Киевлянин. — 1891. — № 82 (11 квітня).
22. Киевлянин. — 1896. — № 30 (30 січня).

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА МІСЦЕВИХ ЗАГОНІВ ОУН(Б) НА ЖИТОМИРЩИНІ В 1943 році

Вікторія ЖИЛЮК

Вивчення діяльності ОУН-УПА продиктоване необхідністю відтворення цілісної картини національно-визвольної боротьби українського народу в середині XX ст., визначення ролі й місця цієї боротьби в загальному процесі історичного розвитку європейської цивілізації. За останнє десятиліття з'явилося чимало наукових праць із даної проблематики, серед яких — дослідження М. Коваля, А. Кентія, В. Косика, О. Лисенка, В. Сергійчука, С. Кульчицького та інших. Питання національно-визвольного руху в роки німецько-радянської війни безпосередньо на Волині та Поліссі відображено, зокрема, у роботі Г. Стародубець. Важливим джерелом є опубліковані в другому томі нової серії Літопису УПА документи й матеріали з діяльності оунівського

запілля та Повстанської Армії на території Волинсько-Поліського регіону в 1943-1944 р., а також упорядковані й прокоментовані радянські, німецькі документи та документи ОУН-УПА у книзі В. Сергійчука. Крім того, ця тема розроблялася дослідниками української діаспори Л. Шанковським, П. Мірчуком. Між тим, боротьба ОУН-УПА на Житомирщині, як складової частини новоутвореної у 1943 р. на теренах Північно-Західних українських земель військової генеральної округи ОУН(Б), залишається недослідженою, що не дає можливості зробити ґрунтовний аналіз національно-визвольного руху в цілому. На жаль, у працях окремих місцевих авторів історія Житомирської області в роки німецько-фашистської окупації й надалі висвітлюється в площині ідеологічних вимог комуністичного режиму. Так, в історико-публіцистичних нарисах П. Натикача, О. Кузьміна, М. Новіка, Ф. Петляка та ін., які увійшли до колективної роботи "Книга Пам'яті України. Житомирська область", діяльність ОУН-УПА в краї або замовчується, або очорняється в традиціях радянської історіографії, а натомість подається започаткована у шістдесятих роках сфальсифікована версія радянського Руху опору.

Таким чином, завданням даної статті є дослідження невирішеної частини наукової проблеми на основі систематизації та узагальнення вже опублікованих матеріалів з діяльності ОУН-УПА в області та залучення значного обсягу нових архівних документів.

Один із діячів національного руху П. Прокоп виділяє дві тактики у підході до вирішення проблеми переходу ОУН(Б) від підпільної діяльності до збройної боротьби — волинську та галицьку. Члени крайового проводу ОУН на Північно-Західних українських землях Д. Клячківський, Р. Волошин, Я. Бусел виступали за розгортання збройного опору на Волині та Поліссі вже навесні—влітку 1942 р., оскільки нацистський режим набув там надзвичайно жорстких форм. Проте головний провід, переважну більшість якого складали галичани, вважав пропозиції волинян передчасними й закликав поки обмежитися критикою політики окупаційної влади [14, 83]. Про прагнення керівників нижчих щаблів організаційної мережі ОУН Полісько-Волинського регіону розпочати збройний антиокупаційний опір пише П. Мірчук. Так, у травні 1942 р. районний провідник ОУН(Б) на Костопільщині М-ко вимагав від проводу дозвіл організувати партизанський загін для охорони українського населення від знущань фашистської адміністрації. Аналогічну вимогу в квітні того ж року ставили під час проходження вишколу й активісти Житомирщини. Вони застерігали, що в разі пасивності ОУН в Україні або повстане інша революційна організація, або спалахуватимуть селянські повстання [11, 83]. Неминучість збройного конфлікту з гітлерівцями усвідомлював і провідник Житомирської екзекутиви ОУН(М) О. Яценюк. Ще влітку 1941 р. він наполягав на необхідності накопичення зброї, аргументуючи це тим, що "німці не погодяться на незалежність України і їх доведеться виганяти зі зброєю в руках" [6, арк. 33].

Ситуація ускладнювалася тим, що навесні 1942 р. Москва вирішила централізувати і взяти під безпосередній контроль діяльність радянських партизанів на окупованих територіях. 30 травня при верховному командуванні Червоної армії було створено Центральний штаб партизанського руху, а 20 червня 1942 р. — Український штаб партизанського руху на чолі з Т. Строкачем.

Упродовж лютого—березня 1943 р. радянське керівництво здійснило передислокацію на Правобережну Україну двох з'єднань сумських партизанів і одного з'єднання з Чернігівщини. Внаслідок цих дій у районі білорусько-українського Полісся (північні райони Житомирщини і Київщини) були зосереджені значні партизанські сили, здатні виконувати оперативно-стратегічні завдання в тилу німецьких військ [12, 160].

Під тиском подій, які розгорталися на Волині та Поліссі, було змушене визначитися й керівництво ОУН(Б). Для вивчення стану справ на місцях головний провід відрядив на Костопільщину та Сарненщину В. Івахіва, який під час наступного приїзду на Полісся в лютому 1943 р. повідомив про офіційний дозвіл проводу на розширення вже існуючих на Волинському Поліссі збройних формувань [13, 102].

17-21 лютого 1943 р. поблизу Олеська на Львівщині відбулася III-я конференція ОУН. А. Кентій зазначає, що, хоч рішення конференції з військового питання не збереглося, але існує усталена точка зору (і це підтверджують наступні події), що саме в Олеську ОУН(Б) остаточно визначилася з необхідністю збройного виступу на двох фронтах (протинімецькому

та протибільшовицькому). Цей крок мав на меті наступне: "а) відірвати від впливів Москви ті елементи українського народу, які шукають охорони під загрозою з боку німецького імперіалізму в Москві; б) демаскувати московський більшовизм, що свої імперіалістичні наміри і далі поневолювати Україну прикриває гаслами оборони українського народу та інших поневолених народів перед німецькими окупантами; в) здобути для українського народу і для національно-визвольної боротьби незалежну позицію на зовнішньополітичному відтинку" [12, 163].

У серпні 1943 р. стратегію двофронтової боротьби схвалив III-й надзвичайний великий збір ОУН. Він позитивно оцінив діяльність бандерівської організації у попередній період політичної боротьби (1941-1943 рр.) і перехід до нової тактики. Великий збір визнав головним завданням ОУН залучення найширших народних мас до планової, активної боротьби з усіма ворожими чинниками у формі політичних, самооборонних і військових дій [12, 176].

Аналізуючи стратегію двофронтової боротьби ОУН і УПА, А. Кентій пояснює, що вона не передбачала одночасного ведення бойових дій проти обох ворогів визвольного руху — Москви та Берліна. В її основу була покладена тактика виснаження кожного з них, накопичення та заощадження власних сил, нанесення ударів там, де противник цього не очікує. Вчений заперечує тезу про те, що боротьба на два фронти була унікальним явищем в роки Другої світової війни. Він також показує принципову відмінність між характером протинімецького опору радянських партизанів та ОУН-УПА. Так, виходячи з того, що військово-політичне керівництво СРСР розглядало бойові дії партизанів у тилу німецьких військ як дієву допомогу Червоній армії, повністю підпорядковану подіям на два фронти, головною формою партизанської боротьби вважалися диверсії на комунікаціях гітлерівців та нанесення ударів по воєнних об'єктах окупантів, які працювали на потреби фронту. Між тим, протинімецька боротьба націоналістів — це скоріше форма збройної самооборони українського населення на окупованій території, мета якої полягала у захисті запілля визвольного руху, збиранні й накопиченні сил і ресурсів для підготовки всенародного повстання на випадок виснаження обох ворогів. На протибільшовицькому фронті українські повстанці намагалися насамперед обмежити зону дій радянських партизанів, максимально зменшити їхній вплив на місцеве населення та не допустити взаємодії партизанських формувань з поляками [12, 174-180].

Волинсько-Поліський період УПА, що тривав з березня по грудень 1943 р., був часом становлення та нелегких випробувань для новоствореної військової організації, яка, на думку її творців, мала стати зародком майбутньої української армії. Суттєво лави збройних формувань ОУН(Б) розширилися за рахунок української допоміжної поліції, яка у березні-квітні 1943 р. масово перейшла в підпілля. Цей факт не залишився поза увагою радянської сторони. "У березні 1943 р., — йдеться у донесенні штабу партизанських загонів Житомирської області керівнику Українського штабу партизанського руху про діяльність українських націоналістів, — бандерівський штаб наказав всім поліцейським та своїм націоналістам з'явитися для формування військових частин. Були вказані місця явок — це Волоцькі ліси, Литень, Свінарські ліси. Після цього туди почали пересуватися групи озброєних поліцейських та націоналістів по 50-100-150 чол., а деякі групи налічували до 400 чол. Частково невеликі групи пересувались із Житомирської області" [15, 51].

У травні 1943 р., сформована на основі крайового військового штабу на ПЗУЗ, Головна Команда УПА формально відокремилася від крайового проводу ОУН(Б), і до кінця літа завершився організаційний період творення Повстанської Армії. Головна Команда УПА на чолі з "Климом Савуром" (Д. Клячківським) координувала діяльність всіх самостійницьких збройних формувань та запілля новоствореної на Північно-Західних українських землях генеральної округи, яка в свою чергу поділялася на чотири оперативно-територіальні угруповання — військові округи під кодовими назвами "Заграва", "Богун", "Турів" і "Тютюнник".

Керівництво групою "Тютюнник", що охоплювала територію Житомирської області та західні райони Київщини, належало "Верещаці" (Федору Воробцю). За даними М. Шелюга, з травня 1942 р. він був надрайонним провідником в Олевському районі на Житомирщині [16, 14]. Верещаці підпорядковувався штаб групи на чолі з шефом "Очеретенком" (Петром Гудзуватим) та адміністрація запілля з провідником

ОУН "Бульбою", а з осені 1943 р. — "Орлюком". Нижчі ланки військової округи — військові надрайони (Житомирський, Бердичівський, Андрушівський, Червоноармійський, Коростенський, Новоград-Волинський, Фастівський та ін. райони), підрайони, кущі та станиці були сформовані на основі раніше діючої організаційної мережі ОУН [10, XVII].

Наприкінці 1943 р. Головний Провід ухвалив рішення про реформування структури УПА та розширення її діяльності. Наявні в УПА збройні відділи було реорганізовано в три крайові командування: УПА-Захід, УПА-Північ, УПА-Південь. Група "Тютюнник" у поширюваній на теренах Житомирщини і Київщини пропагандистській літературі ідентифікувалася як УПА-Схід.

Військова група "Тютюнник" не мала власних великих за чисельністю формувань УПА. Для здійснення рейдів до неї тимчасово призначалися певні підрозділи з інших груп. Між тим, в області діяли і місцеві повстанські відділи. Про один із таких відділів із 30 чоловік, що оперував у червні в Андрушівському районі, пише в праці "Історія українського війська" Л. Шанковський [16, 48]. В оунівському виданні "По Україні" за вересень 1943 р. повідомлялося про успішне проведення першим місцевим повстанським відділом з Андрушівщини 6 боїв з більшовицькими партизанами та 2 сутичок з німецькою поліцією. Крім того, повстанцями здійснено ряд пропагандистських акцій, серед яких — організація в селах району мітингів, розповсюдження листівок тощо [3, арк. 15 зв.]. Інформація про створення відділу зберігається в архівних матеріалах УСБУ по Житомирській області.

У квітні-травні 1943 р. на Попільнянщині, після розконспірації друкарської машинки, в районі пройшла хвиля арештів членів ОУН та їхніх симпатиків. Попільнянською жандармерією було заарештовано та кинуто до в'язниці Бердичева націоналістів із сіл Попільня, Андрушки, Кам'янка, Почуйки, Жовтневе, Єрчики, Ківовка. У зв'язку з цими подіями до Попільнянської округи ОУН прибули обласний провідник "Бульба" та член проводу "Зенон", які наказали місцевому оунівському керівництву перейти в ліси та розпочати роботу по створенню збройних відділів, формуванню продовольчих складів, розгорнути боротьбу з радянськими партизанами, знищувати нацистів та агентів гестапо. У той час аналогічне завдання від "Бульби" отримав і провідник Бердичівської округи "Муха" [4, т. 2, арк. 86; 17, арк. 37-38 зв.; 5, т. 2, арк. 80].

Виконуючи вказівки обласного керівництва ОУН, у травні 1943 р. в Макарівському лісі Вчорайшенського району була організована боївка з 10 оунівців, серед яких були провідник Попільненського району з Ківовки М. І. Іщенко ("Сергій"), та його односельчани — підрайонні провідники М. П. Держирук ("Сокіл") та І. Т. Огнівчук ("Ворон"), а також районовий Вчорайшенського району Б. В. Гуменний ("Палій"). Останній згодом командував окремим збройним підрозділом. До складу боївки входили також "Іскра" та "Незнаний" [4, т. 2, арк. 79-80]. За оунівським джерелом, "Іскра" походив із Радехівщини Волинської області. У роки окупації він керував Троянівською округою ОУН Житомирщини й був розстріляний гестапо 4 липня 1943 р. у Бердичеві [3, арк. 16]. У спогадах місцевого члена ОУН Ю. Варгоцького "Іскра" фігурує як обласний військовий референт, який загинув влітку 1943 р. в Андрушівці: він кинувся з мосту в р. Гуйва під час конвоювання його німецькою поліцією [9]. Під псевдонімом "Незнаний" діяв оунівець Олекса Шиндак. Він загинув 4 вересня 1943 р. у Трубіївському лісі біля Ружина в бою з радянськими партизанами [3, арк. 16].

Оунівці жили в збудованих у лісі схронах і під керівництвом "Незнаного" навчалися військовій справі. На озброєнні вони мали 2 гвинтівки, 2 автомати, декілька обрізів, а згодом у сутичці з радянськими партизанами здобули кулемет. Наприкінці червня — початку липня боївка перемістилася до лісових масивів Андрушівського району й об'єдналася зі збройним формуванням під керівництвом мешканця с. Котельня на Андрушівщині Петра Пустовойтенка ("Жук"), який після загибелі "Незнаного" перебрав командування відділом. У жовтні 1943 р. відділ "Жука" налічував 30 чол., близько 80 бійців складали підрозділ на чолі з "Палієм" [4, т. 1, арк. 78; т. 2, арк. 86; 8, арк. 8-9, 33].

У той же час на території Андрушівського і Вчорайшенського районів оперувала радянська диверсійно-підривна група І. Д. Богорада. У звіті про діяльність цієї групи згадується сутичка 8 серпня 1943 р. із повстанським відділом

"Жука". У ньому говориться також про вбивство групою 1 вересня 1943 р. у с. Зарубинці Андрушівського району керівника великого півтисячного бандерівського загону – "Богдана". Крім збройних сутичок з українськими повстанцями, богорадівці намагалися послабити національно-визвольний рух у терені своєї діяльності шляхом знищення його прихильників із числа місцевого населення. У звіті подано список таких людей, розстріляних групою за наказом І. Д. Богорада [1, арк. 28, 30, 40].

Зі свого боку націоналісти застосовували подібні методи боротьби до своїх ідеологічних супротивників – радянсько-партійного активу та партизан. Зокрема, члени Верхівнянської станиці ОУН Вчорайшенського району вистежували радянського партизана Рибака, щоб помститися йому за вбивство станичного С. П. Гетьмана. Проте українські повстанці готові були приймати до своїх лав представників ворожого їм більшовицького табору за умови визнання останніми цілей боротьби УПА. Так, у серпні 1943 р. бійці відділу "Жука" організували втечу з бердичівської в'язниці полковнику Довгополому, сподіваючись застосувати його досвід та знання військової справи в своїй боротьбі, але за проведення радянської агітації серед бійців його було страчено [8, арк. 35].

Отже, на південному сході Житомирщини в 1943 р. переважно мали вплив націоналісти, які мали досить розгалужену мережу ОУН(Б). На відміну від оунівців, групи радянських підпільників не змогли належним чином організувати антифашистський Рух опору. Цей висновок підтверджується і багатьма компартійними документами.

Література та джерела:

1. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО), ф. 1376, оп. 1, спр. 43.
2. ДАЖО, ф. 1376, оп. 1, спр. 86.
3. ДАЖО, ф. 1376, оп. 1, спр. 1.
4. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО), ф. Р-30, оп. 2, спр. 41.
5. Архів Управління Служби Безпеки України по Житомирській області (далі АУ СБУ ЖО), основний фонд (о. ф.), спр. 19520, т. 1-2.
6. АУ СБУ ЖО, о. ф., спр. 8218.
7. АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 30410.
8. АУ СБУ ЖО, фонд припинених справ (п. ф.), спр. 29654.
9. АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 30121.
10. *Жайворонок Михайло.* Банда "Романа" // Комсомольська Зірка (Житомир). – 1989. – 5 жовтня.
11. Літопис УПА: Нова серія, т. 2. "Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944" (Документи і матеріали). – Київ; Торонто, 1999. – 722 с.
12. *Мірчук Петро.* Українська Повстанська Армія. – Мюнхен, 1953. – 319 с.
13. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – 495 с.
14. *Петренко Роман* ("Юрко", "Омелько"). За Україну, за її волю (Спогади) / Літопис УПА. – Т. 27. – Торонто–Львів, 1997. – 279 с.
15. *Прокоп П.* Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1993. – 648 с.
16. *Шанковський Лев.* Історія українського війська. – К.: Панорама, 1991. – 191 с.

НАПИСИ НА ІВРИТІ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО МИНУЛОГО МІСТА БРОДИ

Андрій КОРЧАК
Павло КУЛІНЕЦЬ

Напевно, кожен, хто цікавиться минулим нашого міста, задавав собі питання, що означають єврейські написи на бродівській синагозі, на плитах єврейського цвинтаря, в книгах, які зберігаються в Бродівському історико-краєзнавчому музеї. На це питання давно намагалися відповісти місцеві краєзнавці. Звичайно, в першу чергу, вони звертались до євреїв, які проживали в нашому місті, але відповіді на питання не було, тому що їхньою рідною мовою

був ідиш, а іврит вони могли поверхнево вивчати лише в роки своєї молодості та дитинства перед II світовою війною.

Проте віднедавна з'явилась можливість дізнатись, про що йдеться в знайомих, але незрозумілих написах. Ідея вивчення івриту виникла під час роботи біблійного гуртка при місцевій греко-католицькій церкві через бажання читати Святе Письмо мовою оригіналу. Цю ідею почав втілювати в життя вчитель філософії Бродівської гімназії ім. Івана Труша, а водночас науковий працівник Бродівського історико-краєзнавчого музею А. М. Корчак. Він створив окремий гурток з вивчення івриту, який складається з трьох чоловік. Але поступово сфера зацікавлення почала розширюватися, адже у нашому місті залишилась велика кількість писемних пам'яток на івриті, які розповідають про життя євреїв міста і дають змогу краще зрозуміти історію та культуру цього народу. У нашій історії багато білих плям, і одна з них пов'язана з єврейським населенням, тому робота з оригінальними писемними джерелами на єврейській мові має не тільки актуальне богословське значення, але й дуже важлива для краєзнавчої роботи, враховуючи те, що в минулі століття в нашому місті та на території Східної Європи проживало дуже багато євреїв.

Підручник давньоєврейської мови Томаса О. Ламбдіна, яким користуються в нашому гуртку, не зовсім придатний для розшифровки вищезгаданих пам'яток, а оскільки у Львові та Бродах є серйозний брак відповідної фахової літератури, довелось звернутись до єврейських філологів через Інтернет. Нами були налагоджені зв'язки з п. В. Коен-Цедеком, який є модератором Лінгвістичного форуму з вивчення івриту. Особисто він та інші єврейські мовознавці, зокрема Барух Подільський та Натан Пріталь надали свої версії розшифровок оригінальних текстів, чим відповіли на питання, які давно нас цікавили і допомогли глибше розібратися в єврейській мові. Ці розшифровки ми подаємо в цій статті. Гадаємо, що вони викличуть інтерес у тих, хто цікавиться минулим нашого міста та краю, історією євреїв та їхньою культурою.

Поки що ми опрацювали три теми, які стосуються текстів на івриті краєзнавчого характеру.

Перша тема — це написи на бродівській синагозі 1742 року. Зі східного боку, на другому ярусі аттика у вишуканому бароковому картуші поміщений текст:

התחלת בני? ב' רכ
בשנת תקב לפק

Подаємо перекладену версію В. Коен-Цедека, Б. Подільського та Н. Пріталя:

Початок будівництва синагоги
В році 502 за малим рахунком

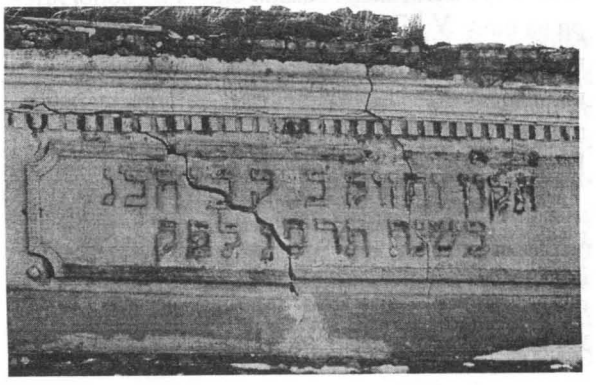
Лівий край верхнього ряду (нагадаємо, що на івриті пишуть справа наліво) значно спотворений або там неправильно написані букви, оскільки цей напис могла робити людина, яка не знала мови. Тому переклад слова "синагога" є приблизним. 502 рік — це 5502 рік за єврейським календарем, тому останні три букви нижнього ряду означають, що рік записується скорочено. За християнським календарем — це 1742 рік.

На західній прибудові з південної сторони поміщений ще один текст:

תקון וחזוק ברק ביה"נ
בשנת תרסג לפק

Подаємо перекладену версію В. Коен-Цедека, Б. Подільського та Н. Пріталя:

Ремонт і укріплення споруди синагоги
В році 663 за малим рахунком

Лівий край верхнього ряду також значно спотворений, або там також неправильно написані букви з вищезгаданих причин. Тому переклад слів "споруди синагоги" також є приблизним. 663 (5663) – це 1903 рік. Таким чином, завдяки другому напису ми отримали досі невідомі факти з історії будівництва синагоги.

Друга тема стосується печатки (ймовірно XVIII ст.), яка знаходиться у фондах Бродівського історико-краєзнавчого музею. Напис на ній виглядає наступним чином:

גרשין באבד סוחר מאתרוגים (по колу)
תריעסתע וגם מבראדי (в центрі)

Подаємо перекладену версію В. Коен-Цедека, Б. Подільського та Н. Пріталя:

Гершін Бавд купець цитрусових
Трієст а також з Бродів

У цьому тексті простежуються сильні впливи ідишу, а назва "Трієст" взагалі написана на цій мові. Текст писався в часи, коли іврит ще не був літературною мовою, і ним володіла мала кількість людей, тому в цьому написі та в інших йому подібних могли зустрічатися граматичні помилки, також тут мали місце заміна однієї подібної літери на іншу. У XVIII-XIX ст. Броди були важливим торгівельним центром Речі Посполитої, його називали "Галицьким Трієстом". Напис на печатці є свідченням про наявність прямих зв'язків Бродів зі знаним італійським містом.

Третя тема стосується надпису на гробівці цадика, що знаходиться на т. зв. "новому" єврейському цвинтарі, розташованому на північній околиці міста. Сам цвинтар був закладений у 1830-х рр. Приблизна кількість поховань – бл. 12 тис. Частково він був знищений в часи Другої світової війни та радянський період, коли надгробні камені використовували для будівельних робіт. Проте збережена кількість пам'ятників є досить великою – бл. 5 тис., тому цей цвинтар можна віднести до одного з найбільших давніх єврейських цвинтарів України. Кожен єврейський цвинтар мав своє святе місце. Зазвичай, це були поховання хасидських (містична течія іудаїзму) святих – цадиків (праведників), над якими надбудовували склепи. Такий склеп з похованнями цадика Хаїма Давида та його дружини Гітл є у Бродах. Гробівець був відновлений у середині 1990-х рр. На жаль написи на склепі майже не відчитуються, проте на ньому поміщена сучасна таблиця з написом, яка також може викликати зацікавлення в сенсі розуміння особливостей єврейських надгробних написів.

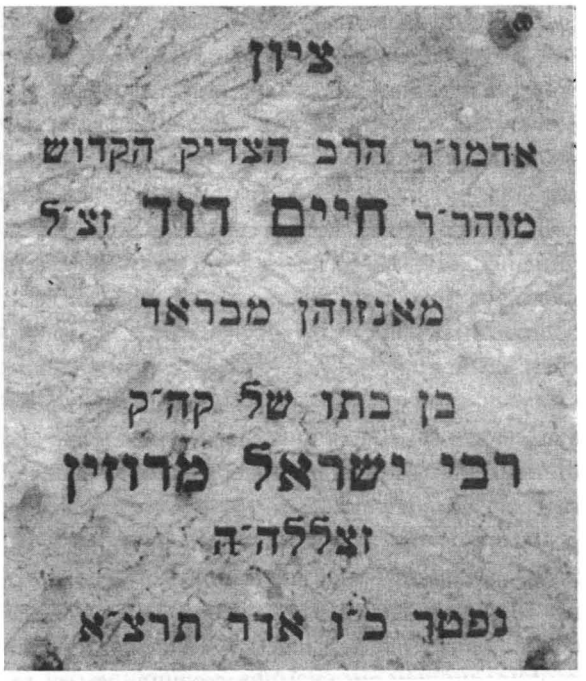
ציון
אדמו"ר הרב הצדיק הקדוש
מוהר"ר **חיים דוד** זצ"ל
מאנזוהן מבראד
בן בתו של קה"ק
רבי ישראל מרוזין
זצללה"ה
נפטר כ"ו אדר תרצ"א

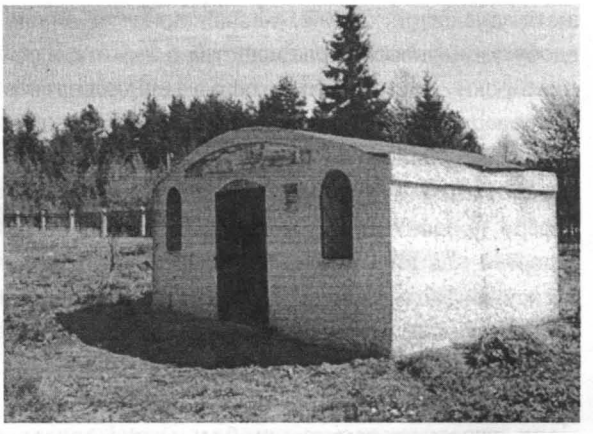
Подаємо його оригінальний текст та переклад, поданий на форумі:

Сіон
Пан і вчитель і рав наш
Рав цадик священний
Вчитель і великий рав Хаїм Давид
благословенна пам'ять праведника
Син доньки Ізраїля свята святих
Ребе Ізраїля Мерозіна
Благословенна пам'ять праведника для прийдешнього світу
Помер 26 числа місяця Адар 691 року.

Слово Мерозін ми подаємо як прізвище, хоча на форумі висувалась інша версія – з Ружина. В Україні не відомий такий населений пункт, можливо, він є в Білорусі, Литві або Польщі. Ми схиляємося більше до першої версії. 691 (5691) – це 1931 рік, Адар – це лютий-березень.

Отже, робота з оригінальними надписами на івриті є актуальною в краєзнавчих дослідженнях.

Вона дає змогу отримати нові, досі невідомі факти про будівництво сакральних пам'яток, економічне життя; дізнатись про невідомих людей, їхню діяльність тощо. Робота з івритом також є актуальною в релігієзнавчому та культурологічному плані, оскільки допомагає краще зрозуміти релігію євреїв, їх культуру та світогляд. Сподіваємось, що незабаром ми зможемо отримати і представити нові факти з історії життя євреїв у Бродах та інших містах, отримані під час роботи з оригінальними джерелами на івриті.

P. S. Висловлюємо щиру подяку всім єврейським мовознавцям за переклади, зроблені ними, а також директору Бродівського історико-краєзнавчого музею п. В. Стрільчуку за надані матеріали та інформацію.

Література та джерела:

1. *Ламбдин Т.* Учебник древнееврейского языка / Под ред. М. Селезнёва. — Перевод с англ. Я. Эйделькинда. — Москва, 1998. — 510 с.

2. Kieszonkowy słownik Polsko-Hebrajsky. — Tel-Awiw, 1930. — 330 s.

3. *Wurm D.* Z dziejów Żydostwa Brodzkiego za czasów dawnej Przeczpospolitej Polskiej (do r. 1772). — Brody, 1935. — 119 s.

4. www.hamelamed.narod.ru.

5. www.mozg.freeservers.com.

6. www.slovar.co.il.

ДО ПИТАННЯ ПРО СУЧАСНУ ПАРАДИГМУ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО КРАЄЗНАВСТВА

Микола КОСТРИЦЯ

Наукознавчий термін "парадигма" походить від грецької paradeigma (приклад, взірець) і означає систему теоретичних і методологічних засад наукового дослідження у кожній конкретній галузі знань, що існують на певному етапі розвитку останньої. Не є виключенням і наукове краєзнавство.

Формування парадигми свідчить про рівень "просунутості" певної галузі науки на загальному тлі наукового пізнання, якою ця галузь за природою вбачається дослідникові та якими методами її слід вивчати. З іншого боку, якщо ми затрудняємося у формуванні парадигми, то існує підозра або у відсутності наукової цілісності в цій галузі, або в недостатньому володінні її теоретико-методологічним інструментарієм.

Розробка теоретико-методологічних засад українського наукового краєзнавства нам вбачається надзвичайно актуальною саме тепер, коли воно знаходиться на важливому етапі процесу

інституціалізації. Адже, незважаючи на значні здобутки наукового краєзнавства в Україні, в останні роки спостерігається певна невідповідність між масштабністю краєзнавства, як суспільного явища, та рівнем його наукового узагальнення. Еклектичне змішування означених функцій (сфер) призводить до того, що сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтацій. Здобуткам на широкому предметному полі, окреслюваному краєзнавством, водночас властиві невизначеність і своєрідна регламентованість, глобальність і локальність (факторіальність), умоглядність і акцентованість на широкому спектрі практичних питань, верхоглядство і ґрунтовність розробок, професійність і відверте аматорство. Таке становище негативно відбивається на розвиткові всіх напрямів краєзнавства в Україні. У зв'язку з цим перед дослідниками постають невідкладні завдання подальшої наукової розробки загальної теорії краєзнавства, більш глибокого опрацювання теоретико-методичних засад окремих структурних елементів національного краєзнавства.

Подібна строкатість, з одного боку, свідчить про надзвичайну багатофункціональність краєзнавства, його важливу роль у різних сферах людської діяльності, з іншого — недостатню зрілість наукової теорії. Відбір найістотніших чинників аксіоматизації та їх типізація дозволили виокремити три основні функції краєзнавства.

Перша функція краєзнавства суто педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою яких можна домагатися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах всіх типів, успішно опановувати основи наук, допомагати формувати практичні уміння і навички.

Друга функція визначає краєзнавство як пропедевтичний курс елементарної історії, географії, природознавства тощо.

І, нарешті, **третя функція — наукова**. Вона визначає краєзнавство як складову частину тієї галузі науки, представником якої воно є (географія, історія, літературознавство тощо), з усіма притаманними для даних наук методами досліджень. Образно кажучи, наукове краєзнавство є живою тканиною географічної, історичної, філологічної та ін. наук, без якої ці науки не можуть існувати, так само, як вони не можуть існувати без основ теорії. Звідси зрозуміло, що теорія наукового краєзнавства органічно витікає з теорії тих наук, які репрезентують той чи інший напрямок краєзнавства.

Методологічні засади національного краєзнавства розробляли декілька поколінь вчених, але найбільш фундаментальне відображення вони знайшли в працях видатних вчених епохи українського відродження початку XX ст. Зокрема, історичний аспект української державності всебічно обґрунтував М. С. Грушевський, етнічний — Ф. К. Вовк, територіально-географічний — С. Л. Рудницький. Так, академік С. Л. Рудницький головною ознакою становлення української державності вважав географічний аспект, який ґрунтується на створенні самостійної, незалежної, суверенної держави за національним принципом. Національна територія, на думку вченого, це головна основа нації. У передмові до "Короткої географії України" він писав: "Ми українці, земля, де живемо, зветься Україна, чи вона під Російською державою, чи під Австрійською, чи під Угорщиною. Бо хоч і ділять її кордони, хоч розірвана вона на шматки, але ж один народ, що її заселяє, з одною мовою, вдачею та звичаями. Та не тільки народ лучить українську територію в одну цілість. Україна також з нинішніх оглядів мусить бути вважена за виразно зазначену одноцільну територію серед інших територій Європи. Навіть серед незалежних держав мало таких, що могли б зрівнятись з українською такою географічною особливістю" [1, 6]. Інші важливі основи нації, за визначенням вченого, — це рідна питома культура, єдині історико-політичні традиції, питомі расові ознаки, власна мова, які набирають реальної сили лише в зв'язку з територією. Ці хорологічні (просторові) підходи С. Л. Рудницького є вихідними аксіомами, вони визначають об'єкт наукового краєзнавства в цілому і географічного зокрема.

Найхарактернішими ознаками краєзнавства є його багатогалузевість, багатопроблемність. При цьому кожна з проблем має свою специфіку, яка випливає не стільки з особливостей досліджуваної території, скільки з особливостей даної проблеми. За таких умов у краєзнавстві часто втрачаються індивідуальні риси території, навіть при широкому висвітленні якоїсь із проблем. Це властиво практично всім галузевим напрямкам краєзнавства. Тому об'єктивно постає завдання вивести краєзнавство з

вузьких галузевих рамок. Від цього виграє і саме краєзнавство і об'єкт вивчення — територія.

Інтегруючим знаменником, який може звести до єдиної системи усі різнопланові, різнопроблемні напрямки краєзнавства, є його національний характер. Така постановка питання органічно вписується в загальну концепцію державотворення.

У зв'язку з вищевикладеним, **національне краєзнавство нами розглядається як цілісна, динамічна, нерозривна і відкрита система, яка функціонує в світі тривимірних системних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство).** Останнє є інтегруючою похідною активної соціальної функції людини і включає літературне, мистецьке, архітектурне, етнографічне, екологічне, релігійне краєзнавство [2, 7-10].

Об'єднуючим елементом національного краєзнавства є хорологічний елемент, тобто територія, яка виступає не тільки як об'єкт дослідження, але й певною мірою є системоутворюючим чинником. Природа, населення, його господарська діяльність, історія, культура, освіта, мистецтво цікавлять дослідника в межах територіальних одиниць, виокремлених на основі фізико-географічних, історико-етнічних, адміністративних або інших критеріїв. При цьому перед дослідником постає завдання виявити сукупність ознак, найтиповіших для досліджуваної території. Таким чином, якщо брати в узагальненому вигляді, то основним об'єктом краєзнавства є суспільно-територіальний комплекс (СТК) певної території, який є сукупністю природних ресурсів, населених місць і природоперетворювальних об'єктів. СТК виступає одним із видів геосистем, які являють собою елементи структури і форми організації географічної оболонки [3, 3-4].

М. М. Паламарчук і О. М. Паламарчук цілком слушно відзначають, що СТК як об'єкт вивчення, стверджує географічний характер краєзнавчих знань, але він не вичерпує їх. Крім знань про СТК, краєзнавство містить у собі знання історії, духовної і матеріальної культури населення певної території. Зв'язок між складовими елементами національної системи краєзнавства (за Я. І. Жупанським і В. П. Крулем) можна окреслити стилізованою ланкою "територія — час — людина" [4, 3-4].

На території України формується загальнодержавний СТК, який включає природно-територіальні, історико-територіальні й соціально-територіальні комплекси регіонів (Волинь, Полісся, Поділля, Слобожанщина, Гуцульщина та ін.). В основі об'єктів краєзнавства представлені локальні СТК на рівні поселень, низових адміністративних одиниць, з притаманними для них всіма структурними елементами суспільно-територіального комплексу держави.

На теоретичному рівні наукове географічне краєзнавство має найбільш спільні ознаки з країнознавством. Відмінність між ними полягає не в теорії, а в масштабах об'єкта території. Якщо країнознавство досліджує територію усієї держави, то наукове краєзнавство обмежується лише територією її певної частини — окремих населених пунктів (хутір, село, селище, місто), адміністративно-територіальних одиниць, країв тощо. За образним визначенням В. П. Семенова-Тян-Шанського, "географія дивиться в телескоп, краєзнавство — в мікроскоп" [5, 255].

Краєзнавство є нижчим таксономічним елементом країнознавства і разом з останнім дозволяє відтворити цілісний образ України як держави з її виразною геополітичною "особистістю", з її могутнім, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом та його окремими компонентами: природно-ландшафтним, природно-ресурсним, трудовим, науково-технічним, виробничим, інтелектуальним тощо.

Безумовно, що більшість методів, які використовують у дослідженні країни, застосовують і в процесі дослідження її окремих територій нижчого таксономічного рівня. Вони багато в чому схожі і є загальнонауковими (історичними, географічними тощо). Хоча слід зазначити, що наукове краєзнавство має і свої власні, специфічні методи досліджень.

Провідною і невід'ємною ланкою національного краєзнавства є історичне краєзнавство, яке має давні традиції і на сучасному етапі в своєму розвитку набуває нових якісних і кількісних параметрів. Історичне краєзнавство є дієвим інструментарієм в реалізації вимог постанови Президії Національної Академії наук України щодо актуальності комплексних регіональних досліджень, вивчення яких в сучасних умовах зростає до рівня виняткової державної ваги. Як слушно зазначає голова Всеукраїнської спілки краєзнавців П. Т. Тронько, "лише

глибоке знання специфіки, шляхів історичного розвитку регіонів відкриває можливості для формування всебічно зваженої внутрішньої політики" [6, 99].

Варіанти оптимального поділу України на історико-етнографічні регіони набувають особливої актуальності сьогодні, напередодні адміністративної реформи, коли над нами тяжіє знову сакраментальне: бути чи не бути, а звідси — яку ми хочемо бачити державу: унітарну чи федеральну?

Історико-етнографічні регіони існують не лише в уяві дослідників. Вони існують об'єктивно і їх число коливається від 6 до 12. Хоча не завжди простежується чіткість у визначенні меж цих регіонів, а іноді вони накладаються один на одного. Наприклад, Волинь і Полісся. Тому у багатьох випадках межі між етнографічними районами є досить умовними. Крім того, науково-технічний прогрес, масове поширення стандартизованих форм культури, а також процеси міжетнічної інтеграції згладжують етнографічні особливості окремих регіонів.

Добре це чи погано? Дехто вважає, що такі процеси сприяють консолідації нації. Проте логічніше бачити в них шлях до уніфікації, втрати самобутності, стирання індивідуальних рис особистості, а в результаті — до виродження нації. Що ж до консолідації, то їй перш за все сприятиме високий рівень національної самосвідомості громадян, який немислимий без любові до рідної землі, її народу, звичаїв і традицій своїх предків, і, зокрема, регіональних рис культури.

Сьогодні, коли розірвано зв'язки поколінь, коли зруйновано моральні принципи, особливо гостро постає необхідність переосмислення позицій щодо традиційної культури. Ця необхідність диктується духовною потребою українського народу. Тому відродження регіональних традицій — одне з основоположних завдань відродження України. І у вирішенні цих важливих проблем роль наукового краєзнавства важко переоцінити.

Сьогодні національне краєзнавство вступило в епоху ренесансу. Нинішній краєзнавчий рух розгортається на благодатному тлі. На початку нового тисячоліття дослідники і літописці рідного краю отримали два важливих документи, які відкривають широку перспективу. Зокрема, 23.01.2001 року Президентом України видано Указ "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху", за яким доручено Кабінету Міністрів України затвердження Програми щодо розвитку краєзнавства до 2010 року. Другим документом — Розпорядженням Президента України від 19.10.2000 року "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" Кабінету Міністрів України також доручено забезпечити за участю Національної академії наук України дослідження і видання енциклопедичної, багатотомної "Історії міст і сіл" у новій редакції.

На сучасному етапі в Україні успішно розвиваються всі основні організаційні форми краєзнавства: державне, яке концентрується навколо Інститутів історії і географії НАН України, музеїв, бібліотек, архівів; громадське, діяльність якого координують Українське географічне товариство (УГТ), Всеукраїнська спілка краєзнавців (ВСК). Товариство охорони природи та його осередки на місцях; вузівсько-шкільне, науково-методичне керівництво яким здійснюють науковці та численний загін педагогів-краєзнавців.

На початку XXI ст. наукове краєзнавство набуває конструктивних рис, пов'язаних з вирішенням важливих глобальних проблем розвитку держави. Головним з них є: участь у проведенні ефективної регіональної політики та адміністративно-територіальної реформи, перевидання з нових методологічних засад "Історії міст і сіл України", збереження і відтворення генофонду нації, ліквідація наслідків Чорнобильської трагедії, пошук шляхів поліпшення якості життя та повноцінного життєзабезпечення населення, відтворення історико-географічної пам'яті народу, деідеологізація краєзнавчих досліджень, створення "Червоної книги" топонімів України та реалізація програми "Пам'ять втрачених сіл", повернення в науковий обіг спадщини видатних дослідників і літописців рідного краю, чиї імена були вилучені або замовчувалися тоталітарною системою, вивчення і популяризація внеску вітчизняних учених, краєзнавців, мандрівників та зарубіжних дослідників України, раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, удосконалення історико-географічного районування, розширення мережі природно-заповідного фонду тощо.

В основу модерної концепції розвитку національного краєзнавства доцільно покласти наступні критерії:

- пріоритет національних ідей при формуванні змісту, напрямів і завдань краєзнавчих досліджень;
- багатогалузевість і комплексність краєзнавчих досліджень;
- використання аксіом, закономірностей, законів, принципів тощо основ наук (історії, географії та ін.) в галузевих краєзнавчих дослідженнях;
- безперервність краєзнавчої освіти і виховання;
- застосування ГІС-технологій [7, 82].

Виходячи з наведеного вище та керуючись Указом Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні", на нашу думку, слід визначити наступні пріоритети:

- продовжити розробку науково-теоретичних та методологічних основ національного краєзнавства;
- створити мережу кафедр краєзнавства в навчальних закладах освіти різних рівнів акредитації та забезпечити підготовку висококваліфікованих кадрів краєзнавців;
- розробити концепцію і комплексну цільову програму розвитку національного краєзнавства на період до 2025 року;
- посилити науково-дослідну роботу в галузі формування наукової програми "Краєзнавство";
- за державної підтримки створити матеріально-технічні передумови для формування інфраструктури краєзнавства, служб зв'язку, інформації та сервісу, інших складових функціонування цієї галузі;
- з метою консолідації краєзнавчих сил розпочати підготовчу роботу щодо створення Краєзнавчої Академії України.

Реалізація цих завдань сприятиме подальшому розвитку всіх форм краєзнавства, підвищуватиме його роль і практичну участь у справі національно-культурного відродження України.

Література та джерела:

1. *Рудницький С. Л.* Коротка географія України: Фізична географія. — К.: Лан, 1910.
2. Докладніше див.: *Кострица М. Ю.* До питання про наукові засади, зміст і структуру національного краєзнавства // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали IV наукової краєзнавчої конференції. — Хмельницький-Ізяслав, 1994.
3. *Паламарчук М. М., Паламарчук О. М.* Теоретичні основи географічного краєзнавства і соціальне районування // Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах: Тези доповідей міжнарод. наук.-метод. семінару. — Харків, 1994.
4. *Жупанський Я. І., Круль В. П.* Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. — Житомир: Льонок, 1992.
5. *Семенов-Тян-Шанский В. П.* Район и страна. — М., 1928.
6. *Тронько П. Т.* Краєзнавство у відродженні духовності і культури. — К.: Рідний край, 1994.
7. *Кострица М. Ю.* Всеукраїнська науково-практична конференція "Українське географічне краєзнавство: наукові засади, історія, постаті" // Укр. географічний журнал. — 2002. — № 1.

ПРОЕКТ ОСНОВНОГО СТАТУТУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ 1927 р. ЯК КВІНТЕСЕНЦІЯ СОБОРОПРАВНИХ ЗМАГАНЬ НА ВОЛИНІ

Андрій КУКУРУДЗА

У вітчизняній історико-релігієзнавчій науці проблема православної Церкви певною мірою зводиться до вивчення державно-церковних відносин. В Західній Європі, де ідеали демократії реалізовані значно більше, науковці досліджують проблеми християнства в контексті демократичних процесів. Зокрема, в рамках аналітичних студій піднято проблему взаємодії християнства, демократії і розвитку людства XX ст. та розбудову відкритого суспільства. Дослідник цієї проблеми Джон Вітті (молодший) зазначає: "Настав час для християнської Церкви замислитись над тим, яку роль вона відігравала чи може відігравати у цій драмі демо-

кратії. Настав час струсити з себе парохіяльну ностальгію й оцінити демократію у світлі Євангелія і традиції, в контексті інших культур та країн" [4, 40]. Значний як економічний, так і гуманітарний прогрес людства змушує Церкву реагувати на цей розвиток, висловлювати власну позицію, дієвість якої залежить від готовності сприймати новизну і змінюватись. Враховуючи ці складні для Церкви моменти, Джон Вітті підкреслює, що в майбутньому традиційне християнське ставлення до демократії постане перед значним випробуванням як із середини, так і ззовні християнської спільноти. "Якщо говорити про напрям із середини, — наголошує вчений, — то нові визвольні та екуменічні рухи й далі змушуватимуть християнство надавати більшу допомогу бідним і пригнобленим, більшу підтримку справі політичних реформ та оновлення. Коли ж говорити про напрям із зовні, то занепад соціалістичних ідеологій, піднесення ісламу і щораз більша секуляризація Заходу змушуватимуть християнство виробити більш вичерпне, узгоджене і послідовне вчення про демократичне право й політику" [4, 41].

Роль східної православної Церкви в цьому процесі не оцінена повністю західними аналітиками християнства, такими як Макс Вебер чи Самюель П. Гантінґтон, які зосереджувались на протестантській і католицькій церквах. Натомість Українська православна Церква в 20-х рр. XX ст. дала яскравий приклад повернення церковної традиції до демократичних засад соборноправності, що забезпечувало участь у церковному житті мирян, а не лише духовенства. Однак повернення демократичних традицій в русифіковану і централізовану українську Церкву відбувалося драматично. Одним з проявів цього процесу стала боротьба за впровадження соборноправного ладу у православній Церкві Польщі, яка спалахнула на Волині в 20-х рр. XX ст. Цей процес відповідав загальній ролі церкви в демократизації Європи в цілому. Ідеологічною основою вимог участі мирян і простого духовенства в церковному управлінні були церковні канони, які виразно вказували, що саме Собору належить право вибору єпископів, право ревізії їх дій в єпархіальному управлінні, розпорядча і організаторська влада з керівництва всім майном єпархіальних кафедр (4 прав. 1 Всел. Собору, 19 і 23 прав. Антіохійського Собору, 17 прав. IV Всел. Собору, 25 прав. VI Всел. Собору, 35 і 111 прав. Карфагенського Собору). Таке значення Собору в церковному житті пояснювалося тим, що він завжди і скрізь був зібранням кращих сил Церкви, і при цьому не лише єпископів, але кліру й мирян. У 20-х рр. XX ст. в УСРР в УАПЦ митрополитом Липківським та В. Чехівським, а в Обновленській церкві проф. О. Покровським та іншими було обґрунтовано демократично-колеґіальну модель церкви. Особливо акцентувалася увага на тому, що соборна основа, як дієвий принцип церковного життя, неодмінно повинна доповнюватися виборністю як запорукою дотримання внутрішньої церковної свободи. В О. К. Світіч-Тубєрозова читаємо, що виборна основа, як така, є єдиною і кращою гарантією того, що носієм і захисником соборності й внутрішньої церковної свободи є найбільш здібні, достойні й довірені персони. І далі: "Право вільного вибору осіб для заміщення церковно-ієрархічних посад існувало в давній церкві, і не може бути піддане жодному сумніву" [7, 23].

Між тим, у Православній Церкві в Польщі за сприяння державної влади після 1921 року міцно вкоренився консисторно-синодальний устрій, який обмежував участь у керівництві церквою не лише мирян, але й рядове духовенство. Це природно викликало хвилю протестів української громадськості на чолі з такими лідерами як Арсен Річинський, Петро Табінський, Іван Власовський, Павло Артемюк та іншими. Найгучнішим актом опору ієрархічному диктату в Церкві став Луцький церковний з'їзд 5-6 червня 1927 р., який висловив різку критику керівництва Православної Церкви в Польщі і показав одностайність української громадськості в прагненні до впровадження в церковний устрій соборноправності. Офіційна Церква доклала всіх зусиль, щоб не допустити з'їзду. Для цього постановою Священного Синоду 26 лютого 1927 р. духовенству було суворо заборонено бути присутніми на цьому з'їзді та брати участь у його роботі. Через це, з огляду на можливі репресії, організаторами з'їзду було вирішено заборонити свідомому духовенству брати участь в його роботі [2, 46]. Але навіть без представників духовенства робота з'їзду була надзвичайно плідною. Поруч з вимогою щодо українізації церкви, було висловлене звинувачення церковній ієрархії в олігархічних методах управління, сваволі у порядкуванні церковним господарством

[3, 119]. Делегати з'їзду констатували: "В тісному зв'язку з признанням національного фактору в житті Православної Східної Церкви З'їзд становить далі в своїх резолюціях засаду соборності в житті Церкви. З'їзд, констатуючи занепад у церковно-громадському житті Православної Церкви в Польщі, головну причину цього грізного стану вбачає в ігноруванні засади соборності та в усуненні мирян від участи в церковних справах, яка участь була споконвіку основною ознакою Східної Церкви, зокрема ж Православної Церкви на наших землях..." [2, 49]. Окрім критики церковної влади, Українським церковним комітетом було складено Проект основного Статуту Православної Церкви в Польщі, який увібрав в себе усі вимоги щодо її демократизації. Вироблення такого документу вкрай важливе. Складаючи його влітку 1927 р., автори мали можливість врахувати досвід собороправного церковного будівництва в радянській Україні, зокрема діяльність УАПЦ та Обновленської церкви з їх успіхами й невдачами. Ще до скликання Луцького з'їзду церковними подіями в УСРР цікавилася волинська громадськість і, зокрема, редакція журналу "На варті", яка в особі А. Річинського найбільше спричинилася до організації з'їзду. Згідно з Проектом найвища влада в Церкві повинна була належати "Краєвому Собору представників духовенства і мирян". Він мав скликатися кожних 3 роки, а в разі надзвичайної потреби — частіше. Представники мирян на Соборі отримували більшість голосів. На кожні 50 тисяч мешканців на Собор обиралося 2-3 світські особи й лише одна духовна. Крім того, на Собор запрошувалися всі єпископи, ректори семінарій, представники військового духовенства й монастирів. Компетенцією Собору були всі церковні справи, які вимагали вищого й остаточного рішення [3, 91]. Отже, нечисельний єпископат не міг зрівняти число духовенства з кількістю мирян. Подібна розстановка сил ставала значним кроком у розвитку собороправності та зростанню ролі мирян. Принагідно зазначимо, що Обновленська церква у проведенні власних соборів так і не відійшла від рівного делегування духовенства й мирян. Виконавчими органами церковного керівництва виступали митрополит, Синод єпископів та Митрополича Рада. Саме окреслення влади митрополита й Синоду, як виконавчої, вже звучало радикально, інституційно обмежуючи всевладдя вищого ієрарха. Компетенція митрополита зводилася до офіційного представництва Церкви, верховенства над єпископами. Через нього Церква повинна була здійснювати зносини з державою та з іншими церквами. Митрополит виступав головою на Краєвому Соборі, Синоді, Митрополичій Раді, мав право на візитації єпархій, реалізував справи, що передавалися йому із Синоду чи Митрополичої Ради. Для допомоги митрополитові була призначена постійна канцелярія, яка безпосередньо підлягала йому та входила до Митрополичої Ради. Але одночасно митрополит ніс відповідальність за управління церковними справами перед Собором, вибирався або засуджувався ним [3, 91-92]. За умови реалізації даного статуту влада митрополита урізалася справді до суто виконавчих обов'язків. Така демократизація і децентралізація церковної структури була безпрецедентним явищем для помісних православних церков і нагадувала лише керівництво УАПЦ. Митрополича Рада, як виконавчий орган, володіла значно більшими повноваженнями й контролювала ієрархію. За складом вона повторювала склад Собору в мініатюрі, включаючи митрополита (голову), двох єпископів по вибору Синоду, делегатів духовенства (одного) та мирян (двох) від єпархії по вибору Єпархіальної Ради [3, 91]. Таким чином, автори проекту Статуту реалізовували прагнення мирян брати участь у церковному управлінні, фактично визнавали Канони УАПЦ. Скликання Митрополичої Ради планувалося двічі на рік для "координування і контролю церковного життя", під головуванням митрополита або його замісника. На цю Раду покладалися основні керівні функції та розв'язання всіх проблем, внесених митрополитом або Єпархіальними Радами, крім догматичних питань. Останніми повинен був займатися Священний Синод у складі всіх єпископів на чолі з митрополитом. Синодові також належало право затвердження на кафедрі вибраного єпископа [3, 91]. Чітке розмежування виконавчої і законодавчої церковної влади з наділенням мирян широкими повноваженнями та розділенням сфер догматичного й канонічного права було революційним кроком, але мало під собою історичні підвалини у вигляді практики Антіохійської та Константинопольської церков.

Реалізацією цих принципів та подальшою децентралізацією мала стати демократизація єпархіального життя. Для її втілення планува-

лося насамперед збільшити число єпархій, щоб наблизити ієрархію до регіональних проблем. З існуючих Волинської і Поліської єпархій на українських землях планувалося виділити ще Острозьку єпархію. Ці єпархії таким чином мали складати половину єпархій, вже існуючих в Польщі. Життя самих єпархій теж реформувалося. Єпископи й надалі залишалися керувати на підставі канонів, висвячували духовенство, представляли єпархію на Соборі, головували на Єпархіальній Раді, але це порядкування стосувалося лише питань суто догматичних і канонічних. Самих єпископів обирав Єпархіальний Собор з осіб відповідної освіти й моральності, а затверджував Синод Церкви, єпископську канцелярію могла розпустити лише Єпархіальна Рада. На неї і покладалися основні завдання. Єпархіальна Рада складалася з єпископа, двох кліриків і чотирьох мирян, яких обирав Єпархіальний Собор з представників лише цієї єпархії. Вона займається призначенням священиків і благочинних, управлінням майном, розв'язанням шлюбних і сімейних питань, шкільництвом, місіями, братствами, видавництвом, добродійністю, монастирями, бюджетними справами. Постанови повинні були прийматися повною більшістю голосів. Таким чином, від єпископа перебиралися всі, крім культових, владні повноваження. Але як голова Єпархіальної Ради, він зберігав вплив на всі справи, особливо за умови власного авторитету. Єпархіальний Собор займався вирішенням справ поза компетенцією Єпархіальної Ради та єпископа. Він скликався двічі на рік в складі єпископа, єпархіальної ради, вікаріїв, делегатів від благочиння в складі двох мирян та одного священика, представників монастирів [3, 92]. Незважаючи на симпатії до нововведень УАПЦ, Український Церковний Комітет відмовився від введення виборів священиків парафіянами, залишивши це право за Єпархіальними Радами. Це можна пояснити врахуванням реформаторами не лише історичної практики й демократичних прагнень, але й реалій церковного життя 20-х рр. XX ст. Зокрема, у пізнішій публікації І. Власовський писав: "Думаємо звідсіль, що сучасні вимоги від пастиря високих кваліфікацій різного характеру, головним же чином освітнього, як загальної освіти, так і богословської, ці вимоги не є сприятливими для прийняття, як правила, виборної системи при заміщенні священицьких посад у парафіях. Думаємо, що таке рішення даного питання не є ні ущупленням прав парафії, ні посяганням на церковно-громадську активність, а викликається просто практичним підходом до справи. Не можна базувати кадрів духовенства на виборах його парафіянами, коли ті кадри має наставляти, як того життя вимагає, вища школа. Це зовсім не виключає одначе церковно-громадського контролю над самою підготовкою і вихованням кандидатів на пастирство по богословських школах, для якого контролю є багато можливостей" [1, 6]. Розв'язання господарських питань було прерогативою парафіяльних рад: старости і п'яти представників мирян, яких вибирає парафія й затверджує Єпархіальний Собор.

Таким чином, проект Статуту наділяв українську громадськість величезним впливом на церковне життя і вимагав наявності чисельних кадрів мирян, готових підключитися до церковно-організаційної праці в єпархіях. Як показала практика підготовки до Луцького церковного з'їзду та подальші події, Український Церковний Комітет був готовим до цієї праці. Зокрема, до самого Комітету як виконавчого органу з'їзду, входили представники української громадськості з Кременця, Дубна, Здолбунова, Рівного, Костополя, Луцька, Горохова, Володимира, Ковеля, Любомля, Берестя, Камінь-Каширського, Дорогичина, Острога, Холмщини та Підляшшя, — в загальному числі 36 чоловік з усіх православних українських земель Польщі [3, 182]. Ще раніше, 26 вересня 1926 р., на Рівненському з'їзді культурно-освітніх організацій було прийняте рішення, згідно з яким у тих повітах, де немає легалізованих церковних братств, потрібно утворити Повітові Церковні Комітети, як церковну секцію відповідної Просвіти [6, 9]. Саме така готовність повітів приступити до організації єпархіального життя турбувала не лише митрополію, але й польську владу. Розгалужена організаційна мережа культурно-освітніх українських закладів, націлених на реформування синодально-консисторного устрою, робила реалізацію проекту цілком здійсненною реальністю. Але в існуючих умовах церковна влада не збиралася брати до уваги розроблену програму реформ. Виступивши в церковній пресі з критикою проекту й відкидаючи обвинувачення, вона сама перейшла в наступ: "Проект Статуту комітету є проект збурення церковної організації, до чого не додумалися большеви-

ки... Цивільна організація мирян, яка розпоряджається духовенством, його обирає, переносить і звільняє, призначає єпископів без жадних ознак влади, єпископів — як лише фахівців у справах канонічних і догматичних, — ніякого відношення не тільки до Соборної, але і до Церкви взагалі не має, а є лише блюзнірством і підробленням під Церкву" [5, 60].

Отже, вироблення "Проекту основного Статуту Православної Церкви в Польщі" мало велике значення. Воно дало змогу сформулювати вимоги українських церковно-громадських кіл щодо реформування бюрократичного синодально-консисторного ладу Православної Церкви в Польщі. Українці Волині показали свою солідарність із земляками в радянській Україні в питаннях демократизації церковного життя. Разом з тим було підтверджено невирішеність питання канонічної децентралізації та соборноправності в контексті Вселенського православ'я. Глибинність проблеми відновлення соборноправності на Волині була реалізована намаганнями Українського Церковного Комітету вплинути на політику Варшавської Митрополії, яка відкинувши розроблену програму реформ в цілому, була змушена піти на поступки українцям, частково підключивши їх до церковного життя.

Література та джерела:

1. *Власовський І.* До питання про виборне духовенство // За соборність. — 1932. — № 4. — С. 1-7.
2. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. — т. 4, ч. 2. — К.: Либідь, 1998. — 400 с.
3. Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 9, спр. 699.
4. *Джон Вітті, мол.* Християнство і демократія у глобальному контексті // Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти. У 2 т. Т. 1. — Львів: Свічадо, 2000. — С. 40-54.
5. З приводу "Статуту православної церкви в Польщі", оголошеного українським церковним комітетом // Духовний сіяч. — 1928. — № 5. — С. 59-60.
6. Після Рівненського з'їзду // На варті. — 1926. — № 19-20. — С. 9-10.
7. *Свитич-Туберозов А. К.* Соборное и выборное начала в жизни Православной Церкви // За соборність. — 1932. — № 1. — С. 21-26.

ОПИС ФОНДІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (XIX - поч. XX ст.)

Людмила ЛЕОНОВА
Олена ПРИЩЕПА

Серед великої кількості документів державного архіву Рівненської області великий інтерес викликають документи, які розповідають про розвиток освіти. Матеріали навчальних закладів Рівного, Дубна, Острога XIX — початку XX ст. дають можливість віднайти інформацію про ставлення царського уряду до народної освіти, про потребу у відкритті нових закладів, про роль освітніх установ у культурному розвитку міст і сіл Волині, про видатних людей, які тут навчались та викладали. Наведені нижче історичні довідки та анотації до фондів навчальних закладів розкривають склад документів, які в них містяться.

ФОНДИ УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ НАРОДНОЇ ОСВІТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Рівненська гімназія Волинської губернії:

Ф. 394, 297 од. зб., 1832-1881 рр. Описи, каталог. Укр., рос., пол. мова

Відкрита в Рівному 24 липня 1839 р. Функціонувала як середній навчальний заклад у відповідності до Положення про гімназії від 1828 р. На кошти власника міста князя Ф. Любомирського для її потреб було збудоване спеціальне приміщення. До цього розташовувалася спочатку в Луцьку (1832-1834), а

згодом — у містечку Клевань Рівненського повіту (1834-1839). Підпорядковувалася Міністерству народної освіти.

До навчального закладу зараховувалися діти чоловічої статі віком від 10 років, які успішно склали екзамени за курс міських початкових училищ. Кількість учнів коливалась у межах 300-400 чоловік. Утримувалася за рахунок коштів, які виділялися державною скарбницею, та від збору плати за навчання. Основний курс навчання був розрахований на 6 років. Освіту здобували переважно діти дворян і чиновників. Слугувала підготовчим закладом для вступу до університетів царської Росії. Навчальний заклад мав бібліотеку (нараховувала 4850 томів книг. 2110 назв), основу якої склала книжкова збірка розформованого в 1835 р. Крем'янецького ліцею. Викладачі гімназії долучалися до наукової діяльності, готуючи до видання історичні праці, підручники тощо. Протягом 1844-1845 рр. тут викладали історію М. Костомаров, П. Куліш. Дирекція гімназії інспектувала приватний жіночий пансіон та парафіяльне училище. Реорганізована в реальну гімназію у 1865 р. (за положенням від 19 листопада 1864 р.).

Циркуляри Міністерства народної освіти, Київського навчального округу, ради Київського університету з навчальних та адміністративно-господарських питань (1833-1868). Циркулярні листи про призначення П. Куліша вчителем історії (1845) (оп. 1, од. зб. 73).

Розпорядження директора гімназії з навчально-виховної роботи гімназії (1845, 1850).

Журнали засідань педагогічних нарад Луцької гімназії (1832).

Історичний та статистичний опис гімназії, складений за розпорядженням Департаменту народної освіти (1863).

Звіти директора гімназії (1840, 1844, 1859), завідувача бібліотеки про стан книжкового фонду (1837), викладачів гімназії. Рапорти вчителів про стан навчальної роботи, заняття науковою діяльністю, виховну роботу з учнями (1834-1841); про знахідку кісток викопних тварин вчителем Якутовичем (1834); лікаря гімназії про інфекційні захворювання серед гімназистів (1851-1853).

Статистичні відомості про стан роботи навчальних закладів Волинської губернії, зокрема: Клеванської гімназії, парафіяльного училища і жіночого пансіону, кількість викладачів та учнів (1837-1849).

Книги обліку прийому учнів до гімназії (1832-1838, 1861). Прохання різних осіб про допуск їх до складання іспитів та звільнення від плати за навчання. Списки учнів гімназії (1844-1851). Зведені відомості про успішність, поведінку учнів (1859-1865). Відомості про успішність учня гімназії В. Короленка — майбутнього відомого письменника. Навчальні програми з різних предметів (1872-1873). Журнали обліку учнів, які пропустили заняття (1850-1853). Алфавітні списки учнів, виключених з навчальних закладів Київського навчального округу з різних причин за 1840-1843 рр. Свідоцтва про закінчення гімназії (1840-1841). Алфавітні списки чиновників і вчителів Клеванської гімназії та Клеванського парафіяльного училища (1837-1838), Рівненської гімназії (1842-1872). Формулярні списки вчителів за 1848-1857 роки. Документи про призначення та звільнення з роботи вчителів, службовців гімназії. Особові справи працівників гімназії (1863-1872).

Листування з попечителем Київського навчального округу, генерал-губернатором, земським судом, Рівненським казначейством, Волинською казенною палатою (1837), дирекцією училищ Волинської губернії (1833-1860) з навчальних та адміністративно-господарських питань; з Московським і Київським університетами та іншими навчальними закладами про укомплектування бібліотеки та книжкового магазину гімназії (1839).

Документи про розміщення гімназистів на квартирах у жителів м. Рівного (1839-1840); про звільнення учнів із гімназії (1839-1940).

Справа про розслідування випадку в костелі 16 березня 1861 р. під час панахиди по вбитих у Варшаві, поширення листів політичного змісту.

Твори учнів з російської літератури (1840-1841).

Книга реєстрації надходження книг до книжкового магазину гімназії (1838). Документи про укомплектування бібліотеки (1850-1851). Списки книг, які прислані для бібліотеки магазином Департаменту народної освіти (1851).

Журнали вхідної, вихідної кореспонденції (1850-1857).

Фінансові звіти. Касові книги (1857-1858).

Прибутково-видаткові книги книжкового магазину Клеванської гімназії (1837). Кошто-

риси на утримання гуртожитків гімназистів, проведення ремонту приміщень. Книга обліку майна гімназії (1855).

Рівненська реальна гімназія:

Ф. 570, 29 од. зб., 1841-1872 рр. Описи, каталог. Рос. мова.

Створена в 1865 р. у відповідності до положення про гімназії від 19 листопада 1865 р. на базі реорганізованої Рівненської гімназії. Була підготовчим закладом для вступу до вищих спеціальних технічних закладів. Підпорядковувалася Міністерству народної освіти та Київському навчальному округу. Утримувалася за рахунок державної скарбниці та платні за навчання.

Доступ до навчання був відкритий дітям чоловічої статі всіх станів. Кількість учнів не перевищувала 200-300 чоловік. У 1866-1871 рр. учнем навчального закладу був В. Короленко, у майбутньому відомий український і російський письменник.

Курс навчання разом із підготовчим відділенням був розрахований на 7 років. Навчальний заклад мав фізичний кабінет, природничих наук, хімічну лабораторію, бібліотеку. У гімназії були облаштовані учнівські римо-католицька каплиця і православна церква.

Реальна гімназія функціонувала до 1872 р. У відповідності до статуту від 15 травня 1872 р. реорганізована в реальне училище.

Циркуляри попечителя Київського навчального округу з навчальних, господарських питань, про складання звітів, введення стипендій для малозабезпечених учнів (1861-1870 рр.).

Таємні розпорядження й циркуляри попечителя Київського учбового округу про політичну неблагонадійність вчителів і учнів; повідомлення про осіб, яким заборонено займатися педагогічною діяльністю (1864-1870 рр.); про недопущення дворянина Добромислова до викладацької діяльності за політичну неблагонадійність (1872 р.).

Протоколи педагогічної ради гімназії (1854-1857 рр.).

Звіти про роботу гімназії (1863-1865 рр.).

Зведені відомості успішності учнів I-VII класів (1866-1872 рр.).

Особова справа директора Герасименка (1864-1867 рр.), особові справи вчителів Зборжевського (1872 р.), Черкесова (1863-1868 рр.).

Алфавітний штрафний журнал (1871-1872 рр.).

Книга реєстрації видатків грошових сум на Рівненське приходське училище (1870 р.).

Списки парафіяльних училищ, що знаходились у віданні гімназії (1847 р.).

Повідомлення дирекції гімназії департаменту народної освіти про видачу з платні вчителів приходських училищ грошей на складання пенсійного капіталу і надіслання їх у департамент, повідомлення департаменту освіти про їх отримання (1847-1871 рр.); попечителя Київського учбового округу про звільнення зі служби за зловживання наглядача Дисненського казенного єврейського училища Викдорчика (1872 р.).

Прохання вдови вчителя латинської мови Туровичева про призначення їй пенсії після смерті чоловіка й листування з цього питання.

Листування з попечителем Київського учбового округу про представлення вчителів і чиновників до нагороди; про ремонт гімназії; про продаж книжковим магазинам книг і підручників, що вийшли з використання; про аукціонні списки проданих книг (1856-1871 рр.).

Інвентарна книга бібліотеки гімназії.

Рівненське реальне училище:

Ф. 215, 1078 од. зб., 1832-1925 рр. Описи, каталог. Укр., рос., пол. мова.

Розпочало діяльність 1 липня 1872 р. згідно з циркуляром Міністерства народної освіти на базі Рівненської реальної гімназії. Функціонувало у відповідності до положення про середні навчальні заклади від 15 травня 1872 р. Підпорядковувалося Міністерству народної освіти і відносилося до Київського навчального округу. Утримувалося за рахунок коштів державної скарбниці та збору платні за навчання. Кількість учнів не перевищувала 400 чол.

Курс навчання був розрахований на 7 років (6 основних класів і 1 підготовчий). На підготовче відділення приймалися діти чоловічої статі з 8 років усіх станів та віросповідань. Фінансову підтримку малозабезпеченим надавало створене в 1883 р. товариство для допомоги бідним учням реального училища.

З 1875 р. при п'ятому і шостому класах, окрім загального, почало функціонувати комерційне відділення, а також відкрився сьомий додатковий клас з механіко-технічним та хіміко-технологічним відділеннями. На комерційному

відділенні навчання зосереджувалося на вивченні іноземних мов і комерційних наук. Закінчення відділень сьомого класу давало підготовку до практичної діяльності, пов'язаної із промисловою технікою і торгівлею.

Училище мало власну садибу та будинок, обладнані необхідним приладдям хімічну лабораторію, фізичний кабінет та кабінет природничих наук, бібліотеку.

У серпні 1915 р. у зв'язку із загрозою захоплення Рівного німецькими та австро-угорськими військами було евакуйоване до м. Ромни. Відновило діяльність через рік.

У роки Української національної революції 1917-1920 рр. будинок навчального закладу використовувався для потреб різних установ. У квітні 1919 р. у будинку училища розміщувався департамент освіти уряду Директорії, очолюваний І. Огієнком.

Припинило діяльність 30 серпня 1922 р. у зв'язку з відмовою у реєстрації польською владою та наданням будинку училища для потреб кураторіуму шкільного округу Волинського воєводства.

Циркуляри, розпорядження Міністерства народної освіти, Київського навчального округу про реорганізацію реальної гімназії в реальне училище (1872-1873); про переміщення посадових осіб (1872-1873, 1903); організацію таємного нагляду за викладачами та учнями, яких запідозрили в антидержавній діяльності (1879-1885, 1904-1908); про створення трудових дружин (1916-1917); відомості про викладачів, які закінчили духовні академії (1872); наукову діяльність викладачів середніх навчальних закладів (1861-1882); проведення вступних іспитів, зміни навчальних програм, підручників (1900); про представлення вчителів до нагород (1901); організацію екскурсій учнів (1901-1902, 1911). Секретні циркуляри, розпорядження, повідомлення попечителя Київського навчального округу про виключення різних осіб з навчальних закладів за неблагонадійність, без права вступу в інші навчальні заклади (1870-1922). Циркуляри Управління Волинського шкільного округу з навчальних питань (1921). Інструкція Міністерства народної освіти про заснування господарського комітету при училищі (1872-1875).

Історична довідка Рівненського реального училища (1920).

Положення про заснування Георгіївської стипендії (1917).

Книги розпоряджень директора (1884-1912).

Рапорти інспекторів народних училищ про позакласний нагляд за поведінкою учнів (1905, 1915); вчителів — про інвентаризацію майна навчальних кабінетів (1886); помічників класних наставників — про позакласний нагляд за учнями (1912-1914).

Петиція Генеральному комісару східних земель від представників православного населення м. Рівного, Рівненського повіту з протестом проти полонізації навчальних закладів (1919-1920).

Протоколи засідань педагогічних нарад (1864-1922), екзаменаційної комісії (1888-1921), батьківського комітету (1906-1920), господарського комітету (1886-1913), ліквідаційної комісії (1919-1925).

Заяви жителів Рівненського повіту про прийняття їх дітей в реальне училище (1909). Прохання різних осіб про допуск їхніх дітей до складання вступних іспитів (1876-1922), вчителів — про отримання учительського звання (1892-1915). Відомості вступних екзаменів в училище (1895-1922); успішність учнів I-VI класів (1872-1922); розподіл навчальних годин між викладачами училища (1879-1908). Навчальні програми з різних предметів.

Повідомлення про учнів, які закінчили повний курс навчання в училищі (1875-1922); про учнів, які вибули із навчальних закладів Російської імперії (1872-1892, 1915). Біографічні відомості, характеристики на учнів реального училища. Списки учнів Степанського парафіяльного училища, Грушвицького народного училища (1892). Класні журнали. Списки чиновників, викладачів училища (1876-1892); учителів, представлених до нагород (1892-1894); опікунів і батьків учнів училища (1913-1914). Особові справи учителів училища.

Листування директора училища з попечителем Київського навчального округу, Волинським губернатором про допуск учнів до екзаменів у підготовчий клас училища, про заборону приймати на викладацьку роботу неблагонадійних вчителів, політичну благонадійність викладачів і учнів, про придбання книг та періодичної преси для учнівської бібліотеки; організацію при училищі інтернату; з Акаде-

мією мистецтв — про виготовлення мармурової дошки в честь перебування імператора Олександра III і його сім'ї в училищі (1890-1891); з різними установами з навчальних, фінансово-господарських питань. Історична замітка "Римо-католицький костел при Рівненському реальному училищі у зв'язку з польським питанням у Південно-Західному краї" (1922).

Акти приймання-передавання майна директором училища (1903, 1911); перевірок наявності майна після евакуації у м. Ромни (1916-1917).

Плани присадибної ділянки реального училища (1902, 1908). Річні звіти роботи училища (1872-1909). Фінансові звіти. Головні, касові книги.

Журнали реєстрації вхідної, вихідної та секретної кореспонденції. Інвентарні книги реєстрації літератури з різних предметів. Перелік книг, систематичний каталог учнівської бібліотеки училища.

Кошториси на проведення ремонтних робіт приміщень. Описи майна училища (1890-1919).

Жіночі гімназії:

2 фонди, 2 од. зб., 1912 р., 1917 р. Описи, каталог.

Жіночі гімназії були середніми навчальними закладами, створеними на основі Положення про жіночі гімназії від 24 травня 1870 р., із семирічним терміном навчання. Підпорядковувались Міністерству народної освіти, Київському навчальному округу та безпосередньо Дирекції народних училищ Волинської губернії. Ліквідовані в 1919 р. радянською владою.

Дубенська жіноча гімназія створена на базі відкритого в м. Дубно дворянкою М. Сапожніковою приватного жіночого навчального закладу I розряду. Курс навчання був розрахований на 4 роки (у підготовчому та трьох основних класах). Для потреб навчального закладу був виділений власницею м. Дубно, графинею Є. Шуваловою, окремий будинок. У 1908 р. отриманий дозвіл попечителя Київського навчального округу на його реорганізацію в міську жіночу шестикласну прогімназію з правами державних гімназій. Фінансування здійснювалося з міського бюджету. У 1911 р. реорганізована в Дубенську міську жіночу гімназію. Видатки на утримання покривалися за рахунок платні за навчання, коштів міського бюджету та державної скарбниці, а також свічкового і коробкового зборів з євреїв. Займала пристосоване приміщення, яке не відповідало належним умовам, передане в безкоштовне користування терміном на 12 років графинею Є. Шуваловою.

Заява жителя с. Гоща Лернера Г. І. про прийняття його доньки в II-й клас Острозької жіночої гімназії.

Пояснювальна записка вчительки історії Дубенської жіночої гімназії про те, що вона не перебуває на іншій викладацькій роботі.

Дубенська міська жіноча гімназія:
Ф. 647, 1 од. зб., 1912 р. Рос. мова.

Острозька міська жіноча гімназія:
Ф. 645, 1 од. зб., 1917 р. Рос. Мова.

Рівненська жіноча гімназія:

Ф. 568, 413 од. зб., 1863-1865, 1900-1922 рр. Опис, каталог. Рос. мова.

Розпочала діяльність 6 грудня 1900 р. завдяки клопотанням міського голови О. Буховича та барона Ф. Штейнгеля. У роки першої світової війни жіноча гімназія евакуювалась у Росію, і в її приміщенні перебували військові польові лазарети. У 20-30-і роки в приміщенні жіночої гімназії діяла польська державна гімназія ім. Т. Костюшка.

Циркуляри, розпорядження попечителя Київського навчального округу про проведення ювілейних днів смерті М. Гоголя і В. Жуковського (1902 р.); надання відомостей про участь у революційних виступах учениць (1905-1906 рр.); з навчальних, організаційно-господарських та фінансових питань (1903-1916 р.).

Циркуляри міністра народної освіти про впорядкування шкільного життя (1905-1906 рр.). Постанови Рівненської міської думи про передачу приміщення гімназії у підпорядкування Міністерства народної освіти (1908-1911 рр.).

Статут товариства допомоги бідним ученицям Рівненської жіночої гімназії (1916 р.).

Книги розпоряджень директора гімназії (1900-1907 рр.). Рапорти: начальника гімназії Волинському губернатору про стан гімназії (1908-1909 рр.); класних наглядачів про позакласний нагляд за ученицями (1911-1913 рр.).

Звіти про стан і роботу гімназії (1900-1916 рр.).

Протоколи засідань педагогічної ради (1905-1920 рр.), батьківського комітету (1911-1913 рр.), батьківських зборів (1905-1906 рр.), вступних іспитів у I-VII класах (1915-1919 рр.), засідань екзаменаційної комісії (1904-1914 рр.).

Прохання різних осіб про зарахування до гімназії (1900-1922 рр.). Клопотання батьків про звільнення їхніх дітей від платні за навчання (1905-1913 рр.), проведення вступних іспитів (1909 р.), збір пожертвувань ученицям-донькам поранених солдат та їхнім сім'ям (1915 р.). Загальні відомості успішності учнів (1913-1922 рр.); окремі відомості успішності учнів з російської, німецької, французької мови, історії, закону Божого, математики та інших предметів (1901-1916 рр.). Письмові екзаменаційні роботи з російської мови учениць VII класу (1914 р.). Класні журнали учениць гімназії I-VII класів (1900-1916 рр.). Навчальні програми (1911-1918 рр.). Списки учениць (1904-1913 рр.), осіб, які отримали атестати і свідоцтва про закінчення VII класу за 1913-1914 навчальний рік, викладачів (1915-1916 рр.), службовців гімназії (1918-1919 рр.), членів батьківського комітету. Свідоцтва викладачів та учениць (1916 р.). Особові справи працівників гімназії (1900-1920 рр.). Заяви викладачів гімназії про місцеперебування їх під час відпусток. Листування директорів навчальних закладів м. Рівне з попечителем Київського навчального округу про забезпечення підручниками і посібниками (1863-1865 рр.); дирекції Рівненської жіночої гімназії з Київським навчальним округом (1900-1916 рр.), волинським губернатором (1908-1909 рр.), Рівненською міською управою (1916 р.) з навчальних і господарських питань роботи гімназії. Розклад лекцій на 1918-1919 навчальні роки.

Фінансові звіти (1902-1918 рр.).

Кошториси господарських витрат.

Рівненська чоловіча гімназія:

Ф. 569, 1 од. зб., 1916 р. Опис, каталог. Рос. мова.

Рівненська чоловіча гімназія була відкрита у другій половині 1914 р. за ініціативи Рівненської міської управи. З серпня 1915 року по серпень 1916 року майно гімназії було евакуйоване до станиці Каменська Донської області, а учні залишались у Рівному. Після повернення до Рівного нараховувала один підготовчий і п'ять основних класів.

Листування з попечителем Київського навчального округу, з Донською казенною палатою, з Рівненською міською управою про реевакуацію Рівненської чоловічої гімназії зі станиці Каменської Донської губернії до м. Рівне.

Дубенська чоловіча гімназія:

Ф. 646, 1 од. зб., 1916 р. Опис, каталог. Рос. мова.

Дубенська міська чоловіча гімназія створена на базі Дубенського міського навчального закладу I розряду, зрівняного в правах з державними гімназіями, який був відкритий 1 вересня 1907 р. на приватні пожертви жителів м. Дубно та асигнування з міської скарбниці.

З 1 вересня 1909 р. за клопотанням Дубенського міського спрощеного громадського управління та спеціально створеного комітету для заснування чоловічої гімназії дозволено його функціонування як міської чоловічої гімназії з правами державних гімназій. Функціонувала за положенням про чоловічі гімназії від 19 листопада 1864 р.

Видатки на утримання орендованого приміщення для гімназії та її бібліотеки, закупівлю обладнання, меблів, навчальних посібників покривалися з бюджету міського управління та за рахунок платні за навчання.

У 1911 р. тут навчалося 165 учнів.

У зв'язку із неможливістю належного фінансування за рахунок міста, на прохання міської влади з 1914 р. утримувалася державною скарбницею.

У серпні 1915 р. у зв'язку з подіями Першої світової війни Дубенська чоловіча гімназія була евакуйована у м. Вовчанськ Харківської губернії.

Свідоцтво про складання іспитів у Дубенську чоловічу гімназію діловода 173-ї етапної роти 21-го етапного батальйону, військового чиновника М. С. Левицького.

Острозька чоловіча гімназія:

Ф. 555, 2 од. зб., 1908-1911 рр. Опис, каталог. Рос. мова.

Острозька чоловіча гімназія функціонувала на базі відкритої у 1868 р. чоловічої прогімназії. Спочатку мала 4 класи, з 1 липня 1874 р. – 6

класів. З 1 липня 1897 р. реорганізована у повну гімназію. Курс навчання складався з підготовчого й 8-ми основних класів. Підпорядковувалася Міністерству народної освіти.

Гімназія розміщувалася в державному триповерховому будинку: на першому й другому поверхах знаходились класні кімнати й церква, на третьому — пансіон для проживання гімназистів. За соціальним складом більшість учнів складали діти привілейованих станів — дворян, чиновників, представників духовенства, але тут навчались і діти міщан та селян. Утримувалася за рахунок державної скарбниці та збору платні за навчання.

На 1 січня 1909 р. тут навчалося 394 учні, в 1912 р. — 369 учнів.

Звіт про роботу Острозької гімназії (1908).

Відомості про особовий склад викладачів Острозької гімназії.

Особова справа учня Острозької гімназії Білявського Сигізмунда (1911).

Степанська парафіяльна школа:

Ф. 290, 1 од. зб., 1823-1827 рр. Описи, каталог. Рос. мова.

Парафіяльні школи — початкові школи при церковних парафіях. За статутом 1804 р. функціонували як однокласні, а за статутом 1828 р. з'явились і двокласні. В однокласних навчання тривало 2-3 роки, у двокласних — 4-5 років. У 1817—1824 роках всі навчальні заклади, передбачені реформою 1803-1804 рр. (у великих містах — університети, в губернських — гімназії, в повітових — повітові училища, в селах — парафіяльні училища), підпорядковувалась міністерству духовних справ і народної освіти, з 1824 року — відділу Віленського університету та департаменту народної освіти Міністерства народної освіти.

Як зазначено в статуті парафіяльних шкіл, що міститься у фонді Степанської парафіяльної школи, у кожному місті, де є костел, повинні були бути і парафіяльні школи, у які приймались діти старші 7 років, незалежно від статі та стану. Навчання проходило протягом 6 холодних місяців, щоб діти могли допомагати батькам у сільськогосподарських роботах. Тому період навчання в однокласному училищі розтягувався на декілька років. У школі викладали: історію катехізису, читання, письмо, російську географію, початкову арифметику, відомості про господарство та городництво, малювання. Мовою викладання була польська.

Степанська парафіяльна школа, як і всі навчальні заклади, що входили до Віленського навчального округу (в 1803 році затверджено 6 навчальних округів) знаходилась під опікою Т. Чацького — візитатора навчальних закладів Волинської губернії. Нагляд за школою також здійснював ректор Межиріцької гімназійної школи, а з 1825 року — ректор Клеванської повітової школи.

На Волині до 1832 року подібні школи утримувались поляками для навчання простого люду. Підпорядковувались Віленському навчальному округу і перебували під опікою Т. Чацького. Після польського повстання 1831 р. були закриті. Поновлені в 60-х роках XIX ст. як народні школи з російською мовою викладання. Функціонували на кошти, отримані внаслідок застосування штрафних санкцій до учасників польського повстання.

За статутом 1864 року стали одними з початкових народних шкіл. За статутами 1884 і 1896 років дістали нові правила і назву — церковно-парафіяльних.

Вказівки попечителя Віленського навчального округу, дирекції шкіл Волинської губернії, ректора Межиріцької гімназійної школи та наглядача Клеванської повітової школи, статут парафіяльних шкіл.

Квасилівське двокласне сільське училище в с. Квасилів Здолбунівського повіту:

Ф. 13, 26 од. зб., 1889-1915 рр. Описи, каталог. Рос. мова.

У 1889—1892 рр. діяло як Квасилівське чеське народне училище. З його 68 учнів — чехами були 41. Після 1890 р. у поселеннях іноземців запроваджувалася російська система місцевого управління, і їхні школи підпорядковувались Київському навчальному округу (з обов'язковим викладанням російською мовою). З вересня 1892 р. отримала назву "Квасилівське народне училище", з 1893 року — "Квасилівське однокласне народне училище". Існувало на підставі інструкції для двокласних та однокласних училищ, затвердженої Міністерством народної освіти 4 липня 1873 року. Курс навчання в такому закладі був розрахований на 3 роки. До 1902 ро-

ку підпорядковувалось інспектору початкових училищ 6-го району Волинської губернії, з 1902 – належало до 3-го району Волинської губернії. З вересня 1905 року реорганізовано в Квасилівське двокласне сільське училище. Утримувалось на державні кошти, грошові внески селян на народні училища та земські збори. Училищу належав 1 будинок на 7 кімнат та 600 кв. сажнів землі під садом. Найбільша кількість учнів зареєстрована в 1910 році (до 118 чол.).

Циркуляр інспектора народних училищ Волинської губернії про правила для однокласних училищ, про розподіл занять (1889 р.).

Інструкції по правила прийому дітей в початкові училища, про проведення перепису початкових шкіл в Росії та листування з інспектором народних училищ III-го району Волинської губернії з організаційних, фінансових, господарських питань (1909-1910 рр.).

Річні звіти Квасилівського однокласного училища про кількість вчителів та учнів, про надходження та видатки грошових сум (1893 р., 1895 р., 1901 р., 1905 р., 1906 р., 1909 р., 1910 р.); чеського училища – про кількість вчителів та учнів, про надходження і видатки грошових сум за 1890 р.

Списки учнів, які екзаменувались у 1898 р., 1909-1910 р. Відомості успішності учнів (1906-1910 рр., 1914-1915 рр.). Списки книг та посібників, рекомендованих для придбання бібліотекою Квасилівського училища (1913-1915 рр.).

Листування з попечителем Київського навчального округу про пільги для військовослужбовців, про правила надання допомоги сім'ям, які постраждали внаслідок війни, вчителям початкових училищ, про заходи боротьби з віспою, холерою (1915 р.); з інспектором народних училищ Волинської губернії з організаційних, господарських та фінансових питань (1890 р., 1908 р., 1909 р.), з питань викладання чеської мови, проведення іспитів, про пільги для учнів вищих та середніх шкіл на проїзд залізницею (1892 р.), з питань випускних іспитів (1895 р.), про правила вступних іспитів до учительських семінарій, про порядок проведення іспитів в училищі (1914 р.).

ПОДОРОЖ М. І. КОСТОМАРОВА МІСЦЯМИ БИТВИ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ

Юрій ЛОТОЦЬКИЙ

Вивчення пам'яток на території поля битви під Берестечком, переважно на рівні первісного обстеження і краєзнавства, розпочалося ще в середині XIX ст. Серед перших дослідників був Микола Іванович Костомаров (1817-1885).

З 1846 р. М. Костомаров – ад'ютант, професор історії Київського університету. Як член Київської археографічної комісії і один із засновників таємного Кирило-Мефодіївського товариства, спілкуючись із Т. Г. Шевченком, М. Костомаров, безсумнівно, розповідав поетові про пам'ятні місця Визвольної війни, сприяв подорожі Кобзаря по Волині восени 1846 р., його відвідинам поля битви під Берестечком.

Працюючи вчителем рівненської гімназії (1844-1845), майбутній історик здійснив декілька подорожей по визначних місцях Волині. На великодні свята 1845 р. М. Костомаров разом з колегою по гімназії відвідав Берестечко і його околиці.

У своїх спогадах "Старожитності Волині" або "З прожитих на Волині днів" він пише: "З Кременця ми відправилися в Берестечко, куди і прибули на другий день рано-вранці.

Місцевість знаменитої битви Хмельницького була мені досить відомою з письмових джерел, і я з особливою ретельністю старався перевірити мої про неї передбачення, намагався відшукати сліди давно минулих подій, про які тільки читав, писав і думав.

Берестечко лежить на рівнині вздовж річки Стир – ріки надзвичайно звивистої; до неї

впадає, версти за чотири не доїжджаючи містечка, болотиста річка Пляшева (Пляшівка — *Л. Г.*), відома загибеллю козацького війська, якого множество потопилося при безладному переході через неї під час нещасної втечі з табору. Наближаючись до містечка і переїхавши вже через Пляшеву, я наштовхнувся на стару лінію окопів у вигляді півмісяця і зрозумів, що це сліди колишнього польського табору, зробленого тоді, коли поляки перейшли з правої сторони Стиру на ліву. Вправо від дороги змієвся звивистий Стир, наліво — очі впиралися в густий високий ліс.

Прибувши в містечко, ми зупинилися в єврейській корчмі. Я вийняв з портфеля свої папери і почав міркувати з товаришем про Хмельницького. Потім покликав іудея і просив його, чи не можна знайти мені старих людей, які знають добре поле і розмаїті ознаки на нім. Іудей подивився на мене підозріло і щез. Я продовжував свою розмову з товаришем, поки з плином десь з півгодини не увійшов до нас в кімнату пан в мундирному сюртуці з червоним комірцем, при шпазі. Він зажадав від нас паспорти і побачивши з них, хто ми такі, ласкаво сказав: "Вам, панове, хочеться оглянути поле битви, що проходила між козаками і поляками; я можу доставити все, що вам потрібно, і найпокірніше прошу перебратися до мене в дім, у мене вам буде спокійніше і зручніше.

Разом з ним об'їжджали поле і всі околиці Берестечка та через його посередництво робили розпитування і вели бесіди з народом. Поїхавши знову на поле, де була битва, я побачив ясно на одній стороні ближче до лісу невелике підвищення, де стояв кримський хан, а праворуч від нього, через дорогу, ближче до Стиру — сліди круглуватих окопів, де був козацький табір, закріплений після відходу Хмельницького за ханом. Тут я знайшов і острів на Стиру (Пляшівці — *Л. Г.*), той самий, де, за відомостями Пасторія, захищалися триста хоробрих козаків, що не бажали здатися ворогам і мужньо загинули в упертій битві. Цей острів весь поріс великим лісом, праворуч від нього при впадінні ріки Пляшевої було місце фатального переходу козаків через річку — переходу, в якому потопилося безліч козацького війська. Що ця подія проходила саме в цьому місці, я зробив висновок на основі зібраних відомостей, що до сих пір в згаданому місці на дні ріки відшукуються обломки сідел, зброї, стремен і перетлілі шматки попон. Все це, як відомо, кидали козаки у воду, щоб влаштувати греблю для свого переходу" [1].

Уже на схилі літ М. Костомаров продиктував свою власну автобіографію дружині Аліні Леонтіївні, у якій містяться відомості про Волинь, зокрема його подорож у 1845 р. у Почаїв, Кременець, Вишнівець і Берестечко [2].

"В четвер на святу неділю відбув я в дорогу на Берестечко", — сповіщав М. Костомаров у листі до літератора і етнографа К. М. Сементовського. Мандрівники вирушили з Кременця на Козин, де оглянули руїни старого замку.

"Виїхавши вранці (з Козина), через півгодини побачив я широку, розлогу рівнину, а в далині виднілось Берестечко. За десять верст перед ним ми переїхали в селі Острові річку Пляшівку і виїхали на поле. Ліворуч з південної сторони дорогу зупинив темний довгий ліс, що служив колись заслоном правому крилу поляків; праворуч горизонт закінчувався схилом рівнини до річки Пляшівки. Довго ідучи полями, не зустрічав я ні кургану, ні насипу, все було гладеньким, наче землі торкався лише плуг, все було таким спокійним, наче завжди так мирно паслись тут корови. Ми проїхали вже досить простору; вже під сонцем, що виглянуло із-за хмар, ближчала швидка Стир — не було ніяких ознак — я почав думати, що ми заїхали не на те поле, що битва відбулася не з цього боку.

Як ось біля самої дороги майнув насип, а від нього потягся праворуч вал, до того розсунений, що його можна було прийняти за недавню канаву для огорожі хліба від худоби, коли б звивиста фігура його та столітня груша, що виросла на схилі, не свідчили, що це окоп, в якому стояв король: я побіг оглядати і знайшов за ним ще кілька окопів і шанців".

Зупинившись у Берестечку, мандрівник оглядав околиці, розпитував місцевих жителів, записував їх перекази і пісні: "Я був на полі чотири і, на жаль, три рази мочив нас дощ, а на четвертий було сухо, і я досить все оглянув" [3].

У листі автор накреслив схематичний план місцевості між Островом та Берестечком, де помічено: "Містечко" (на лівому березі річки Стир — Берестечко), "Дорога" (уздовж шляху між Островом і Берестечком), "Стир", "Пляшева" (упродовж річок), "болото" (правий берег Пляшівки навпроти Острова), "козаки" (упродовж лівого берега Пляшівки), "татари"

(ліворуч шляху). Також позначено: королівський стан і центр армії, ліве крило поляків, праве крило, редут, інший польський редут, батарея, з якої обстріляли хана, місце кримського шатра, редут Б. Хмельницького, острівок "Волиця", острівок "Гайок", місце переправи.

У даному плані місцевості є деякі помилки, адже з плином часу точно встановити місце битви М. Костомаров не міг. Земля згладила її сліди і поховала кості загиблих.

Література та джерела:

1. *М. Костомаров.* Старожитності Волині. – Броди, 1999. – С. 12, 28.

2. Шевченко і Ровенщина. – Рівне, 1988. – С. 7.

3. Тези IV наукової конференції "Берестецька битва в історії України". 1993 р. – С. 51.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Ярослава МАРТИНЮК

Незважаючи на недостатність наукової літератури, яка б висвітлювала питання організації та діяльності органів самоуправління на території нашого краю, джерельна база дає змогу досить повно дослідити особливості функціонування у міжвоєнний період на Волині інституту самоврядування.

Окрему групу важливих джерел юридичного характеру складають численні законодавчі акти, директиви і розпорядження уряду Другої Речіпосполитої, котрі можуть були використані з метою дослідження процесу становлення інституту самоврядування, а також вивчення його організаційної структури, засад, форм і методів діяльності. Вміщено їх у таких збірниках польських законів та розпоряджень місцевої державної адміністрації, як "Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich", "Dziennik Urzędowy Województwa Wołyńskiego", "Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej".

Процес законодавчого становлення територіального та міського самоврядування на Волині був досить складним, повільним і відбувався паралельно з процесом розбудови молодої польської держави з ініціативи та під строгим наглядом владних структур. Кожен крок уряду в напрямі формування самоврядних інституцій фіксувався відповідним законодавчим актом. Насамперед це помітно при вивченні конституцій, прийнятих на різних етапах існування Другої Речіпосполитої – 17 березня 1921 р. [8] і 23 квітня 1935 р. [7]. Їх всебічний аналіз дає цілісне уявлення про місце, роль та значення самоврядування в масштабах всієї держави, обсяг його діяльності та компетенцію окремих одиниць, а порівняльна характеристика обох конституцій підтверджує висновки про зростаючу тенденцію, що виявилась у процесі розвитку польської правової системи – посилення контролю над самоуправами зі сторони адміністрації та обмеження їх самостійності.

Вже на початковому етапі створення на території Волинського воєводства самоуправ стає помітною їх специфічність і відмінність від органів самоврядування інших регіонів країни, що було зумовлено політичними, економічними та національними особливостями краю. У першу чергу це підкреслюють розпорядження Комісара Східних земель "Про гмінне самоврядування" (26.09.1919 р.) [4], "Про тимчасовий міський устрій" (14.08.1919 р.) [2] і "Про повітове самоврядування" (10.06.1920 р.) [3]. Саме ці документи встановлювали засади міського і територіального самоуправління на Волині. У них визначались правила членства в самоуправах, юридичні права самоврядних інституцій, територіальні рамки та порядок їх зміни. Окрім цього, встановлювався порядок проведення засідань самоуправ та прийняття чи затвердження на них різного роду ухвал і рішень.

При вивченні окремих розділів розпоряджень, де дається перелік численних обов'язків та завдань, поставлених перед ними державною адміністрацією, стає зрозумілим, яку знач-

ну роль покликане було відіграти самоврядування в різних сферах життя регіону.

У згадуваних вище документах також знайшли своє відображення організаційна структура органів самоуправління різного рівня, розподіл функцій та обов'язків між ними, визначались особи, котрим законодавством Другої Речіпосполитої було доручено керувати роботою самоуправ, окреслювалась компетенція їх окремих працівників. Поряд з цим, значне місце відведено роз'ясненню того, яким чином здійснюватиметься взаємодія між органами державної адміністрації і самоврядними структурами, а також визначались установи, покликані виконувати урядовий контроль за діяльністю цих структур, і його межі.

Із відповідних розпоряджень, тимчасових статутів, циркулярів та наказів польської влади, вміщених у згадуваних вище збірниках, дізнаємось також про те, яким чином і коли на Волині проводились вибори до органів міського і територіального самоврядування. Ці юридичні документи яскраво відображають поступові зміни у процедурі, правилах, формах проведення виборів до самоуправ. Вони дають можливість досліднику зробити детальний аналіз виборчого законодавства Польщі.

Необхідну інформацію про джерела фінансування органів самоуправління, а також про різні форми його діяльності: інвестиційної, підприємницької, будівельної, освітньої, доброчинної та засади податкової політики надають законодавчі акти Другої Речіпосполитої: "Закон про утримання і будівництво громадських доріг" від 10 грудня 1920 р. [5], закони "Про створення і утримання загальних шкіл" і "Про будівництво громадських початкових шкіл" від 17 лютого 1922 р. [6], "Закон про рільничі школи" від 9 липня 1920 р. [10], "Основний санітарний закон" від 19 липня 1919 р. [1], а також закони про промисловий, ґрунтовий, прибутковий та інші податки, що стягувались на користь самоуправ, прийняті в 1920– 1923 рр. [11] і т. п. Особливу увагу приділено закону "Про часткову зміну устрою територіального самоврядування", ухваленому польським сеймом 23 березня 1933 р. [9].

Висвітленню проблеми сприяє глибокий аналіз численних розпоряджень, декретів, директив, інструкцій, циркулярів, наказів, які стосувались окремих сторін діяльності самоврядних установ та інституцій і були видані керівниками державної адміністрації на регіональному рівні – Генеральним комісаром Східних земель, пізніше – волинським воєводою, начальниками окремих відділів воєводського управління, повітовими старостами, а також загальнодержавними міністерствами і відомствами. Всі перелічені вище документи також вміщено в згадуваних збірниках законодавчих актів.

Окрему групу джерел складають опубліковані матеріали й довідкові видання. Використання статистичних збірників, звітів Волинського воєводського управління про результати проведених виборів до органів самоуправління всіх рівнів [13], щорічних бюлетенів самоврядування дає змогу не тільки зібрати та систематизувати цікавий статистичний матеріал, який уперше залучено до наукового обігу, але також допомагає через використання різноманітних цифрових даних відобразити цілісну картину діяльності самоврядних установ протягом усього періоду їх існування на Волині. Серед таких видань привертають увагу інформаційні збірники про стан і перспективи розвитку сільського господарства, промисловості, будівництва, засобів зв'язку, торгівлі, освіти, медицини окремих повітів воєводства [12]. Укладались вони повітовими союзами самоуправління на основі ретельно зібраних даних і висвітлюють усі сторони їх роботи.

Основний масив цих джерел зберігається у фондах Державного архіву Волинської області (ДАВО). Зокрема, в роботі використано документи фонду Волинського воєводського управління (ф. 46). У дев'яти описах цього фонду знаходиться 20696 справ, у тому числі в кожному із них близько тисячі безпосередньо стосуються теми дослідження. Це документи відділу самоврядування, створеного при воєводському управлінні з часу його організації в 1921 р.

Серед низки матеріалів цього фонду особливе місце займають протоколи засідань самоуправ: магістратів, міських рад та громадсько-господарчих комітетів, повітових сеймиків та їх виконавчих відділів, а також протоколи з'їздів керівників самоуправ усіх рівнів, наприклад, з'їздів старост як начальників виконавчих відділів повітових сеймиків. Цінну інформацію містять також протоколи засідань воєводських комісій, де підсумовувались результати проведених перевірок роботи самоврядних інституцій. Вони в повному обсязі відображають усі

сторони діяльності органів самоврядування, ілюструють весь широкий спектр їх роботи.

Картину доповнюють щорічні обов'язкові звіти повітових союзів самоуправління Волинського воєводства про свою діяльність. Наявні в них детальна інформація та цифровий матеріал, ретельно зібраний працівниками органів самоврядування, дають змогу не лише висвітлити масштаби їх праці, але й відтворюють усі напрями, форми та методи роботи самоуправ і дають змогу уявити, яким чином самоврядуванню вдавалось виконувати широке коло обов'язків, покладених на нього законодавством.

Багато документів повною мірою відображають особливості взаємовідносин, які склалися між органами самоврядування та державною адміністрацією Другої Речіпосполитої. Це різного роду циркуляри та інструкції тих владних структур, до компетенції яких належало здійснення контролю за діяльністю самоуправ — повітових староств, воєводського управління та міністерства внутрішніх справ Польщі. Вони висвітлюють засоби, за допомогою яких здійснювався строгий нагляд за функціонуванням інституту самоврядування, а також характеризують ступінь і межі контролю.

Насамперед — це розпорядження, котрі стосувались порядку проведення виборів до органів самоврядування всіх рівнів; а також рішення наглядової влади про затвердження чи відхилення ухвал самоуправ щодо скасування і встановлення ними нових податків чи опрацювання проектів річних бюджетів, призначення нових посад і норм заробітної плати для працівників самоуправ.

Висвітленню цієї проблеми сприяло вивчення рапортів воєводських інспекторів про перевірку роботи повітових союзів самоврядування та звітів про здійснювані ними регулярні ревізії фінансів та документації самоуправ. Результати цих перевірок яскраво відображають недоліки та прорахунки, допущені самоуправами на різних ділянках їх роботи, а також нелегкі умови, в яких доводилось вирішувати широке коло поставлених перед ними завдань.

Систему фінансування органів самоврядування та основні напрями їх господарської діяльності характеризує окрема група документів. Серед них слід виділити бюджети гмінних, повітових та міських одиниць самоуправління і звіти про їх виконання, в тому числі фінансові звіти магістратів, гмінних управ, повітових сеймиків та ін. Підприємницька та інвестиційна праця самоуправ також знайшла своє відображення в архівних документах: звітах комунальних ощадних кас про кредитування різнобічної роботи самоврядування; листуванні його інституцій з урядовими структурами, наприклад, з воєводським управлінням та польськими міністерствами щодо будівництва доріг і мостів, спорудження нових шкіл, лікарень і т. п. У цих документах містяться статистичні дані про кількість промислових підприємств, які належали органам територіального та міського самоуправління, про розміри необхідних на їх утримання витрат і масштаби отримуваних самоуправами прибутків.

Певний інтерес для дослідника становлять анкетні дані окремих членів гмінних управлінь. Трапляються скарги селян на дії працівників самоврядування — війтів і солтисів. Відомості про форми, методи і масштаби доброчинної діяльності самоуправ отримано при аналізі заяв інвалідів війни, безробітних, незаможних мешканців гмін про надання їм матеріальної допомоги, про видачу позик на будівництво житлових будинків. Висвітленню цієї проблеми сприяло також використання статистичних даних про кількість безпритульних дітей у воєводстві, їх пенсійне забезпечення та про опікунські заклади.

Вивченню особливостей функціонування інституту самоврядування на території краю сприяють матеріали фондів повітових управлінь і староств Волинського воєводства (ф. 36 — Луцьке повітове староство, ф. 246 — Володимирське повітове староство, ф. 182 — Горохівське повітове староство, ф. 178 — Ковельське повітове староство, ф. 183 — Любомльське повітове староство). У цих фондах зберігаються документи різнопланового характеру: тижневі ситуаційні звіти повітових староств та гмінних управлінь, звіти повітових староств про результати проведення виборів до гмінних рад, списки солтисів і службовців гмін того чи іншого повіту, інструкції староств про створення гмінних бюджетів, розпорядження міністерства внутрішніх справ про організацію повітового самоврядування, бюджети окремих гмін, звіти про їх виконання, відомості про вибори до їх самоуправ.

Цінним доповненням для висвітлення специфіки діяльності саме міського самоврядування на Волині слугують документи фондів магістратів окремих міст воєводства (ф. 158 —

Луцьке міське управління). Тут знаходяться книги протоколів міських самоуправ: громадсько-господарчих комітетів, рад міських гмін, магістратів; звіти про їх діяльність і роботу окремих відділів, а також ухвали і постанови вищезгаданих самоврядних інституцій, які дають можливість проаналізувати обсяг виконуваних ними завдань, розподіл функцій і обов'язків, охарактеризувати особливості їх взаємовідносин із органами державної адміністрації.

Тут зберігається листування з воєводським управлінням, повітовими староствами про перепис і паспортизацію, про організацію і стан благоустрою міст. Списки їх працівників яскраво ілюструють національний, професійний, віковий та освітній склад міських самоуправ, який для волинських міст був досить показовим. Організаційну структуру, межі й обсяги роботи самоврядних інституцій відображено в їх статутах, які є цінним джерелом інформації, а дані про фінансово-економічне становище міст та підприємницьку діяльність міських самоуправ в широкому обсязі можливо отримати з їх бюджетів та щорічних звітів про виконання останніх.

З цією ж метою можуть бути використані цифрові дані, вміщені у звітах про кількість населення, облік безробітних та стан промисловості, сільського господарства і міського будівництва, статистичних звітах поліклінік і лікарень.

Це багатий, але не повний збір інформації. При дослідженні історії територіального самоврядування на Волині в міжвоєнний період можливе використання документів з фондів Державного архіву Рівненської області: Рівненського повітового староства (ф. 30), Відділу безпеки Здолбунівського повітового староства (ф. 158); Державного архіву Тернопільської області: Кременецького повітового староства (ф. 2).

Цікаві документи знаходяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГОУ). Наприклад, статистичні звіти про результати виборів до самоуправ, проведені в різні періоди їх функціонування на Волині, допомагають проаналізувати кількісний, національний, релігійний склад органів територіального самоврядування Волинського воєводства. Виборча статистика дає можливість зробити їх порівняльний аналіз з аналогічними інституціями інших польських воєводств. Особливе місце займають матеріали, що розкривають і характеризують ставлення різних політичних партій та організацій (зокрема, таких як КПЗУ, Сельроб, УНДО) до інституту самоврядування та його діяльності.

Загалом архівні документи значною мірою допомагають відтворити різні аспекти діяльності інституту самоврядування у воєводстві і охарактеризувати його роль як у суспільно-політичному, так і соціально-економічному житті Волині міжвоєнного періоду. Вивчення та аналіз архівних документів, співставлення їх з іншими джерелами дають змогу більш повно і всебічно дослідити особливості діяльності волинського самоврядування, його специфіку та відмінність від самоуправ інших регіонів Другої Речіпосполитої, а також з'ясувати його місце у загальнодержавному інституті територіального і міського самоуправління. Лише на основі вивчення архівних матеріалів можливо об'єктивно оцінити його характер, позитивне значення для післявоєнного розвитку краю та виділити ряд недоліків, допущених у процесі становлення та діяльності.

Підсумовуючи огляд джерельної бази даної наукової теми, слід зазначити, що проблема становлення та функціонування органів міського і територіального самоврядування на Волині в міжвоєнний період не стала предметом спеціального комплексного дослідження. Поодинокі наукові публікації, які стосуються деяких аспектів теми, не відтворюють цілісної картини діяльності самоуправ і не характеризують тієї ролі, яку вони відіграли в багатьох сферах життя населення Волинського воєводства. Широка джерельна база сприяє висвітленню різноманітних сторін праці самоврядних інституцій на території краю, визначенню їх специфічних рис та особливостей.

Література та джерела:

1. Dziennik Praw Panstwa Polskiego. – 1919. – N 63. – Poz. 371.
2. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – N 12. – Poz. 99.
3. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1920. – N 46. – Poz. 138.
4. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – N 21. – Poz. 215.
5. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – N 6. – Poz. 32.
6. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922. – N 18. – Poz. 143-144.
7. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1935. – N 30. – Poz. 227.
8. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – N 44. – Poz. 267.

9. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1933. – N 35. – Poz. 294.

10. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – N 62. – Poz. 398.

11. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922. – N 88. – Poz. 785; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922. – N 2. – Poz. 7; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1923. – N 65. – Poz. 505; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1923. – N 35. – Poz. 228.

12. Powiat Horochowski. Jego możliwości i potrzeby. – Horochow: Nakładem wydziału powiatowego w Horochowie, 1939.

13. Wybory komunalne w województwie Wołyńskiem w roku 1927. – Łuck, 1927.

ПОЧАТКИ ФОРМУВАННЯ УПА НА ВОЛИНІ ТА ПОЛІССІ В СВІТЛІ НОВИХ ІСТОРИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ

Ігор МАРЧУК

Питання про створення перших регулярних відділів Української Повстанської Армії, на жаль, не знайшло належного висвітлення у дослідженнях з цієї проблеми, які регулярно з'являються у середовищі української діаспори чи пишуться сучасними вітчизняними дослідниками. Крім того, багато з них намагаються забезпечити певний пріоритет політичним угрупуванням, що конкурували у той час між собою, – наприклад, бандерівцям чи мельниківцям, а це призводить до викривленого висвітлення ходу історичних подій чи навіть фальсифікації та замовчуванні окремих фактів. Перші дві книги, які доступні широкому загалу, належать перу Миколи Лебедя і Петра Мірчука, але на даний момент майже втратили своє значення у зв'язку з обмеженою кількістю джерел, використаних у підготовці цих праць та своєрідною пробандерівською позицією. Якщо порівняти книгу П. Мірчука з книгою М. Лебедя "Українська Повстанська Армія", виданою ще 1946-го року, то видно, що Мірчук багато чого просто списав у відомого члена проводу ОУН, розбавивши власний текст пропагандивними виданнями та деякими авторськими відступами. Певні спроби висвітлити це контроверсійне питання зробив талановитий військовий історик Лев Шанковський у статті "Легенда про початок УПА й факти", стверджуючи, що вже згаданий Микола Лебедь виступав проти умасовлення збройної боротьби і створення власних збройних сил, критикуючи зовсім протилежну позицію з цього питання ряду членів проводу ОУН, зокрема Романа Шухевича і Дмитра Клячківського. Сучасні українські історики Юрій Киричук та Анатолій Русначенко, монографії яких з'явилися протягом останніх двох років, не намагалися детально розібратися у процесах, які супроводжували появу новітнього українського військового формування у період Другої світової війни, обмежуючись посиланнями на вищезгадані праці та спогади Тараса Боровця – "отамана Тараса Бульби". Першу серйозну спробу висвітлити початки формування УПА зробив київський дослідник Олександр Вовк у статті "До питання постання УПА під проводом ОУН СД", спираючись на цікавий архівний документ, датований 3 лютого 1943 року. Це лист Дмитра Клячківського ("Охріма") до окружного провідника Сарненщини "Дубового", у якому він призначає керівником військовими справами "Івана" та визначає розмежування між військовою й політично-організаційною діяльністю в регіоні. Окремі аспекти творення УПА висвітлює праця київського архівіста Анатолія Кентія "Українська Повстанська Армія у 1942-1943 рр.", але автор не дуже добре орієнтується у подіях на Волині і Поліссі, а також постійно ховається за цитатами відомих тогочасних націоналістичних діячів, уникаючи власних висновків [1].

Офіційно датою створення УПА вважається 14 жовтня 1942 року, відповідно до постанови Української Головної Визвольної Ради від 5 травня 1947 року. Та все ж ця дата викликає суперечки та дискусії і сьогодні, адже не тільки бандерівський провід доклав зусиль до творення українського війська. Існували й інші націоналістичні рухи та течії (рух Тараса Боровця – бульбівці, ОУН під проводом А. Мельника, Фронт Української Революції), які того далекого 1942

року спрямували свої зусилля на розгортання партизанської боротьби українців проти нацистського режиму. Тому будь-які спроби приписати тому чи іншому політичному осередку першість у створенні УПА не доцільні, оскільки організації діяли паралельно, знаючи чим займаються їхні конкуренти. Хоча Тарас Бульба-Боровець намагається довести у своїх спогадах "Армія без держави" про першість у формуванні українських збройних сил, але треба об'єктивно оцінювати його діяльність, співставляючи з іншими фактами. "Поліська січ" під командуванням Т. Боровця у 1941 році не була єдиним українським військовим формуванням на Волині та Поліссі. Наприклад, у Рівному існував певний час полк ім. Холодного Яру під командуванням Л. Ступницького і т. д.

Боївки бульбівські, мельниківські та бандерівські виникали та діяли протягом всього 1942 року. Та все ж тоді бандерівське керівництво не знало, чи розпочинати більш значні військові дії, чи зупинитися на досягнутому. Свідченням тому є листівка "Партизанка і наше ставлення до неї" (жовтень 1942), де бандерівці відмежовувались від партизанських дій, вважаючи їх на той час недоцільними і навіть шкідливими. Але ініціативу в низах зупинити було неможливо. До помсти закликали спалені українські села, замордовані селяни та робітники, офіційний статус України як колонії для німецької вищої раси.

Новий 1943 рік приніс на Волинь та Полісся значні зміни. Обидва відлами Організації Українських Націоналістів вирішили стати на шлях збройної боротьби.

У той час окупаційна політика німецької адміністрації стала настільки нестерпною, що українці почали масово братися за зброю. "Ідея і чин" (офіційний часопис Проводу ОУН(б)), подаючи інформацію про III-й Надзвичайний Великий Збір ОУН, повідомляє: "В той же приблизно час населення північно-західних областей Волині і Полісся почало маніфестувати готовність до активної військової дії. Практичним висловом цього стала Українська Повстанча Армія (УПА) на північних і Українська Народня Самооборона (УНС) на південно-західних землях" [2, 226].

Ще в грудні 1942 року в околиці міста Львова відбулася конференція військових референтів крайових проводів ОУН(б), на якій її учасники на чолі з Миколою Лебедем устійнили напрямки збройної боротьби та уповноважили членів робочої групи (Василя Івахова — військового референта ПЗУЗ (Волинь і Полісся); Михайла Медвідя — військового референта СУЗ (Наддніпрянщина); Луку Павлишина — військового референта ЗУЗ (Галичина і Закарпаття) опрацювати проекти військових статутів та інструкції для створення бойових відділів, або ж так званої "Партизанки" [3, арк. 43].

Про подібні наради керівництва ОУН (мельниківців) нічого не відомо. Швидше за все, низові організації, контактуючи з рухом отамана Т. Бульби і використовуючи перехід української поліції у підпілля, одночасно з ОУН(б) включились у збройну боротьбу.

Наказ-інструкцію Проводу ОУН(б) про організацію та розбудову військових відділів було розповсюджено на ПЗУЗ лише у лютому 1943 року, про що свідчать події у Волинській області 15 лютого 1943 року. Тоді в селі Піддубцях Теремнівського району крайовий військовий референт ОУН(б) Північно-західних українських земель (ПЗУЗ) "Сом" (Василь Івахів) скликав нараду обласного та окружного активу ОУН(б) для створення націоналістичних партизанських загонів. На нараді було вирішено:

1. Визначити, скільки людей в кожній окрузі повинно влитись у ряди повстанчих відділів на випадок відкритого збройного виступу.

2. Визначити і розподілити по округах командний склад.

3. Розподілити зброю за цим же принципом.

4. Строго конспіративно провести на місцях військовий вишкіл з усіма, хто зголоситься в повстанчі відділи [3, арк. 43].

Така ж нарада дещо раніше відбулася на Рівненщині, імовірно, в околицях містечка Клевань. Адже перші сотні тут були сформовані вже в кінці січня — на початку лютого 1943 року командирами Григорієм Перегійняком — "Коробкою" та Сергієм Качинським — "Остапом".

Далі запрацював чіткий злагоджений механізм організації. Наказ від обласного проводу пішов до окружних, від окружних до надрайонних і т. д. У той час ОУН(б) розраховувала створити в кожному надрайоні (охоплював три райони тогочасного адміністративно-територіального поділу) 1-2 сотні і вже на їхній базі розширювати ряди власних збройних сил.

Ставка робилася на добровольців та існуючі поліційні формування. Ще восени 1941 року

з українців на місцях створювалася так звана допоміжна поліція, метою якої була охорона громадського порядку ("Hilfsmannschaft") та вартова (охоронна) поліція — шутсманшафт ("Schutzmannschaft"). У районах містились поліційні станиці чисельністю по 30-50 поліцистів, а в повітових центрах стояли повітові сотні "шуцманів", об'єднаних у батальйони.

Поліція повністю або ж частково контролювалась оунівцями. Оскільки вона пройшла певний вишкіл і мала стрілецьку зброю, то повинна була стати тим ядром, навколо якого формувалася б УПА. Інший шлях, який пропонувався інструкціями, — це злиття дрібних боївок у більші відділи, які мали б очолюватись місцевими ватажками.

Як свідчить тогочасна інструкція під назвою "Партизанка", українські націоналісти виділяли кілька фаз збройної боротьби:

а) До першої фази вони відносили дії малими боївками, від 3-х до 7-ми чоловік, у районі одного населеного пункту. Поступово ці боївки мали збільшуватися до 20 чоловік і охоплювати ширший терен. Такі боївки мали творитися самочинно або за наказом згори (наказом проводу району чи надрайону). Провідників боївок призначав або тереновий провід, або вибирали самі боївкарі. Ця фаза тривала коротко, маючи на меті знищити значну частину опірних пунктів ворога та розпропагувати боротьбу серед українського населення. Також підкреслювалося, що всі учасники боївок мають бути добровольцями.

б) Друга фаза передбачала розширення та розростання "партизанки". Саме тоді мали творитися партизанські центри в певних місцевостях для координації дій боївок та більших загонів. Вже передбачалася й часткова мобілізація найбільш свідомих українців. "По мірі того як повстання буде захоплювати все ширші верстви населення і партизанські загони будуть вишколюватися в огні і досвіді боротьби, їх легко можна буде розгорнути в більші відділи до 100 і 200, 300 людей з додатком модерної техніки, захопленої у ворога" [4, арк. 14].

в) І остання, третя фаза передбачала "революційний зрив всіх поневолених народних мас", масову участь українців у бойових діях, творення єдиної армії і навіть створення уряду та адміністрації.

Усім цим мав керувати Головний Провід, а збройною боротьбою — центральний штаб.

Стосовно доцільності ведення "малої війни" Організація Українських Націоналістів мала своєрідні приклади: 25 років араби вели партизанську боротьбу в Алжирі проти французьких завойовників; боротьба кавказьких народів з Російською імперією тривала протягом півстоліття; успішні дії іспанських партизанів у 1808-1812 роках проти французьких військ Наполеона. Ці історичні події змушували провід організації розпочинати народне повстання. Розглядались і недавні події — визвольні змагання 1918-1921 р.р., коли не було загального керівництва акціями повстанчих відділів, і різні отамани діяли на власний розсуд, завдаючи шкоди визвольному руху. Зважившись всі обставини, Провід ОУН(б) на ПЗУЗ у складі Д. Клячківського, Р. Волошина, Я. Бусла, В. Івахіва, В. Макара та Ю. Самчука з певними застереженнями починає діяти.

22 січня 1943 року військовий референт Сарненського окружного проводу ОУН(б) Григорій Перегійняк ("Коробка") формує першу сотню в районі села Кричильськ на хуторі Поляни (нині Сарненський р-н Рівненської обл.) [5]. Після двотижневого вишколу, 7 лютого 1943 року сотня атакувала нацистські поліційні бараки у Володимирці. Далі цей відділ спрямував свої удари на загони радянських партизанів в околицях Сарн, Століна і Володимирця.

Українські націоналісти намагалася зашкодити поширенню радянського партизанського руху, відчуваючи його зростаючу силу. Адже 15 січня 1943 року в Москві було затверджено "Оперативний план проведення першочергових заходів для посилення партизанського руху в Україні", і на територію Волині і Полісся вирушили великі з'єднання радянських партизанів, щоб поставити цю територію під свій контроль.

Наведені факти свідчать, що три осередки націоналістичного спрямування (бульбівці, бандерівці, мельниківці) творили повстанські військові відділи на Волині та Поліссі майже одночасно, конкуруючи між собою. Чи були спроби об'єднати зусилля у створенні УПА? Виявляється, були, і неодноразово.

До цього часу було відомо, що між представниками проводу ОУН(б) на ПЗУЗ та отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем відбулися переговори стосовно спільної збройної акції в терені та формування єдиної Української Повстанчої Армії. Інформацію про ці перегово-

ри зустрічаємо в книзі М. Лебедя та спогадах Тараса Боровця. Але вдалося виявити кілька документів, що детальніше висвітлюють це контроверсійне питання.

У загальновідомому листі "До членів Проводу Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери", опублікованому у липні 1943 року в газеті УНРА "Оборона України" отаман Тарас Бульба-Боровець зазначав: "...В осені 1942 р. ми звернулися до Вас і до ОУН під проводом полковника Мельника з офіціяльною пропозицією зорганізувати Українську Революційну Раду" [6].

Рада мала бути певним надпартійним органом, поруч зі створеним Генеральним штабом та спільними збройними силами.

Дійсно, в грудні 1942 року такі меморандуми отримали обидва відлами ОУН. З мельниківцями одразу починається співпраця, до штабу бульбівців делегується О. Штуль ("Жданович"). За вищезгаданим текстом листа, бандерівці ніби одразу ж дали відмову, залишаючи можливим тільки співпрацю у військовій сфері.

За твердженням Р. Петренка, який належав у ті часи до керівного активу окружного проводу ОУН(б) Сарненщини, але довгий час працював також на Костопільщині, бандерівці в особі військового референта проводу ОУН на ПЗУЗ Василя Івахіва-"Сома" тільки напровесні 1943 року вирішили сконтактувати з гучно розрекламованим отаманом, щоб приєднати його військо до новоствореної УПА. "Знаючи мої особисті відносини з "Бульбою", к-р "Охрім" (Д. Клячківський, очолював бандерівське крило ОУН на Волині та Поліссі) доручив мені знайти до нього зв'язок і запропонувати зустріч. Опитавши знані мені пункти, я натрапив на слід зв'язку з ним в Костопільщині і умовив день і місце побачення" [7, 105]. Далі Р. Петренко стверджує, що це була єдина зустріч представників Проводу з отаманом, якою він, на жаль, не скористався.

Насправді ще 21 січня 1943 року Тарас Бульба-Боровець зустрівся з представником Крайового Проводу ОУН(б). За його спогадами, це був Олександер Бусел: "Була намічена певна лінія і тактика спільної акції в терені" [8]. Наступна зустріч мала відбутися 21 березня 1943 року. На ній планувалося організувати єдине командування всіма військовими відділами. Та з невідомих причин сторони зустрілись аж 9 квітня 1943 року. Хоча знову ж таки Р. Петренко стверджує, що це сталося у березні. Але це місце його спогадів можна піддати сумніву, оскільки ще того ж 1943 року Боровець писав: "Дня 9 квітня 1943 р. відбулась наша перша нарада з командуючим Ваших Військових Відділів ОУН, тов. Юрком" [6].

Справа з цими переговорами видається досить заплутаною, особливо якщо не враховувати документальних даних. Та все ж ми бачимо, що справжнім ініціатором був саме Тарас Боровець, який наполегливо намагався зустрітися з чільними оунівцями волинського краю. Започатковуючи певні контакти ще в грудні 1942 року, він далі не уривав встановлених зв'язків, незважаючи ні на які перешкоди.

Очевидно, що представники ОУН(б) одразу відкинули політичну співпрацю, не вбачаючи у прихильниках отамана реальної політичної сили та бодай якоїсь свіжої політичної ідеї. Тарас Боровець нібито обстоював позиції УНР, але одночасно вважав себе націоналістом, підкреслюючи щирість своїх демократичних поглядів. Лицарі Ідеї та Чину, очевидно, з іронією сприймали "ідейку" Боровця створити серед поліщуків Національно-демократичну партію. Рух бульбівців обмежувався певними місцевостями, де добре знали Тараса Боровця. На противагу жменьці бульбівців, ОУН(б) володіла досить розгалуженою потужною підпільною мережею. Якщо згадати ще 1941 рік і формування "Поліської Січі", то тоді отаман зумів створити загін чисельністю в 1000 осіб, скориставшись популярною ідеєю творення українських збройних сил та підтримкою саме бандерівців, хоч у спогадах заперечив цей факт. Наступного року, пішовши в підпілля, йому вдалося зібрати загін, який за різними оцінками мав від 300 до 500 вояків і, очевидно, включав у себе всіх прихильників екзильного уряду УНР у межах Рівненської області. Саме така збройна сила репрезентувала отамана Тараса Бульбу в різних дипломатичних акціях, якими він активно займався з другої половини 1942-го року замість ведення бойових дій.

Провід ОУН(б) на ПЗУЗ мав певні застереження до цього руху, отримуючи інформації про переговори бульбівського ватажка як з радянськими партизанами, так і з німецькою окупаційною адміністрацією.

Отже, 9 квітня 1943 року в с. Золотолин, що на Костопільщині, а за іншими даними на хуторі Труди, зустрілися дві делегації:

а) від ОУН(б) — військовий референт Краєвого проводу "Сом" (Василь Івахів); крайовий провідник "Охрім" (Дмитро Клячківський); командир перших військових відділів ОУН(б) "Дубовий" (І. Литвинчук) та вже згадуваний Р. Петренко — "Омелько";

б) від бульбівців — отаман Тарас Бульба-Боровець, його заступник Леонід Щербатюк ("Зубатий") та троє охоронців [10, 107].

Мова мала йти про об'єднані дії військових відділів ОУН(б) та Української Повстанської Армії Т. Боровця. Річ у тім, що бандерівці цю назву на початках не вживали. "Ще ніде нічого нема, а вже військові відділи ОУН розголошують, що вони не визнають нікого поза собою і виразно починають грозити роззброєнням людей з Української Повстанчої Армії та людей з ОУН під проводом полк. А. Мельника", — так писав Т. Боровець ще 25 березня 1943 року в листі "До Краєвого Проводу Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери". Тоді ж він окреслив ті питання, які потрібно обговорити та розв'язати при зустрічі з вищими керівниками ОУН на Волині та Поліссі:

1) Створити об'єднану Головну Команду Української Повстанської Армії як спільний штаб, включивши до неї наявних у бандерівців патріотично налаштованих військовиків;

2) Припинити розпочату бандерівцями антипольську акцію, що спалахнула напровесні 1943 року, і спробувати вжити певних заходів до мирного розв'язання цього конфлікту;

3) Поставитися позитивно до проекту Тараса Боровця щодо створення Української Національно-революційної Ради як органу, що об'єднував би представників різних політичних угруповань.

Розмову на переговорах започаткував військовий референт Василь Івахів ("Сом"), підкреслюючи ненормальність існування двох військових центрів на одній території (Сарненщина, Костопільщина) і закликав полагодити цю аномалію мирним шляхом. На квітень 1943 року ОУН(б) на цих теренах мала кілька відділів, що чисельно дорівнювали "армії" Т. Боровця. Ці відділи постійно зростали за рахунок добровольців та української поліції — "шуцманшафту", що втікали зі служби в ліс. А якщо врахувати створення військових одиниць по всій території Рівненської та Волинської областей, то бандерівці навесні мали під зброєю 1000-2000 чоловік. Звичайно, це перевищувало чисельність Української Повстанської Армії отамана Тараса Бульби в кілька разів.

Постало питання про приєднання війська Боровця до більшої за своїми масштабами партизанки бандерівців. Але отаман розумів, що творення єдиної армії позбавляє його можливості різних дипломатичних маневрів, якими він користувався до того часу. Провідник "Охрім" підкреслював, що їм не подобаються ухили Боровця чи то в бік німців, чи то в бік більшовицьких партизанів. Центральний провід ОУН(б) постановив розпочати боротьбу з обома окупантами, а не вести з ними дипломатичну гру.

Роман Петренко згадує: "Бульба" в своїх виступах і дискусіях аргументував слабо, може не хотів говорити відкрито про певні справи. З його поведінки відчувалося, що він не почуває себе в цій дискусії рівнорядним партнером, яким хотів себе бачити" [10, 107].

Українську Національно-революційну Раду бандерівці сприйняли як черговий дипломатичний трюк отамана. Погодитись на неї вони не могли з кількох причин. А саме: Провід ОУН(б), що знаходився в Галичині, не вважав за потрібне створювати якісь політичні надбудови саме в той час, коли за його наказом готувався революційний зрив; до Ради мали увійти мельниківці, з якими шлях ідейної боротьби в ОУН(б) був зовсім відмінний, та й свіжі рани початку 40-х років не давали спокою; крім того, потрібен був дорогоцінний час для виваженої оцінки несподіваної пропозиції. Зрозуміло, що ця ідея Боровця схвалення не дістала.

Конфлікт з поляками бандерівці вважали закономірним процесом. Адже всі добре пам'ятали чисельні процеси, арешти, пацифікації, Березу Картузьку і, нарешті, осадництво. Поляки отримали на Волині й Поліссі найкращі землі за рахунок місцевого українського населення. Земельне питання могло розв'язатися тільки шляхом ліквідації осадництва. Організація, розуміючи, що підтримка селян життєво необхідна, почала пізніше творити земельні референтури, видавати селянам "Акти наділу землі", саме відібраної в поляків, але своєї власної української землі. Тоді цей процес тільки розпочинався. Полум'я нікому непотрібної міжетнічної боротьби ледь жевріло, Тарас Боровець розумів, до чого це веде, але переконати представників Краєвого Проводу не зміг, а пізніше був змушений теж прийняти

участь у боротьбі з поляками. Польське підпілля, яке підтримувало радянських партизанів, класифікувалися бандерівцями за принципом: "друзі наших ворогів — наші вороги". Отже, і по цьому питанню сторони не змогли дійти згоди.

Щодо спільного штабу або ж Головної Команди, як тоді традиційно називали центральний орган військового керівництва, то отаман Тарас Бульба вже його мав, а військовий референт проводу Василь Івахів ("Сом") тільки формував, шукаючи відповідних старшин. Очевидно, він погодився на спільну Головну Команду, а отже, дві армії об'єднувались.

Вирішено використати популярну назву "Українська Повстанська Армія" для всіх військових відділів. Ймовірно, 15 квітня 1943 року був виданий навіть спеціальний наказ. Про це згадує сам Боровець, а також свідчить такий факт: 25 квітня 1943 року біля с. Тростенець на Костопільщині відбулася перша присяга УПА ОУН(б), на якій були присутні всі учасники переговорів саме з бандерівського боку. Тоді вояки військових відділів ОУН(б) дізналися про нову назву, під якою будуть діяти — Українська Повстанська Армія.

Щоб справа об'єднання пішла краще, "Бульбі" запропоновано стати начальником штабу місцевого військового з'єднання. Робилося це виключно для заспокоєння амбіцій отамана, який ще 1941 року присвоїв собі чин генерал-хорунжого, хоча ніколи військовиком не був. Навряд чи Тарас Боровець хотів відмовитися від ролі головнокомандуючого в УПА, але остаточної відповіді під кінець переговорів він так і не дав, запевняючи, що "пропозиція ця для нього нова і він мусить обговорити її в своєму штабі" [10, 108].

Чергова зустріч мала відбутися за два тижні, коли безпосередньо обидві сторони збиралися укомплектувати наявними кадрами спільний штаб. Далі починаються незрозумілі обвинувачення. Отаман твердить, що його делегація прибула, а бандерівська — ні. Однак, представники ОУН(б) розводять руками і кажуть, що насправді на усталений час "Бульба" не прибув, а також не подав причини своєї відсутності й інших перешкод чи умов, пов'язаних з подальшими переговорами.

На користь отамана свідчить його лист: "Зв'язкові пояснювали це тереновими перешкодами і визначили другу зустріч на 22 травня, де мали зустрітись представники трьох угрупувань" [9].

На жаль, і ця зустріч зірвалась. Яке ж було здивування Тараса Боровця, коли він отримав видану 20 травня листівку "Українці" за підписом Головної Команди УПА. У ній висловлювалось безкомпромісне ставлення до інших українських самостійницьких рухів, що засвідчило непримиренну позицію проводу ОУН(б) на ПЗУЗ щодо формацій під проводом Тараса Бульби-Боровця та А. Мельника на кінець травня [11, арк. 153].

Ще одним фактором, який перешкодив зробити Українську Повстанську Армію єдиною, стала загибель 13 травня 1943 року в бою з німцями під Чернижем військового референта Краєвого Проводу, поручника Василя Івахіва ("Сома") разом з частиною штабу. Напевно, саме він прагнув якимось чином порозумітись з "Бульбою" у справі об'єднання збройних сил. Той, хто його заступив, повів далі досить нерозважливу політику, дотримуючись правила: "ми — щось, а вони — ніщо".

Бандерівська УПА в стократ була сильнішою і потужнішою, ніж кілька відділів отамана Тараса Бульби, але нехтувати ними навряд чи було потрібно. Ще до відозви "Українці" обидві сторони мали кілька випадків військової співпраці. У березні 1943 року відділи бульбівців та бандерівський відділ "Шаули" в цілоденному бою боронили містечко Людвипіль (нині Соснове) від німецької навали. Тоді ж планувався спільний наступ на районний центр Березне.

Мельниківці на Волині створили три міцні осередки: на Крем'янеччині, Володимир-Волинщині та Дубенщині. Дубенський окружний провід очолював Юстим Омельчук ("Горицвіт"), а Кременецький — "Іскра" [12, 49].

Організувавши загін чисельністю 150-200 чоловік, мельниківці назвали його Український Повстанчий Відділ-21. Базувався він недалеко від с. Антонівці на Крем'янеччині, поряд знаходився бандерівський загін, яким керував Іван Климишин — "Крук". Постійно співдіючи у різних акціях проти німців, командири розуміли шкідливість існування двох самостійних відділів. Нарешті 23 травня 1943 року був урочисто підписаний Акт поміж повстанськими відділами Організації Українських Націоналістів на Крем'янеччині під командою М. Данилюка — "Блакитного" і такими ж відділами Організації

Українських Націоналістів Самостійників-Державників (бандерівців) у цьому повіті під командою "Крука". Цей Акт ствердив існування Першого Крем'янецького Об'єднаного Повстанського Штабу, до якого увійшло по 5 представників від бандерівців і мельниківців. На чолі штабу став колишній петлюрівський сотник "Орлик". Надалі планувалося, що на Крем'яненччину буде призначений один командир для керівництва всіма загонами та боївками [13, 131]. Поряд з тим, вже існувала горезвісна листівка "Українці", яка своїм змістом заперечувала укладену на Крем'янеччині угоду. Пізніше бандерівці ліквідують цей відділ.

На Поліссі у травні 1943 року діяла 1-а група УПА під командуванням І. Литвинчука ("Дубового"), що налічувала 300-400 вояків. У Ковельській окрузі окружний військовий референт Юрій Стельмащук ("Рудий") створив та озброїв три сотні. Згодом йому вдалося організувати ще одну додаткову сотню. Між ними було розподілено всю наявну зброю, яку вдалося зібрати — 450 гвинтівок. Пізніше ці чотири сотні "Рудий" реорганізував у три загони, які до липня 1943 року фігуруватимуть під назвою Українська Повстанча Група "Озеро" [14, арк. 44]. Формувались і окремі сотні Є. Басюка ("Чорноморця"), П. Антонюка ("Сосенка"), О. Брися ("Аркаса"), "Зуха", Г. Вротновського ("Гордієнка"). Всі ці загони підпорядковувались ОУН(б).

Важливими осередками творення УПА стали Колківщина в Луцькій окрузі та Дубенщина, де діяв бандерівський військовий референт Дмитро Казван — "Черник". Якщо мельниківський загін поступово зростав, то отаман Тарас Бульба-Боровець своїх відділів не збільшував, не вважаючи доцільним умасовлення збройного спротиву. Тобто з травня місяця 1943 року ініціатива в творенні УПА переходить до ОУН(б). Ці кишенькові армії врешті увіллються до єдиної УПА, породивши масу суперечок та болючих ран, завданих міцною об'єднавчою силою бандерівців.

Достовірно можна стверджувати, що в жовтні 1942 року нечисленній УПА Тараса Боровця обидва відлами ОУН могли протиставити дрібні боївки, які навіть не були санкціоновані ні з боку проводу ОУН(б), ні просто ОУН. Це не була багаточисельна, добре організована та озброєна армія. Вона, як така, починає формуватись у квітні-травні 1943 року. Одночасно виникає і центральний керівний орган — Головне Командування. Вперше Головне Командування Проводу ОУН(б) згадується в газеті "Вісті" від 25 квітня 1943 року: "В часі від 15 березня до 10 квітня ц. р. за наказом Головного Командування Української Повстанчої Армії поліційні станиці опустили всі на Волині і Поліссі, і вступили в ряди відділів УПА". Саме з квітня за згодою отамана Тараса Бульби-Боровця всі військові відділи починають використовувати назву його формування — Українська Повстанська Армія. Хоча збройна боротьба розгорілась дійсно ще в 1942 році. Її вели окремі підпільники та невеликі бойові загони, що набували досвіду для творення майбутньої армії.

Література та джерела:

1. *Лебедь М.* Українська Повстанська Армія. — Б. м. в., 1946; *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія. 1942-1952. — Львів, 1992; *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. — Київ, 2002; *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років XX-го століття. — Львів, 2000; *Шанковський Л.* Легенда про початок УПА й факти // Мудрик-Мечник Степан. Шляхами підпілля революційної ОУН. — Львів, 1997. — С. 85-94; *Кентій А.* Українська Повстанська Армія в 1942-43 рр. — Київ, 1999; *Вовк О.* До питання постання УПА під проводом ОУН СД // Український історик. 1995. — № 1-4. — С. 139-140.

2. Літопис УПА. — Львів, 1996. — Т. 24. — С. 226.

3. Архів Управління Служби безпеки України по Волинській області. — справа № 22085. — Арк. 43.

4. Державний Архів Рівненської області (далі ДАРО). — Ф. Р-30. — оп. 2. — спр. 39. — Арк. 14.

5. *Бакунець С.* Учні Холодного Яру // Волинь. — 31 липня 1992.

6. "Оборона України". Часопис УНРА. — 1 серпня 1943 (ДАРО — інвентарний № 30).

7. Літопис УПА. — Львів, 1997. — Т. 27. — С. 105.

8. Лист "До Краєвого Проводу Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери" від 25 березня 1943 р. // Фонд Рівненського краєзнавчого музею. — 15350/14.

9. "Оборона України". Часопис УНРА. — 1 серпня 1943 (ДАРО — інвент. № 30).

10. Літопис УПА. — Львів, 1997. — Т. 2. — С. 107.

11. Центральний Державний Архів Громадських об'єднань України. — Ф. 1. — оп. 23. — спр. 931. — Арк. 153.

12. *Руцький М.* Голгофа. — Рівне, 1996. — С. 49.

13. *Данилюк М.* Повстанський записник. — К., 1993. — С. 131.

14. Архів Управління Служби безпеки України по Волинській області. — справа № 22085. — Арк. 44.

РЕАЛІЗАЦІЯ НА РІВНЕНЩИНІ СТАЛІНСЬКОЇ ДЕПОРТАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В 1944-1950 рр.

Йосип НАДОЛЬСЬКИЙ

Звільнення західних областей України від фашистських загарбників стало початком складного процесу утвердження в регіоні радянської влади, докорінного зламу традиційно усталеного соціально-економічного та суспільно-політичного життя, що здійснювався у повоєнні роки під гаслами "соціалістичних перетворень" та супроводжувався широким застосуванням щодо місцевого населення репресивно-каральних методів впливу.

У переліку заходів, запланованих партійними органами вже наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. для реалізації в звільнених областях, важливе місце посіло питання очищення цих територій від "контрреволюційних елементів", поширення на регіон сталінської депортаційної політики. Як насильницькі міграції, депортації були однією із особливих форм політичних репресій. Їх репресивний характер визначався адміністративним прийняттям рішень щодо переселення громадян на спеціально виділені території. Як примусове переселення особи, групи осіб, народу, визнаних "соціально й політично небезпечними", за межі певного регіону, у радянській тоталітарній державі депортації набули ознак крайніх форм дискримінації.

Специфічною рисою депортацій була їхня широкомасштабність і контингентність, оскільки такі акції спрямовувалися не на конкретну особу, не на індивідуального громадянина, а на цілу групу осіб, часто доволі чисельну, яка відповідала визначеним зверху критеріям. Підозра щодо лояльності тягнула за собою застосування зручного для тоталітарного режиму принципу колективної відповідальності.

Військова сила, зміцнена репресивно-каральними органами, стала вирішальним фактором радянізації західних теренів України, ліквідації опору українського підпілля. Активне розгортання роботи діючими та новоствореними групами НКВС і НКДБ спричинило фізичне знищення, арешти членів ОУН-УПА. Впродовж 1944 р. внутрішніми військами було проведено 6 495 операцій, під час яких вбито 57 405, полонено 50 387 осіб [3, 287].

Окрім цих заходів, каральними органами була розпочата й робота по виселенню родин повстанців. Так, нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний, повідомляючи керівництво про ліквідацію відділу УПА в районі села Друга Коловерть Межирицького району Рівненської області (26 березня 1944 р.), окрім всього іншого інформував і про особистий наказ: "всі сім'ї учасників українсько-німецької банди негайно вислати до Сибіру, а на все їх майно накласти арешт" [11, 3].

З 31 березня 1944 р., часу підписання Л. Берією директиви НКВС СРСР № 122 "Про виселення до віддалених районів Красноярського краю, областей: Іркутської, Омської, Новосибірської членів родин оунівців і активних повстанців, як арештованих, так і вбитих у сутичках" [6, 303], депортації набули чітко регламентованого характеру. Виселення поширювалося на всіх повнолітніх членів сімей названих в документі категорій населення, майно яких відповідно до наказу НКВС СРСР № 601552 від 10 грудня 1940 р. підлягало повній конфіскації [4, 206]. Наказ також містив вказівки щодо оформлення документів на виселенців.

Порядок етапування спецконтингенту регламентувався затвердженими в травні 1944 р. наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією таємними "Правилами забезпечення спеціальних людських перевезень НКВС СРСР", які передбачали формування "людських ешелонів у складі 65 вагонів кожен" [1, 480-481].

Місцеве керівництво не лише виконувало накази згори, але й неодноразово зверталося у вищі інстанції з проханнями про використання жорстких заходів щодо учасників національного підпілля. Так, інформуючи першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова про боротьбу проти українських націоналістів (6 червня 1944 р.), секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма пропонував "для посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістичними бандами у більш широких розмірах дозволити виселення сімей бандитів у віддалені райони СРСР, а деякі села, найбільш вражені бандитизмом, які розташовані безпосередньо біля лісових масивів, повністю виселити" [9, 471].

Однак весь комплекс заходів (масові виселення в тому числі), здійснюваних радянською

каральною системою для подолання опору українського національного підпілля в західних областях України, не приносив очікуваних результатів. "Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР" говорилося в рішенні ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р., листопадовому пленумі ЦК КП(б)У. Констатуючи досягнення деяких позитивних зрушень на цій важливій ділянці роботи, партійне керівництво разом з тим зобов'язувало місцеві партійні організації, органи НКВС і НКДБ, внутрішні і прикордонні війська НКВС активніше і наполегливіше вести боротьбу з "ворожими елементами". Чергові заходи в досягненні поставленої мети конкретизувалися Політбюро ЦК КП(б)У 10 січня 1945 р. у постанові "Про посилення боротьби з українськими націоналістами в західних областях УРСР" [6, 195].

Прийнятим рішенням нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний, начальники облуправлінь НКВС зобов'язувалися до 15 лютого провести в сільській місцевості західних областей облік мешканців віком від 15 років і більше. П'ятим пунктом документу вимагалося "не пропускати жодного випадку бандпроявів без репресій у відповідь, посилити висилку сімей бандитів і кулаків, які надають будь-яку допомогу бандитам" [8, 199].

На основі рішення ЦК КП(б)У бюро обкомів розробили і затвердили конкретні заходи по ліквідації українського підпілля для кожного райкому і райвідділу НКВС і НКДБ, до яких були включені і депортації членів ОУН-УПА, членів їх сімей, осіб, які надавали допомогу повстанцям.

Про лютневу акцію 1945 р. дізнаємося із спогадів мешканця Рівненщини Ф. Д. Одейчука. Його родина, як і багато інших, члени яких воювали в УПА, підлягала депортації у віддалені області СРСР. Людей звозили спочатку в райцентри, звідки підводами переправляли в Рівне. Місцем прибуття сформованих товарних ешелонів було визначено Пермську область [10, 681].

Впродовж 1945 р. з Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької, Дрогобицької областей виселено 17 497 осіб (7 393 родини) [6, 303]. Серед депортованих більшість становили жінки і діти, тобто члени сімей учасників та прихильників українського національного підпілля.

З початку 1946 р. в областях розгорнулася робота по виконанню постанови про виселення, прийнятої 27 листопада 1945 р. Секретарями обкомів партії формувалися і направлялися для розгляду і затвердження секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову "матеріали на виселення сімей і бандпособників".

Навесні того ж року міністром внутрішніх справ СРСР С. М. Кругловим був затверджений план заходів щодо посилення боротьби з оунівським підпіллям. До західного регіону України відряджалися оперативні групи працівників центрального апарату МВС СРСР. Органи внутрішніх справ республіки збільшили кількість винищувальних батальйонів. Улітку того ж року ЦК КП(б)У ухвалив рішення: довести особовий склад таких батальйонів до 35 тис. осіб [2, 21]. Військовий наступ радянської влади на українське підпілля посилювався. Згідно довідки НКДБ УРСР (28 травня 1946 р.) про результати боротьби з бандитизмом на території західних областей України, наданої міністром внутрішніх справ УРСР Т. Строкачем, за час з лютого 1944 по 25 травня 1946 р. органами було проведено 87 571 операцій і засідок, в ході яких вбито 110 835 чол., затримано 250 676 чол. [12, 25]. Зазвичай родини вбитих і затриманих підпільників чекало виселення до Сибіру.

"6 квітня 1946 р. виселили й нашу родину", — згадує У. А. Міськевич, мешканка Рівненщини. "У чім були, без жодних засобів до існування, адже все майно наше конфісковане. Сім'ї, набрані в Корецькому районі, підводами везли до Рівного, а там уже чекав ешелон з товарних вагонів" [10, 671].

Про масштаби депортаційних акцій із західних областей України дає уявлення довідка МВС УРСР, в якій підбивалися підсумки виселень за період 1944—1946 рр. За три роки із семи західних областей було виселено 14 729 сімей або 36 609 чол., в тому числі з Рівненської області [6, 299]:

Назва області	1944		1945		1946		За три роки	
	сімей	чол.	сімей	чол.	сімей	чол.	сімей	чол.
Рівненська	1159	3237	1443	3257	389	861	2991	7345
Всього	4724	12762	7393	17497	2612	6350	14729	36609

Найбільш масову депортацію українців із західних областей УРСР в повоєнний період сталінський режим провів у жовтні 1947 р. відповідно з постановою Ради міністрів СРСР № 3214-1050с від 10 вересня 1947 р. "Про виселення із західних областей УРСР членів родин оунівців" та розробленими для її виконання "Планом заходів МВС СРСР по перевезенню спецпереселенців із західних областей УРСР" та "Планом оперативних заходів по виконанню розпоряджень МВС СРСР № 38/3-7983 про відправлення 50 ешелонів спецконтингенту із західних областей України". Посилення репресивних заходів влада пояснювала "активізацією ворожої діяльності українсько-німецьких націоналістів при проведенні обмежень куркульства і виконанням хлібозаготівель" [8, 595].

Детальний перелік заходів, які передували депортації, містить доповідна записка секретаря Рівненського обкому КП(б)У Гапія секретарю ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичу від 31 жовтня 1947 р. Рівненським обкомом КП(б)У разом з УМДБ 15 жовтня проведено нараду перших секретарів райкомів та начальників райвідділів МДБ з питання порядку і термінів виселення, підготовки до операції на місцях. 16 жовтня Рівненський виконком депутатів трудящих і бюро обкому прийняли постанову "Про порядок використання землі і майна, які залишилися після виселення сімей націоналістів і бандитів". 17 жовтня в Рівненському обкомі проведено нараду відповідальних працівників, які відряджалися в райони області для надання практичної допомоги в підготовці та проведенні операції вилучення сімей бандитів, заходів, спрямованих на збереження їхнього майна, та масово-роз'яснювальної роботи серед населення про значення виселення цих сімей [10, 388].

Начальникам райвідділів МДБ про день операції було повідомлено 17 і 18 жовтня, а секретарям райкомів КП(б)У 18-19 жовтня. 18 жовтня райкоми партії отримали шифрограми з наказом провести наради партійно-господарського активу і відправити апаратних працівників у закріплені села. Задля конспірації весь партійно-радянський і комсомольський актив з міст і райцентрів, за винятком уповноважених обкомів КП(б)У, не був поінформований про підготовку масового виселення, а направлявся в села на декілька днів раніше для проведення поточних господарсько-політичних заходів. Про операцію вони дізналися лише за декілька годин до її початку. У цей час у населених пунктах конвойні війська зі "стрибками" проводили подвірні ревізії та опис майна селян, мотивуючи свої дії загостренням міжнародної обстановки.

За два дні до операції в обкомах партії відбулися наради перших секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У та начальників райвідділів МДБ. З 19 по 20 жовтня першими секретарями райкомів КП(б)У і начальниками райвідділів МДБ проводилася безпосередня робота, пов'язана з проведенням операції.

Про те, яких страждань зазнали мешканці західної України під час депортації, свідчать численні спогади жителів краю. "А холод був страшний... На Покрови в сорок сьомому році той сніг як зачав падати, мороз... У вагонах всі стіни обмерзли ледом. По дорозі так викидали старших людей і дітей по ровах, що ніхто й не знає, де їх кісточки. А часто просто пси їх розтягали. Воду давали з якимись черваками, брудну... Люди ніяких не мали санітарних умов..." [5, 101]. "Вдосвіта 21 жовтня 1947 року, — згадує Гуц М. Т. із с. Грушвиця Рівненської області, — загрюкали у двері. Привезли на станцію в Мізочі. Запхнули в товарні вагони з триповерховими нарами та вузеньким проходом між ними. До полудня вагон був забитий людьми з навколишніх сіл, в основному це були жінки з малими дітьми та люди похилого віку. Крик, плач, стогін. Уночі нас повезли. Подорож до Уралу зайняла місяць. Везли ночами, вдень вагони стояли у тупиках. Воду приносили дуже рідко, зо два рази в день давали якусь юшку і тухлу рибу. Люди почали хворіти, особливо діти. Привезли нас на шахти в Молотовську обл., станція Баская" [10, 572].

Під час виселення непоодинокими були випадки спротиву, не лише словесного, але й фізичного. В селі Новий Двір Рівненської області підпільники обстріляли солдатів військ МДБ. У Гощанському районі цієї ж області наступного дня комендант ОУН Пилипчик на псевдо "Карпо" із обрізу стріляв у дружину особи, яка надавала інформацію працівникам райвідділу МДБ [10, 389].

Соціальний склад депортованих був неоднорідним. Так, звітуючись секретарю ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичу про проведення акції в Рівненській області, секретар обкому партії Гапій навів наступні показники:

Таблиця. **Соціальний склад депортованих в 1947 р.** [6, 285]

Соціальна приналежність	Рівненська область	
	Сімей	Осіб
Куркулів	198	614
Середняків	2 861	8 385
Бідняків	717	2 425
Колгоспників	19	544
Службовців	34	86
Робітників	-	-
Всього	3829	12054

З наведених даних видно, що депортації зазнали в переважній більшості середняцькі господарства. Руйнування в такий спосіб основи тогочасної соціальної організації досить швидко далося взнаки в економічному розвитку регіону.

Про загальні масштаби жовтневої депортаційної акції дає уявлення спеціальна довідка МВС УРСР від 23 листопада 1948 р. за підписом начальника першого спецвідділу МВС УРСР підполковника Смирнова. В ній зазначалося, що із семи західних областей України було вивезено 26 332 сім'ї або 77 791 особа, з них 18 866 чоловіків, 35 441 жінка, 22 279 дітей. З Рівненської області відповідно виселення зазнали 3 768 сімей або 11 347 осіб [10, 300].

У відповідь на дії спецорганів по виселенню родин підпільники чинили збройний опір. Наприклад, у спецповідомленні заступника начальника внутрішніх військ МДБ Українського округу полковника Яхимовича міністру держбезпеки УРСР Ковальчуку (5 червня 1950 р.) зазначалися обставини загибелі сержанта Азиркіна. Під час виконання оперативного завдання райвідділу МДБ Деражнянського району Рівненської області по виселенню "бандитів і бандпособників" з с. Тростянець Азиркін був вбитий автоматною чергою біля одного з будинків, господарі якого підлягали виселенню. В зв'язку з цим у документі констатувалося халатне ставлення до виконання поставленого завдання [9, 696].

Паралельно із депортацією оунівців радянською владою в умовах реалізації на західноукраїнських землях політики суцільної колективізації до категорії осіб, які підлягали виселенню, було віднесено й куркулів. Вони не лише підтримували українське підпілля, але й своїм небажанням вступати до колгоспів перешкоджали активним процесам радянізації регіону. У них влада вбачала основну перешкоду проведенню своєї насильницької політики на селі. У зв'язку з цим республіканськими керівниками визнано доцільним звернутися до вже апробованого методу тиску на місцеве селянство, використати виселення для збільшення показників вступу населення до колективних господарств. Так, лише в другій половині 1950 р. виселенню із Рівненської області підлягали 100 куркульських господарств або 310 осіб [10, 379].

Боротьба з "контрреволюцією" не припинялася й на початку 50-х, її важливість, зокрема, обґрунтовувалася в постанові політбюро ЦК КП(б)У від 24 квітня 1952 року "Про посилення боротьби для остаточної ліквідації залишків банд в західних областях УССР" [7, 1082]. Однак порівняно з попередніми роками визвольний рух вже йшов на спад. Це пояснювалося не лише позитивними результатами радянської влади в боротьбі з українським національним підпіллям, але й запровадженням колгоспної системи на селі, яка вимагала робочих рук. Тому виселення родин оунівців продовжувалося у значно менших масштабах.

Масові депортації, здійснювані радянсько-партійним керівництвом у західних областях України в повоєнні роки, зумовлювалися політико-ідеологічними та економічними причинами. За допомогою виселень з регіону усувалися найбільш активні, опозиційно налаштовані до радянської влади групи населення. Масовими депортаціями українського населення із західних областей радянське керівництво прагнуло ліквідувати соціальну базу ОУН-УПА та будь-яких інших опозиційних сил і полегшити собі справу по ліквідації опору в регіоні взагалі. З іншого боку, економіка СРСР по завершенні радянсько-німецької війни відчувала постійну потребу в робочій силі. Депортовані ставали дешевою і безправною робочою силою, призначеною для заселення і освоєння найбільш віддалених областей і країв СРСР.

Література та джерела:

1. *Баран В.* Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.

2. *Баран В. К., Даниленко В. М.* Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – 303 с.

3. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий

аналіз. У 2-х кн. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – Кн. 1. – 426 с.

4. *Бугай Н. Ф.* Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию... – М.: "АИРО-ХХ", 1995. – 320 с.

5. *Дем'ян Г.* Функції та побутування національно-патріотичної тюремної пісенності українців. Ч. II // Визвольний шлях. – 2002. – № 8. – С. 100-110.

6. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 2. 1946–1947 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василіан "Місіонер", 1998. – 540 с.

7. *Сворак С.* Молодь в авангарді національно-визвольної боротьби в західному регіоні України (1944-1953 рр.) // Визвольний шлях. – 1998. – № 9. – С. 1058-1065.

8. *Сергійчук В. І.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр.: Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 941 с.

9. *Сергійчук В.* Український здвиг: Волинь. 1939–1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.

10. Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського. – К.: Вид. Центр "Просвіта", 1998. – 784 с.

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 919.

12. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 2967.

ІСТОРИЧНІ РОЗВІДКИ АНАТОЛІЯ ДУБЛЯНСЬКОГО В ЧАСОПИСІ "УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС" (1941-1944 рр.)

Фаїна РЯБЧИКОВА

Захопивши територію Волині, нацисти майже одразу почали насаджувати на окупованих землях "новий порядок", одним із чинників якого стала масована пропаганда. Причому на той момент схему організації різного роду агітаційних засобів вже було напрацьовано. Це підтверджує вислів Герінга, який завіряє, що нацистська влада вже володіла добре налагодженим пропагандистським апаратом, який "мав наймодерніші засоби техніки, всі організаційні умови, людей та матеріал" [21, 2]. Це стало основною причиною появи на захоплених українських територіях україномовних газет, як наймасовішого, а тому найефективнішого способу поширення пропагандистської інформації, а також різного роду розпоряджень та звернень окупаційної влади до місцевого населення. З іншого боку, необхідно було привернути на свою сторону українців, заохотити їх до політики "нового порядку".

З цією метою в Луцьку у вересні 1941 р. почала виходити газета "Український голос", першим редактором якої міська управа призначила Володимира Постригача. Видання, з огляду на цензуру, носило виразно пронімецьке та антирадянське спрямування, чимало його статей було присвячено антисемітській тематиці. Окрім масиву матеріалів ідеологічного спрямування, які надходили до редакцій з пресової агенції ДНБ (Дойче Нахріхтен Бюро) [19, 430], окупаційна преса насичувалася публікаціями місцевого походження, що було заслугою самих журналістів та редакторів газет.

Одним із співробітників редакції часопису "Український голос" (а згодом і його редактором) був Анатолій Захарович Дублянський, котрого після закриття української гімназії, де він вчителював, запросив редактор видання Володимир Постригач [19, 429]. Будучи за фахом істориком та маючи досвід роботи в музеї, Анатолій Дублянський поміщав на сторінках газети публікації на історичну тематику, дописи з культурного життя краю, огляди тогочасного становища українських земель та ін. Відзначимо, що історичні розвідки та статті Анатолія Дублянського в "Українському голосі" адресувалися широкому колу читачів і мали радше популярний характер. Сам автор пізніше в переписці з директором Волинського краєзнавчого музею А. М. Силюком писав: "Я себе не вважаю якимсь науковцем, бо мої краєзнавчі статті – це компіляція і пополярні" [19, 433].

Наше дослідження присвячене аналізу публікацій А. Дублянського на історичну тематику, що були надруковані в часописі "Український голос" у 1941-1944 рр. Нами були розглянуті лише статті з підписом автора або ж його скоро-

ченнями — А. Д., А. Д-ський. Припускаємо також існування не підписаних публікацій, які належать А. Дублянському, проте їх ідентифікація на даний момент неможлива. Відзначимо також, що з другої половини 1942 р. матеріалів місцевої тематики в пресі стає менше, і відповідно рідше з'являються на сторінках газети статті А. Дублянського. З другої половини 1943 р. більшість матеріалів видання — військові огляди, пропагандистські замітки тощо. Така різниця в характері інформаційного насичення "Українського голосу" підтверджує запропоновану А. Жив'юком періодизацію функціонування легальної преси на окупованих територіях на два основних періоди — перший: з кінця літа — початку осені 1941 до весни 1942 р. (відносно безцензурний); другий — з весни 1942 до початку 1944 р. (повної залежності від німецьких офіційних чинників) [20, 15].

Вже в перших числах газети з'явилася стаття Анатолія Захаровича "Охороняймо пам'ятники старовини" [16, 5]. В часі воєнного хаосу публікація була досить актуальною і значущою. У ній міститься не тільки заклик до збереження визначних пам'яток волинської минувшини, але й коротко подається їх опис, історія і сучасний стан. Найбільшу увагу автор приділяє пам'яткам міста Луцька, в якому, власне, навчався і працював. Серед старожитностей виділені замок Любарта-Димитрія, Братська церква XII ст., руїни вірменської церкви з XV-XVI ст., житлові будинки XVII-XVIII ст. на ринку і Троїцькій вулиці тощо. В описі Володимира, котрий п. Дублянський називає "княжою столицею", привернуто увагу читачів до собору, збудованого князем Мстиславом у XII ст., церкви Св. Василія XV ст., Зимнівського монастиря. Не обійшов увагою автор і руїни замку XVII ст. у Любешеві та князів Острозьких у Дубному, муровані будинки XVII-XVIII ст. в Берестечку, пам'ятки Острога та Олики, помешкання, в якому жила Леся Українка в с. Колодяжне. У статті високо оцінено церковну архітектуру Волині, відзначені церкви в селах Суходоли на Володимирщині, Машів на Любомельщині, Смирин на Ковельщині та ін. Підкреслено велику історичну роль церкви на Козацьких Могилах в с. Пляшева під Берестечком, в якій, як зазначає автор, посилаючись на перекази, "молився Богдан Хмельницький перед битвою". А. Дублянський звертає увагу і на чисельні археологічні пам'ятки Волині: городища, старі оборонні вали, старі кладовища, кургани, а також на пам'ятки війни 1914-1918 рр., визвольних змагань 1917-20 рр. та ін.

Зауважимо, що публікація "Охороняймо пам'ятники старовини" — результат копіткої праці А. Дублянського, як історика та музейного працівника. Про це свідчать листи автора до директора Волинського краєзнавчого музею Анатолія Михайловича Силюка. Зокрема, в одному із них Анатолій Захарович згадує про експедиції до Олики, до замку Радзивілів пізньої осені 1940 р. та до Берестечка [19, 423]. Очевидно, ознайомлення з пам'ятками волинської старовини, їх занедбаний в часи лихоліття стан і спонукали автора до написання статті-заклику.

Ще навчаючись у гімназії, А. Дублянський виявляв інтерес до минулого Луцька [19, 421]. У 1934 р. він підготував і видав невелику брошуру "Луцьк. Історичний нарис" [17, 415]. Працюючи журналістом "Українського голосу", дослідник неодноразово знайомив читачів з історією та пам'ятками міста. У статті "Дещо про нові назви вулиць у Луцьку" [9, 2] він розповідає про походження назв вулиць міста. Під час роботи в музеї А. Дублянського було запрошено до комісії, що займалася роботою з перейменування вулиць, тому обізнаність автора в цій сфері не викликає сумніву [19, 424]. Іншу публікацію — "Замок Любарта в Луцьку" [15, 3] — присвячено найвизначнішій пам'ятці міста. Автор подає історію закладення споруди, характеризує її оборонне значення й архітектурний стиль, помічає значні події з "життя" замку. Привертає до себе увагу і розвідка "Коли засновано Луцьк" [3, 7], у якій розкрито історію міста. А. Дублянський вказує на археологічні матеріали, що засвідчують заселення цієї території з прадавніх часів, на знахідки з VIII—X ст. між Красним і Гнідавою. Зазначено, що за княжих часів Луцьк був другим за значенням містом після Володимира. Подаючи літописну згадку — 1085 рік, А. Дублянський припускає, що в X ст. Луцьк вже міг існувати як місто. Не оминув автор і питання про походження назви населеного пункту, подаючи з цього приводу кілька версій.

Стаття "Модест Левицький" [4, 4] присвячена визначній постаті волинського краю, письменнику, професору української мови і ві-

домому лікарю. У публікації автор не приховує свого захоплення роботою і життям М. Левицького, який, переїхавши на Волинь, до Луцька в 1927 р., до самої смерті працював вчителем в українській гімназії. Писати М. Левицький почав ще в 90-ті рр. XIX ст. Його твори, наповнені людськими сердечними почуттями, вирізнялися неабиякою лагідністю та м'якістю. Чимало книг було ним написано для дітей. Досить вдалими є також переклади з французької. Дізнаються читачі газети і про те, що Модест Левицький заснував у Луцьку гурток бандуристів, що свідчило про винятковість і всебічну розвиненість цієї особистості.

Працюючи журналістом "Українського голосу", як справжній поціновувач минулого Волині, А. Дублянський звеличував багату історію рідного краю. У номері часопису від 12 березня 1942 р. виходить стаття історика "До перебування Тараса Шевченка на Волині" [2, 4]. Дослідник життєвого та творчого шляху Анатолія Захаровича історик-архівіст Володимир Рожко зазначає, що любов молодого А. Дублянського до Великого Кобзаря була така безмежна, що в сім'ї глибоко шанували безсмертного поета, справедливо вважаючи його національним пророком [24, 6]. Очевидно, стаття була покликана пробудити серед волинян подібну шану, а також гордість за рідну землю особливо в часі нацистського панування, коли місцеве населення сприймалося окупаційною владою як меншовартісне. З публікації читачі дізнаються, що 10 грудня 1845 р. Тарас Шевченко став членом Археографічної комісії, під час експедицій якої відвідав міста Почаїв, Дубно. А. Дублянський припускає, що можливо звідти поет поїхав до Ковеля саме через Луцьк. У с. Вербці біля Ковеля Тарас Григорович замалював малу старовинну церкву, під якою поховано московського емігранта А. Курбського. Іншу церкву поет намалював в с. Секунь. В статті вказано, що з цієї експедиції збереглися рисунки Почаївської Лаври, церкви з с. Вербці, альбом з піснями та ін. У листуванні з А. М. Силюком Анатолій Захарович згадує, що ще перед війною (ймовірно наприкінці 1939 – на початку 1940 р.) працівник музею, археолог Лєскі передав йому кілька рисунків олівцем Тараса Шевченка. А. Дублянський в свою чергу віддав їх новопризначеному директору В. Смовжу. У 1941 р. під час переходу на посаду директора Тернопільського музею В. Смовж заперечив існування будь-яких рисунків Т. Шевченка [19, 424]. Можливо, саме цей випадок став пізніше матеріалом для написання статті в "Українському голосі".

У 1938–1941 рр. А. Дублянський працював у Волинському краєзнавчому музеї і, як зазначає В. Рожко, спрямовував його діяльність в національне русло до вивчення джерел в галузі релігії та культури [23, 413]. Пізніше Анатолій Захарович згадував, що праця в музеї була для нього цікавою, і він радо її виконував [19, 421]. З приходом нацистів роботу музею було призупинено, А. Дублянський почав вчителювати в українській гімназії, проте вже 6 листопада 1941 р. газета "Український голос" повідомила читачів про відкриття "після проведеної реорганізації" 2 листопада Волинського краєзнавчого музею [8, 6]. З огляду на те, що повідомлення про відкриття музею містило заклик до українського громадянства "підтримати добровільними датками цю наукову інституцію на Волині", а також передавати пам'ятки старовини, на початку 1942 р. Анатолій Захарович поміщає в часописі статтю "Волинський музей в Луцьку" [11, 4], в якій розповідає про роботу та фонди закладу, які, безумовно, були йому добре знайомі. З публікації читачі газети дізнаються, що музей володіє прекрасними етнографічними колекціями, багаті на матеріали відділи археології та історико-мистецький, а ось відділ природи помітно бідніший від інших. Скарбом відділу рукописів стали два зшитки з українськими народними піснями, записаними Лесею Українкою та її сестрою Ольгою. Серед наболілих проблем музею автор виділяє мале приміщення, яке не дозволяє експонувати більшість предметів. У публікації простежується тепле ставлення автора до музею, робота в якому, вочевидь, була для нього цікавою і залишила чимало хороших споминів.

Значний інтерес у сучасних дослідників викликає публікація на сторінках газети "Український голос" у грудні 1942 р. спогадів Ольги Косач-Кривинюк "Перебування Лесі Українки в Луцьку" [18, 3]. Публікації часопису, а також листи А. Дублянського до А. Силюка та листи О. Косач-Кривинюк до А. Дублянського, які зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею, дають можливість відтворити історію написання вказаних вище мемуарів. Досить

детально ця проблема була досліджена працівником музею Н. Ю. Пушкар. Проаналізувавши зазначені епістолярні документи, вона зробила висновок, що саме А. Дублянський ініціював листування і був замовником спогадів "Перебування Лесі Українки в Луцьку". Саме завдяки йому спогади були вперше надруковані в газеті "Український голос" [22, 28-29].

8 жовтня 1942 р. часопис надрукував повідомлення за підписом А. Д. "Дім, в якому жила Леся Українка в Луцьку" [1, 4]. У ньому йшлося про те, що за допомогою сестри поетеси Ольги Петрівни Косач-Кривинюк вдалося точно встановити дім, в якому зимою 1890-1891 рр. жила родина Косачів разом з Лесею Українкою. Питання місця розташування будинку Косачів у Луцьку зацікавило Анатолія Захаровича ще до початку німецько-радянської війни. Про це свідчить його листування з А. Силюком, в якому він згадує, що на прохання однієї вчительки директор музею дав завдання розшукати місце помешкання Лесі Українки в Луцьку. Тоді А. Дублянському вдалося відшукати далеких родичів родини Косачів та одного єврея, який постачав батьку Лесі Українки різні товари. Цей єврей на той час вже був досить похилого віку, тому лише повідомив, що в Косача були діти, але він про них нічого не знає. Більше нічого довідатись не вдалося [19, 423]. Ймовірно, вже тоді А. Дублянський поставив перед собою завдання розшукати сестер Лесі Українки і з'ясувати історію її перебування в Луцьку. Вже працюючи редактором "Українського голосу", Анатолій Захарович звернувся з листом до Ольги Косач-Кривинюк за київською адресою, у якому висловив проханням написати спогади про перебування Лесі Українки в Луцьку [19, 425]. У відповідь на це Ольга Петрівна в листі від 18 вересня 1942 р. пише: "З найбільшою охотою зроблю і одно й друге, о що ви просите" (Н. Пушкар вважає, що "друге", — ймовірно, плани помешкань родини Косачів у Луцьку [22, 28-29]). Також, сестра поетеси повідомляла, що саме працює над "Хронологією життя та творчості Лесі Українки і споминами про неї та її оточення" і, вибравши з написаного найважливіше і найцікавіше на коротку часописну замітку, перешле до надрукування в "Українському голосі" [7]. Як зазначає Наталія Пушкар, у жовтні 1942 р. О. Косач-Кривинюк виконала обіцянку, надіславши рукопис до Луцька Анатолію Дублянському разом зі своїм листом. В кінці рукопису поставлена дата: "X. 1942 р." [22, 28-29].

Однак спогади було надруковано лише в грудні 1942 р. Справа в тому, що на заваді публікації спогадів стояла німецька цензура. У листі до А. Силюка Анатолій Захарович зазначає, що "з Цуппігером (цензором відділу пропаганди — *Ф. Р.*) мав не раз сутички за небажання... друкувати щось з ДНБ і за відмову його пропустити наш матеріял. Зокрема, за статтю Ольги Косач-Кривинюк про перебування Лесі Українки в Луцьку, яку, нарешті, по моїх довших намаганнях, дозволив друкувати" [19, 430]. Таким чином, спогади про волинську поетесу вперше побачили світ саме на сторінках часопису "Український голос" за неабиякої наполегливості редактора газети А. Дублянського. Тетяна Андреєва зазначає, що це була остання прижиттєва публікація О. П. Косач-Кривинюк [6, 158], що надає їй ще більшого історичного значення.

Чимало статей А. Дублянського, надрукованих в "Українському голосі", торкаються власне української історії. Це загально-пізнавальні, популярні нариси, в яких автор доводить до широкого кола читачів окремі факти з історії українського народу, його культури, звичаїв. У статті "Назви "Русь" і "Україна", детально розкриваючи тему, А. Дублянський висловлює і свою думку щодо правонаступництва Київської Русі: "Ніяких прав до Київської держави чи Галицько-Волинської вони (росіяни — *Ф. Р.*) не мають і не можуть мати, бо творцем цих держав були предки сучасних українців" [5, 2]. Таким чином, публікації "Українського голосу" дають змогу охарактеризувати позиції автора, як історика.

Досить велика, на цілу сторінку, стаття "Київ" із зображенням Софіївського собору була вміщена у номері часопису від 22 січня 1942 р. У ній Анатолій Захарович висвітлює історію столиці від заснування міста до 1941 р. [12, 4]. "Українськими Термопілями" (мається на увазі Фермопіли — *Ф. Р.*) називає А. Дублянський бій під Крутами в статті "Крути — символ боротьби з большевизмом" [10, 1-2]. У публікації виразно простежуються антирадянські погляди журналіста. Оцінюючи значення бою, автор зазначає, що це "один з перших боїв між відродженою нацією й темними силами, ім'я яким большевизм".

Під час різдвяних свят 1942 р. виходить стаття "Українські колядки" [13, 3-4], у якій А. Дублянський знайомить читачів з поход-

женням звичаю та назвами обрядових співанок, описує дохристиянське значення обряду, вказує на традиції, пов'язані з Різдвом, що збереглися в українській обрядовості ще з прадавніх часів: сніп-дідух у кутку, сіно, кутя тощо. Своєрідним лейтмотивом публікації служать слова автора: "Народ, що не шанує своїх традицій, не вартий нічого". Досить пізнавальною для читачів є також стаття "Як творились українські прізвища" [14, 2], яка розповідає про історію виникнення прізвищ на українських землях, дає характеристику трьом основним групам, на які вони поділяються: утворені від власних імен; від назв місцевостей; від інших слів.

Проаналізувавши публікації Анатолія Захаровича Дублянського в "Українському голосі", можемо твердити, що майже всі вони — підсумок плідної діяльності автора як історика, музейного працівника та громадського діяча. І хоч сам Анатолій Захарович заявляв, що усі його статті — це компіляції, проте вивчення життєвого та творчого шляху журналіста вказує на те, що більшість матеріалів історичних статей "пройшла" крізь його наукову діяльність у музеї чи під час роботи в редакції. Окупаційна періодика привертає увагу багатьох дослідників. Не слід забувати, що вона була потужним засобом нацистської пропаганди, участь у якій, хоч і опосередковано, брали працівники редакцій газет. Саме тому дана проблема потребує ґрунтовного, всебічного дослідження. З цього приводу сам А. Дублянський заявляв: "Не був зрадником свого народу, не мав нічого спільного з гестапом і не мав ніколи зброї в руках та нікому особисто жодної шкоди не заподіяв. А німецька пропаганда, що друкувалася в газеті, нікому не шкодила, бо всі ми побачили, що Гітлер і Сталін однакові злочинці зі своїм комунізмом і гітлеризмом..." [19, 431].

Література та джерела:

1. *А. Д.* Дім, в якому жила Леся Українка в Луцьку // Український голос. — 1942. — 8 жовтня. — Ч. 41 (56). — С. 4.

2. *А. Д.* До перебування Тараса Шевченка на Волині // Там само. — 1942. — 12 березня. — Ч. 11 (26). — С. 4.

3. *А. Д.* Коли засновано Луцьк // Там само. — 1944. — 7 січня. — Ч. 2 (139). — С. 7.

4. *А. Д.* Модест Левицький // Там само. — 1943. — 18 червня. — Ч. 26 (93). — С. 4.

5. *А. Д.* Назви "Русь" і "Україна" // Там само. — 1941. — 11 грудня. — Ч. 13. — С. 2.

6. *Андреєва Тетяна.* Ольга Петрівна Косач-Кривинюк: сторінки біографії // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Збірник наукових праць. У 2-х частинах. Ч. 1. — Луцьк: Надстир'я, 2003. — С. 158.

7. ВКМ, інв. № ДМ — 30907/2.

8. Відкриття Волинського Краєзнавчого Музею в Луцьку // Український голос. — 1941. — 6 листопада. — Ч. 8. — С. 6.

9. *Д.* Дещо про нові назви вулиць у Луцьку // Там само. — 1941. — 23 жовтня. — Ч. 6. — С. 2.

10. *Д-ий.* Крути — символ боротьби з большевизмом // Там само. — 1942. — 29 січня. — Ч. 5 (20). — С. 1-2.

11. *Д-ський. А.* Волинський музей в Луцьку // Там само. — 1942. — 1 січня. — Ч. 1 (16). — С. 4.

12. *Д-ський. А.* Київ // Там само. — 1942. — 22 січня. — Ч. 4 (19). — С. 4.

13. *Д-ський. А.* Українські колядки // Там само. — 1942. — 7 січня. — Ч. 2 (17). — С. 3-4.

14. *Д-ський. А.* Як творились українські прізвища // Там само. — 1942. — 5 лютого. — Ч. 6 (21). — С. 2 (продовження: 12 лютого. — Ч. 7 (22). — С. 2.).

15. *Дублянський. А.* Замок Любарта в Луцьку // Там само. — 1942. — 7 травня. — Ч. 19 (34). — С. 3.

16. *Дублянський. А.* Охороняймо пам'ятники старовини // Там само. — 1941. — 9 жовтня. — Ч. 4. — С. 5.

17. З листів Митрополита Анатолія до Володимира Рожка // "Роде наш красний..." / Волинь у долях краян і людських документах / Упор. Оляндер Л. К. — Луцьк: Вежа, 1996. — С. 415.

18. *Косач-Кривинюк Ольга.* Перебування Лесі Українки в Луцьку // Український голос. — 1942. — 11 грудня. — Ч. 50 (65) — С. 3. (продовження: 18 грудня. — Ч. 51 (66). — С. 3; 25 грудня — Ч. 52 (67). — С. 3).

19. Листи Анатолія Дублянського до Анатолія Силюка // "Роде наш красний..." / Волинь у долях краян і людських документах / Упор. Оляндер Л. К. — Луцьк: Вежа, 1996. — С. 430.

20. *Павлюк І. З.* Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917-1939, 1941-1944 рр. — Львів: Каменяр, 2001. — С. 15.

21. Пропаганда — вірний помічник // Ковельські вісті. — 1942. — 16 липня. — С. 2.

22. *Пушкар Н.* Істина через півстоліття. Листування Анатолія Дублянського та Ольги Косач-Кривинюк // Леся Українка та родина Косачів в контексті української культури. Тези та матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 24-25 лютого 1996 р., с. Колодязне на Волині. — Луцьк: Ініціал, 1996. — С. 28-29.

23. *Рожко В. Є.* Волинські владики — видатні ієрархи Української Автокефальної православної церкви // "Роде наш красний..." / Волинь у долях краян і людських документах / Упор. Оляндер Л. К. — Луцьк: Вежа, 1996. — С. 413.

24. *Рожко В.* З Богом і Україною в серці // Народна трибуна. — 1994. — 11 листопада.

ПРОТИДІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ ПОШИРЕННЮ НОВОЇ УНІЙНОЇ ЦЕРКВИ В 20-30-і рр. XX ст. (За матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею)

Надія СТОКОЛОС

Фондова збірка Рівненського обласного краєзнавчого музею містить низку унікальних пам'яток, які дають змогу висвітлити один із вагомих факторів поразки діяльності римо-католицького єпископату на українських і білоруських землях Польщі в період між двома світовими війнами, спрямованої на запровадження нової унійної церкви[1]. Цим фактором була активна протидія Православної церкви в Польщі її поширенню та вкоріненню. Разом з іншими чинниками вона призвела до того, що здобутки нової унії виявилися більш ніж скромними — особливо з огляду на затрачені Апостольською столицею на цю справу зусилля та кошти. За деякими підрахунками, напередодні Другої світової війни, з початком якої запровадження неоунії припинилося, на східних теренах Другої Речіпосполитої функціонувало від 40 до 60 парафій. Загальна ж кількість вірних цієї церкви була від 17 до 25 тис. осіб [1, 95].

Оскільки звертання церковних ієрархів до духовенства та вірних, постанови та протоколи церковних нарад, ухвали єпархіальних місіонерських комітетів, листівки з проблем поширення нової унії, а також низка публікацій часописів "Вестник Православной Митрополии в Польше" та "Воскресное Чтение", що складають основу джерельної бази нашої студії, досі дослідниками майже не використовувалися, то переважна більшість з них нами включена в науковий обіг та інтерпретована вперше.

Керівництво Православної церкви в Польщі відразу, з самого початку творення нової унії восени 1923 р., усвідомило, що неоунійна діяльність Апостольської столиці загрожує православ'ю, суперечить інтересам переважаючої частини населення, що проживає у східному регіоні держави. Православний часопис "Воскресное Чтение" з цього приводу писав: "Пропаганда унії в її теперішній формі є питання політичне. Багато хто бачить в успіхах унії інтереси Польської держави і польського народу, а католицьке духовенство, що грає на патріотичній струні, намагається використати цю обставину в інтересах Риму. З точки зору тих, хто пропагує нову форму унії, вона тягне за собою окатоличення, а католицизм веде до ополячення, отже, денаціоналізації" [16, 467].

Реакція ієрархії Православної церкви в Польщі на діяльність римо-католиків з поширення та вкорінення в життя неоунії не забарилася. 26 березня 1926 р. в часописі "Вестник Православной Митрополии в Польше" були оприлюднені постанова синоду Православної церкви в Польщі про ставлення до католицизму східного обряду та програма роботи, спрямована на протидію йому. Пізніше, упродовж другої половини 1920-1930-х рр., ремінісценції цієї постанови зустрічалися в багатьох церковних документах різного рівня — від митрополичого до парафіяльного [4, 9; 10; 11; 14; 18; 19].

У першій позиції вказаної постанови синоду Православної церкви в Польщі кліру рекомендувалося в необхідних випадках роз'яснювати мирянам, що "так звані священики східного обряду — відступники від Православної Церкви і зрадники своєї Віри, вони позбавлені священного сану й відлучені від Св. Церкви Вищою Церковною Владою, а тому спілкування з ними гріховне й погибельне, а всі таїнства, що вони звершують, незаконні й безблагодатні, а всі шлюби, здійснені ними, є недійсними для християн". Друга позиція постанови вимагала від духовенства митрополії записувати в метричні книги дітей, народжених від шлюбів, укладених "відступниками", позашлюбними. Водночас на-

1 Ця церква мала ще кілька поширених назв: католицизм східного обряду, східний обряд, біритуальна (двообрядна) унія. Її громади офіційно називалися парафіями "Католицького Костелу Східно-Слов'янського обряду" або "Римо-Католицького Костелу Східного Обряду". Поширена неофіційна назва цієї церкви — неоунія (нова унія) контрастувала зі "старою" унією, проголошеною в Бересті 1596 року.

Докладно про суть нової унійної церкви, її виникнення, поширення та наслідки діяльності Апостольської столиці з її вкорінення в життя див.: Купранець О. [1], Николаев К. Н. [2], Пастернак Е. [3], Стоколос Н. Г. [5-7].

голошувалося, що їхніх батьків слід переконувати: для уникнення цього вони повинні вступити у "дійсний шлюб у своїй Православній Церкві". Її третя позиція зобов'язувала духовенство "ні в якому випадку і ні за яких обставин не допускати віровідступників у православні храми і не мати з ними, як підданими анафемі, — ніякого спілкування не тільки в церковному, а й у приватному житті" [4, 9]. Отже, зміст цієї постанови синоду Православної церкви в Польщі був наступальним і безкомпромісним, він налаштовував клір і мирян на активну протидію, а, по суті, блокаду неоунії. Слід визнати, що вказана постанова, як виявилося з часом, стала досить дієвою, оскільки спиралася на ґрунтовний аналіз суті неоунії, а також засобів та методів діяльності римо-католиків, спрямованої на її розвій. Зрештою, її результативність була пов'язана також із тим, що вона в принципі віддзеркалила ставлення до нової унійної церкви не тільки православної ієрархії, а й більшості парафіяльного духовенства та мирян.

Реалії православного церковного життя в Польщі, помітна активізація діяльності Апостольської столиці з поширення католицизму східного обряду на її східних кресах спонукали керівництво Православної церкви повсякчас тримати в полі зору неоунійну діяльність римо-католиків, вимагати від парафіяльного духовенства блокування буквально кожного кроку її місіонерів. Так, 31 серпня 1931 р. Волинський єпархіальний місійно-законовчительний комітет поширив у парафіях своє звертання "До Всечесного Духовенства Волинської Єпархії", у якому зазначив: "Тяжке випробування нависло над нашою багатостраждальною Православною Церквою. Уніатський рух в останній час набув характеру наступу". Далі вказувалося, що за таких складних обставин діяльності церкви духовенству потрібно "Бути на висоті свого пастирського обов'язку, слід пройнятися ідеєю самовідданого служіння, бути стійкими у своїх релігійних переконаннях". Клір налаштовували на те, що "необхідно влаштовувати пастирські зібрання в округах не менше ніж один раз на місяць, постаратися консолідуватися, а потім — об'єднати навколо себе в парафії свою паству". Ієреям рекомендувалося створити в кожній парафії її своєрідне ядро з кращих братчиків і сестер, яке повинно являти собою "начебто бойову дружину православної громади". Варто особливо відзначити, що в цьому зверганні церковного керівництва до духовенства Волинської єпархії містилися такі поради, спрямовані на протидію неоунії, які стали реакцією на цілу низку негативних явищ, притаманних повсякденню буття багатьох православних громад. Отже, православна ієрархія докладно проаналізувала реальні проблеми функціонування православних парафій, які в ряді випадків спричинили перехід до неоунії чи сприяли йому. Саме цим пояснюється те, що в звертанні знайшлося місце пораді священикам "не ображати псаломщика", а також рекомендація благочинницьким радам невідкладно залагоджувати дрібні конфлікти в парафіях. У цьому церковному документі особливо акцентувалося, що "успіх пастирської роботи багато в чому залежить від особистості священика, спокою, витримки, виважених стосунків із паствою та його освіченості". Духовенству також радили "читати на пастирських зібраннях здібними священиками округу реферати протиунійного характеру, в яких повинна бути обмальована історія і способи запровадження унії, детально подані догматичні відмінності Православ'я і католицизму". У кінці цього звертання керівництва Волинської єпархії до духовенства резонно підсумовувалося: "Отже, успіх нашої пастирської справи залежить від нас самих, від нашого вміння пасти вірне нам стадо Христове, від сили нашої віри і молитви. За хорошим священиком-молитовником паства піде завжди. З поміччю Божою, відстоїмо свій набуток — Церкву нашу Православну" [11].

Аналіз змісту цього звертання Волинського єпархіального місійно-законовчительного комітету до духовенства Волинської єпархії дає підстави твердити, що його переконливість полягала в тому, що воно спиралося на ґрунтовний аналіз реального, досить складного стану справ у самій церкві, а також на специфіку діяльності римо-католицького кліру Польщі, спрямовану на поширення та вкорінення католицизму східного обряду. За цим документом, зрештою, кожна парафія отримувала розгорнуту програму конкретних дій, спрямованих проти неоунії. Виправданим, як показав час, виявилося звертання його авторів до емоційної сфери потенційних поборників православ'я, оскільки їхнім діям надавалися особливе значення і відповідний пафос — "відповідальність перед

Господом Богом, перед Церквою, Яку стяжав Спаситель своєю кров'ю і перед безпристрасною історією..." [11].

Переконливим свідченням того, що офіційні звертання церковного керівництва до духовенства та мирян з приводу суті неоунії та засобів протидії її поширенню знаходили відгук у їхніх конкретних справах, є зміст постанов соборика духовенства Дубенського міського округу, що відбувся 10 лютого 1932 р. У них, зокрема, зафіксовано, що під час його засідань благочинний читав реферат про Римських Пап і давав їм негативну оцінку. Водночас він закликав ієреїв активно захищати православну віру. Звернімо увагу на цікаву деталь, зазначену в протоколі засідання: на ньому був присутній представник влади — поляк-поліцейський, який весь час щось занотовував. Та це все ж не завадило благочинному закликати духовенство "міцно стати на захист православної віри". Він особливо наголосив присутнім, що "власті це дозволяють". Православним священикам було рекомендовано "виголошувати повчання з історії церкви, пояснювати, що таке унія і як з нею боротися". Їм радили, що "бажано було б... поступово створити гуртки молоді — ревнителів православ'я, церковні братства, хоча б по п'ять чи десять осіб" [14].

Поширення католицизму східного обряду серед православного населення Польщі, "некрасиві, недостойні" способи та методи уніатської пропаганди, що "так часто віддають погано прихованою брехнею, шантажем, провокацією, грою на низьких інстинктах" обговорювалися на Перших митрополітарних законовчительних курсах, що відбувалися в Почаївській Свято-Успенській лаврі 8-14 серпня 1932 р. Їх учасники дійшли висновку, що нова унія "деморалізуюче" впливає на молодь, "розкладає народ і штовхає його на шляхи відходу й відчуження від справжнього християнства" [10, 538].

Не можна обійти увагою й таку обставину, пов'язану з протидією Православної церкви в Польщі поширенню католицизму східного обряду серед православного населення, як труднощі на цьому шляху, що їх потрібно було повсякчас долати парафіяльному духовенству. Зокрема, непоодинокими були випадки, коли священиків за їхні публічні заклики до власної пастви відстоювати інтереси православ'я на вимоги представників місцевих органів влади усували з парафій або ж позбавляли державного забезпечення. Так, у лютому 1932 р. на сторінках часопису "Воскресное Чтение" було опубліковано витримки з листа священика, прізвище якого зі зрозумілих причин не вказувалося. Це була своєрідна сповідь, а точніше — публічний "крик душі" сільського православного пастиря, який сумлінно виконував свої обов'язки, зокрема розпорядження церковного керівництва. На храмове свято він зважився виголосити в церкві проповідь із закликом до парафіян захищати Почаївську лавру та інші православні святині від незаконних зазіхань на них католицького духовенства. Це викликало незадоволення коменданта поліції, і він домігся того, що "неблагонадійний" священик втратив дотацію від держави — основу свого матеріального забезпечення. Явна несправедливість спонукала цього сільського ієрея дійти невтішного висновку: "Православне духовенство перебуває у безправному становищі.., існування православного пастиря цілком залежить від думки староства та воєводства, а також відгуку про нього коменданта місцевого пастерунка" [9, 127].

Та все ж, переборюючи всі перепони, що їх чинила польська влада протидії Православної церкви в Польщі поширенню католицизму східного обряду, ця її робота не припинялася впродовж усіх років існування поверсальської Польщі.

Чільне місце серед інших нагальних питань діяльності церкви проблема неоунії зайняла під час першого Всепольського православного місіонерського з'їзду, що відбувався 3-9 вересня 1933 р. у Почаївській Свято-Успенській лаврі. Так, у виступі секретаря синодального місіонерського комітету протоієрея Ф. Протасевича присутнім була викладена історія становлення католицизму східного обряду, а також був оприлюднений докладний аналіз засобів і методів пропаганди нової унії. Доповідач, зокрема, наголосив, що Рим неприховано здійснює ворожу політику проти Православної церкви. Проаналізувавши десятилітню діяльність єзуїтів по наверненню православних до католицизму східного обряду, він дійшов висновку, що вона не дала очікуваних її творцями результатів, а ті, хто перейшов до неоуніатів, мав для такого кроку причини, як правило, далекі від релігії. Зазначив цей доповідач також і те, що оскільки унія внесла "розбрат і хаос" у суспільне життя, принижу-

вала "релігійно-моральні цінності християнства", то проти неї солідарно налаштувалося майже все польське суспільство. Він підкреслив: причина того, що Рим, не дивлячись ні на що, продовжує насаджувати унію, полягає в тому, що Польща йому потрібна тільки як місіонерська територія для "наступного наступу на православний Схід" [17, 69].

З реферату голови Бельського окружного місіонерського комітету священика Г. Метюка "Сучасна унія і наше до неї ставлення", заслуханого на цьому з'їзді, дізнаємося, що більшість священиків, які перейшли з православ'я до католицизму східного обряду, раніше були позбавлені сану за аморальну поведінку або за якісь злочини. Доповідач твердив: саме їх Рим використовує в якості авангарду свого наступу на православ'я. Цей доповідач також вказав на те, що хоча на потреби поширення католицизму східного обряду витрачені значні кошти, результати цієї діяльності більш ніж скромні [17, 69]. Він запропонував православній спільноті до реалізації на практиці такі основні засоби протидії неоунії: пожвавлення діяльності церковних братств; організацію гуртків православної молоді, народно-місіонерських курсів, місіонерських днів і паломництв; катехізацію молодого покоління та дорослих; поширення серед народу корисних книжок, газет, брошур та листівок; організацію повсюдно загальнодоступних церковно-парафіяльних бібліотек; добру організацію періодичних пастирських конференцій з читанням на них доповідей єпархіальними місіонерами та фахівцями в даній галузі; координацію всієї місіонерської діяльності православного духовенства в Польщі й точне виконання відповідних вказівок центрального та єпархіального місіонерських органів [17, 69].

Під час широкої й зацікавленої дискусії учасників з'їзду з проблем поширення католицизму східного обряду вони дійшли висновку, що уніатським місіонерам все ж вдалося схилити незначну частину православних до неоунії переважно з наступних причин: деякої індиферентності та необізнаності окремих осіб у питаннях віри; корисливих намірів; можливості укладання шлюбу в унії в недозволених правилами Православної церкви рівнях родинних зв'язків; довірливістю православних до непроханих захисників, які обіцяють відкрити відняті в православних храми. У матеріалах з'їзду знайшов місце висновок його учасників стосовно дійсних цілей унії: внесення розколу в релігійність і духовність Православної церкви, підкорення православних Риму, підготовка своїх кадрів для наступу на Росію [17, 69-70].

Слід визнати, що хоча вказана програма Православної церкви в Польщі протидії поширенню неоунії у всій повноті нею не була реалізована, але її окремі складові були взяті на озброєння немалою частиною парафіяльного духовенства.

Одним із засобів протидії православного кліру місіонерській діяльності неоуніатів були листи-розпорядження, які одержувала кожна парафія з приводу тих чи інших акцій з їхнього боку. Зокрема, в одному з них керівництво Православної церкви в Польщі вимагало від духовенства: "Ні один рух, ні один крок уніатів у парафії не повинен випускатися з поля зору пастиря... Пропонуємо без затримки, в можливо детальнішому вигляді, доповідати в своє благочиння про час і місце візитацій уніатського єпископа Чернецького або появи місіонера-уніата" [18]. В інструктивному листі за 1932 р. священиків попереджували, що в разі їхньої бездіяльності щодо місіонерських акцій неоуніатів, вони будуть суворо покарані. Далі в цьому листі містилися чіткі вказівки стосовно тактики протидії неоуніатській пропаганді [19].

Більшість православного населення Польщі болісно та гостро реагувала на випадки переходу до католицизму східного обряду православного духовенства. Слід зауважити, що в боротьбі за власний клір ієрархія Православної церкви відзначилася твердістю позицій та наступальністю. Наголосимо, що жоден факт відступництва ієрея від православ'я, перехід його до католицизму східного обряду не залишався поза увагою духовних консисторій. Прізвища священнослужителів, котрі перейшли в неоунію, оприлюднювалися в летючках-відозвах та в різноманітних повідомленнях. Керівництво церкви рекомендувало парафіяльному духовенству вивішувати їх у церквах, інших громадських місцях, а також роздавати вірним.

В одній із таких відозв-летючок, виданій у Варшаві 9 березня 1926 р., містилося застереження до православних мирян: "Будь-яке єднання з віровідступниками — колишнім священником с. Озера, Луцького повіту, Євсеєм Сльозком і с. Цегова, Горохівського повіту,

Олексієм Пилипенком, позбавленими священного сану і проклятими, — безумовно забороняється церковними приписами і ні в якому разі не повинно допускатися ні в церковному, ні в приватному житті". Від священиків вимагалося, що вони "повинні поставити всю силу свого пастирського впливу та твердості, пояснюючи в потрібних випадках, що Сльозко та Пилипенко є зрадниками православної віри і свого рідного народу". Зазначалося також, що "їх позбавлено посад і священного сану і Вища Церковна Влада відкинула їх від Святої Церкви, а через те єднання з ними є гріхом і погибеллю, а всі таїнства, що вони звершують, є незаконними і безблагодатними". Далі у відозві йшлося про те, що "шлюби, які вони вінчають, є недійсними для православних християн, а діти від таких шлюбів мусять бути записаними в метричні книжки як незаконні", а щоб уникнути цього, "всі ті, кого повінчав Сльозко та Пилипенко, повинні взяти новий шлюб у своїй Православній церкві". У відозві від православних вимагалося, що "ні в якому разі і ні за яких обставин віровідступники Сльозко та Пилипенко не повинні допускатися до входу в православну церкву". Клірy наказувалося, що про кожне втручання цих "віровідступників" у діяльність будь-якої парафії, під яким би то не було приводом, слід було негайно сповіщати благочинного. Останній, зі свого боку, повинен був невідкладно повідомляти про це консисторію [13].

У 1931 р. до католицизму східного обряду перейшов колишній ректор Волинської духовної семінарії протоієрей П. Табінський. Це своє рішення він оприлюднив у відкритому листі "До православних братів-українців", який був опублікований у кількох україномовних часописах [8]. У ньому П. Табінський мотивував свій перехід до нової унійної церкви тим, що ієрархія Православної церкви в Польщі здійснює політику русифікації, денаціоналізує українців. Він, зокрема, писав: "...Немає і не може бути іншого реального шляху до санації Православної Церкви як її поєднання з Апостольським Престолом, і рішуче і без вагання на цей спасенний шлях стати" [8, 20]. За цей вчинок він був не лише "виключений із священного сану і списків духовенства", але й 1 листопада 1931 р. у головній церкві Богоявленського монастиря у м. Кременець йому було оголошено анафему. У відозві Волинської духовної консисторії "Всечесному Духовенству Волинської Єпархії" від 18 листопада 1931 р. йшлося про те, що: "Всечесне Духовенство Єпархії оцінить належно всю низькість і недостойність вчинку п. Табінського, що залишив рідну Православну Церкву у винятково важкий для Неї час і в належний спосіб заплямує таке поступування зрадника Святої рідної віри". Далі у цій відозві духовної консисторії до підлеглих містилася категорична вимога: "Мати будь-які взаємовідносини з п. Табінським Всечесному Духовенству та всім вірним чадам Волинської єпархії, згідно з вимогами церковних канонів, забороняється під страхом тяжкої кари і відповідальності" [12].

Керівництво Православної церкви в Польщі оприлюднювало своє засудження вчинків не тільки "пастирів-відступників", а й окремих світських осіб — колишніх православних, котрі з корисливих мотивів, як це трактувалося церковним керівництвом, перейшли до католицизму східного обряду. Мирянам настійно радили ігнорувати їх на побутовому рівні і в ділових стосунках. Так, коли до неоунії перейшов фахівець з будівництва та ремонту церков з м. Ковель Л. Домбровський, то в парафії Волинської єпархії було розіслано лист, у якому містилася рекомендація "не давати Л. Домбровському ніяких підрядів по будівлі чи по ремонту православних церков". Коли ж до неоунії перейшов редактор-видавець "Холмського народного календаря" М. Ваврисевич, то Волинською духовною консисторією підлеглому духовенству було вказано "вдатися до всіх можливих заходів, щоб перешкодити розповсюдженню зазначеного календаря серед православного населення [15].

Негативне ставлення переважної частини православного населення Польщі до такого способу "об'єднання" з римо-католиками, негідні методи діяльності частини місіонерів католицизму східного обряду, гостре засудження мирянами своїх колишніх духовних пастирів, котрі стали священиками неоунії, ігнорування їх навіть на побутовому рівні спричинили до того, що вже в другій половині 1920-х рр. православні часописи, а також летючки-листівки неодноразово інформували своїх читачів про повернення колишніх "пастирів-відступників" Сченсовича, Кулика-Науменка, Сльозка, а також ієромонахів Антонія, Феодора, Неофіта та кількох інших священнослужителів до Православної церкви.

На початку 1927 р. в православних парафіях Польщі була поширена листівка, що являла собою передрук з газети "Виленское Утро" від 4 січня 1927 р., яка називалася "Возвращение архимандрита Филиппа Морозова в Православие". За змістом — це копія листа архімандрита Ф. Морозова до Віленського римо-католицького архієпископа Яблжиковського, у якому мотивувалося як те, чому він перейшов до католицизму східного обряду, так і те, чому він з ним пориває, а також зміст звернення Ф. Морозова до православного Віленського архієпископа Феодосія з викладом прохання про "прийняття його знову в лоно Церкви". Свій перехід до католицизму східного обряду він мотивував тим, що у свій час був "захоплений... щиро ідеєю поєднання Церков", але за півтора року "самовідданої роботи на користь поєднання Церков" впевнився, що "з боку саме представників Західної Церкви немає євангельської підготовки до цього з'єднання", оскільки "в католицької ієрархії відсутнє істинно-католицьке відношення до Православ'я". Воно, з його слів, відзначається "гордістю, самовпевненістю та браком християнської любові". Колишній православний архімандрит писав, що його доповідь на з'їзді "кресових єпископів" у листопаді 1926 р., де обговорювалися питання "організації православно-католицького руху", була визнана "небезпечною" і відкинута. Він твердив, що особливо глибоку образу йому було завдано й тим, що до духовних осіб, які перейшли з православ'я до католицизму східного обряду, римокатолики ставляться, як до "відходів", ними послуговуються тільки тому, "що вони на все згодні і з задоволенням можуть обливати брудом Православ'я". Це, з його слів, "свідчить про те, що католицькі ієрархи не тільки не хочуть заривати виритої людськими руками прірви між Церквами, але з допомогою найманих робітників (колишніх православних священиків. — *Н. С.*) її поглиблюють". Звертаючись до архієпископа Феодосія з клопотанням "стосовно прийняття його знову в лоно Церкви", він наголошував, що "був захоплений ідеєю рівноправного з'єднання Церков", від "православ'я ніколи не відривався", а лише визнавав головою "Вселенської Церкви римського єпископа". Акцентуючи на тому, що він "вкрай втомлений фізично та психічно, а крім того, в нього відсутні будь-які засоби до існування", просив архієпископа Віленської православної єпархії зарахувати його до складу братії Віленського Свято-Духова монастиря, де він мав намір зайнятися науковою роботою "на користь Православної Церкви" [20].

Цей та багато подібних випадків повернення колишніх "пастирів-відступників" до православ'я є свідченням того, що надії творців неоунії на перехід значної кількості представників православного кліру до нової церкви не виправдалися, оскільки за весь час акції з її поширення до неї перейшло приблизно 40 православних священиків. Частина їх, як вже вказувалося, з часом її покинула.

Широкого розголосу в Польщі набула так звана "Жабчинська справа", що стала для православних своєрідним символом їхнього успішного опору беззаконню з боку католиків східного обряду. У с. Жабче на Волині невелика група неоуніатів силоміць зайняла приміщення православного храму, який у минулому ніколи не був ні римо-католицьким, ні греко-католицьким. Римо-католицький єпископ відразу оголосив його своєю власністю. У лютому 1929 р. на знак протесту цим протиправним діям понад 100 православних мирян зайняли храм, відмовившись виходити з нього. Зрештою їх змусили звільнити його, але за розпорядженням вищих органів державної влади храм все ж було повернуто православним [5, 84].

У другій половині 1930-х рр. були випадки повернення до Православної церкви цілих громад неоуніатів. Так, широкого розголосу по Волині набуло повернення до православ'я 71 парафіянина с. Дубечка Ковельського повіту. У своєму листі-проханні з цього приводу до архієпископа Олексія вони писали, що "по намові уніатських священиків зрадили своїй Православній прадідівській вірі... Душевне томління сьогодні підказує нашому сумлінню занехати уніатську віру, а звернутися в лоно Св. Православної Церкви, яка, тільки вона, заспокоїть наше душевне томління і верне нам духовну радість і вселить нам спокій в наше родинне і громадське життя" [9, 127].

Отже, автентичні документальні пам'ятки православного релігійно-церковного життя міжвоєнної доби, зібрані та збережені співробітниками Рівненського обласного краєзнавчого музею, беззаперечно свідчать про наступне: по-перше, невиправданим є певне ігнорування

частиною дослідників феномену неоунії в міжвоєнній Польщі активної діяльності Православної церкви, спрямованої проти її поширення; по-друге, активна протидія Православної церкви неоунійному місіонерству була досить результативною. Не викликає сумнівів, що за умови її пасивності, творцям нової унійної церкви вдалось би досягти вагоміших результатів.

Література та джерела:

1. *Купранець О.* Православна церква в міжвоєнній Польщі, 1918-1939. – Рим: PP Basiliani, 1974. – 206 с.
2. *Николаев К. Н.* Восточный обряд. – Париж: YMCA-PRESS, 1950. – 335 с.
3. *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – 2-ге вид. – Вінніпег; Торонто: Праці Інституту дослідів Волині, 1989. – 466 с.
4. Постановление Священного Синода Святой Автокефальной Православной Церкви в Польше // Вестник Православной Митрополии в Польше. – 1926. – № 7. – С. 9.
5. *Стоколос Н. Г.* Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923-1939 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 74-89.
6. *Стоколос Н. Г.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – Рівне: РІС КСУ – ППФ "Ліста М", 2003. – 480 с.
7. *Стоколос Н. Г.* Неоунія: історія провалу // Людина і світ. – 2004. – № 1. – С. 39-45.
8. *Табінський П.* Рубікон перейдено: Лист до православних братів-українців // За українську православну церкву: Збірник статей. – Крем'янець на Волині: Видавництво протоієрея П. Табінського, 1932. – 23 с.
9. Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі – РКМ) КН 459 / VIII Д 1507/7. – VOX. Из печати. Дела католические // Воскресное Чтение. – 1932. – № 9. – С. 126-128.
10. РКМ КН 459 / VIII Д 1507/29. – Законоучитель. Первые Митрополитарные Законоучительные Курсы в Почаево-Успенской Лавре 8-14 августа 1932 года // Воскресное Чтение. – 1932. – № 41. – С. 534-540.
11. РКМ КН 4508 / VIII Д 1773. – Обращение Волынского Епархиального Миссионерско-Законоучительного Комитета к Всечесному Духовенству Волынской Епархии. 31 августа 1931 года. Кременец.
12. РКМ КН 12399 / VIII Д 2365. – Відозва Волинської духовної консисторії "Всечесному Духовенству Волинської Єпархії" від 18 листопада 1931 року, ч. 18092.
13. РКМ КН 12405 / VIII Д 2372. – Відозва митрополита Діонісія "Всечесному Духовенству Волинської Єпархії" від 9 березня 1926 року. Варшава, № 324.
14. РКМ КН 12415 / VIII Д 2385. – Постанови, винесені Духовенством Дубенського міського округу на соборику 1932 року.
15. РКМ КН 15037 / VIII Д 2680. – Відозва Волинської духовної консисторії від 20 липня 1931 року.
16. РКМ КН 16894/57 / 3069/27. – VOX. Из печати. Идеология униатского движения // Воскресное Чтение. – 1926. – № 30. – С. 466-470.
17. РКМ КН 16997/13 / VIII Д 3101/1. – Первый Всепольский Православный Миссионерский Съезд // Воскресное Чтение. – 1934. – № 6. – С. 69-71.
18. РКМ 2769/1. – Розпорядження Духовного Собору Свято-Успенської Лаври підлеглому духовенству від 28 червня 1932 року.
19. РКМ 2769/2. – Розпорядження Духовного Собору Свято-Успенської Лаври завідувачам парафій від 28 вересня 1932 року.
20. РКМ 21773. – Листівка "Возвращение архимандрита Филиппа Морозова в Православие". 1927 рік.

УШИНСЬКІ В ЗВ'ЯЗКАХ З ВОЛИННЮ І ПОДІЛЛЯМ

Віктор ТЕРЛЕЦЬКИЙ

З 29 листопада 1826 року розпочав роботу на посаді радника господарчого відділення Вологодської казенної палати Дмитро Григорович Ушинський. Вже з наступного року він неодноразово "исправлял должность" віцегубернатора цього краю. У травні 1829-го придбав у Вологді дерев'яний будинок. Певно, планував тут оселитись надовго. Проте незабаром почав клопотатися про переведення до Волинської губернії.

У цій розвідці нас цікавить не стільки причина такого його рішення (варто зазначити, що архівні документи свідчать про нього як людину сумлінну, досить гуманну для казарменного режиму тогочасної Росії), а бажання перевестися саме до Волині. Що ж спонукало його до цього? Чи не поклик батьківщини його далеких предків (щоправда, за знахідкою автора цієї праці відомо, що його батько і дід проживали в Українсько-Слобідській губернії)? [1, 68-72].

На цю думку навертає те, що топоніми з коренем "уш" зовсім не рідкість у цьому регіоні. Ушомир був містечком Житомирського повіту Волинської губернії при річці Уж (у літописах під 1150 та 1151 рр. згадується під назвами "Ушска" і "Ушеска"). Містечко Стара Ушиця на Хмельниччині (до 1826 р. — Ушиця) знаходиться в басейні ріки Ушиця. Тут же існує райцентр Нова Ушиця. Село Ушиця належить тепер до Коростенського району Житомирської області. Ушполь, містечко при річці Свенте, відносилося до Вількомирського повіту Ковенської губернії. Отож, чи не з цих місцевостей походить прізвище "Ушинські"? Проте й за іменами власників земель нерідко звалася місцевість. Це взаємопов'язані історичні факти.

Д. Г. Ушинським було подане клопотання на ім'я цесаревича Костянтина Павловича Романова, оскільки Волинська губернія знаходилася під його протегуванням. Однак, той особисто не брав участі в долі учасника Бородинської битви, підполковника у відставці, а віддав її на розгляд вологодського губернатора [2, 49]. 11 липня 1832 р. Д. Г. Ушинський був усунений з посади радника господарчого відділення та призначений вологодським губернським скарбником. А 23 лютого 1833-го залишив і цю посаду.

Достовірно невідомо, коли він розпочав працю на Волині. Проте зберігся документ про надання йому оригіналу атестату з Волинської казенної палати — про "службу 1836 року серпня 10" [3, 24].

Майже тридцятьма роками пізніше сюди приїхав служити його старший син Олександр. Наказом по Міністерству внутрішніх справ за № 4 він був призначений членом від уряду Володимирського мирового з'їзду Волинської губернії із зарахуванням до Міністерства з 18 січня 1864 р. 27 січня того ж року його брат Костянтин, вже відомий на той час педагог, освітній діяч, писав із Гейдельберга своєму приятелеві Я. П. Пугачевському "Дуже мені скорботно, що брат поїхав з Петербурга, і в такий ще край, і за таких чудних обставин! І не з його прямотою було б важко там служити" [3, 220].

Певно, саме ця прямота Олександра Ушинського стала причиною того, що він доволі часто міняв місця служби. Згодом був переміщений на таку ж посаду до Гайсинського мирового з'їзду Подільської губернії. 5 квітня 1866 р. — він вже член від уряду Подільської губернії в селянських справах "присутствія". А з 5 травня наступного року О. Д. Ушинський обійняв посаду директора Кам'янець-Подільського комітету при тюрмі. Проте й тут не затримався. З 26 січня 1868-го він — член Подільського церковно-будівельного "присутствія" [4, 103]. Як проходила його діяльність, красномовно свідчить розшуканий нами його лист до П. Г. Житецького того часу. Олександр Ушинський сповіщав: "...В мене тепер на руках ще одна цікава справа по церковно-будівельному присутствію... Доля балує мене на старості. Ніколи й ні в чому не було мені в житті стільки удачі, скільки тепер — в моїх службових справах. Але як не захоплюючі ці успіхи, я дуже добре усвідомлюю, що вони випадкові і нетривкі — що я зобов'язаний цими успіхами не своїм здібностям, — надто обмеженим, — а тільки щасливим обставинам — і що тепер-то настав час зійти з честю зі сцени, поступившись місцем другим, молодим діячам. Заберусь навесні до себе в Буцнівци... І стану доживати свій вік і любуватися здаля на вас: молоде покоління" [5, 36-37].

Що ж то була за справа? Відповідь знаходимо в цьому ж листі: "У такому стані застав я справу, повернувшись до Кам'янця і відразу ж подав протест, над яким і досі б'ються мої поважні сочлени". Стосувалася вона проекту скасування ("знищення" за словами О. Д. Ушинського) понад 400 сільських церков "для полегшення урядові в коштах для підтримки тутешніх православних храмів". У своєму листі Олександр Ушинський з болем і сумом, з гнівним обуренням вигукував: "Те, чого не наважувалися зробити поляки під час свого володарювання — це ні по чому тепер нам — передовим російським діячам!".

Буцнівци О. Д. Ушинський отримав 19 лютого 1868 року як нагороду з височайшого повеління за свою службу. Це була ділянка з казенних земель у 303 десятини в Подільській губернії. Платня за неї (не названа в документі сума) була визначена з кредитом на 20 років.

У копії формулярного списку про службу О. Д. Ушинського, виданого йому 4 серпня 1869 р. начальником Подільської губернії, не вказується місце знаходження м. Буцнівци. У статті І. К. Коломійця сповіщалося, що поселення входило до Летичівського повіту [4, 91]. Сьогодні Буцнівци — це поселення Буцні, яке

до 1763 року звалося (за "Історією міст і сіл УРСР. Хмельницька область") "Буцнівци". Проте, як бачимо з листа О. Д. Ушинського, у середині XIX ст. воно зберігало стару назву. Вперше згадуване під 1523 роком, воно знаходиться за 23 км від м. Летичів.

Велику зацікавленість викликають наступні рядки листа О. Д. Ушинського: "Дружина моя посилає уклін своїй милій куманьці і просить повідомити: чи здоровий хресник".

Дружиною Олександра Ушинського була Ольга Василівна, народжена Абірехтіна, дочка статського радника. Вона й стала хрещеною матір'ю Гната, сина Павла Гнатовича Житецького (1836-1911) та його дружини Варвари Семенівни, народженої Демченко (1836-1911). Хресник побачив світ 15 лютого 1866 року в Кам'янці-Подільському. Тут, у місцевій гімназії, Павло Житецький викладав з 1865 по 1868 рік російську мову й словесність. З 1868-го він вже працював у Києві, згодом ставши видатним українським філологом-славістом, автором численних праць з українського мовознавства, літератури й фольклору. Тоді ж (1865-1868) разом з ним викладав у Кам'янець-Подільській гімназії згодом відомий педагог, видавець Вільям Людвігович Беренштам (1839-1904). Вони й організували з О. Д. Ушинським тісний і дружний інтелектуальний гурток. Олександр Ушинський, до речі, не був далеким від освітніх справ. Це засвідчує хоча б його стаття "О народном училище, основанном в память 19.02.1861 и 30.07.1863 во Владимире-Волынском", яка з'явилася на сторінках "Киевлянина" [1864, №№ 58-59]. Проте за радянського часу, певно, намагаючись знецінити стан освіти в краї до Жовтневої революції, стверджували: "Довгий час у місті не існувало ніяких світських навчальних закладів, і лише 1869 року тут відкрито двокласне міське училище" [6, 96].

Не випадково в розглядуваному листі Ушинський просить Житецького поклонитися Беренштаму. Останній згадується Олександром Дмитровичем і в наступному листі до П. Г. Житецького (точна дата написання кореспонденції також, на жаль, не відома). У листі йдеться про зібрання ним свідчень про київську штунду і прохання сенатора Половцова (певно, О. О. Половцова) сповістити йому ці матеріали [7]. Чи виконав це прохання Ушинський — невідомо. Проте знаємо, що 1883 р. у Києві він видав працю "Вероучение малорусских штундистов, разобранное на основании Священного писания в беседах православного мирянина с сектантами", а наступного року — "О причинах появления рационалистических учений штунды и некоторых других подобных сект в сельском православном населении и о мерах против распространения учения этих сект" [5, 41].

Не була осторонь громадсько-корисних справ у цьому регіоні дружина О. Д. Ушинського. У 1868 р. "Киевлянин" [№ 55, 9 травня] опублікував повідомлення "Об образовании в г. Камянец-Подольском дамского комитета попечения о раненых и больных воинах". Він був створений за ініціативою преосвященного Леонтія, єпископа подільського й брацлавського, призначеного на Подільську кафедру в 1863 році. Принагідно зауважимо, що цей архипастир "перш за все й головним чином звернув саму серйозну увагу на духовно-учбові заклади єпархії" [8, 124]. Головними діяльними членами цього комітету стали княгиня С. І. Ухтомська, Н. О. Гогоцька — дружина уродженця Поділля, філософа і педагога С. С. Гогоцького, а також Ольга Василівна Ушинська.

Можливо, саме за прикладом, чи то навіть сприянням Павла Житецького і Вільяма Беренштама Олександр Ушинський не став доживати свій вік у Буцнівцях, а перебрався услід за приятелями до Києва. Осінніми днями 1870 року його знайшов у місті чиновник канцелярії київського генерал-губернатора, статистик О. Ф. Воронін [9, 108-109]. Знайшов, щоб через нього дізнатись адресу К. Д. Ушинського і запросити педагога на посаду директора Колегії Павла Галагана, яка незабаром мала відкритися. Тоді Воронін сповіщав засновника колегії: "Вельмишановний Григорію Павловичу! Я одержав від Ушинського (Олександра — *В. Т.*) звістку, що його брат у Києві. Я поспішив відшукати його і особисто передати йому Вашу пропозицію, але, на жаль, одержав відмову". Славетний педагог відмовив Г. П. Галагану з причини свого важкого, критичного стану здоров'я. О. Ф. Воронін у тому листі не міг не висловити своє співчуття педагогові, не міг не оцінити (вже на той час!) життєвий подвиг К. Д. Ушинського: "Жаль цього пана: особа розумна, здібна і натхненна. Він глибокий знавець справи, якій присвятив усе життя своє... Для Вашого закладу не можна було б нічого кращо-

го бажати, якби він тільки міг прийняти посаду директора". І додав, що Костянтин Дмитрович заявив "повну готовність служити Вам своєю досвідченістю і знаннями в справі влаштування і ведення Вашої колегії, якщо Ви побажаєте з ним порадитись", а також висловив свою думку Г. П. Галаганові, що поради педагога і його вказівки можуть бути "не без користі для Вашого благородного починання" [5, 38].

О. Ф. Воронін, як бачимо, був знайомий з О. Д. Ушинським. І, певно, що по Волині чи Поділлю. На цю думку наводить опис його життя.

Олександр Феодосійович (бл. 1825-1890) був вихідцем із обер-офіцерської родини (за іншими даними — син селянина-кріпака з Курської губ.). Закінчивши юридичний факультет Харківського університету (1848), розпочав службу в канцелярії Подільського генерал-губернатора, поступово підіймаючись по щаблях чиновницьких посад. У 1859-му вже був правителем канцелярії Подільського губернатора, а через два роки отримав посаду чиновника особливих доручень при київському, подільському й волинському генерал-губернаторові. На нього покладалися різні справи в Південно-Західному краї: селянські, складання історико-статистичних записок про міста і містечка (відома зокрема, його праця "Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края". — 4.1. — К., 1869), огляд іноземних поселень, організація перепису населення, оцінка хлібних сільських запасів тощо. Не випадково О. Ф. Воронін був обраний почесним членом Подільського губернського статистичного комітету. У цьому краї 3 травня 1890 року, у Білій Криниці — своєму маєтку в Кременецькому повіті Волинської губернії [10] — він і помер після важкої і тривалої хвороби.

6 травня, в неділю, після літургії відбулася панахида в Георгіївській церкві [11]. Біля цього храму його й поховали.

Місце поховання, розташування маєтку О. Ф. Вороніна — це за сучасним адміністративно-територіальним поділом с. Білокриниця Кременецького району Тернопільської області.

До наведених знахідок автора цієї статті додалося повідомлення директора Кременецько-Почаївського Державного історико-архітектурного заповідника О. Лубяницького: "Таємний радник (цивільний чин 3-го класу — *В. Т.*) О. Ф. Воронін у 1886 р. придбав маєток в с. Білокриниця поблизу Кременця. Там він закінчив відбудову палацу, що потерпів від пожежі 1806 р., перетворивши його на власний маєток. У 1890 р. Олександр Воронін заповів весь свій капітал (180 тис. крб., 4700 десятин землі) для створення в Білокриниці сільськогосподарської школи" [12]. Ось такою щедрою і розумно-мудрою людиною був О. Ф. Воронін, знайомий О. Д. Ушинського по Поділлю. Це ім'я ми маємо також занести до кола знайомих славетного педагога К. Д. Ушинського.

У розповіді про причетність діячів цього краю до особи та педагогічних ідей, спрямувань К. Д. Ушинського мусимо згадати нині маловідомого Івана Андрійовича Чечета. Саме він взяв на себе клопіт по влаштуванню поховання педагога, померлого 22 грудня 1870 року в Одесі.

До того часу І. А. Чечет був штатним наглядачем Одеського повітового училища, викладачем місцевого інституту шляхетних дівчат. Він чимало зробив у справі належного висвітлення в пресі тієї трагічної для педагогічної науки події. Так, в "Одесском вестнике" [1871, № 6] опублікував допис "К некрологу К. Д. Ушинского", а в "Новороссийском телеграфе" [1871, № 7] — детальну розповідь про церемонію проводів із Одеси до Києва домовини з тілом Ушинського.

В майбутньому І. Чечет пов'язав своє життя з Києвом: обіймав посаду інспектора народних училищ Київського та Радомишльського повітів і самого міста Києва, співпрацював з газетою "Киевлянин" (принаймні з 1876 р.). Був (на 1882 р.) членом наглядової комісії Київського товариства хліборобських колоній і ремісничих притулків (директором Рубежівської колонії, яка діяла під патронатом цього Товариства, був з 1876 р. О. Д. Ушинський, а дійсним членом — його дружина Ольга Василівна). Листувався з наглядачем могили Т. Г. Шевченка в Каневі В. Гнилосировим [13, 133] і, зокрема, культурно-освітніми справами (займався долею старовинних книг бібліотеки Канівського училища, винагородами викладачам за заняття в класах для неписьменних дорослих). Ще в 1868 році (нагадаю — рік служби в Південно-Західному краї О. Д. Ушинського) І. А. Чечет у селі Піщів, дещо східніше с. Корець Новоград-Волинського повіту, відкрив на зібрані та пожертвувані ним особисто кошти однокласне народне училище [5, 40].

Село Піщів тепер належить до Житомирської, а м. Корець — до Рівненської області.

Естафету зв'язку з цим регіоном з рук Дмитра Григоровича та Олександра Дмитровича Ушинських підхопив син славетного педагога Костянтин Костянтинович Ушинський (1859-1918). Вихованець Першої київської гімназії (1878), юридичного факультету університету Св. Володимира в студентські роки познайомився з інституткою (Київський інститут шляхетних дівчат) Марією Виноградською, яка була його ровесницею й великим єдиним коханням. За спогадами правнука К. Д. Ушинського Д. В. Поспіловського (Канада), вона проте вийшла заміж за О. Казимира, народивши від нього сина Георгія та двох дочок. Дмитро Володимирович стверджує, що "одна з них була замужем за бароном Врангелем, здається, двоюрідним братом Генерала" [5, 136], тобто головнокомандувача Добровольчою армією (з квітня 1920 р.) П. М. Врангеля (1878-1928).

Після смерті Казимира М. М. Виноградська в 1891 році, в Києві, стала дружиною К. К. Ушинського, який у якості шлюбного подарунку купив їй маєток в с. Рясники, неподалік від м. Рівне — ділянку землі в цьому поселенні Волинської губернії Острозького повіту Бугринської волості площею 8 десятин 480 кв. саженів.

Перші діти подружжя Дмитро (1893-1941) та Максим (1897-1917) народилися в Петербурзі, де Костянтин Костянтинович почав (і досить успішно) службу — у 1897-му був вже колезьким секретарем (цивільний чин 10-го класу) і обіймав посаду помічника секретаря Державної канцелярії.

А ось наступні діти — Микола (1899-1967) та Маріанна (1900-1990) народжувалися вже в маєтку Рясники на Рівненщині. Не важко здогадатися, що цьому спонукала непривітна для Марії Миколаївни північ, нездорове вологе й холодне повітря Петербурга. Невдовзі, в 1903 році, вона померла від туберкульозу. Це сталося 11 травня. Запис про її смерть (за знахідкою краєзнавця, викладача Рівненського Державного університету Б. Столярчука та люб'язного повідомлення автору цієї статті завідуючої відділу місцевого краєзнавчого музею А. М. Українець) зробив священик Я. Огибовський.

М. М. Ушинську поховали в с. Рясники. К. К. Ушинський після смерті дружини більше не одружувався.

Ще 1844 р. 21-річний майбутній педагог К. Д. Ушинський, передбачаючи переміни в суспільному житті ("боротьба — тяжка, довга"), застерігав: "Попередимо біди перелому!" У 1917-му вони прийшли.

Руйнації матеріальні й духовні охопили нашу землю. Не обминули біди й Ушинських. Перелік їх — це окрема, довга й сумна тема. Зупинимося лише на долі дітей К. К. Ушинського та М. М. Виноградської (Ушинської).

Дмитро емігрував з Росії в 1920-му. Одружився в Константинополі.

Максим загинув під час революційної круговерті 1917-го. Микола був охрещений І.VIII.1899 р. в Дорогобузькій церкві; його хресними батьками були (за знахідкою Б. Столярчука) дворянин Георгій Олександрович Казимир(ов), син першого чоловіка М. М. Виноградської, та дворянка Наталія Вікторівна Фішман. Микола Ушинський, який мав єдиного сина Олексія, помер 1967 року поза межами батьківщини — в Монреалі (Канада).

Відшукалися дані й про Маріанну Ушинську. У тій же Дорогобузькій церкві вона була охрещена 3.X.1900 р. Її хресними були: найстарший з братів Дмитро та згадувана вже дворянка Н. В. Фішман [14].

У 1918-му, за спогадами Д. В. Поспіловського, у підвал маєтку в Рясниках двічі закладали динаміт, аж поки не вдалося підірвати будівлю. У 1922 р. сюди повернулася Маріанна Ушинська. Ставлення до неї місцевих селян було вельми доброзичливим. Вони добре пам'ятали, що коли на початку XX століття страшна пожежа знищила майже все село, К. К. Ушинський продав дві третини свого маєтку, залишивши собі 600 га чорнозему, і безкоштовно все відбудував.

У вересні 1939-го Маріанна Костянтинівна намагалася перебратися до Варшави, але з-під самого Рівного її упросили селяни повернутися до Рясників, обіцяли горою стояти за неї. Проте за кордон вона все ж виїхала — восени 1943-го. Її син Дмитро (1935 р. народження) став професором російської історії, працював в університеті Західного Онтаріо (Канада). Він є автором численних праць з історії церкви та релігії в колишньому СРСР.

Спогади про Ушинських на Рівненщині останнім часом збирали деякі жителі обласного центру. М. Рудницький сповіщав, що в Гориньграді (чи то Першому, чи Другому (?) Рівненського району – *В. Т.*) "й досі стоїть побудована (К. К. Ушинським) церква з величезним куполом" [5, 133].

Б. Н. Мітюрьов у листі від 1 серпня 2000 року писав: "Днями познайомився із бабусею Марією Микитівною. Їй 92 роки, але вона ще жвава. Мені сказала, що працювала на кухні в Ушинських, що Марія Миколаївна Ушинська подарувала одну із будівель свого маєтку під сільську школу, в якій вона знаходиться до теперішнього часу... Її син сповістив, що він виявив на одному із дзвонів Покровської церкви, біля якої М. М. похована, напис про те, що він подарований Ушинською сільській громаді. Я цього напису ще не бачив" [15]. А згодом Мітюрьов надіслав світлину дзвону з таким написом на ньому: "Пріобретен 1913 г. бояриней Наталіей, в память усопших дочери Маріи Ушинской, ум. 11 мая 1903 г. и внуки Лидіи Врангель – 29 сент. 1910 г. Вонми Господи гласу моленія!"

Отже, матір'ю Марії Миколаївни була бояриня Наталія Виноградська, а батьком – Микола, певно ж, Виноградський. Чи не була вона сестрою мистецтвознавця Миколи Миколайовича Виноградського (1860-1915) й відомого мікробіолога Сергія Миколайовича Виноградського (1856, м. Київ – 1953, Париж)? Лідія Врангель, здається, одна із дочок Марії Миколаївни за першим її шлюбом з Казимиром.

Рівненська земля попри усі прикрі перебіги життя не могла не притягувати до себе Ушинських. Дмитро, за батьком Поспіловський, відвідав її після смерті матері 1990 року, а ще раніше, в 1972-му, до Рясників приїжджала його сестра Ольга.

У 1977 році підтримував листування з батьківщиною свого прадіда, педагога К. Д. Ушинського та й своєю рідною землею Костянтин Дмитрович Ушинський, народжений 4 грудня 1921 р. у м. Чернівці.

Він був доктором філологічних наук, професором російської мови та літератури університету ім. Райса (м. Х'юстон, США), "романтичною фігурою" (за словами Дмитра Поспіловського). Його листи до автора цієї статті наведені в книжці: Віктор Терлецький. Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть [Суми: Собор, 2000. – С. 124-129]. Він (за листом того ж таки Д. В. Поспіловського) помер "від раку близько 20 років назад", тобто десь року 1980-го. Мав трьох дочок, імена яким дав Софія (1964), Олександра (1968), Анастасія (1973). На ньому славний рід Ушинських обірвався.

Література та джерела

1. *Терлецкий Виктор.* Новые документы к родословной К. Д. Ушинского. – У збірнику "Жизнь и наследие К. Д. Ушинского". – Ярославль, 1986.
2. *Бондарь Ф. Т.* Вологодский период службы Д. Г. Ушинского и его семья. – Збірник "Жизнь и наследие К. Д. Ушинского". – Ярославль, 1986.
3. *Ушинский К. Д.* Собрание сочинений. – Т. XI. – М.-Л.: изд-во АПН РСФСР, 1952.
4. Новое об Ушинском (Исследования и материалы о жизни, деятельности и педагогическом наследстве). – Ярославль, 1981.
5. *Терлецький Віктор.* Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть. – Суми: Собор, 2001.
6. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – К., 1970.
7. Інститут рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. – 1.48980.
8. *Протоієрей Володимир Ровінський, протоієрей Олексій Миханчук.* Православіє на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 1995.
9. Киевская старина. – 1904. – № 3.
10. Киевлянин. – 1890, № 99, 5 мая.
11. Киевлянин. – 1890, № 101, 8 мая.
12. Лист О. Лубяницького від 31.5.2006 р., № 3/1-136. – архів В. В. Терлецького.
13. *Терлецький Віктор.* "Став безсмертним він сьогодні" (Київ у житті К. Д. Ушинського). – Київ, 1984.
14. Лист А. Українець до В. В. Терлецького від 12.05.2006 р. (Архів автора статті).
15. Лист Б. Н. Мітюрьова до В. В. Терлецького від 1.08.2000 р. (Архів автора статті).

ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ У КАНАДУ
(За матеріалами книги Пітера Шостака "For our children")

Лілія ТОЛСТУХА

Українці за межами України... Історичні крутозлами розсіяли їх по світах. Де тільки немає сьогодні наших земляків та їх численних нащадків, які є громадянами кількох десятків країн на різних континентах! У Північній та Південній Америках (тут живе понад 75% від загальної кількості зарубіжних українців), у Австралії, Європі, Азії, Африці...

Із відродженням незалежної держави Україна, із зростанням національної самосвідомості та відновленням історичної пам'яті, загального національного відродження в Україні помітно зріс інтерес громадськості до історії, сучасного життя українців, які живуть за кордоном.

У 1991 році організована українська етнічна група в Канаді, вся громадськість Канади, за участю численних гостей з України та інших країн, відзначили 100-річчя перших поселень українців у Канаді.

В історії української еміграції чітко визначаються три хвилі переселенського руху: перша — з останньої чверті XIX ст. до початку Першої світової війни; друга — період між двома світовими війнами; третя — період після Другої світової війни. Саме першій хвилі еміграції присвячене це дослідження, написане за матеріалами книги Пітера Шостака "For our children", що перекладена автором статті.

Книга присвячена пам'яті перших українських переселенців у Західній Канаді. Відомий канадійський художник Пітер Шостак відтворив у малюнках цих мужніх людей, які з ряду економічних, соціально-політичних причин були втягнуті в потужні хвилі відтоку сотень тисяч українців із батьківщини за кордон.

Це були буковинці, галичани, русини, волиняни, австріяки. Дуже цінні матеріали отримав автор книги, досліджуючи збірки фотографій в архівах провінції Альберта в Едмонтоні, національні архіви Канади в Оттаві, архіви Об'єднаних церков у Торонто, матеріали Українського культурно-просвітницького центру у Вінніпезі і Української культурної спадщини біля Едмонтона.

У 1973 році П. Шостак детально дослідив будівлі перших українських поселенців, що залишилися в Смоукі Лейк у провінції Альберта.

Опрацьовані матеріали надихнули художника на створення серії малюнків за такими основними темами: перші враження іммігрантів про життя в Канаді; переїзд до місця поселення; облаштування першого житла; освоєння землі; асиміляція; боротьба із хворобами; проблеми з освітою, медичним обслуговуванням.

В архівах зберігається також багато особистих спогадів перших переселенців про ті труднощі, з якими вони стикалися в освоєнні отриманих земель, і як вони їх долали. Текст книги і являє собою фрагменти цих спогадів, що надає йому неабиякої наукової та пізнавальної цінності. Хронологічні рамки описуваних подій: 1891 рік — Перша світова війна.

Автор книги Пітер Шостак народився 1943 року в родині, що емігрувала до Канади з України. Юність провів на фермі біля Боннівілла у провінції Альберта. Коли він народився, лише 10 акрів ферми були розчищені, а більшість площі залишалася цілиною. Однак у 1948 році, коли були прокладені дороги, а сім'я придбала трактора, життя їх почало змінюватися на краще. Ще більші зміни відбулися в 1955 році, коли провели електрику. П. Шостак залишив ферму 1961 року і вступив до університету в Едмонтоні на вчительський факультет (за спеціальністю мистецтво). Після трирічного вчителювання в Альберті переїхав до Вікторії і обійняв професорську посаду в місцевому університеті. З 1979 року П. Шостак постійно працює як художник.

Канадійський письменник В. Д. Валгардсон написав до книги П. Шостака вступ. У ньому він дає точне і водночас страшне визначення еміграції: "Емігрувати — це все одно, що пережити щось подібне до смерті".

У наш час із Америки в Європу можна долетіти літаком за кілька годин, а в кінці XIX-го — на початку XX-го століть переїзд на нові землі був поїздкою в один кінець. Це була трагедія. "Ми втрачали сестер, братів, дядьків, тіток, кузенів. Ми знали, що ніколи вже їх не побачимо. Але врешті-решт у цій смерті ховалося і життя. Це був і шанс на відродження" [5, 10].

У книзі описуються події першої хвилі еміграції. Якраз у кінці XIX ст. почалося масове переселення українців до Канади.

Першими прибули туди Іван Пилипів і Василь Єленяк із с. Небилів на Галичині. Їх досвід спонукав багатьох українців залишити злидні на батьківщині та поїхати за океан шукати кращої долі. До 1914 року близько 170 тисяч українських селян опинилися в Канаді.

Текст книги підібраний так, що розповіді-спогади розкривають всі ті труднощі і проблеми, які очікували на емігрантів після того, як вони залишали свої рідні пороги.

Невимовно важкою була мить прощання з рідною землею, родичами, друзями, сусідами. Ось як згадують цю трагічну хвилину члени сім'ї Поніч [5, 15]: "Настав час вирушати. Мама не хотіла залишати хату. Двоє жінок взяли її під руки і допомогли вийти. Вона впала на коліна перед порогом і молилася. Плачучи, припала до дверей, поцілувала їх і попрощалася". За спогадами сім'ї Цибуляк [5, 17]: "Друзі йшли поруч із нами із запаленими свічками. Одні від'їжджаючі сиділи на підводах, інші йшли; декого клали на підводи, бо вони втрачали свідомість, кинувши останній погляд на свої домівки".

У книзі багато рядків, які передають душевний біль тих, що розлучалися, сум немічних, старих батьків, які вже не сподівалися побачити своїх дітей, онуків. Прощання з рідною землею так краяло серця, що ніколи не забувалося, скільки б разів не згадували про це в Канаді.

Як же зустрічала переселенців нова земля? Іммігранти, що прибували до Вінніпега, мали право перебути 10 днів у спеціальному притулку для іммігрантів, звідки виїжджали на пошуки ділянок для майбутніх ферм. Бували випадки, коли їх примусово виселяли з притулку, бо вони жили там більше двох тижнів.

Вибір ділянки був дуже важливою справою. Пошуки тривали по кілька днів і тижнів. Землі було багато, але не скрізь вона була придатна до поселення, доводилося багато ходити по болотах, хащах, каміння. І от, нарешті, ділянка вибрана, сім'я приїжджає на своє майбутнє обійстя, пожитки вивантажують просто на землю. Де жити, поки збудують будинок, а тим більше, коли наближається зима?

Першим житлом, в якому селилися переселенці, були землянки, накриті дерном. Деякі сім'ї жили в таких землянках по кілька років. Ось як описує таке "житло" М. Іванчук [5, 38]: "Коли йшов дощ, вода просочувалася крізь дерен, падала на земляну долівку, яка після цього перетворювалася на болото. А потім з'явилися змії — сірі і зелені, вони робили тунелі в долівці вздовж стін, просовували голови у дірки і, здавалося, спостерігали за нами".

Доріг не було, лише стежки, та й ті треба було позначати кілками, щоб не заблукати по дорозі до сусіда.

Після того, як облаштувалось житло, чоловіки шукали роботи, щоб заробити на утримання сім'ї і на господарство. У той час українські переселенці могли працювати лише чорноробами — у ливарних цехах, на вантаженні вугілля, прокладанні доріг, зведенні елеваторів, будинків. Робота була важка, а платили дуже мало. Середня зарплатня за 10-годинний робочий день була 2,5 долари (25 центів за годину).

Українські іммігранти переживали в той період неймовірні труднощі. Більшість селян приїхали майже з пустими руками, а дехто був обтяжений боргами. Взимку харчувалися кролями та степовими курочками, яких ловили в прерії. Тут доречно навести рядки вірша Сави Чернецького (родом із Збаразького повіту) з книги Петра Зварича "Спомини. 1877-1904". Вид-во "Тризуб". Вінніпег, Канада. 1976. [4, 102]:

Приїхав я до Канади, щоб краще прожить,
Тут мя воши заїдають, короста свербить.
Від Галіфакс до Ванкувер переїхав я,
Не знайшов я щастя в тобі, Канадо моя.
Всюди сумно, непривітно, комарі, біда,
Дикі гори, нагі степи, мочарі, вода.
Зимний вітер сиберійський, мороз серед жнив,
Тебе Господь, Канадонько, прихапцем створив.
Пусто-глухо куди глянеш, аж душа дрожить,
З жалю серце завмирає, кров ледво кружить.
Врешті туга безконечна душу перейма,
Соловейка, весни плаче, а тут лиш зима.

У багатьох спогадах українські емігранти розповідають про ті нестатки, злидні, в яких вони жили в перші роки після переселення. Доходило навіть до трагічних випадків — чоловіки позбавляли себе життя через те, що не могли забезпечити існування своєї сім'ї [5, 92].

Страшним лихом були хвороби — дістатися до лікаря було важко через великі відстані та відсутність доріг і грошей. Спалахували епідемії грипу, віспи, дифтерії, корости, вмирали і дорослі, і діти. Особливо страждали діти — слабли і в багатьох випадках помирали, перш ніж надходила медична допомога.

Глибоке співчуття й біль охоплюють нас, коли ми читаємо про трагічні втрати в сім'ях переселенців [5, 88-90, 104-106].

Але життя, таке важке й складне, продовжувалося. Молоді люди, незважаючи на великі відстані між фермами, влаштовували вечірки, знайомилися, закохувалися, одружувалися. З цією метою поміщали також і матримоніальні оголошення у газетах. Ось, для прикладу, як звучало одне з них:

"Так як людина не може жити одна, я шукаю супутницю життя. Молода жінка чи вдова, гарна чи ні — для мене не має значення, така як є і хто б вона не була, аби мала трохи грошей. Я звичайний робітник, із провінції Галичин, 32 роки, здоровий як горіхове дерево, гарантую: хто вийде за мене, матиме гарного чоловіка" [5, 103].

Складною проблемою через деякий час після переселення стала освіта для дітей. У нових необжитих провінціях не було ні шкіл, ні вчителів. Так як уряд і муніципальні власті не виявляли ініціативи в створенні системи шкіл, то переселенці почали організовувати навчання дітей самотужки. Зводили невеликі дерев'яні будинки або наймали приміщення під школи, запрошували вчителів (якщо знаходилися такі, що погоджувалися їхати в ці ще необжиті краї).

Ось як описується одна така школа в книзі Михайла Іванчука "Нариси про переселенців": "У Слизюків був великий будинок, і вони його здавали під школу. Однак будинок мав лише дві кімнати: кухню і жилу кімнату-спальню. Зранку Слизюки перебиралися у кухню, туди ж виносили ліжко, лави, стіл та інші речі, а натомість ставили саморобні парти. Приходили діти, і починалися заняття". Але багато дітей навчалися не цілий навчальний рік, а лише в зимовий період. А як тільки земля розмерзалася, вони працювали на своїх фермах, знову до настання холодів.

Деякі батьки не хотіли посилати своїх дітей до школи через погане ставлення до них дітей ранчерів, які, певно, виявляли ставлення своїх батьків. Ось що говориться в одному із спогадів: "Я був першою українською дитиною, яка вступила у школу Стюартберна, і страшенно потерпав від жорстокого до себе ставлення з боку старших хлопців. І не було там нікого милосердного, навіть вчителя, хто б захистив мене від тих знущань. Очевидно, "резони" ранчерів були такі: "Як діти не зможуть відвідувати школу, то переселенці поїдуть геть" [5, 153]. У цьому проявилося негативне — з боку деякої частини місцевого населення — ставлення до українських переселенців, про це також говорять у своїх споминах українські канадці.

Дошкуляли переселенцям і багато інших проблем. Ті, що оселялися у болотистій місцевості, страждали від комарів, які міріадами кишіли в низинах та перетворювали життя людей і тварин на пекло. У хаті неможливо було спати, особливо дітям. А на полі звичною була така картина: біля пари коней троє людей — один оре, а двоє відганяють комарів.

Землі, які відводили переселенцям, були не з кращих: зарослі кущами, горбкуваті, з камінням. Доводилося дуже важко працювати, щоб підготувати таку землю під посів. Переселенці часто впадали у відчай від усіляких незгод, але потім продовжували вперто працювати. Чотири-п'ять років виснажливої праці поступово починали приносити плоди. Переселенці починали потроху купувати корів, волів, коней, в складчину купували сільськогосподарські машини (молотилки), розчищали більші ділянки землі. Окремий розділ спогадів так і називається: "Я став канадським фермером лише після того, як ми вже не молотили наше збіжжя ціпами" [5, 162].

Здавалося, життя налагоджувалося.

Але під час Першої світової війни, після бурхливих поворотів політичної ситуації в Росії і в Україні, на частину українських іммігрантів стали дивитися як на можливу "п'яту колону". Це призвело до арештів і ув'язнень у трудових таборах кількох тисяч українців як "ворожих агентів". Про перебування в одному із таких таборів — у Каписказінгу — розповідається в спогадах у книзі Гаррі Пінюти [5, 165].

Перша світова війна перервала потік емігрантів і поклала край першій хвилі виїздів з України до Канади.

Література та джерела

1. Зарубіжні українці (довідник). — К.: Україна, 1991.

2. *І. Франко.* Твори у 20 томах. Том 19. Філософські, економічні та історичні статті. — Київ, 1956.

3. *Maksym Bojko.* Native Language Graduate School Abroad. Блумінгтон. Індіана, 1983.

4. *Петро Зварич.* Спомини. 1877–1904. — Вид-во "Тризуб". Вінніпег. Канада, 1976.

5. *Peter Shostak.* For our children. — Yalenka Books. Victoria, B. C.

ВЕЛИКА ВОЛИНЬ У СЛІДЧИХ МАТЕРІАЛАХ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Степан ШЕВЧУК

Вагомою сторінкою для пізнання наукових студій про велику Волинь у загальноукраїнському контексті є історичні джерела слідства над діяльністю членів Кирило-Мефодіївського товариства, що створювалося у Києві та утверджувалося в Україні впродовж 1846-1847 рр. Історія таємної політичної організації започаткувалася від Київського університету Св. Володимира, пов'язана з діяльністю молодого Миколи Івановича Костомарова, який виявив свої науково-творчі здібності і в нашому краї. Після захисту магістерської дисертації у Харківському університеті, намагаючись наблизитися до місць, пов'язаних з подіями національно-визвольної війни, М. І. Костомаров у 1844 р. відвідав у Києві помічника попечителя Київського учбового округу, колезького радника Михайла Володимировича Юзефовича і отримав направлення працювати в Рівненську гімназію. У будинку М. Юзефовича він мав змогу познайомитися з Пантелеймоном Олександровичем Кулішем. Господар знав його раніше й рекомендував як людину, обізнану в галузі історії України й здатну допомогти в збиранні матеріалів до монографії про Богдана Хмельницького. М. Костомаров заприятелював з П. Кулішем, у його квартирі познайомився спершу з студентами В. М. Білозерським, О. В. Марковичем та П. О. Чуйкевичем, потім із чиновником канцелярії генерал-губернатора М. І. Гулаком. Всі вони прагнули працювати на ниві історії, філології та етнографії України. Пізніше об'єдналися, ставши братчиками Кирило-Мефодіївського товариства.

Після повернення з Рівного до Києва Микола Костомаров у 1845 р. почав спершу працювати на посаді ст. викладача гімназії, а потім ад'юнкт-професором російської історії при університеті. Він запропонував друзям створити "Товариство філології, історії і старожитностей" чи перетворити Тимчасову комісію для розгляду давніх актів (паралельна назва — "Київська археографічна комісія") у таємне товариство, надавши йому імена святих апостолів-братів Кирила та Мефодія, подібно, як уже було увічнено визначного діяча історії, надавши ім'я князя Св. Володимира Київському університету (нині — Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка). Таке пошанування Кирила і Мефодія пропонувалося, щоб засвідчити повагу до ідеї єдності всіх слов'янських народів.

Микола Костомаров, оселившись у січні 1846 р. в квартирі свого доброго знайомого — чиновника канцелярії генерал-губернатора М. І. Гулака, зустрічався з В. М. Білозерським (до 1846 року — студент університету, а з 1 липня того ж року — вчитель географії та історії у Полтаві, після повернення із заслання — редактор журналу "Основа"), О. В. Марковичем (студент університету, пізніше відомий як український етнограф і фольклорист, чоловік письменниці Марка Вовчка). Велися бесіди про життя, історію слов'янських народів, плекалися ідеї про зближення слов'янських народів через федерацію за зразком давньогрецьких республік чи Сполучених Штатів Північної Америки.

Учасники Кирило-Мефодіївського товариства об'єднували прогресивну інтелігенцію і в програмних положеннях пропагували ідеї національного відродження, демократії, поліпшення побуту селян, скасування кріпосного права та наслідків насильного введення унії. У "Книзі буття українського народу" М. Костомарова викладені прогресивні і навіть революційні положення щодо необхідності скасування кріпосного права, дворянських привілеїв і станів, царського самодержавства, як визначалося її 89 пунктом: "побачила Україна, що попалася в неволю (до Московії — *С. Ш.*), бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар московський усе рівно було, що ідол мучителів" [1, 27, 257].

За участь у створенні політичної організації, більш відомої як товариство, розробку її статуту, програмно-ідеологічного "Закону Божого (Книги буття українського народу)" Миколу Костомарова з іншими братчиками після доносу студента університету Олексія Петрова (батько якого походив з Смоленщини і служив капітаном в корпусі жандармерії у Києві, Чернігові та Курську) були заарештовані і переправлені до Петербурга.

На вироблення програмних положень Кирило-Мефодіївського братства в "Книзі буття українського народу" як своїми революційно-демократичними ідеями, так і геніальними творами мав вплив Тарас Шевченко, з яким Микола Костомаров познайомився в квітні 1846 р. в Києві. Матеріали слідства розкривають звинувачення останнього в тому, що під час арешту в нього вилучили "Кобзар" Шевченка та рукопис "Кобзаря", переписаний Яковом де Бальменом (польською транскрипцією). У слідчій справі Костомарова констатувалося, що до паперів і речей, вилучених під час обшуку, долучалися також поеми "Сон", "І мертвим, і живим..." та інші поетичні твори [1, 249, 496]. Пізніше в тексті автобіографічних спогадів Костомаров зафіксував, що "познайомився з ним (Шевченком – *С. Ш.*) і з першого ж разу зблизився", "бачився часто, захоплювався його творами, з яких багато ще не видані, він давав мені в рукописах", згадував також, що "часто просиджували з ним довгі вечори до глибокої ночі" [4, 475]. Приязними співбесідниками М. Костомарова були Микола Гулак, Василь Білозерський та Дмитро Пильчиков (1843 року закінчив Київський університет, з 1846 р. – вчитель історії у Полтаві).

З 18 березня до 30 травня у Києві та Петербурзі проводилося слідство й жорстокі жандармські допити, після яких визнали товариство політичним і небезпечним для існуючого монархічного ладу. Сам Микола І стежив за ходом допитів, особисто назвав членів товариства державними злочинцями і наказав покарати: М. І. Гулака на три роки ув'язнення у Шліссельбурзьку, М. І. Костомарова на рік в Петропавлівську фортецю та заслання в Саратов, а Т. Г. Шевченка направив у солдати в Оренбурзький край. Окрім того, усім причетним до товариства приписувалися різні терміни заслання.

Матеріали слідства над політичною організацією царським урядом приховувалися. Вперше таємну організацію П. Куліш назвав "Кирило-Мефодіївським братством" у 1867 р. Історик І. М. Семевський назвав організацію "Кирило-Мефодіївським товариством" в 1886 р. Такі визначення дійшли до нашого часу [5, 467]. Окремі документи жандармських допитів почали публікуватися у Львові в 1889 р., пізніше окремі витяги друкувалися в інших виданнях. Вагоме дослідження "Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївці" подав Дмитро Багалій у Харкові в 1925 р. До 100-річчя з дня народження Т. Шевченка "Українське наукове товариство" в Києві видало матеріали допитів членів товариства, очних ставок, записки, листи, що підготував М. С. Грушевський, який і визначив високу цінність документів [1, 13].

У радянський період матеріали допитів зберігалися в Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР у Москві серед матеріалів фонду "III відділення власної його імператорської величності канцелярії" за 1847 р. (Ф. 109, І експ., Спр. 81, Ч. 1-19) [1, 16; 2, 5]. Доступ до цих матеріалів був вкрай обмежений. Автор цих рядків пересвідчився в цьому, коли у 80-х роках намагався отримати дозвіл на дослідження фонду. Окрім заяви, потрібно було писати автобіографію, факти якої упродовж десяти днів перевірялися таємними службами на лояльність до існуючої ідеології членів усієї родини.

Матеріали про Кирило-Мефодіївське товариство частково популяризувалися виданим у 1959 р. в Москві дослідженням П. А. Зайончковського "Кирилло-Мефодиевское общество" (1846-1847). Пізніше більш ґрунтовно тему дослідив Г. Я. Сергієнко у монографії "Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство". Щоб розкрити правду про діяльність товариства, матеріали його публікувалися українознавчими центрами діаспори в 1984 р. Українською вільною академією наук (США) у серії "Джерела до новітньої історії України". Варто також згадати публікацію В. В. Міяковського "Недруковане і забуте: громадські рухи дев'ятнадцятого століття". Повніші матеріали про діяльність організації, допити у справі Кирило-Мефодіївського товариства з'явилися лише в 1990 р. за сприяння Археографічної комісії Інституту історії АН УРСР разом з Центральним державним історичним архівом у м. Києві в трьох томах, з науковою передмовою Г. Я. Сергієнка, П. С. Соханя та Ф. П. Шевченка. До унікального видання вперше були подані документи про кирило-мефодіївців з Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (Москва), Державного музею Т. Г. Шевченка (Київ), Центрального державного історичного архіву

СРСР (Ленінград), Центрального державного історичного архіву Естонської РСР (Тарту), Центрального державного історичного архіву Карельської РСР (Петрозаводськ), державних архівів Ставропольського краю, Кіровської, Курської, Саратовської та Орловської областей, Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Ленінград), Наукової бібліотеки М. І. Лобачевського (Казань), тобто з тих місць, де відбували покарання члени Кирило-Мефодіївського товариства.

Про те, що Велика Волинь зі своїми історичними та духовними пам'ятками приваблювала видатних діячів товариства, красномовно оповідають матеріали, що їх прилучали до джерел у слідчих документах, листах, свідченнях таємної організації.

Волинь у справах допитів трактується як древня земля. У протокольних матеріалах М. Костомарова (15 квітня 1847 р.) "Третього відділу" власної імперської величності канцелярії — органу політичного розшуку і слідства царської Росії, що займалося допитом братчиків, згадувалася наша Волинь. Микола Іванович, відповідаючи на питання, пов'язані з встановленням авторства "Книги буття українського народу", намагався заплутати свої покази. Він констатував, що займався педагогічною діяльністю у Рівному, а також збиранням пісень, казок, анекдотів у Києві в 1846 р., а ще раніше, в травні 1845 р. — здебільшого на Волині. Таку конкретизацію він зробив для протоколу слідства, щоб не розкрити власне авторство вищеназваної книги. При цьому він наголошував, що названий твір — частина фольклорно-етнографічних матеріалів з різних місцевостей, які ще не встиг розібрати та опрацювати [1, 287].

До слідчої справи Т. Шевченка долучався "Кобзар" з позначкою "1843". Можливо, така фіксація була у рукописі, бо видання їх здійснювалося на той час в 1840 та 1844 роках. У викладі змісту творів Шевченка у "Кобзарі" подавалася й поема "Гайдамаки" [2, 310], в якій оповідалося, що рух протесту був викликом проти гноблення польської шляхти, а тому й звучали заклики гайдамаків: "Гибни шляхта, погуляєм!", Полилася кров навіть на Волині; Гонта бенкетує на Поліссі, Залізняк в Черкасах, там і Ярема пробує свій ніж..." [2, 318].

За матеріалами слідства, у Г. Л. Андрузького (громадського діяча, вченого і поета) конфісковано поему Пантелеймона Куліша "Україна", складену в 1843 р. При передачі її змісту приділялася увага історичним особам: згадувався Наливайко, його походи на Самбір, Львів, Волинь [2, 653].

Волинь фіксувалася також у слідчих справах Пантелеймона Куліша. У його листі з Варшави (31 березня 1847 р.) до Петра Чуйкевича (педагога, фольклориста) в Кам'янець-Подільський та вилучених рукописах (10 квітня 1847 р.), що прилучалася до звинувачень, знайдено повідомлення про одруження і мандрівку П. Куліша з Ганною Білозерською-Куліш (псевдонім — Ганна Барвінок) з Варшави. Окрім фіксації особистих подій, П. Куліш звертався до П. Чуйкевича: "Прошу тебе і ще прошу, нехай коштує моє прохання тисячі, збирай українські слова на Волині і записуй густо на поштовому папері для вручення Костомарову, який перешле мені; особливо мені необхідні назви землеробського інвентаря і їх приладдя, і взагалі назви предметів з домашнього побуту..." [2, 33]. Внесені до слідства документи засвідчують, що в жандармській канцелярії цікавилися зв'язками членів братства і перепискою з іншими особами. Серед чорнових записок П. О. Куліша, датованих 1846—1847 рр., зберігалися адреси знайомих, плани на майбутнє. Саме тут віднайдемо фіксацію, що з Познані (Польща) для славістичної газети "Денница" (Варшава) автор надавав матеріали під псевдонімом Св. Лукашевич. Сучасні вчені визначили, що це міг бути польський історик, бібліограф Юзеф Лукашевич, який займався історією реформації на Поділлі, Волині, в Україні і Малій Польщі [2, 37, 618].

Лист студента П. Я. Сердюка від 22 лютого 1847 р. до П. О. Куліша про літературні справи засвідчує думку про творчий стиль компонування, а також оцінку поетики Шевченка. Тут же констатувалось, що при її читанні "чуєш якусь вищу силу поезії", але водночас засуджувалося Шевченкове змалювання принижених українських образів у поезії. Через листування з Кулішем за вищезгаданим студентом здійснювався поліцейський нагляд, констатувалося його захоплення Україною і несхвальність до росіян. У вищеназваному, долученому до слідства, листі П. Кулішеві повідомлялося про Осипа Сенковського (псевдонім — Барон Брамбеус) — російського письменника, журна-

ліста та сходознавця. Лист фіксує, як "він (Сенковський — *С. Ш.*) говоре, що слова "Русь", "Гот" і "Скіфи" — однозначні. Про "Русь" і "гот" ми з Вами колись самі балакали і в нас теж виходило, що "Русь" — теє, що "гот" про се хоч до ста бабок іди питаться, дак воно так і є. Правда, Сенковський щось тут дуже корнесловив: за чужим реготом не можна було дослухаться, але що правда, то правда. Коли де він уже заговорився вельми, дак се кало вудинов їх поселили на Волині (Волинь у його йде од волов, — хіба од волі? — так як жаринь, теплинь — од жар, тепло), тоді як у Геродота вони гень пробираються на схід сонця. Ну да се дарма: а то суданський г. Гелеон, він уже перескоче на Волгу! Уже ж коли перед береш із Геродота, дак бери й зад: коли береш ім'я і корнесловиш над ним, дак уже не цурайсь і того, що він додає отут, бо се ж вже буде справедливіш, чим коверкане та перековеркане ім'я: не знаю тільки, чи добре я вслухавсь" [3, 170].

Є згадки про волинське містечко Берестечко. Звичайно, вони пов'язані з історичними подіями національно-визвольної боротьби під керівництвом Б.Хмельницького, що охоплювала і Волинь. Найперше це край у матеріалах слідства фіксувався через вилучені рукописи і книги Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша та Георгія [Юрія] Андрузького — студента Київського університету імені Св. Володимира (пізніше — відомого громадського діяча, ученого та поета). Містечко Берестечко на Волині (нині Волинська область) фіксується у вилученій поемі-містерії "Великий льох". У ній Т. Шевченко сатирично викриває реакційні соціально-політичні ідеї царського режиму, одночасно вболіваючи за долю України. Містерійний жанр романтичної поеми дозволив поетові ввести і світські події періоду Богдана Хмельницького, Петра І та Катерини ІІ. Берестечко виступає авторською пересторогою подіям, що пов'язані з походами козацьких військ, їх битвами під проводом гетьмана Хмельницького [2, 272, 636].

Згадується Берестечко і в поемі "Україна", складеній Пантелеймоном Кулішем в 1843 р., і вилученій у члена Кирило-Мефодіївського братства Г. Л. Андрузького. Художній твір розкривав антиукраїнську політику царського уряду. Своєрідна архітектоніка розвинута на базі традиції народних поетичних жанрів (здебільшого — дум та пісень). Саме за останніми згадувалися трагічні та, водночас, героїчні події козаччини в Україні. Поряд з розкриттям ролі інших історичних осіб, тут згадувалося про польського гетьмана Миколу Потоцького, який керував придушенням антифеодальних селянсько-козацьких повстань у першій половині XVII ст. У поемі П. Куліша нагадувалося про те, що М. Потоцький був захоплений у полон під час розгрому польського війська під Корсунем і виданий Б. Хмельницькому. Останній передав його кримському ханові. Після повернення з полону польський гетьман брав участь у битві під Берестечком [2, 559, 653]. Згадується в поемі також Лобода (Іван). Справжнє його ім'я — Григорій. Прізвище Лободи наводиться пересторогою до будь-якого запроданства. П. Куліш нагадує, що із зрадником Лободою жорстоко розквиталися козаки. У поемі йому протиставляється другий Іван, прототипом якого вважають С. Наливайка [2, 653].

Повітове місто Рівне фіксувалося у зв'язку з історією перебування тут М. І. Костомарова, П. О. Куліша, та за матеріалами слідства студента О. Тулуба. Крім останнього, всі вони певний час працювали у рівненській гімназії. До слідчих матеріалів долучалися листи Пантелеймона Куліша до Миколи Костомарова. В одному з них (2 травня 1846 р.), автор турбувався, чи не пропали записи пісень, отримані від П. Чуйкевича, що надсилалися йому двічі з Петербурга та Рівного 2 та 7 березня разом із випсками з "Літ[опису] Величка", а також перший розділ дослідження про Богдана Хмельницького. На цей час М. Костомаров перебував у Києві. Тут же Куліш оповів, що завершив працю над другим томом "Чорної ради" [1, 269, 475]. У цьому ж листі давалася своєрідна приписка Куліша для Костомарова, щодо з'ясування належності останнього до українства: "Чому ви говорите, що ви не українець? Що тільки із гумані[сти]чної ідеї вертитеся між нами? Ми даємо вам право громадянства, при цьому ж мама ваша (Тетяна Петрівна — *С. Ш.*) — українка.. Я не можу вас так любити, як люблю, поки вважаю українцем. Чи можливо заперечувати, відкидати настільки дороге для мене ім'я" [1, 269].

Фіксується Рівне також у слідчих протоколах допиту уже згадуваного студента університету Олександра Тулуба, пізніше відомого як громадського діяча, історика та педагога, ак-

тивного популяризатора творчості Т. Шевченка. О. Тулуба заарештували як члена Кирило-Мефодіївського товариства, але за відсутністю прямих, переконливих доказів, він був звільнений від покарання. В ході протокольного допиту 30 березня 1847 р. [3, 179] О. Тулуб підтверджував, що був знайомий з Кулішем ще до вступу та під час навчання в університеті, згадував також про спілкування і розмови про живопис, а після виїзду Куліша в Рівне вчителювати у місцевій гімназії, зустрічався з допитуваним В. Навроцьким (членом Кирило-Мефодіївського товариства), але постійної дружби з ними не підтримував [3, 179].

Рівне згадується 31 травня 1847 р. у секретному відношенні Київського військового губернатора, Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора до шефа жандармів та головного начальника "Третього відділу" О. Ф. Орлова про звільнення Петра Чуйкевича з-під арешту. Тут же констатувалося, що він познайомився з М. Костомаровим, коли працював вчителем Рівненської гімназії. Оповідалося також, що Чуйкевич знайомий з Кулішем ще з дитячих літ, разом з ним виховувався, а після завершення навчання в університеті в 1843 р. отримав посаду вчителя спершу в Рівному, а пізніше в Кам'янці. Заперечувалася думка про те, що на період діяльності товариства не міг бути з Кулішем в особистих зв'язках [3, 209]. Дізнаємося й про те, що П. Чуйкевич учителював не тільки в Рівному, а також у Луцьку, Кам'янці-Подільському (саме тут в 1846 р. на квартирі Чуйкевича зупинявся Т. Шевченко, слухав і фіксував від нього пісні, бо в попередні роки на Волині господар займався збиранням фольклорно-етнографічних пам'яток, допомагав у цьому і М. Костомарову) [1, 475].

В описі спільної мандрівки П. Куліша, Ганни та Василя Білозерських до Варшави (за листом останнього від 22 березня 1847 р. до О. В. Марковича) фіксуються враження від побаченого у Польщі та спостереження з сіл, містечок України, (здебільшого, з Волині). Варшава згадується, "...що колись грозилась на нашу бідну сироту Україну. А тепер? Чи натякне тобі хоть щонебудь тую давнюю годину? Все йде, все минає, і краю немає!..." [3, 206]. Тут же враження від поезії славного поета Т. Шевченка. У співставленні з чужиною ностальгічно з'являються думки про минувшину Житомира, Корця та Острога, руїн їх історико-архітектурних пам'яток, замків, веж: "Під'їздячи під Житомир, показались нам із землі каміння або скелі, яких у нас не побачиш. Далі — пішли города й замки з таким видом, що очі мусять на них задивиться, а серце — задуматься над стародавнею годиною і порядком. Одначе все теє здалося нам бідним перед тими старосвітськими пам'ятниками, що стоять собі, сумуючи, у Корці і в Острозі. Ти об їх прочитаєш таке слово, якого ще ми не чули до сієї пори. Замок Корецький стоїть тепер у руїнах, а колись їм владіли княжата Чорторийські, що були роду українського, а потім перевернулись на унію і стали ненавидними для свого народу. І їх постигла тяжка кара: бо козаки Хмельницького добули замок, хоч як він міцно був збудован[ий], добули його і спалили: заяснів страшно пожаром той замок, де колись веселились ясновельможнії, зневажаючи свій народ і віру: і вже з того часу не показувались сюди ні жизнь, ні радість, наче згоріли вони у пожарі! Ходили ми довго кругом і всередині того замку і дивились на річку, що тече у його підошви, на Корець, на села і ліса, що маячать у далі, та й думали: так колись гляділи давні жильці із своїх багатих покоїв у високі вікна замкових башт: і веселились, і мучились сердешними муками, і любились і ненавиділи; а тепер тільки руїни по собі зоставили: і на місці їх радостей поріс бур'ян та трава пустиння, і де вони ходили і говорили, там тепер ходить шумний вітер! Ми й самі засмутились: а нас самих не постигне ж тая доля, коли не будем старатись для общого блага, коли будем любити більше себе ніж братів своїх? О, конешне, постигне ще й гірша, бо ми по собі і руїн би не зоставили, котрі б доняли і порадували подорожнього!

Не те б сказав я тобі об замку кн. Костянтина Острозького, да вже ти послухай луччих річей. О Варшаві можна багато розказать, да нехай удруге, бо не маю часу" [3, 207]. У сучасних коментарях до публікованих слідчих справ уточнюється, що замок в Острозі на Волині засновано в XIV ст. князем Острозьким. Окремо виділяється постать знаменитого Костянтина (Василя) Костянтиновича Острозького (1526-1608) як князя, українського магната, київського воєводи, культурного діяча з особливими заслугами у заснуванні школи, друкар-

ні в Острозі, шкіл в Турові та Володимирі-Волинському [3, 399]. Тут же наголошується, що він був ревним захисником православ'я на Берестейському соборі (1596 р.).

Члени Кирило-Мефодіївського товариства об'єктивно розуміли значимість утвердження Русі як древньої історичної землі, звичайно, і відповідного місця в ній Волині. Все це не імпонувало тоталітарній ідеології царської Росії в XIX ст. У присвяченій історії слов'янських племен науковій праці М. І. Гулака "Юридичний побут поморських слов'ян" (1846), вилученій при арешті 18 березня 1847 р. [1, 107-129], аргументувалася значимість вагомих дослідів про місце Русі в Європі. Тут же визначався внесок праць і поглядів історика, юриста, професора Дерптського університету Еверса для утвердження думок про слов'янство [1, 115, 484]. У цій же праці М. Гулака згадується і давня територія Волині [1, 124].

Своєрідне бачення історичної Русі подається у "Книзі о ділах народу українського і славного війська козацького Запорозького" П. Куліша (1843), долученій до слідчих матеріалів [2, 66-80]. "Сама Вкраїна за давніх часів Руссю звалась", — стверджує П. Куліш. Тут же наголошується, що "Вкраїна найбільше діяла і вчинила для користі християнства, що жоден народ не перетерпів стільки мук і різного роду страждань за віру і любов до Вітчизни, як народ український" [2, 66].

З таємної переписки жандармерії дізнаємося, що ув'язнення не зламало вільнолюбного духу кириломефодіївців. Якщо про Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша є дослідження, цитуються їх твори, то варто до вищезгаданих постатей за незламний дух долучити Г. Андрузького. Після жорстоких допитів йому як студентові було дозволено завершити навчання в Казанському університеті, а потім відбути заслання. Далеко від України він не змінював своїх попередніх поглядів. Втрачаючи зір та можливість навчатися, все-таки не корився, а виявляв супротив політиці царської імперії. Тому за потаємними донесеннями "Третьому відділу" його відправили на заслання в Петрозаводськ, а звідтіля на ув'язнення до Архангельська і до в'язниці на Соловках. А все через непокору і висловлену політичну думку: "щоб створити Україну, треба руйнувати Росію" [2, 585]. Г. Андрузький прагнув створити новий український алфавіт, здійснити переклад Євангелії українською мовою і збирати фольклор рідного йому народу.

Звичайно, значимість Кирило-Мефодіївського товариства в історії України, вагомість для слов'янських народів належить ще об'єктивно висвітлити без попередніх ідеологічних нашарувань. Варто ввести матеріали, очистивши їх від політизації. Навіть опубліковані матеріали слідства переконують, що це був свідомий рух української інтелігенції, спрямований на пробудження і формування історичної свідомості всього слов'янського світу, розвитку високого громадянського патріотизму у боротьбі за національне визволення, розуміння справжньої дружби слов'янських народів без пріоритету будь-якого етносу над іншим. Бо тут, як наголошується у передмові до видання матеріалів слідства, на скрижалях ідеології всіх слов'ян мають стояти поетичні слова Т. Шевченка: "Щоб усі слов'яни стали добрими братами і синами сонця правди". Рух такий утверджувався в Києві (у центрі колишньої святої Русі). Через призму жорстоких допитів кириломефодіївців висвітлюється і відношення їх до історичної Великої Волині, до нашого рідного краю. А тому не маємо права забувати їх ідеї, бо мають знову звучати слова нашого генія Т. Шевченка: "Раз добром нагріте серце — вік не прохолоне!"

Література:

1. Кирило-Мефодіївське товариство. — В 3 т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1. — 542 с.

2. *Там само.* — Т. 2. — 696 с.

3. *Там само.* — Т. 3. — 440 с.

4. *Костомров М. И.* Исторические произведения. Автобиография. — К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. — 736 с.

5. *Сергієнко Г. Я.* Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — К.: Наук. думка, 1983. — 206 с.

АРХЕОЛОГІЯ

ВИВЧЕННЯ ГЛИНЯНОЇ ПЛАСТИКИ ТА ІНШИХ КЕРАМІЧНИХ ВИРОБІВ ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ГОЛИШІВ

Григорій ОХРІМЕНКО, Василь ОХРІМЕНКО,
Ігор МАРКУС, Світлана ЛОКАЙЧУК

Видатним етнокультурним явищем в історії давньої Волині було пізнє Трипілля (ПТК). Відступаючи з посушливої степової зони в межі лісостепу в пізній період свого розвитку, пізньотрипільські спільноти вийшли в східну, а потім і західну Волинь. Крайньою, найбільш північно-західною їх пам'яткою було поселення Голишів, розташоване на межі Полісся і Лісостепу, в басейні р. Стир (на березі Чорногузки), неподалік від Луцька.

Протягом двох сезонів пам'ятка розкопувалася волино-дністровською експедицією під керівництвом М. А. Пелещишина (досліджено майже 2 тисячі метрів квадратних площі). Крім багатодекорованої кераміки (відтиски штампів, шнура, розписи червоною та рожевою фарбами), прясел, тут знайдено й уламки зооморфних фігурок — бичків. У 2004, 2005 рр. на поселенні проводилися роботи Г. Охріменком та О. Позіховським.

На основі цих досліджень можна більш докладно вивчити комплекс виробів з пізньотрипільського поселення. Зупинимось на окремих типах "кухонної кераміки":

1. Миски. Відтиски на мисках робилися у вигляді ямок, підківок, овалів, насічок, скобок, прямих штампів тощо. Всі вони передавали відтискаючий край орнаментира. Нараховано до 50 різних оригінальних прикладів оздоблення внутрішнього та зовнішнього країв вінець. У деяких виробах на тонкому краї вінців робилося карбування у вигляді насічок. У чотирьох випадках орнаментувалася з внутрішнього боку й донна частина мисок: на дні однієї нанесено 10 паралельних відбитків шнура, між якими є чотири лінії з перпендикулярними зубцями (два поряд один з одним, але розділені шнуровою лінією), далі три відтиски шнура і два останні ряди відтисків розділені між собою двома шнуровими вдавленнями. В одному ряді нараховується 12 відтисків, в іншому теж 12, ще в іншому — 10. Нижче є двозубчаті вдавлення в кількості 5 (6?). Ці ж деталі декору від денця поширюються в два боки — на пологі стінки мисок. Цілком імовірно, що є певна логіка в укладенні ліній, відтисків та їх кількості. Вирізняється число 10.

Ще інше дно миски розділене трьома укладеними навхрест рядами відтисків шнура, між ними нанесено по 7 коротких відрізків відтисків шнура. Однакова кількість останніх теж, напевне, не випадкова [1, 241, рис. 17].

До символічних належить, імовірно, зображення дерев — в одному випадку з опущеними донизу "гілками".

Форми мисок, як сказано, були дещо відмінними, і не лише розмірами, моделюванням краю вінець, але й дна. В одних випадках воно плавно починалося від стінок, в окремих випадках воно було рівно опущене, тобто виділялося. Денця робилися достатньо товстостінними.

За два археологічні сезони на пізньотрипільському поселенні Голишів під час розкопок і в ході поверхневих зборів одержано близько двох тисяч фрагментів кераміки, переважно пізньотрипільської культури.

Встановлено, що більше 200 уламків належало мискам, що складає 10% від загальної кількості зібраних фрагментів, у більшості випадків декорованим (97%), але відсоток цієї категорії посуду серед інших виробів був, очевидно, більший, і міг становити близько 30% усіх виробів, якщо брати сумарно вироби різних періодів усього, ймовірно, довгочасового поселення.

Столового посуду рожевого кольору знайдено 99 уламків, тобто 5%, сіро-бурого кольору – 11 фрагментів. Це був посуд, виготовлений з відмуленої чистої глини (домішок не помічено), ймовірно, на гончарному простому крузі: на внутрішніх стінках деяких з них видно сліди горизонтальних ліній. На дотик цей посуд часто м'який – на твердій поверхні "пише", тобто залишає слід. Розміри окремих з них, судячи з вигину стінок, були досить великі – до 42 см. Частина фрагментів належала макітроподібним посудинам з відтягнутими назовні, потовщеними, дещо навскіс зрізаними вінцями. Діаметр однієї з них – 22 см, іншої – 26 см. Є бічні фрагменти посудин середніх розмірів – підокруглих, присадкуватих, з різким вигином тулуба, діаметр максимального розширення – 22 см, іншої – 23 см.

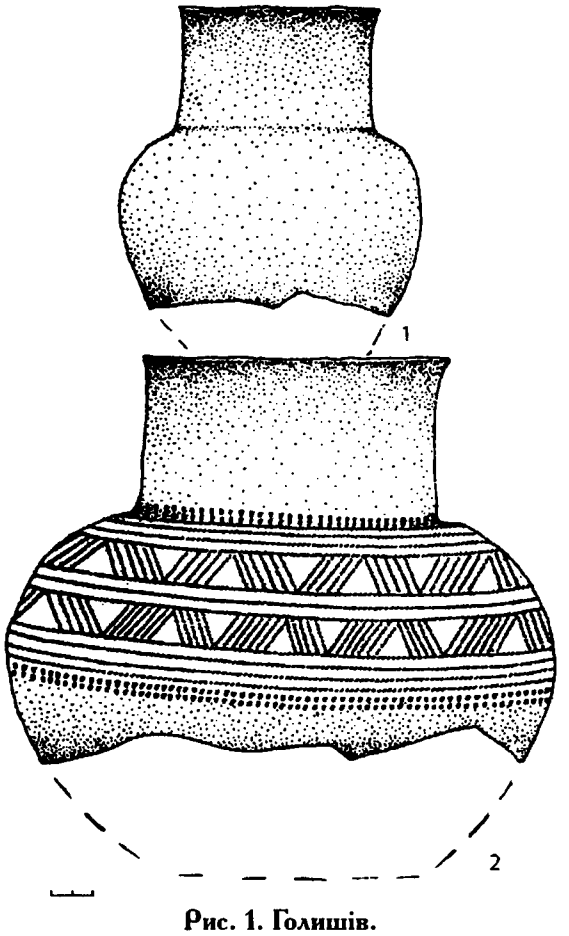

Рис. 1. Голишів.
Амфори з пізньотрипільського поселення

Діаметр фрагмента від великої, широковідкритої, з витягнутими вгору потоншеними вінцями, тонкостінної посудини – 23 см. Зберігся верх, можливо, кулястого виробу з заокругленим краєм вінець, без шийки, діаметром 12 см; фрагмент верхньої частини іншої, теж округлої, з вузькими вінцями (без шийки) посудини. Діаметр вінець іншої подібної посудини – 12 см.

Збереглося два уламки конічних покришок з отворами, (всі вони мали дефект виробництва – тріскалися (розшаровувалися), два наліпних округлих валики. У колекції також зберігся уламок широкої відкритої, напевне, більш високої миски з потоншеним краєм вінець, що має діаметр 12 см.

Знайдено також три донні частини столових посудин, які мають діаметри відповідно 16 см, 18 см та 8 см. Останнє дно дещо опущене (можливо, від миски), тому що стінки відходять від нього досить полого.

Серед столових виробів орнаментованих фрагментів – п'ять. Один з них – від великої (діаметр більше 40 см) посудини, прикрашений горизонтально штампом у вигляді широкої лопаточки. Інші – мальованими лініями (шириною 3-4 мм) світлішої і темнішої барви по рожевому, сіро-коричневому, червонуватому тлі. Ці паралельні лінії то сходяться перпендикулярно під кутом, то перехрещуються. Поверхня тут дуже старанно вирівняна.

2. Верхніх частин горщиків та глечиків, що мають карбований край вінець, зібрано 106 одиниць – 5,1%, вінець від макітроподібних посудин – 26 – 1,3%. П'ять із них мають сліди розмалювання фарбами. Від амфор, чаш, покришок залишилось 49 уламків – 2,5%.

Виявлено також 14 уламків зооморфних фігурок у вигляді лап, бічних частин, прикрашених переважно відбитками шнура. Зовні коричневий або світло-сірий колір (завдяки ангобові), всередині – світло-коричневий. У їх тісті є пісок, небагато жорстви. Окремі з них мають лінійний прокреслений орнамент або візерунок

із вдавлень. Судячи з окремих фрагментів, це були підчотирикутні, плоскі як цеглина, досить схематичні вироби.

3. Кераміка з розписом.

Вище уже згадувалось про колекцію фрагментів кераміки з розписом. Серед них є фрагменти верхньої частини великої товстостінної посудини, можливо, макітроподібної форми, із дещо звуженою верхньою частиною та різко відігнутим назовні коротким вінцем. Діаметр її стінок у верхній частині — 42 см, діаметр вінець — 43 см. Товщина стінок виробу — 1,2-1,4 см. За 7 см, нижче краю вінець, імовірно, була прикріплена велика ручка, залишилось місце з'єднання з корпусом. У тісті цієї рідкісної посудини є домішки шамоту, піску. Поверхня досить вирівняна ззовні та з середини, можливо робилася на крузі, з обох боків вона, очевидно, покривалася світло-коричневим ангобом, поверх якого нанесена червоно-вишнева фарба, що добре збереглася. Ця макітра (?) робилася, напевно, стрічковим способом — в одному місці на зламі видно жолобчасте заглиблення, в яке вставлялося гостре ребро іншої стрічки. Всього від цієї посудини знайдено 15 фрагментів. Вони виявлені у викиді 1972 або 1973 р. У такому технологічному стилі була виконана інша, теж велика посудина, що так само має середню домішку крупнотовченого шамоту. У ній фарбована лише зовнішня частина, так само, як і попередня, — у вишневий колір. Під нею з обох боків наносився ангоб. Подібних уламків, можливо, від однієї посудини, зібрано 9.

Такою ж фарбою покривалася ще одна посудина, але суцільно темного кольору, на її фоні вишнева фарба проглядається тьмяно. На ще іншій великій (діаметр тулуба близько 42 см), але більш тонкостінній посудині, виготовленій з домішкою крупнозернистого шамоту, на зовнішній поверхні збереглася блідо-червона фарба. З середини виріб слабко вирівняний, а весь черепок має сіруватий кольр.

Як відомо, антропоморфна та зооморфна пластика властива трипільцям від найдавніших часів [6, 41-73]. Особливо багато відомо фігурок. Але в пізніші періоди в кінці IV — початку III тис. до н. е. людські фігурки зникають, а виготовляються лише спрощені зображення бичків. Ці зміни помітні при перегляді колекцій матеріалів із Бодаків біля м. Кременець (розкопки О. Цинкаловського, Ю. Захарука та ін.), Хорова, Костянця, Листвина Дубнівського району Рівненської області, Голишева Луцького району Волинської області [8, 225].

За даними М. А. Пелещишина, фігурки трапилися в такій кількості: Костянець — 4 зооморфні та 2 антропоморфні, Листвин — 3 зооморфні, на чотирьох поселеннях неподалік с. Хорів біля м. Остріг — майже 20 антропоморфних та 2 зооморфні, в Голишеві — уламки 40 зооморфних культових виробів. Треба думати, що перехід від виготовлення антропоморфних до зооморфних глиняних виробів відображав певні зміни в уявленнях, віруваннях населення, можливо зрослу роль в господарстві скотарства. Хоча й жіночі фігурки, і зображення биків — це все були символи родючості, зрозумілі і для землеробів, і для скотарів [3, 60-68].

Для їх виготовлення використовувалася глина, та ж, що й для кухонних виробів. Серед фігурок тварин у Подністров'ї, Південному Побужжі та на Волині переважали зображення великої рогатої худоби — бичків. На відміну від фігурок з Костянця, Бодаків, Хорева, напівсхематичних, невеликих, виконаних без особливого старання, — на поселенні Голишів глиняні вироби мають більші розміри, виконані в іншій манері — зроблені з трикутних блоків, добре випалені, коричнево-сірого кольору. Автор перших досліджень цього поселення вважав, що вони були навмисно розбиті ще в період існування

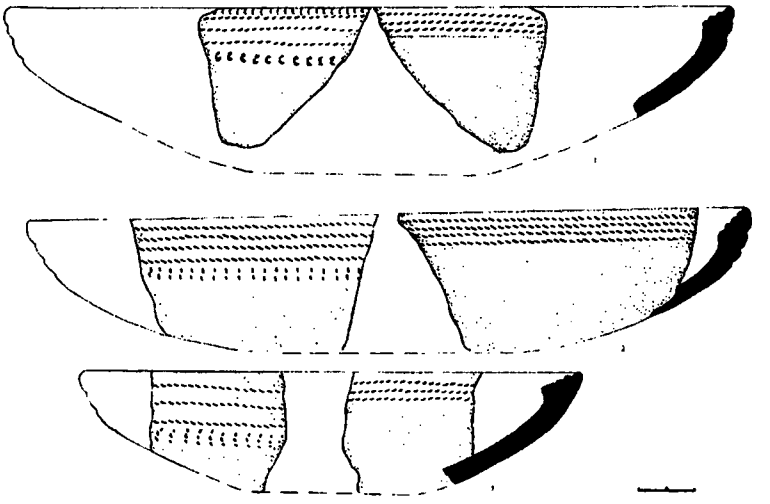

Рис. 2. Голишів. Зайчисько 2005. Графічна реконструкція мисок ПТК (1, 3 - яма № 5; 2 - яма № 6)

поселень [3, 63]. Він підкреслює їх своєрідну орнаментику (відтиски шнура в різних композиціях, штампів), навіть монументальність. Фігурки робилися з трикутного або трапеціеподібного в поперечному перерізі блока.

Задня частина їх розширена й вища, поверхня добре прогладжена, ноги часто відсутні. Передніх частин цих виробів майже не знайдено. Під час розкопок 2004, 2005 років виявлено ще 16 уламків фігурок бичків, у тому числі ніг. Вони більше нагадують лапи хижаків, а не ратиці тварин. Кожна фігурка декорована інакше. Часто це вертикальні відтиски дрібного шнура, інші укладені навхрест рядами або трикутниками. Кількість відтисків була, ймовірно, продумана, обумовлена певною символікою цифр. Є зображення широких заглиблених (ритих) ліній, ромбів. Відчувається дбайливість, симетричність нанесення орнаментів. Рідкісний і унікальний шедевр зооморфної пластики трапився серед більших виробів у Голишеві. Задня частина фігурки передана більш реалістично, прикрашена лініями та відтисками шнура, горизонтальними й навскісними. Останні виконані строго по 5 відбитків. Подібні до голишівських вироби знайдено в Лиственині Дубнівського району Рівненської області.

М. Пелещишин зробив порівняльне зіставлення зооморфної пластики з пізньоенеолітичних пам'яток Волині двох сусідніх синхронних культур — лійчастого посуду (КЛП) та пізнього Трипілля (ПТК). Для таких відомих пам'яток КЛП, як Зимно, Чмелюв, Грудек Надбужний, він відзначав поширення своєрідної пластики на 30-ти біконічних черпаках та глечиках з високою ручкою, верхня частина яких має стилізовану голівку барана. Відмінності в їх виконанні, за його спостереженнями, полягають у рівні стилізації окремих деталей заглибленого орнаменту. На окремих ручках посудин передані навіть передні кінцівки тварин. У Грудеку Надбужному виявлено черпаки, що мають аж чотири голівки барана (не виключено, ритуальні посудини). Він вважав, що підставою для розвитку подібної пластики стали "тривалі зв'язки з дунайськими землеробськими племенами", де подібні мистецькі прояви відомі з кінця неоліту [4, 173].

М. Пелещишин також відмічав незвичайний варіант зооморфної пластики "на пізньотрипільських поселеннях лиственської групи в межиріччі Горині і Стиру", де одночасно або дещо пізніше крім невеличких фігурок биків з'являються більш масивні у вигляді блоків (трикутних, чотирикутних) з головою тварини. На деяких з них є модельовані ноги. На поселеннях Костянець, Лиственин знайдені півсферичні чаші з вертикальними виступами по краю, що завершуються стилізованим зображенням голови бика. Коротка розвідка автора завершується висновком, що в певних периферійних районах поширення (наприклад, ПТК), виникали локальні форми зооморфного мистецтва, які є наслідком специфіки розвитку місцевих племен і ослаблення зв'язків із первісним ареалом їх розселення та культурними контактами з сусідами [4, 174].

Література та джерела:

1. Археологічна спадщина Яна Фітцке / За заг. ред. Г. Охріменка. — Луцьк, 2005. — 488 с.

2. *Конопля В.* Исследования поселений у сел Ярославичи и Малые Дорогостаи // АО 1979. — М., 1980. — С. 286-287.

3. *Пелещишин М. А.* Поселення та могильник в Голишеві і деякі проблеми періодизації лендельської культури на Західній Волині // Волино-подільські археологічні студії. Пам'яті І. К. Свешнікова. — Львів, 1998. — С. 74-88.

4. *Пелещишин М.* Зооморфна пластика в культурах лійчастого посуду і трипільської на Західній Волині // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 173-174.

5. *Пелещишин М. А.* Глиняна пластика трипільців в Західній Волині (кінець IV — середина III тис. до н. е.) // ЛІМ "Наукові записки". — Вип. V. — Ч. 1. — С. 60-68.

6. *Піщишин М., Конопля В.* Зооморфна пластика поселення Кошилівці // ЛІМ "Наукові записки". — Вип. IV. — Ч. 1. — С. 41-73.

7. *Попова Т.* Зооморфная пластика трипольского поселения Поливанов Яр // КСИА. — 1979. — Вып. 123. — С. 11.

8. *Cynkałowski A.* Osede kultury trypolskiej Bodakach nad Horyniem // Wiadomości archeologiczne. — T. XXXIV. — Z. 2. — Warszawa, 1969. — S. 225.

ДОСЛІДЖЕННЯ ГРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА IV-III тис. до н. е. в м. ОСТРОГ

Олександр ПОЗІХОВСЬКИЙ
Валерій САМОЛЮК

Весною 2006 року учнем місцевої школи Д. Вертелецьким були знайдені розвали посудин Волино-Люблінської культури (ВЛК) та окремі кальциновані кістки, що переконливо свідчили про існування не зовсім звичайного для цієї культури могильника. Зважаючи на цю обставину, а також на загрозу повної руйнації цієї, безперечно цікавої пам'ятки, в червні поточного року на кошти РОКМ були розпочаті рятівні розкопки.

Пам'ятка розташована на високому лівому березі р. Вілія в урочищі "Земан" на околиці м. Острог. У цій частині берег має вигляд мису, який з півдня, півночі та заходу обмежений вузькими долинами, а зі сходу — широкою заплавою річки. З географічної точки зору мис є складовою частиною Мізоцького горбистого пасма Волино-Подільської височини й знаходиться на східній межі з Малим Поліссям.

На дослідженій площі (900 кв. м) на межі орного ґрунту і материка досліджено 14 кремаційних поховань ВЛК, кам'яна гробниця і тваринне поховання Культури кулястих амфор (ККА) (Табл. 1). У всіх досліджених похованнях ВЛК залишки кремації були зсипані на купку (можливо в ємкість з органіки), поруч з ними знаходились посудини-приставки, крем'яні знаряддя праці (як правило, перепалені), наконечники стріл, заготовки знарядь праці. Характерною рисою об'єктів є наявність розписного кубку Трипільської культури (ТК). Всі поховання знаходились у споруді стовпової конструкції з двосхилим дахом, яка розділена навпіл поперечною стінкою. Вона орієнтована довгими сторонами по лінії S-N.

Подамо опис трьох поховань, які, на наш погляд, є найбільш цікавими.

Поховання № 3 (Табл. 2, 2, 5). Було виявлено на глибині 0,45 м і до його складу, крім залишків кремації, входили: крем'яні ніж та пластина, чотири миски та кубок ВЛК, розписний кубок ТК, фрагментована посудина конічної форми з високими плічками й загнутими до середини вінцями без виділеної шийки. У верхній частині тулуба останньої прикріплена схематизована голівка бичка. Посудина була заповнена червоною вохрою (традиційною для всіх поховань). Певний інтерес представляє одна з мисок з S-подібним профілем, прикрашена по краю вінець скісними насічками і по найбільшій випуклості тулуба насічками та рельєфним овалом (солярним знаком).

Поховання № 12 (Табл. 2, 9-12, 14). Знаходилось у північній частині споруди й супроводжувалося двома струнками слабопрофільованими мисками, трипільським кубком, циліндричною посудиною без шийки, пластинчастим відщепом, пренуклеусом та п'ятьма наконечниками стріл, чотири з яких перепалені у вогні. Даний об'єкт — єдиний на могильнику, на якому виявлено таку кількість наконечників.

Поховання № 6 (Табл. 2, 1, 6, 8, 13). Виявлено в південній частині "будинку мертвих", поблизу поперечної стінки останнього. До його складу входив наступний інвентар: дві миски з лійчастими вінцями, одна з яких має петельчасту ручку, два розписних трипільських кубки, кулястої форми посудина з червоною вохрою та перепалений крем'яний наконечник стріли.

Гробниця (поховання 1) ККА. 18 м на захід від поховання № 3 ВЛК (західна межа могильника) була виявлена за уламками вапнякових плит у глибокій ріллі й майже повністю досліджена кам'яна гробниця ККА. Під час розкопок було з'ясовано, що гробниця була зруйнована й пограбована ще в 1975 році під час встановлення бетонної опори ЛЕП.

Гробниця на рівні фіксації на глибині 0,3-0,4 м від денної поверхні являла собою підпрямокутне за формою нагромадження каміння, зорієнтоване довгою віссю по лінії WO, з незначним відхиленням за годинниковою стрілкою на південь і розмірами 3,5x1,6 м. Встановлено, що гробниця побудована з двох різновидів гірських порід — оолітового сарматського вапняка й дрібнозернистого верхньопротерозойського кварцового пісковика. Розмір вапнякових плит коливається від 0,95x0,4x0,1 м до 0,5x0,28x0,5 м і менше, розміри плит і уламків пісковика — від 0,35x0,25 до 0,2x0,2 і менше. Уламки та плити вапняка складають приблизно 0,5 м^3, а пісковика — 0,7 м^3. Як вап-

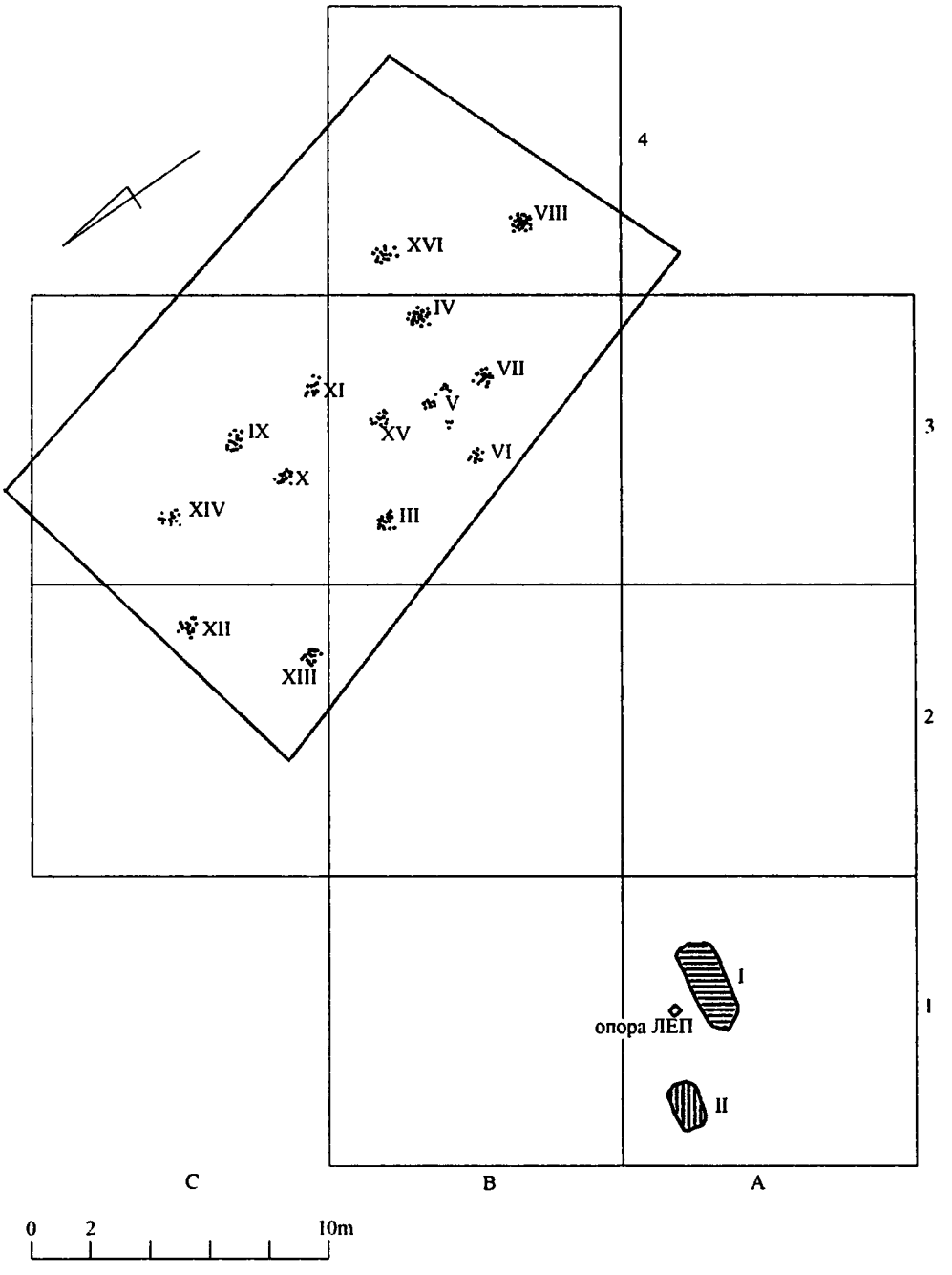

Табл. 1. м. Острог, уроч. "Зсман". Могильник IV-IIIтис. до н.е.

I-XVI - номера поховань.

няк, так і пісковик мають місцеве походження, і їх виходи відомі недалеко від гробниці. Конструкція гробниці внаслідок її сильної руйнації і обмежень в дослідженні, накладених опорою ЛЕП, реконструйована на підставі збережених фрагментів. Її стінки були складені з поставлених на ребро плит пісковика й розхилені назовні, утворюючи трапеціеподібні поздовжній і поперечний перетини. Крім того, поперечною стінкою гробниця розділена на дві майже однакові за розмірами камери. Північна довга стінка гробниці складена з масивних плиток пісковика в декілька рядів, а південна — з тонких, тому північна стінка значно ширша за південну. Торцеві стінки також ширші в північній частині й звужуються в напрямку до тонкої південної стінки. Всі стінки неглибоко (5-8 см) вкопані в суглинок. Долівка гробниці викладена тонкими

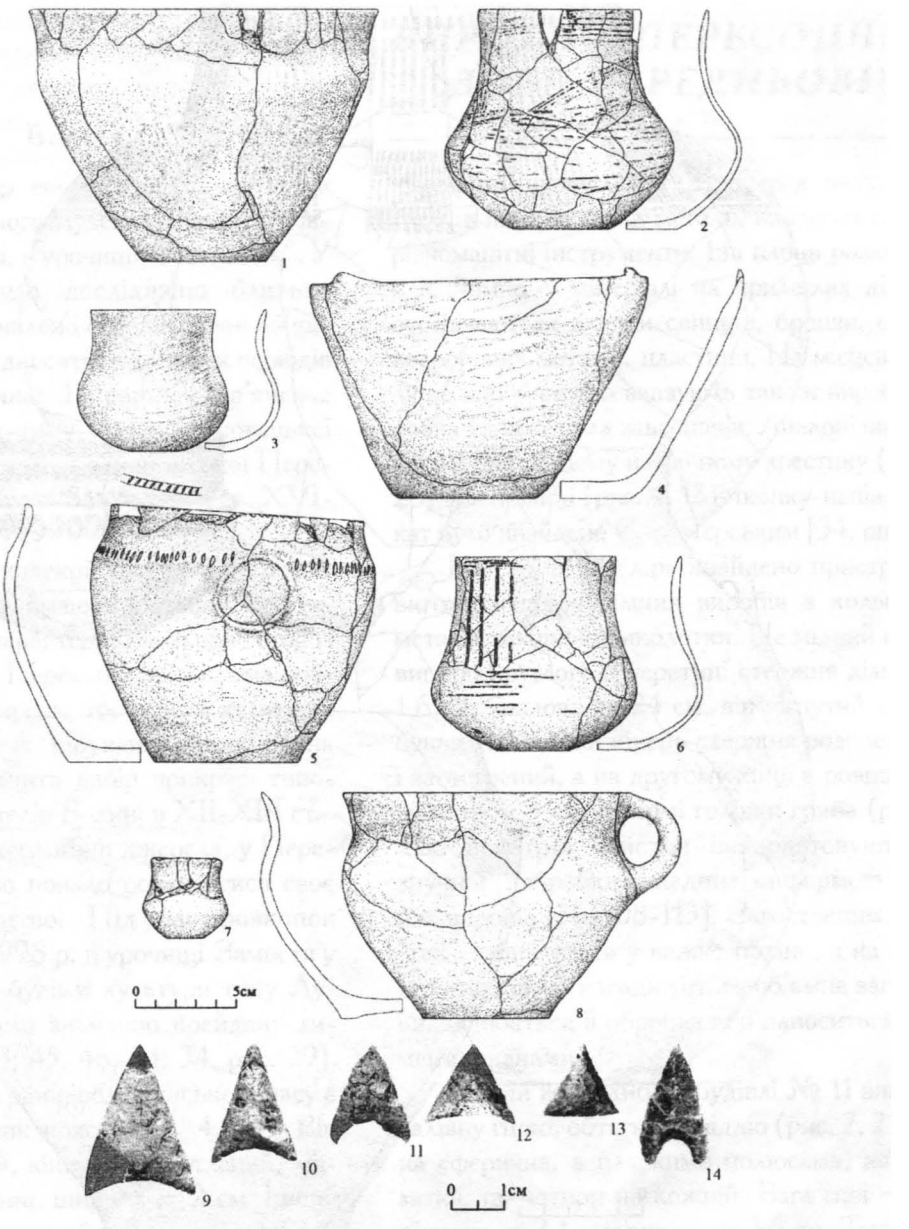

Табл. 2. м. Острог, уроч. "Земан". Вибірка кераміки і виробів з кременю з поховань ВЛК.

плитками пісковика. Зверху гробниця була перекрита великими вапняковими плитами, імовірно – поставленими "хаткою".

В заповненні гробниці знайдені кістки мінімум чотирьох похованих, перемішані з фрагментами посуду. Переважна більшість кісток була розміщена в західній, повністю зруйнованій камері. Рештки поховального інвентаря складаються з 7 посудин (Табл. 4, 1-4), дві з яких (цілі) знаходились під верхньою плитою в неушкодженій частині гробниці (східна камера), вони віднесені до комплексу 1. Ще п'ять посудин (фрагментованих) знайдено в західній камері, вони за технологічно-стилістичними ознаками віднесені до комплексів 2 (дві посудини) і 3 (три посудини).

Виділені нами керамічні комплекси фіксують, імовірно, три фази існування гробниці, які охоплюють за технологічно-стилістичними ознаками хронологічний проміжок від початку до кінця першої половини III тис. до н. е.

Тваринне поховання ККА. За 2 м на північний захід від гробниці виявлено тваринне поховання, яке складалось з трьох дорослих ек-

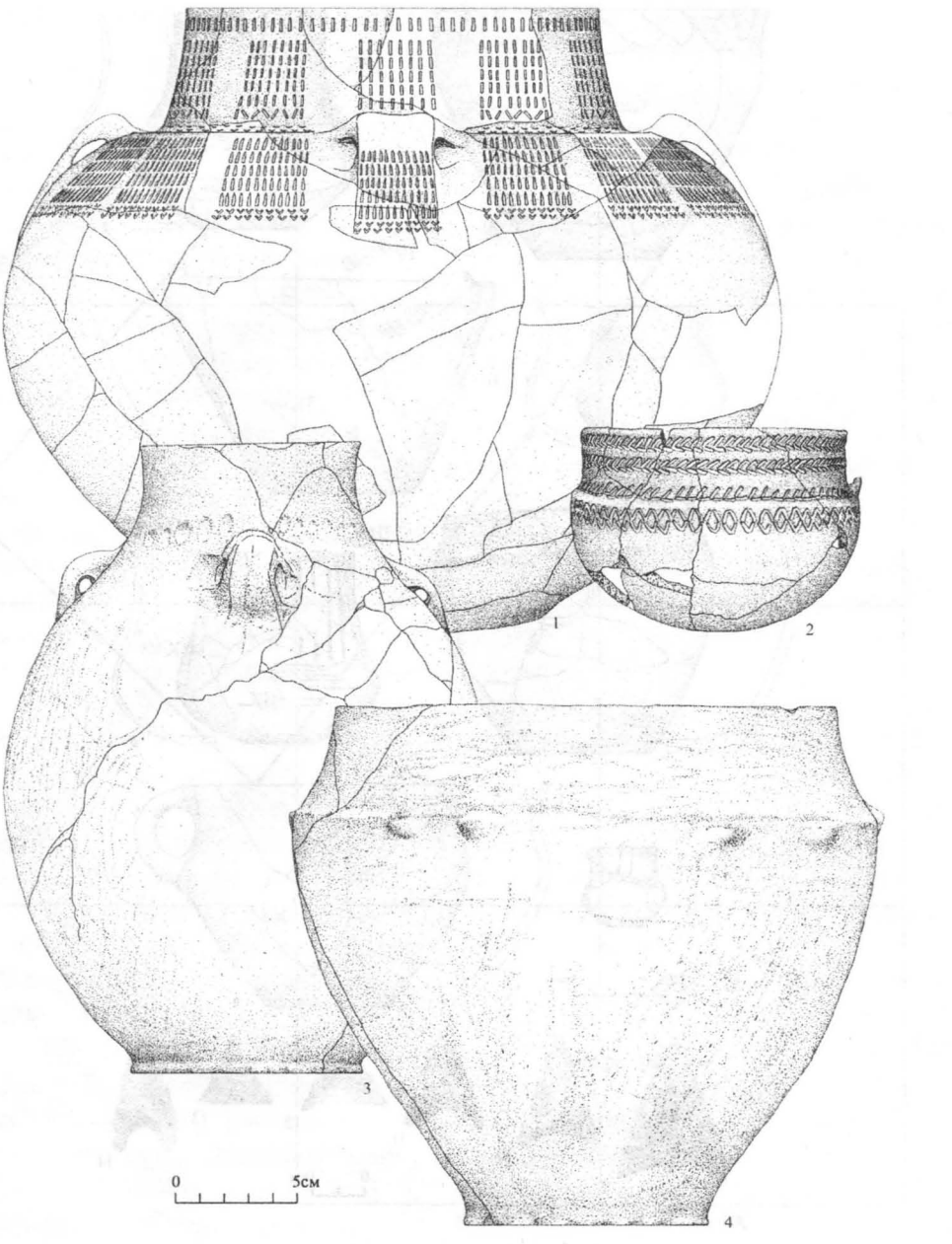

Табл.3. м. Острог, уроч. "Земан". Вибірка кераміки з гробниці ККА.

земплярів та одного молодого. Всі чотири кістяка належали, швидше всього, свійським свиням. Два великих кістяка лежали поруч один з одним на спинах з підтягнутими догори нижніми кінцівками (у позі "жабки"), ще один кістяк лежав скісно над ними і ще один маленький поруч з першими двома. Поховання орієнтовано, як і гробниця і розташовано у тому ж стратиграфічному горизонті.

Досліджений могильник ВЛК – єдина на території поширення цієї культури пам'ятка, у якій поховання здійснені за допомогою кремації. Вперше вдалося виявити й дослідити споруду ("будинок мертвих"), у якій знаходились поховання. На підставі аналізу кераміки ВЛК та розписних кубків ТК, аналогії яким відомі з багатьох поселень Шипинецької групи (фаза "Шипинці А") у Верхньому Подністров'ї, пам'ятка належить до класичної фази розвитку ВЛК (другої фази за С. Кадровим і А. Закостельною) і датується періодом між 4200 – 4000 (3900) р. до н. е.

ЮВЕЛІРНІ ВИРОБИ З ПЕРЕСОПНИЦІ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Богдан ПРИЩЕПА

У 2002-2005 рр. експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею проводила розкопки в Пересопниці, в урочищі "Пастівник". У ході цих робіт було досліджено близько 600 кв. м площі, виявлено середньовічні об'єкти та знахідки, які відносяться до трьох періодів заселення Пастівника: 1) ранньослов'янське поселення культури типу Луки-Райковецької VIII-X ст.; 2) посадський район княжої Пересопниці XII-XIII ст.; 3) поселення XVI-XVII ст. [17; 19; 21].

У сформованій колекції археологічних знахідок вагоме місце займають ювелірні вироби. Вони дозволяють охарактеризувати різні сторони життя населення Пересопниці, зокрема розвиток місцевого ремесла, торгові та культурні контакти жителів, їх вірування, поширення християнства, визначити набір прикрас, типовий для міських жителів Волині в XII-XIII ст.

Як свідчать археологічні джерела, у Пересопниці досить рано почало розвиватися своє ювелірне виробництво. Під час розкопок С. В. Терського у 1998 р. в урочищі Замостя у ранньослов'янській будівлі культури типу Луки-Райковецької було знайдено крейдяну ливарну формочку [33; 45, 46, 84; 34, рис. 29]. Цікавою знахідкою ранньослов'янського часу є масивний наконечник пояса (рис. 4, 35). Він литий, прямокутний, кінець заокруглений, лінзоподібний у перетині, ширина – 2 см. Інший кінець частково втрачений, має чотири отвори для кріплення до пояса, частина виробу, що збереглася, має довжину 6,2 см. За аналогіями з Північного Кавказу наконечник попередньо датуємо VII-VIII ст.

На курганному могильнику поблизу Пересопниці в ході досліджень К. Мельник у кінці XIX ст. було виявлено поховання ювеліра X-XI ст. Поряд із скелетом археологи знайшли невелику скриньку, в яку були складені інструменти майстра (коваделко, молоток), ваги, у шкіряній торбинці лежали бронзові матриці для штампування прикрас [3, 266; 10, 73].

Під час розкопок в урочищі Пастівник нами були відкриті залишки садиби XII – першої половини XIII ст., мешканці якої займалися ювелірним ремеслом [22]. Серед знахідок – тиглі, в яких плавили метали, виплески металів, різноманітні інструменти. На площі розкопів та в підйомному матеріалі на прилеглих ділянках зустрічаються зливки свинцю, бронзи, обрізки кольорових металів, пластини. На місцеве ювелірне виробництво вказують також вироби, обробка яких не була завершена. Ливарні шви збереглися на мідному натільному хрестику (рис. 4, 26) і на пряжці (рис. 4, 13). Іконку-напівфабрикат було знайдено С. В. Терським [34, рис. 28].

На садибі ювеліра знайдено пристрій для виготовлення об'ємних виробів з кольорових металів технікою виколотки. Це мідний виріб у вигляді круглого в перетині стержня діаметром 1,6 см, завдовжки 24 см, він зігнутий у формі букви "Г". Один кінець стержня розплесканий і загострений, а на другому кінці є розширення діаметром 3 см у формі голівки гриба (рис. 1). Такі пристрої майстри використовують для зручності обробки складних за формою об'ємних виробів [36, 108-113]. Загостреним кінцем "гак" забивається у важке поліно, а на протилежний кінець насаджується об'ємна заготовка і здійснюється її обробка або наноситься орнамент чеканами.

На тій же садибі, в будівлі № 11 знайдено залізну гирю, обтягнуту міддю (рис. 2, 21). Вона сферична, з пласкими полюсами, на них є мітки, по чотири на кожній. Вага гирі – 32 г, діаметр – 2,1 см, висота – 1,5 см. Такі вагові

Рис. 1. Інструмент ювеліра.

гирі знаходять у різних районах Київської Русі [40, 172-179].

Цікавий свинцевий виріб знайдено в культурному шарі (рис. 6, 9). Він конічної форми, заввишки 1 см і діаметром 2 см, з центральним отвором діаметром 0,3-0,6 см. Такі свинцеві конуси могли мати різне призначення, невеликі вироби могли використовуватись як прясельця або ж як гудзики для верхнього одягу [30, 156-158]. Невелику знахідку з Києва автори визначають як "свинцевий конічний гудзик" [1, 16]. Свинцевий конус із околиць літописного Лукомля інтерпретовано як прясельце [38, 50]. Вироби, які визначають як гудзики, часто орнаментовані, а на пересопницькому конусі орнаментація відсутня. До того ж, наш виріб має зріз від вершини до основи, тому викликає сумнів твердження, що його використовували як прясло. Вірогідно, це була вагова гиря. На поселенні біля с. Григорівка знайдено два свинце-

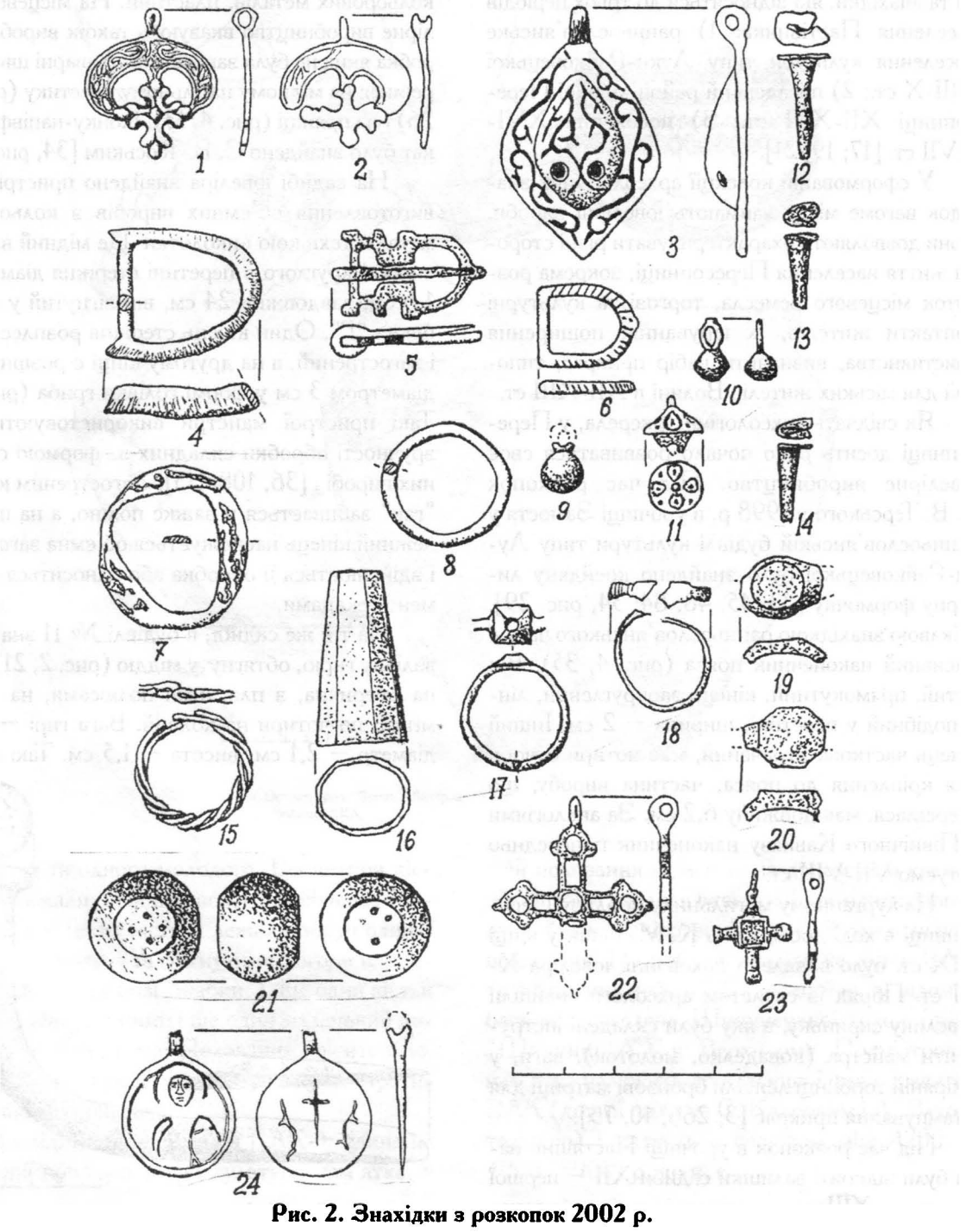

Рис. 2. Знахідки з розкопок 2002 р.

ві конуси вагою 171,5 г та 205,37 г, які В. О. Петрашенко визначає як гирі [15, 131].

Прикраси для голови та шиї, підвіски.

Скроневих дротяних бронзових кілець є два: одне на півтора оберти з культурного шару, характерне для волинян (рис. 4, 2), інше з жіночого поховання № 14 на могильнику кінця XII-XIII ст., із кінцями, що заходять один за другий, причому один кінець загострений (рис. 4, 4).

Знайдено дві підвіски-лунниці (рис. 2, 1, 2). Перша майстерно відлита із срібла, з хрестиком між ріжками, прикрашена рельєфним орнаментом. Її розміри – 2,7х3 см. Подібні підвіски були поширені на території Південно-Західної Русі в XI-XII ст., їх знаходили в Галичі, Теребовлі, Пліснеську [24, табл. XII]. Друга підвіска – це примітивне наслідування першої, виконана із бронзи, розмірами 2,6х2,7 см. Вірогідно, вона ілюструє процес тиражування речей, для цього робили відтиск виробу на сирій глині, і в отриманій таким чином формочці відливали нові прикраси.

Відзначимо також знахідку срібної позолоченої платівки, вона, вірогідно, була елементом ланцюжка, на якому в давньоруський час підвішували колти (рис. 4, 10). Платівка напівсферична, має два вушка для шарнірного скріплення з іншою ланкою.

Підвіска-медальйон (рис. 5, 6) кругла, прорізна, з включенням хреста, кінці якого завершуються рельєфними колами. Діаметр – 2,6 см, висота разом з вушком – 3 см. Подібну підвіску знайдено на городищі-святилищі Звенигород над р. Збруч [27, рис. 57, 9].

Деталі одягу.

Серед знахідок з культурного шару є литі бронзові ґудзики поширеного типу – сферичні чи лінзоподібні в перетині, із петельчастим вушком (рис. 2, 9, 10; 4, 11, 12; 6, 7). Такі вироби з'явилися у X ст., вони виявлені в похованні багатої жінки, відкритому в Судовій Вишні й датованому кінцем X – початком XI ст. [25]. Вважаємо, що знахідки з Пастівника слід віднести до періоду розквіту міста в XII – першій половині XIII ст. Тим же періодом датуються подібні ґудзики з Новогрудка [4, рис. 30, 7; 53, 6; 66, 13]. Ливарну формочку для виготовлення таких ґудзиків було знайдено в Києві в майстерні на Старокиївській горі [5, 1985]. За матеріалами із курганних поховань встановлено, що такими ґудзиками здебільшого застібали комірці сорочок, як чоловічих, так і жіночих [30, 155].

Використовувались також сферичні пустотілі ґудзики із дротяним вушком (рис. 4, 20, 21).

Ще один ґудзик має конічну форму із виступом на вершині, поверхня його орнаментована колами із крапкою в центрі (рис. 2, 11).

Мідні дзвіночки сферичної форми, виготовлені з тонких пластин (рис. 4, 28, 29; 5, 18, 19). Вони мають округле вушко для підвішування, а корпус прикрашений двома горизонтальними заглибленими лініями. На краще збереженому виробі є лінійний проріз знизу.

Дзвіночок із срібла масивний, за формою і розмірами відрізняється від описаних вище популярних в добу Київської Русі прикрас-оберегів. Його форма (рис. 5, 4) в мініатюрі копіює форму середньовічних церковних дзвонів типу

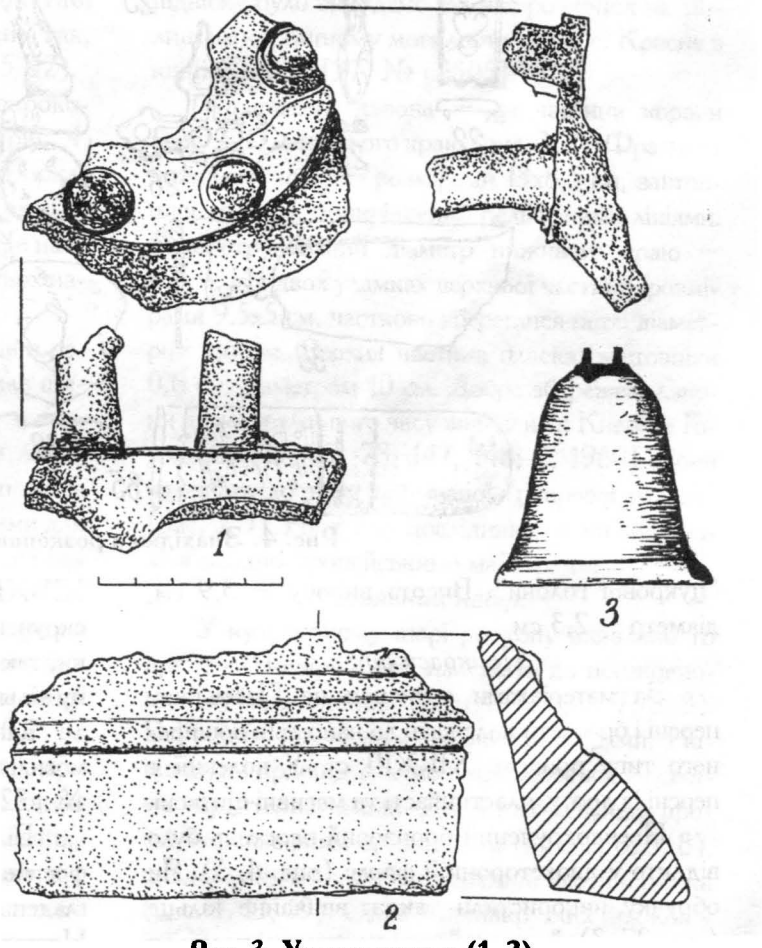

Рис. 3. Уламки дзвона (1, 2) та реконструкція його форми (3).

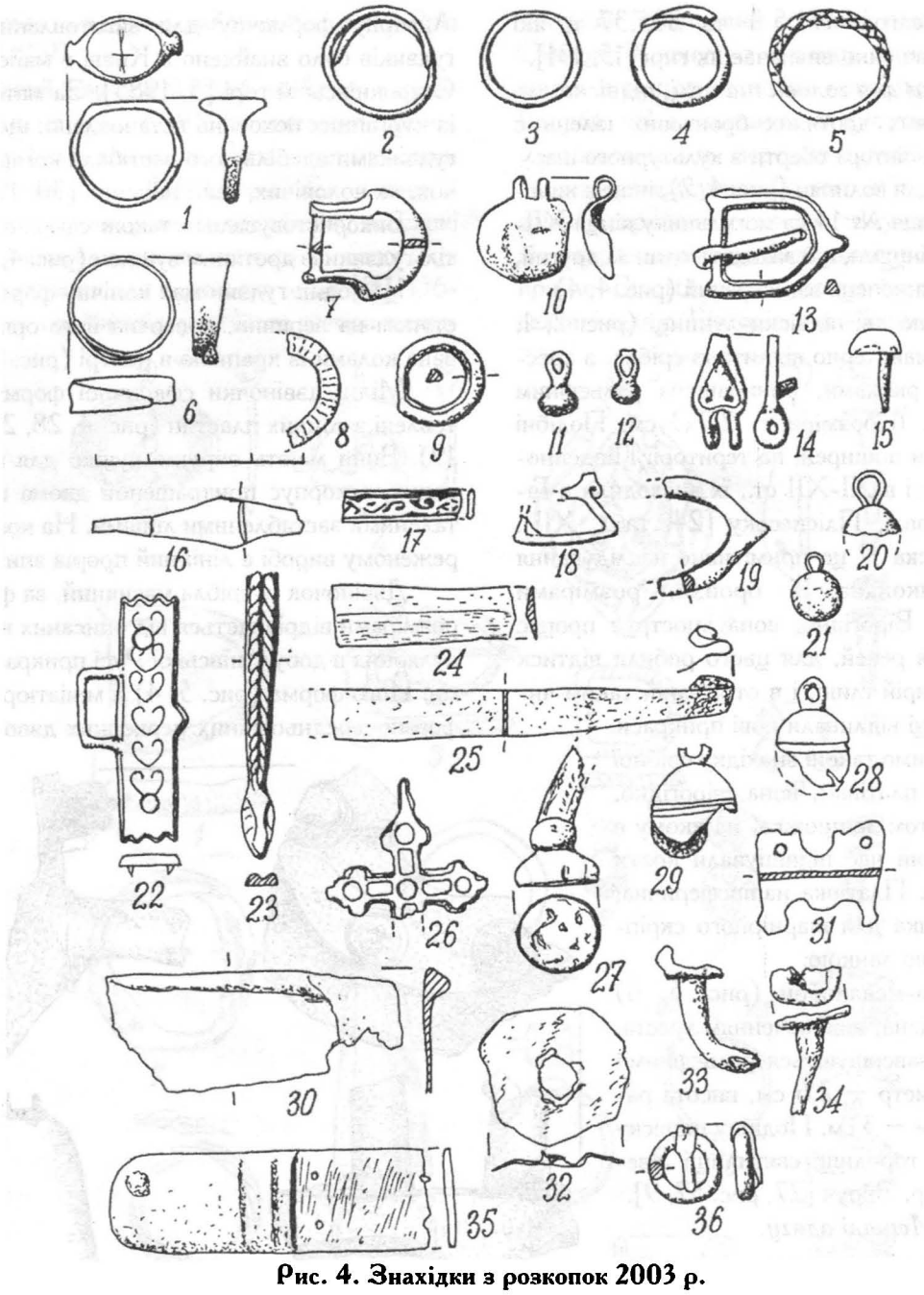

Рис. 4. Знахідки з розкопок 2003 р.

"цукрової голови". Висота виробу – 3,9 см, діаметр – 2,3 см.

Прикраси рук.

За матеріалами розкопок на Пастівнику персні і браслети належать до найбільш поширеного типу прикрас XII-XIII ст. У колекції є персні із дроту, пластинчасті та масивні щиткові.

Псевдокручений бронзовий перстень було відлито у двохсторонній формі (рис. 4, 5). Як обручку використали також звичайне кільце (рис. 27, 3), його знайдено на фаланзі пальця в жіночому похованні № 14 на могильнику кінця XII-XIII ст. Дротяний перстень (рис. 2, 15) скручений із заготовки, складеної в три дротини, так що обидва кінці мають петлю, доповнену вільним кінцем дротини. Подібні вироби було знайдено в похованні на курганному могильнику в с. Піддубці поблизу Луцька [37, № в2233], в Дорогочині [11, 91].

Більшість щиткових перснів збереглися фрагментарно. Три з них масивні, мали овальний гладенький щиток (рис. 2, 19; 4, 1; 5, 11). У Новгороді персні з овальним щитком зустрічаються в шарах кінця XII – середини XV ст.

[30, 135-136]. Викликає інтерес цілий масивний срібний перстень з овальним щитком із жіночого поховання № 7 на могильнику кінця XII-XIII ст. (рис. 4, 1). Він має округлі розширення на дужці, а на щитку вигравіруване зображення чотирьох кінцевого хреста. Подібний перстень знайдено в літописному Губині, в шарі погрому середини XIII ст. Невеликий овальний щиток мав також перстень, виготовлений з тонкої пластини (рис. 2, 18). Є також персні з шестикутним гладеньким щитком, розмірами 1,2х1,2 см (рис. 2, 20), і з ромбічним щитком, прикрашеним рельєфним геометричним орнаментом (рис. 6, 5). Ще один перстень має квадратний щиток (7х7 мм) з гніздом для вставки і трикутну в перетині дужку (рис. 2, 17).

Три срібні пластинчасті персні мали потоншені кінці. Один такий срібний перстень мав максимальну ширину 0,7 см (рис. 4, 6), інший — 1 см (рис. 4, 16), третій відрізняється незначним звуженням біля кінців, його ширина — 0,5-0,7 см (рис. 5, 10). Ще один бронзовий перстень виготовлений із прямокутної пластини розмірами 13,5х0,8 см, скрученої так, що кінці заходять один за одного (рис. 5, 12).

Більшість браслетів пластинчасті, широкосерединні. Два з них неорнаментовані (рис. 4, 25; 6, 12), ще три мають геометричний орнамент, нанесений зубчастим штампом (рис. 5, 15; 6, 16) чи гравірований (рис. 5, 16). Це найбільш поширена форма браслетів у багатьох народів у різні часи [30, 110].

Зібрано уламки двох литих браслетів з рельєфним рослинним орнаментом, один має ширину 0,7 см (рис. 4, 17; 5, 13), а інший — завширшки 1,4 см (рис. 5, 14). Ще один литий браслет на кінці прикрашений головою звіра (рис. 4, 23). Такі вироби були характерними для Прибалтики, де з'являються в кінці X — на початку XI ст. і побутували до XIII ст. [31, 1981].

Два браслети бронзові пластинчасті, широкосерединні, виготовлені з тонкої пластини, яка звужується до кінців. В одному браслеті кінці спірально загнуті, його ширина — 0,2-0,7 см (рис. 15, 12). Інший фрагмент прикрашений карбованим орнаментом (рис. 16, 3), його знайдено в південно-західній частині урочища Пастівник, ширина виробу — 0,3-0,9 см. Там же трапився бронзовий браслет з округлого в перетині стержня діаметром 0,3 см, що має завершення краплеподібної форми з рельєфним орнаментом і трьома напівсферами (рис. 15, 8), характерне для виробів XII — першої половини XIII ст.

Предмети християнського культу.

Натільні бронзові хрестики належать до різних типів. Три були прикрашені жовтими емалевими вставками (рис. 2, 22; 4, 26; 6, 11). Вони виготовлялися в майстернях Києва і Княжої Гори, були поширені на всій території Київської Русі. Такі хрестики з'являються в XI ст., а розквіт їх виробництва припадає на XII ст. [26, 393; 12, 1968].

Ще один хрестик має квадратний щиток, кінці закінчуються потовщеннями (рис. 2, 23), його розміри — 1,6х2,2 см. Подібний хрестик входив до складу скарбу, знайденого в Дорогобужі в житлі, спаленому під час Батиєвого погрому в середині XIII ст. [23, рис. 34, 18].

Підвіска-медальйон із культурного шару — бронзова, округлої форми з черневим зображенням святого на лицьовому боці та розквітлого хреста — на зворотному (рис. 2, 24). Подібний виріб із Києва датується XII ст. [35, 150]. Таку підвіску було знайдено під час розкопок на Волині на курганному могильнику біля с. Красне в кінці XIX ст. [37, № в3505].

Фрагменти дзвона — це частини корони (рис. 3, 1) і нижнього краю (рис. 3, 2). Фрагмент нижнього краю — розмірами 13х8,5 см, завтовшки до 4 см, прикрашений рельєфними лініями. Реконструйований діаметр нижнього краю — 42 см. На двох уламках верхньої частини, розмірами 9,5х5 см, частково збереглися петлі діаметром 1,6 см. Верхня частина пласка, завтовшки 0,6 см, діаметром 10 см. Добре збережені дзвони домонгольського часу знайдено в Києві та Городську [35, 77, 78, 147, 148; 2, 1960]. Вони належать до типу так званої "цукрової голови" (рис. 3, 3). На думку дослідників, вони виготовлені західноєвропейськими майстрами.

Поясний набір.

У культурному шарі розкопу виявлено 16 пряжок. Чотири з них належать до поширеного типу ліроподібних (рис. 4, 7, 8; 5, 7; 6, 3). Всі вони близькі за формою і розмірами. Напівкруглі пряжки значно відрізняються за своїми характеристиками. Дві з них невеликі прості, із рельєфним орнаментом (рис. 2, 6; 5, 8), ще дві мають виступ на передній частині рамки (рис. 4, 13, 19). Одна з напівкруглих пряжок у результаті ремонту біла доповнена металевою голкою (рис. 6, 4). Найбільші напівкруглі

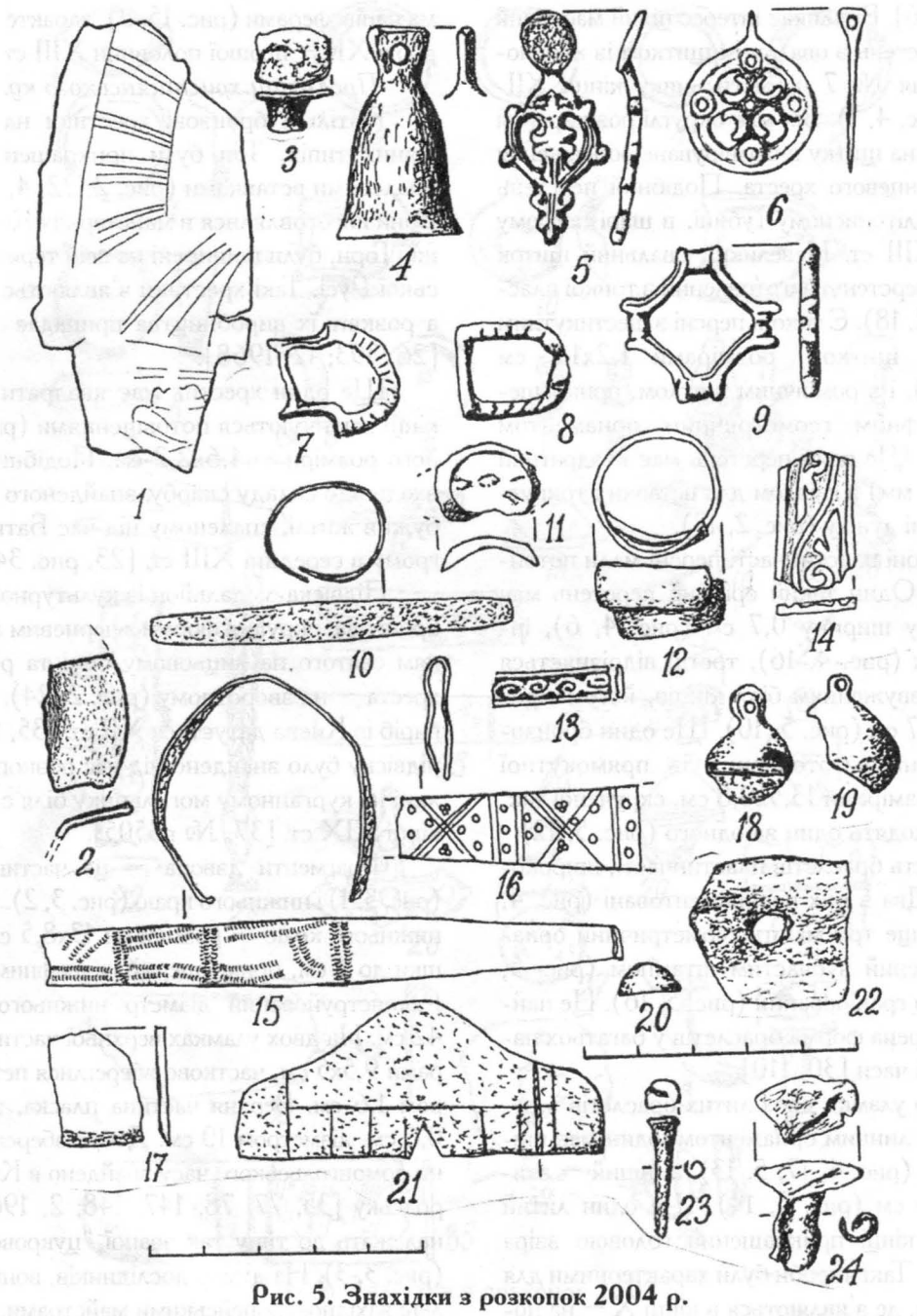

Рис. 5. Знахідки з розкопок 2004 р.

пряжки виготовлені з срібла (рис. 2, 4) та бронзи (рис. 6, 2). У колекції є також два вироби рідкісних типів. Перша пряжка з білого металу має складну форму (рис. 2, 5). Друга – бронзова, ромбічної форми (рис. 5, 9).

Поясне бронзове кільце знайдене в будівлі № 11 (рис. 2, 7). Воно використовувалося протягом тривалого часу, тому поверхня виробу симетрично спрацьована на трьох ділянках. Це засвідчує, що його використовували як розподільне кільце. Такі кільця відомі за знахідками в Києві та Середньому Подніпров'ї, Новгороді, Дорогобужі на Волині [23, 81]. Інше кільце виготовлене з круглого в перетині дроту (рис. 2, 8). Його діаметр – 2,5 см.

Наконечник пояса – бронзовий литий, п'ятикутної форми, розмірами 2,7х0,9 см, лицева поверхня прикрашена рельєфним орнаментом, що символізує дерево життя, на зворотній стороні збереглися два стержні для кріплення (рис. 6, 6). Такі наконечники використовувалися в період Київської Русі [14, 68].

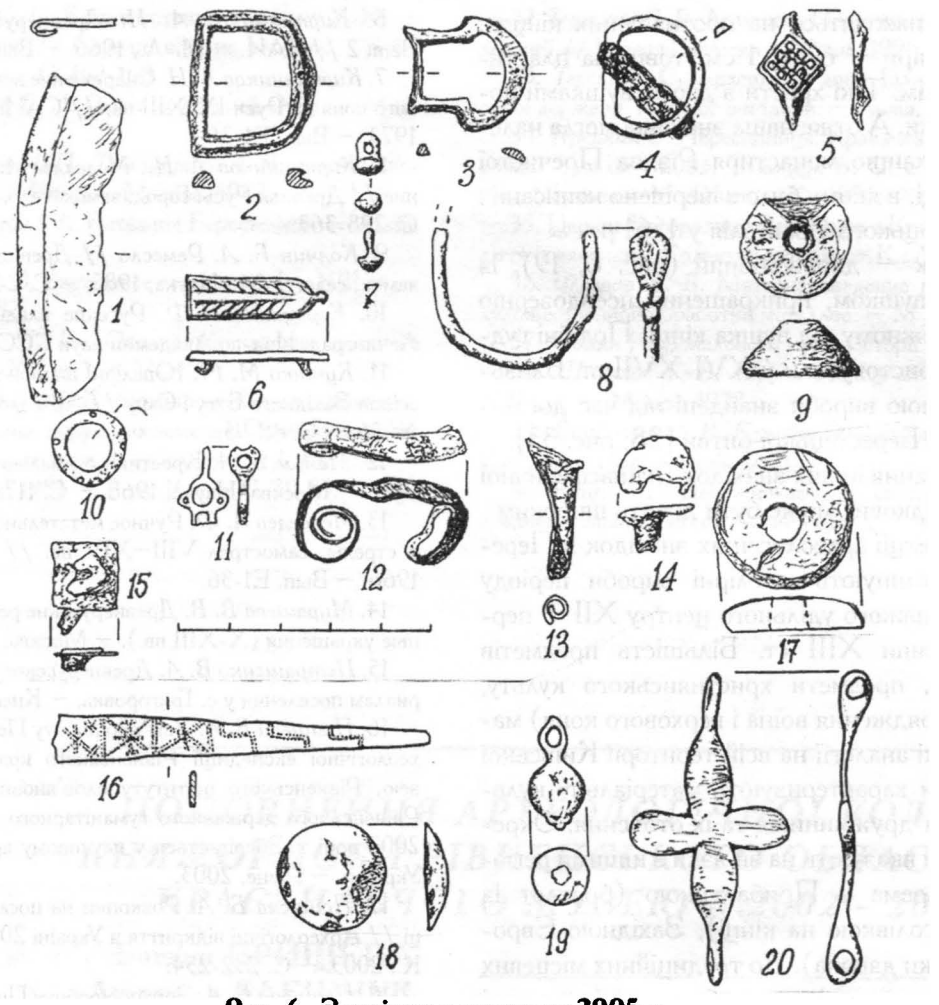

Рис. 6. Знахідки з розкопок 2005 р.

Поясна бляшка прямокутної форми, з двома отворами, з боків має зубчасті виступи, в основі — прямокутна петля-рамка (рис. 4, 22). Орнаментована заглибленими лініями, що утворюють ряд серцеподібних фігур. Має аналогії серед пам'яток княжої доби у смоленському Подніпров'ї [14, 53].

Прикраси кінської збруї.

Підвісок від збруї (решма) — ромбічної форми, розмірами 5х3,2 см (рис. 2, 3). Лицевий бік опуклий, має два отвори, прикрашений орнаментом, виконаним у техніці черні. Тильна пластина пласка, з вушком для підвішування. Такі вироби використовувалися як прикраси і як дзвіночки [7, 21, 22]. На Русі найбільшого поширення вони набули в X-XI ст. Такі прикраси кріпилися до шкіряної деталі упряжі за допомогою бляшки з двома петлями для шарнірного з'єднання (рис. 4, 14). Знайдена бляшка має серцевидну форму, прикрашена заглибленим орнаментом.

У культурному шарі зібрано серію цвяшків-заклепок, виготовлених із тонкого листа бронзи, скрученого в конус, із широкою шляпкою (рис. 2, 2-14). Такі цвяшки іноді зустрічаються разом із чотирикутними шайбами (рис. 6, 15). Трапилися шайби округлі, п'ятикутні, чотирикутні (рис. 4, 32; 5, 22). Їх форма та особливості деформації при використанні дозволяють зробити висновок, що вони служили для скріплення шкіряних деталей між собою або кріплення шкіряної деталі до дерев'яної основи. Вірогідно, здебільшого це були деталі кінської упряжі.

Знахідки XVI — початку XVII ст.

У колекції з Пастівника є вироби, що відносяться до козацької доби. Це мідний натільний хрестик, ґудзик із білого металу, напівсферична бляшка і бронзова підкова від взуття.

Натільний хрестик чотирьохкінцевий (рис. 6, 20), кінці мають форму пелюсток. Особливістю виробу є те, що він має вуш-

ка, вони знаходяться на протилежних кінцях. Його розміри – 6,2х3,1 см, товщина пластини – 1-2 мм. Такі хрести з двома вушками носили монахи. А отже наша знахідка могла належати мешканцю монастиря Різдва Пречистої Богородиці, в якому було завершено написання Пересопницького Євангелія у 1561 р.

Гудзик – динеподібний (рис. 6, 19), із овальним вушком, прикрашений псевдозерню на протилежному від вушка кінці. Подібні гудзики використовували у XVI-XVII ст. Близькі за формою вироби знайдені під час досліджень поля Берестецької битви [28, рис. 33].

Датування інших знахідок (напівсферичної бляшки, підкови) може бути досить широким.

В колекції археологічних знахідок з Пересопниці домінують ювелірні вироби періоду розквіту княжого удільного центру XII – першої половини XIII ст. Більшість предметів (прикраси, предмети християнського культу, деталі спорядження воїна і верхового коня) мають широкі аналогії на всій території Київської Русі. Вони характеризують матеріальну культуру воїнів-дружинників та їх оточення. Окремі знахідки вказують на зв'язки з іншими регіонами, зокрема з Прибалтикою (браслет із звіриною голівкою на кінці), Західною Європою (уламки дзвона). До традиційних місцевих прикрас волинян відносяться дротяні скроневі кільця на півтора оберти.

Вперше на Пастівнику знайдено ювелірні вироби XVI-XVII ст., які дозволяють визначити місце подальших пошуків решток монастиря Різдва Пречистої Богородиці.

Література та джерела:

1. *Боровський Я. Є., Калюк О. П.* Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989. Збірник наукових праць. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 3-42.

2. *Высзжев Р. И.* Колокола древнего Городеска // КСИА. – К., 1960. – Вып. 9. – С. 104-107.

3. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Том І. – Київ: Наукова думка, 1991.

4. *Гуревич Ф. Д.* Древний Новогрудок. – Ленинград: Наука, 1981.

5. *Килиевич С. Р., Орлов Р. С.* Новое о ювелирном ремесле Киева // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 61-76.

6. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 2 // САИ. – М.-Л., 1966. – Вып. Е1-36.

7. *Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. // САИ. – Ленинград, 1973. – Вып. Е1-36.

8. *Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф.* Вооружение // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 298-363.

9. *Колчин Б. А.* Ремесло // Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С. 243-297.

10. *Корзухина Г. Ф.* Русские клады. – Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1954.

11. *Кучінко М. М.* Ювелірні вироби X-XIII ст. басейнів Західного Бугу і Сану // Археологія. – 1986. – № 56. – С. 88-95.

12. *Мальм В. А.* Крестики с эмалью // Славяне и Русь. – Москва: Наука, 1968. – С. 117.

13. *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие: Лук и стрелы, самострел VIII–XIV вв. // САИ. – М., 1966. – Вып. Е1-36.

14. *Мурашева В. В.* Древнерусские ременные наборные украшения (X-XIII вв.). – Москва, 2000.

15. *Петрашенко В. А.* Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка. – Киев, 2005.

16. *Прищепа Б. А.* Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ і Рівненського державного гуманітарного університету у 2002 році / Зберігається у науковому архіві ІА НАН України. – Рівне, 2003.

17. *Прищепа Б. А.* Розкопки на посаді Пересопниці // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. – К., 2003. – С. 232-234.

18. *Прищепа Б. А.* Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ і Рівненського державного гуманітарного університету у 2003 році / Зберігається у науковому архіві ІА НАН України. – Рівне, 2004.

19. *Прищепа Б. А.* Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002-2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. – Київ, 2004. – С. 267-270.

20. *Прищепа Б. А.* Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ і Рівненського державного гуманітарного університету у 2004 році / Зберігається у науковому архіві ІА НАН України. – Рівне, 2005.

21. *Прищепа Б. А.* Дослідження Пересопниці // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя: "Дике Поле", 2005. – С. 259-262.

22. *Прищепа Б. А.* Археологічні дослідженні багатої садиби на посаді княжої Пересопниці // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Вип. 8. – Рівне, 2006. – С. 65-75.

23. *Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII ст. – Рівне, 1996.

24. *Ратич О. О.* Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – Львів, 1957.

25. *Ратич О. О.* Багате поховання рубежу X-XI ст. у Судовій Вишні // Середні віки на Україні. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 162-168.

26. *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси. – Москва, 1948.

27. *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Языческие святилища древних славян. – Москва, 1993.

28. *Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993.

29. *Седов В. В.* Восточные славяне в VI – XIII вв. – М.: Наука, 1982.

30. *Седова М. В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). – М., 1981.

31. *Сергеева З. М.* К изучению культурно-экономических связей западнорусских земель с Прибалтикой (по находкам звериноголовых браслетов) // КСИА. – Москва: Наука, 1981. – Вып. 164. – С. 30-35.

32. *Терський С. В.* Літописна Пересопниця в світлі археології // Наукові записки. – Рівне, 1996. – С. 28-37.

33. *Терський* С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Каталог виставки. – Львів, 2002.

34. *Терський* С. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне: "Азалія", 2003; *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.

35. Церква Богородиця Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення / Колектив авторів. – К.: АртЕк, 1996.

36. *Флеров А. В.* Материаловедение и технология художественной обработки металлов. – М., 1981.

37. Фонди Національного музею історії України.

38. *Штыхов Г. В.* Города Полоцкой земли (IX-XIII вв.). – Минск, 1978.

39. *Якубовський В.* Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001.

40. *Янин В. Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – М., 1956.

ПОПОВНЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ КНЯЖОЇ ДОБИ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В 2002 - 2005 рр.

Богдан ПРИЩЕПА
Людмила БАБІНЧУК

7 травня 2002 р. розпорядженням голови Рівненської обласної державної адміністрації № 254 було затверджено програму розвитку музейної справи в Рівненській області на 2002-2005 рр., згідно з якою передбачалося виділення коштів на археологічні дослідження літописних міст Дорогобуж і Пересопниця. Експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею проводила розкопки в Дорогобужі в 2002 і 2003 рр., а в Пересопниці – у 2002-2005 рр. [2; 5; 8; 10]. У складі експедиції працювали співробітники музею, а також викладачі та студенти Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету і Рівненського державного гуманітарного університету.

Фортеця в Дорогобужі в добу Київської Русі мала три укріплені площадки. Мисове укріплення (дитинець) площею 1,7 га у 70-80-х рр. XX ст. поруйноване кар'єром, в наш час збереглося близько третини його площі. Тут з 1972 р. по 1995 р. проводилися охоронні розкопки експедицією Рівненського краєзнавчого музею [1]. З півдня та сходу до дитинця прилягають площадки окольного міста. Ближня має площу 1,5 га, вона захищена дугоподібним у плані валом заввишки до 4 м. За 100 м на південь від цього валу проходить ще одна лінія укріплень, вона захищала ділянку площею близько 2,5 га.

У ході розкопок вивчалися відклади культурного шару та об'єкти на трьох площадках Дорогобузького городища. На дитинці, в розкопі № 21 було завершено дослідження культурних нашарувань потужністю до 3,5 м на ділянці площею 24 кв. м. На розташованій поряд з дитинцем площадці окольного города розкоп знаходився у східній частині площадки, біля підошви оборонного валу, і мав площу 52 кв. м. Товщина культурного шару на площі розкопу зростає від 0,7 м до 3,4 м на краю площадки. Нашарування належать виключно до княжої доби. Тут відкрито залишки двох будівель і дві зернові ями кінця X – середини XIII ст., зібрано колекцію різноманітних виробів. На третій площадці городища, в розкопі № 27 площею

40 кв. м культурний шар має товщину до 0,35 м і майже на всю глибину пошкоджений багаторічною оранкою. Тут досліджено заглиблені в материк об'єкти: будівлю, пов'язану з обробкою заліза та п'ять ям різного призначення доби Київської Русі.

В археологічній колекції знахідок із Дорогобужа переважають уламки гончарних посудин X – середини XIII ст. Трапилися також вироби із заліза та інших металів, скла, кості, каменю (таблиця 1). Серед залізних знахідок є універсальні інструменти, побутові вироби, предмети озброєння та спорядження воїна і верхового коня (таблиця 2). Викликають інтерес унікальні вироби з кольорових металів (таблиця 3). Назвемо перш за все чотири свинцеві вислі князівські печатки. Дві з них мають напис "днєслово". Перша являє собою диск розмірами 22-23 мм, з добре помітним отвором для шнура. На лицьовому боці печатки трьохрядковий напис "ДЪН/ѢСЛО/...О". Зворотний бік печатки зайнято погруддям святого, композиційне поле обмежене рельєфними крапками. Біля правого плеча – дві букви, розташовані у стовпчик: "Д", "В". Друга печатка має діаметр 16 мм, на лицевому боці – трьохрядковий напис "Д/НЄСЛ/ОВО", а на зворотній стороні – погрудне зображення святого. Печатки з написом "днєслово" В. Л. Янін відносить до часу правління в Києві Святополка Ізяславича (1093-1113 рр.). Вірогідно, вони були підвішені до документів з архіву дорогобузького князя Давида Ігоревича. На двох інших печатках з обох сторін погрудні зображення святих, їх діаметр – 18х19 мм і 16х14 мм.

Знайдена тут бронзова підковоподібна фібула (рис. 3, 5) має аналоги серед прикрас із Новгорода та слов'янських пам'яток верхів'їв Дніпра і Волго-Клязьминського межиріччя, вона свідчить про торгові та культурні зв'язки населення Дорогобужа з цими віддаленими регіонами. Ще одна рідкісна знахідка – бронзова шпилька, прикрашена фігуркою лева. Вона могла використовуватись як писало. Цікаві речові знахідки трапилися у заповненні господарської ями на дитинці: залізні пружинні ножиці, ключ від внутрішнього дерев'яного замка, шило, наконечник стріли (черешковий зрізень з пером трикутної форми), кістяні проколка і ґудзик, бронзові наконечник пояса, натільний хрестик, орнаментований сріблом, скляний перстень. Вони датуються другою половиною XI – початком XII ст.

Розкопки в Пересопниці були проведені на урочищі "Пастівник", що знаходиться на північно-східній околиці села. Урочище "Пастівник" – це окреме підвищення, площею близько 10 га, з усіх сторін оточене заболоченими долинами. У центральній високій частині урочища зберігся середньовічний кам'яний хрест. Місцева традиція пов'язує це урочище з монастирем Різдва Пречистої Богородиці, в якому було завершено написання відомого Пересопницького Євангелія. Поблизу кам'яного хреста розвідкові розкопки проводили В. С. і С. В. Терські.

На двох ділянках у північній частині урочища досліджено понад 600 кв. м площі. Встановлено, що слов'янське поселення тут виникло у VIII ст. і розвивалося до кінця X ст. У XI ст. поселення занепадає, а в XII ст. тут формується один з посадів княжої Пересопниці. До VIII-X ст. віднесено три житла, одну будівлю й чотири господарські ями. XII-XIII століттями датуються сім житлових і ремісничих будівель, два погреби та дві господарські ями.

Підвищення в північній частині урочища було зайняте ґрунтовим могильником, який функціонував у кінці XII-XIII ст. [6]. Всього виявлено 18 поховань на ділянці протяжністю близько 30 м. Із південного заходу вона обмежена ровом, а з північного сходу – низовиною. З досліджених поховань два належали дітям а інші – дорослим, вибіркове обстеження шести скелетів показало, що три з них чоловічі, а ще три – жіночі. Захоронення було здійснено за християнським обрядом. Всі поховані покладені на спину, орієнтовані головою на захід, з відхиленням на південь переважно близько 25°.

На південний захід від кладовища досліджено рештки будівлі № 25, яку ми інтерпретуємо як залишки невеликої дерев'яної церкви XII-XIII ст. Дві поздовжні та одна бокова стінки будівлі утворюють прямокутник, а четверта (східна) стіна складається з двох частин, що сходяться під тупим кутом, так що в плані будівля № 25 п'ятикутна. Її довжина із заходу на схід – 6,8 м, ширина – від 3,2 м у західній частині до 3,8 м у східній.

Більшість речових знахідок належать до часів розквіту княжої Пересопниці, до XII – першої половини XIII ст. Вони виготовлені з різних матеріалів (таблиця 1) і відносяться до

багатьох категорій виробів: ремісничих інструментів, знарядь праці, побутових речей, предметів озброєння та спорядження воїна і верхового коня, прикрас.

Для прикладу охарактеризуємо знахідки з житла ювеліра (будівля № 11) [3; 6; 11]. Це була наземна будівля з підвальним приміщенням (підкліттю), від якого простежено чотирикутний у плані котлован розмірами 3,8х3,5 м, завглибшки до 1,4 м від рівня виявлення. У верхній частині заповнення котловану простежено прошарок від зруйнованих наземних конструкцій будівлі, він насичений вугіллям, попелом та різноманітними знахідками. Тут трапилися залізні знаряддя праці (ножі, шила, голка, ножиці), предмети побуту (дверна ручка, деталі замків та ключі від них, фрагменти відерних обручів), скляні браслети, бронзовий перстень. Відзначимо також рідкісну знахідку — вагову гирю. Вона залізна, обтягнута міддю, бочкоподібної форми, на площинах є позначки у вигляді круглих заглиблень. Її вага — 32 г, діаметр — 2,1 см, висота — 1,5 см. На площинах є мітки, по чотири на кожній, тобто одиниця ваги вимірювання становила 4 г. Така величина близька до ногати південноруської вагової системи і двох кун північної системи. Подібні гирі знаходять у різних районах Київської Русі, для них найбільш характерною є норма 4,0-4,1 г. На дні котловану лежали шість цілих і роздавлених глиняних тиглів, зливки кольорових металів. Під дією високої температури стінки тиглів набули склоподібного стану. На внутрішній поверхні стінок є решткі металу — окисли мідних сплавів. Саме ці знахідки дозволяють пов'язати будівлю з ювелірним виробництвом. Поряд з північним кутом котловану будівлі № 11 виявлені рештки будівельної жертви: в округлій ямі, діаметром 1,3 м, завглибшки 0,25 м, лежав череп коня.

Поряд з будівлею № 11 досліджено залишки виробничої споруди № 22 [9]. Вона мала чотирикутний у плані котлован, заглиблена в материк на 1-1,2 м від рівня виявлення. Розміри котловану — 4,8х3,3 м. Біля південно-західної стінки котловану будівлі № 22 були влаштовані дві великі нішеподібні печі з округлими черенями, діаметром 1,15 м і 1,65х1,4 м. У заповненні котловану будівлі зібрано численні уламки горщиків, фрагменти північно-причорноморських амфор, різноманітні вироби із заліза (ножі, долото, шарнірні ножиці, пінцет ювеліра, обручі, цвяхи), бронзовий перстень, уламки скляних браслетів.

У заповненні розташованої поблизу будівлі № 6, крім різноманітних знахідок, трапилися шматки залізних та керамічних шлаків, а в культурному шарі над заповненням знайдено бронзовий пристрій для виготовлення об'ємних металевих виробів з кольорових металів технікою виколотки.

Серед знахідок з будівлі № 12 відзначимо цікаві інструменти та напівфабрикати виробів: штихель, 2 шила та заготовку кістяного виробу — петлі для підвішування налуччя. Інструмент ювеліра для гравірувальних робіт — різець-штихель має загальну довжину стержня 7,3 см. Один кінець його потоншений, а зворотній має масивну грибоподібну голівку (2,3х1,2х1), зручну для упору. Два шила мають ромбічне в перетині лезо, їх довжина 8 і 13 см. Такі шила використовували майстри, що виготовляли шкіряне взуття, упряж тощо.

На площі розкопу та в підйомному матеріалі на прилеглих ділянках зустрічаються зливки свинцю, бронзи, виплески кольорових металів, обрізки мідних пластин, фрагменти дзвона. Відзначимо, що значне скупчення таких речей знаходилося між будівлями № 6 і № 11 (таблиця 5).

Сформовані в 2002-2005 рр. археологічні колекції з Дорогобужа й Пересопниці за багатством асортименту та кількістю унікальних знахідок не мають аналогів серед колекцій, отриманих в той же період під час розкопок пам'яток Княжої доби на території західних областей України.

Література та джерела:

1. *Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII ст. — Рівне, 1996.

2. *Прищепа Б. А.* Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ і Рівненського державного гуманітарного університету у 2002 році / Зберігається у науковому архіві ІА НАН України. — Рівне, 2003.

3. *Прищепа Б. А.* Розкопки на посаді Пересопниці // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. — Київ, 2003. — С. 232-234.

4. *Прищепа Б. А., Терлецький Ю. П., Чекурков В. С.* Нові дослідження в Дорогобужі // Археологічні відкриття в Україні 2001-202 рр. — К., 2003. — С. 234, 235.

5. *Прищепа Б. А.* Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ і Рівненського державного гуманітарного університету у 2003 році / Зберігається у науковому архіві ІА НАН України. – Рівне, 2004.

6. *Прищепа Б. А.* Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002-2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. – Київ, 2004. – С. 267-270.

7. *Прищепа Б. А., Терлецький Ю. П.* Розкопки в Дорогобужі у 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. – Київ, 2004. – С. 271-273.

8. *Прищепа Б. А.* Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ і Рівненського державного гуманітарного університету у 2004 році / Зберігається у науковому архіві ІА НАН України. – Рівне, 2005.

9. *Прищепа Б. А.* Дослідження Пересопниці // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя: "Дике Поле", 2005. – С. 259-262.

10. *Прищепа Б. А., Чекурков В. С.* Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції у 2005 році / Зберігається у науковому архіві ІА НАН України. – Рівне, 2006.

11. *Прищепа Б. А.* Археологічні дослідження багатої садиби на посаді княжої Пересопниці // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Вип. 8. – Рівне, 2006. – С. 65-75.

Таблиця 1. Загальна характеристика знахідок Княжої доби з розкопок Дорогобужа і Пересопниці у 2002-2005 рр.

№ п/п	Матеріал	Дорогобуж	Пересопниця
1.	Кераміка	330	966
2.	Залізо	90	287
3.	Кольорові метали	58	249
4.	Скло	10	135
5.	Кістка	14	11
6.	Камінь	18	35

Таблиця 2. Залізні вироби з Дорогобужа

№ п/п	Назва	Кількість	№ п/п	Назва	Кількість
1.	Сокира (обух)	1	12.	Скоба	1
2.	Ножі	18	13.	Кресало	1
3.	Ножиці пружинні	2	14.	Дужка відерна	1
4.	Шило	1	15.	Обручі	10
5.	Голка	1	16.	Шпилька з кільцевою голівкою	1
6.	Дужка навісного замка	1	17.	Цвяхи	37
7.	Ключ від навісного замка	1	18.	Пластини	5
8.	Пружина внутрішнього замка	1	19.	Стержні	6
9.	Скоба у формі букви «П»	1	20.	Наконечники стріл	2
10.	Ключі до внутрішнього дерев'яного замка	2	21.	Шпори	4
11.	Ключ від внутрішнього комбінованого замка	1			

Таблиця 3. Вироби з кольорових металів з Дорогобужа

№ п/п	Назва	Кількість	№ п/п	Назва	Кількість
1.	Пластини	8	10.	Хрестики натільні	4
2.	Шайба	1	11.	Гольник	1
3.	Цвяшки	2	12.	Голова звіра	1
4.	Персні	3	13.	Печатки вислі	4
5.	Гудзики	2	14.	Гирі вагові	2
6.	Шпилька	1		Прикраси зі скарбу:	
7.	Пряжки	3	15.	Скроневі кільця	8
8.	Накладні бляшки	5	16.	Сережки "київського типу"	6
9.	Наконечник пояса	1			

Таблиця 4. Залізні вироби з Пересопниці

№ п/п	Назва	Кількість	№ п/п	Назва	Кількість
1.	Штихель	1	23.	Петля дверна	1
2.	Пінцети ювелірні	2	24.	Окуття	1
3.	Полотно пилки	1	25.	Кресала	2
4.	Долото	1	26.	Дужки відерні	2
5.	Скобель	1	27.	Вушка відерні	2
6.	Скобелька	1	28.	Обручі	15
7.	Ножі	54	29.	Цвяхи	226
8	Ножиці пружинні	3	30.	Пристрій для рухомого з'єд-	
9.	Ножиці шарнірні	1		нання дерев'яних деталей	1
10.	Шила	10	31.	Писала	2
11.	Голки	10	32.	Заклепка від човна	1
12.	Серп	2	33.	Перехрестя меча	1
13.	Окуття лопати	1	34.	Наконечник списа	1
14.	Гаки	2	35.	Наконечник дротика	1
15.	Деталі навісних замків	3	36.	Наконечник стріли	4
16.	Ключі від навісних замків	7	37.	Стремено	1
17.	Пружини внутрішніх замків	3	38.	Шпори	4
18.	Скоби у формі букви «П»	4	39.	Кільця від вудил	1
19.	Ключі від внутрішніх замків	3	40.	Підкова кінська	1
20.	Дверна ручка	1	41.	Цвях від підкови	4
21.	Пробої дверні	2	42.	Скребниця	1
22.	Клямка від замка до скрині	1	43.	Замок від пут	1

Таблиця 5. Вироби з кольорових металів з Пересопниці

№ п/п	Назва	Кіль-кість	№ п/п	Назва	Кіль-кість
1.	Інструмент ювеліра для виготовлення		16.	Гудзики	8
	об'ємних виробів	1	17.	Пряжки	16
2.	Зливки бронзи	5	18.	Кільця	3
3.	Зливки свинцю	3	19.	Наконечник пояса	2
4.	Зливки білого металу	3	20.	Розподільні кільця	2
5.	Виплески металу (бронзи)	24	21.	Накладні бляшки	3
6.	Шлаки кольорових металів	1	22.	Лунниці	2
7.	Пластини бронзові (обрізки металу)	63	23.	Хрестики натільні	4
8.	Пластина свинцева	1	24.	Підвіски-медальйони	2
9.	Пластина срібна	1	25.	Ланка «рясна»	1
10.	Гиря вагова	1	26.	Дзвін (фрагменти)	2
11.	Скроневі кільця	2	27.	Підвіска (решма)	1
12.	Браслети	12	28.	Конічна муфта	1
13.	Персні	14	29.	Цвяшки-заклепки	28
14.	Кільце-обручка	1	30.	Шайби	12
15.	Дзвіночки	7	31.	Диск свинцевий з отвором	1
			32.	Посудин фрагменти	1

КІСТЯНІ ВИРОБИ, ЗНАЙДЕНІ НА ТЕРИТОРІЇ ДУБЕНЩИНИ ПІД ЧАС АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК

Віталій ТКАЧ

При проведенні археологічних розвідок на багатошарових поселеннях Дубенського району, на поверхні цих пам'яток було знайдено різноманітні вироби з кістки та рогу. Такі знахідки, зазвичай, дуже важко датувати або хоча б віднести до певного періоду, оскільки вони виявлені не в закритих комплексах, а у перевідкладеному стані. Зовнішній вигляд виробів не завжди може допомогти в цьому, оскільки для багатьох категорій знарядь він не мінявся протягом тисяч років. Втім, у деяких випадках вдалося знайти аналогії або ж деякі обставини, при яких вони були знайдені, дозволяють уточнити період, коли ці вироби були у користуванні.

Проколки доволі різноманітних форм трапились у великій кількості, хоча відносно цілих екземплярів небагато (рис. 3; 13, 15, 16). Ці вироби відомі практично у всі досліджувані археологами періоди, тож датувати більшість знахідок з пам'яток, де є від 6 до 16 різночасових поселень, неможливо. Винятком є проколка овальної в перетині форми з поселення Іваньо-1, яку виявлено в заповненні житла XII — першої половини XIII ст., яке і нині руйнується кар'єром, що частково знищив цю пам'ятку (рис. 3; 14). Ще одна проколка була знайдена на тришаровому поселенні Рачин-2, де були виявлені вироби культури кулястих амфор, могилянської групи та поморської культури (рис. 1; 19).

Лощила застосовувались для обробки шкіри. Уламки та цілі вироби знайдені на кількох поселеннях. Зазвичай, як лощило використовувалась кістка або ребро тварини без додаткової обробки, і розпізнається таке знаряддя за характерним блиском робочої частини. Із знайдених лощил датувати можна тільки одне — з поселення культури шнурової кераміки Зарудця-1. Воно виготовлене з уламка кістки.

Долота, також різні за формою, знайдені на кількох поселеннях. Досить недбало виготовлені долота знайдено на пам'ятках Дубно-Волиця (рис. 1; 16), Костянець — ур. Монастирське, пункт 2 (рис. 1; 17), Панталія-2 (рис. 2; 6). Можливо, частиною великого долота є виріб з Тараканова-5 (рис. 3; 17). Подібні вироби існували в кам'яному віці та в добу палеометалу. Очевидно, останньою й слід датувати знайдені долота. Підтвердженням тому є кістяні долота, знайдені на поселенні Аршичин-2, на якому є шари доби міді та бронзи, та поселенні Хрінники — Високий берег, де долото було знайдене в споруді мєжановіцької культури доби бронзи.

Шпильки з отвором виявлені на поселеннях Варковичі-3 (рис. 1; 4, 5), Дубно — звірогосподарство (рис. 1; 2), Дубно — Сурмичі-3 (рис. 1; 3) та Тараканів-5 (рис. 1; 6), на якому також знайдено заготовку такої шпильки (рис. 1; 7). У чотирьох виробах отвір прямий, в двох — косий від торця до однієї з сторін. Шпилька з прямим отвором відома з поселення стжижовської культури доби бронзи біля м. Торчин [Пелещишин, 1971, с. 99-100], подібні шпильки відомі й з пам'яток культур шнурової кераміки Польщі. Очевидно, їх варіантом були шпильки з косим отвором. Використовувались ці шпильки, мабуть, як застібки до кістяних пряжок багатоваликового типу, які побутували в цей же період.

Шпилька двохстороння була знайдена на поселенні Острів-3, де найбільш потужним є шар вельбарської культури римського часу (рис. 1; 10). Аналогічні знаряддя, які, очевидно, були жіночими шпильками для волосся, трапляються в житлах вельбарської культури на поселенні Хрінники — Шанків яр [Козак, 2004, с. 73].

Ретушер виявлено на поселенні Дубно — Волиця в порушеній оранкою крем'яній майстерні стжижовської культури доби бронзи. Це знаряддя для зняття тонких пласких відщепів з заготовок серпів та сокир складається з кістяного руків'я та кістяного робочого стержня (рис. 1; 1).

Вістря стріли, знайдене на поселенні Тараканів-4, виготовлене з трубкової кістки, має трикутне перо, що плавно переходить в черешок (рис. 1; 9). Аналогічне вістря було знайдено в ямі мєжановіцької культури, на поселенні Хрінники — Високий берег [Козак, Ткач, 2002, с. 132]. До цієї ж культури слід віднести й вістря з Тараканова-4, де також є мєжано-

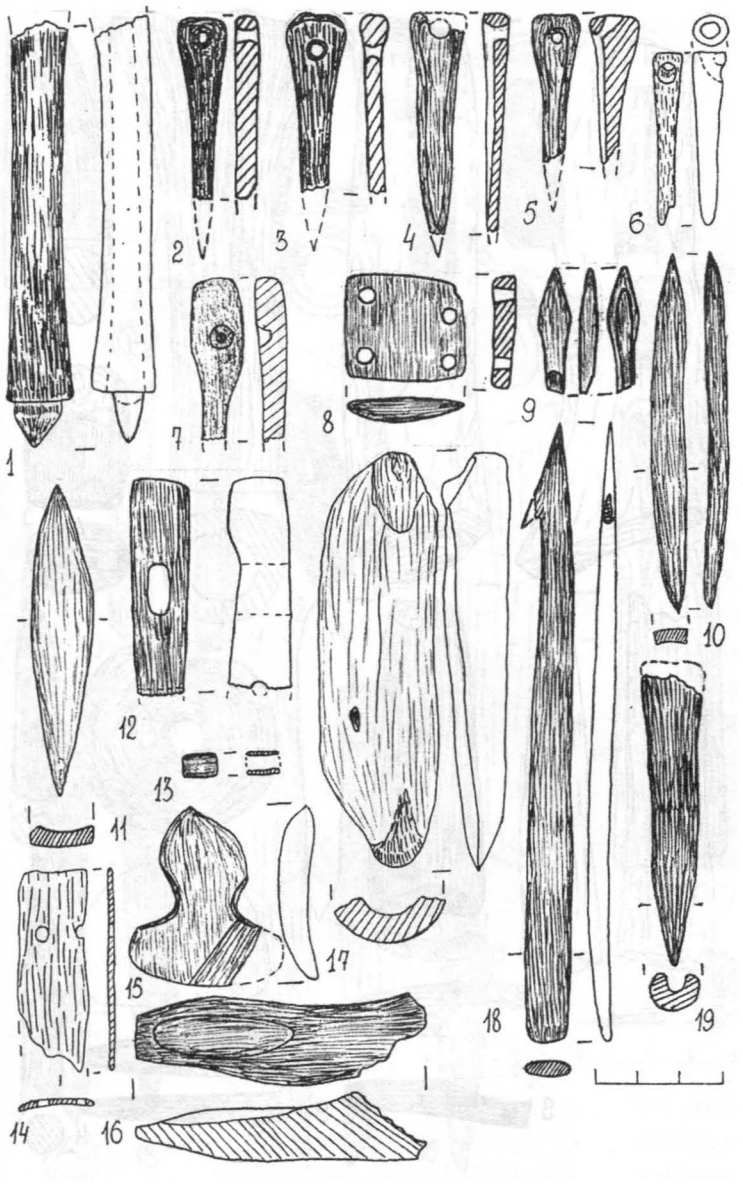

Рис. 1. Вироби з кістки: 1 — ретушер; 2-6 — шпильки; 7 — заготовка шпильки; 8 — поясна бляшка; 9, 11 — вістря стріл; 10 — шпилька двостороння; 12 — псалій; 13 — намистина; 14 — накладка; 15 — амулет; 16, 17 — долота; 18 — гарпун; 19 — проколка. 1-9, 13 — культури шнурової кераміки; 10 — вельбарська культура; 11, 14, 16-19 — час не визначено; 12 — доба пізньої бронзи — раннього заліза. 1, 15, 16 — Дубно — Волиця; 2, 13 — Дубно — звірогосподарство; 3 — Дубно — Сурмичі-3; 4, 5 — Варковичі-3; 6-8, 14 — Тараканів-5; 9, 12, 18 — Тараканів-4; 10, 17 — Костянець, ур. Монастирське-2; 19 — Рачин-2.

віцький шар. Очевидно, вістрям стріли є й двосторонньо заточений виріб з поселення Коблин-3 (рис. 1; 11). Останній важко з певністю віднести до якогось періоду.

Псалій знайдено на поселенні Тараканів-4 (рис. 1; 12). Подібні вироби існували в добу пізньої бронзи — раннього заліза.

Намистина з трубкової кістки птаха (рис. 1; 13) виявлена на поселенні Дубно — звірогосподарство, у заповненні зруйнованого кар'єром об'єкта стжижовської культури доби бронзи.

Накладка, виготовлена з тонкої кістяної пластини з двома збереженими отворами, знайдена на поселенні Тараканів-5 (рис. 1; 14). Датування цієї знахідки проблематичне.

"Поясна бляшка" з емалі ікла свині знайдена на поселенні Тараканів-5, на розораній плямі, що утворилась внаслідок руйнування споруди стжижовської культури (рис. 1; 8). Ця прикраса неправильно-квадратної форми має свердлені отвори по кутах. Подібні вироби відомі з могильників стжижовської культури в Польщі [Bargiel, Libera, 2005, c. 200, 207, рис. 6, 16-20].

Амулет антропоморфної форми знайдено на поселенні Дубно — Волиця (рис. 1; 15). Подібні вироби відомі в трипільській культурі. На цьому поселенні трипільського шару немає, тож дана знахідка може належати до синхронної лендельської культури. Можливо, цей виріб є наслідуванням трипільського амулету.

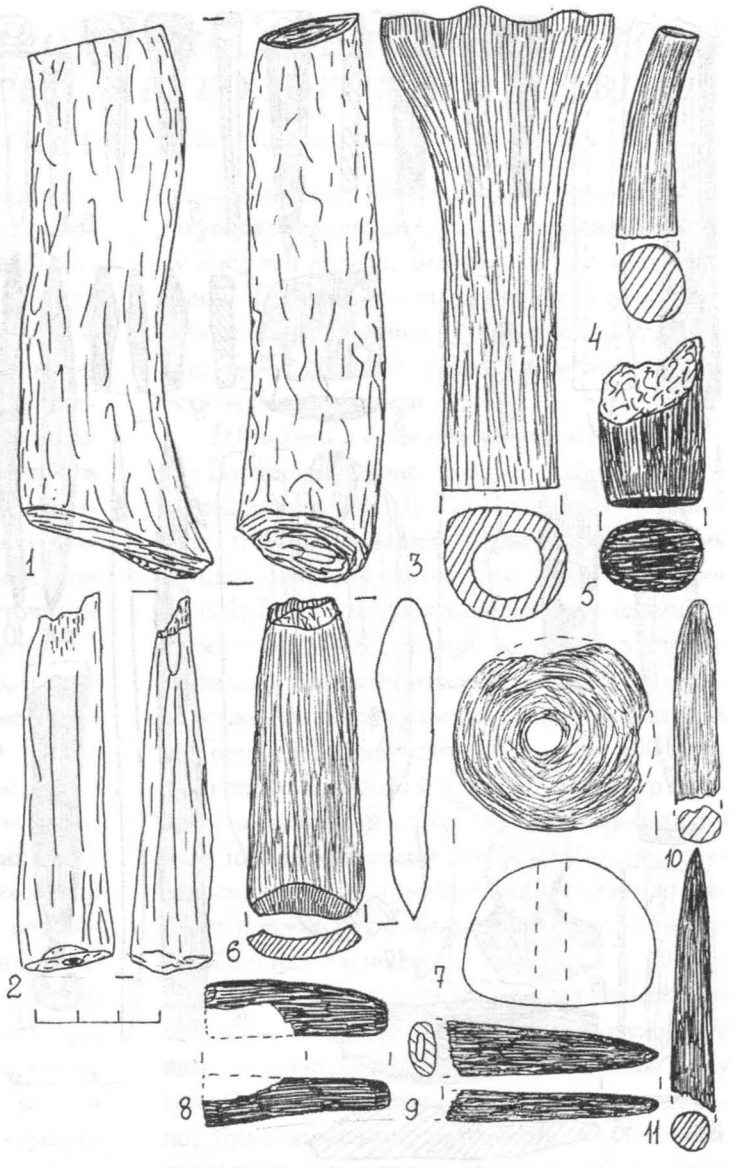

Рис. 2. Вироби з кістки: 1, 2, 5 — руків'я; 3, 4, 8 — знаряддя невідомого призначення; 6 — долото; 7 — пряслице; 9-11 — стержні. 1, 3-6, 8-11 — час не визначено; 2 — вельбарська культура; 7 — давньоруський час. 1 — Тараканів-4; 2 — Острів-3; 3 — Тараканів-8; 4 — Дубно — Палестина-1; 5, 7-11 — Дубно — Волиця; 6 — Панталія-2.

Гарпун знайдено на поселенні Тараканів-4 (рис. 1; 18). Це овальний в перетині виріб довжиною 146 мм, з одним зубцем. Він відрізняється від багатозубих гарпунів кам'яного віку і, очевидно, належить до якоїсь з культур доби міді — бронзи — раннього заліза.

Пряслице, виготовлене шляхом просвердлення суглобу тварини, знайдене на поселенні Дубно — Волиця (рис. 2; 7). Датувати цей виріб можливо давньоруським часом, оскільки два подібні вироби були знайдені в шарах XI та XIII століть при розкопках Дорогобужа [Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 85.]

Стержні, знайдені на кількох поселеннях, є уламками невизначених виробів (рис. 2; 9-11). Можливо, загострений уламок з поселення Дубно — Волиця є частиною вістря списа чи дротика (рис. 2; 11).

Руків'я з рогу знайдено на поселеннях Тараканів-4 (рис. 2; 1), Острів-3 (рис. 2; 2) та уламок з поселення Дубно — Волиця (рис. 2; 5). Екземпляр з Острова очевидно належить до вельбарської культури.

Руків'їв ножів знайдено три. Перше, кругле в перетині і заполіроване від ужитку, знайдене на поселенні Тараканів-3. Передня частина його відламана, на задній збереглося позеленіння від бронзової прикраси (рис. 3; 4). Датувати його слід, очевидно, давньоруським часом. Від другого руків'я з поселення Дубно — Волиця збереглась невелика частина. Цей виріб орнаментовано насічками (рис. 3; 1).

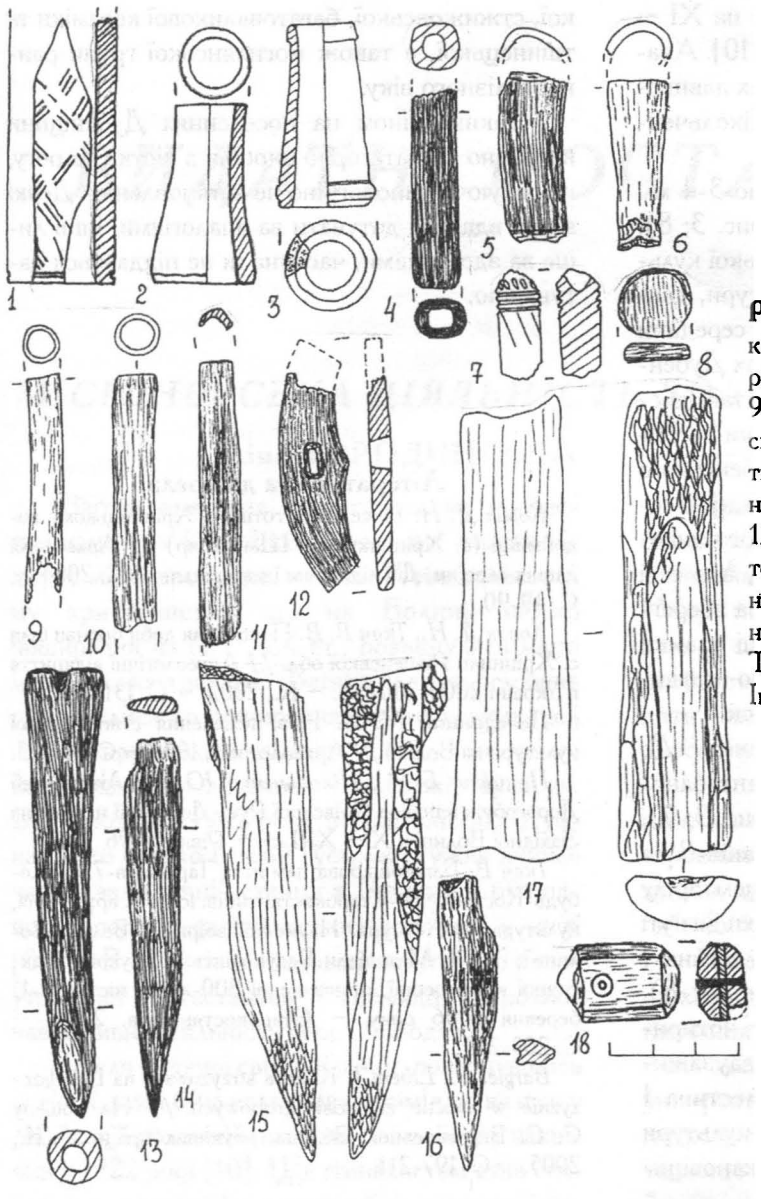

Рис. 3. Вироби з кістки: 1, 4, 18 — руків'я ножів; 2, 3, 5, 6 — муфти; 7 — виріб невідомого призначення; 8 — лишка; 9-11 — гольники; 12 — застібка від кінських пут; 13-16 — проколки; 17 — частина долота. 1 — римський час — середньовіччя; 2-12, 14 — давньоруський час; 13, 15-17 — час не визначено; 18 — литовсько-польська доба. 1, 3, 18 — Дубно — Волиця; 2, 6, 9-11, 15-17 — Тараканів-5; 4, 5, 7, 8 — Тараканів-3; 12 — Тараканів-7; 13 — Тараканів-4; 14 — Івання-1.

Знайдено його було біля порушених оранкою споруд вельбарської культури та слов'янських VI — XIII ст. Від третього руків'я з того ж поселення збереглась задня частина, яка складається з двох накладок, з'єднаних із плоским залізним черешком мідною заклепкою (рис. 3; 18). Датувати цей виріб можна кінцем XIV — кінцем XVI ст., що відповідає одному з культурних шарів поселення.

Муфти знайдено у вигляді уламків, що збереглись на всю довжину, що дозволило графічно реставрувати ці вироби, виявлені на поселеннях Дубно — Волиця (рис. 3; 2) та Тараканів-5 (рис. 3; 3). Вони були круглими в перетині та розширювались на одному з кінців. Уламки ще двох муфт, овальних в перетині та недбало виготовлених, знайдено на поселеннях Тараканів-3 і Тараканів-5 (рис. 3; 5, 6). Датувати ці вироби, очевидно, слід давньоруським часом. Служили вони, найімовірніше, обкладками руків'їв дрібних знарядь. Подібні вироби знайдені в Дорогобужі [Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 85, рис. 16; 16].

Гольники знайдено в трьох екземплярах на поселенні Тараканів-5. Виготовлені з трубчастих кісток птахів, вони служили для зберігання голок. Всі знайдені екземпляри пошкоджені. Очевидно, вони походять із розораного давньоруського могильника, який знаходиться в тій частині пам'ятки, де їх було виявлено.

Застібку від кінських пут (рис. 3; 12) знайдено на поселенні Тараканів-7, найпотуж-

ніший етап існування якого припадає на XI – початок XII ст. [Ткач, 2006, с. 203-210]. Аналогічний виріб знайдено при розкопках давньоруського Дорогобужа [Прищепа, Нікольченко, 1995, с. 87, рис. 78, 9].

Диск діаметром 17 мм та висотою 3-4 мм виявлено на поселенні Тараканів-3 (рис. 3; 8). Подібні вироби з кераміки межановіцької культури доби бронзи, вельбарської культури, давньоруського часу та кінця XIX – середини XX ст. часто трапляються на пам'ятках Дубенщини. За зібраними автором даними, такі диски використовувались для гри в "лишки" в 20-40-х роках XX ст. у селах Плоска Дубенського району та Аршичин Млинівського району, у селі Івання Дубенського району для цього використовувались плоскі округлі камінці, а в селі Мятин Млинівського району, де ця гра збереглась до кінця XX ст., – необроблені уламки фарфорового посуду. Очевидно, такою ж фішкою для гри є і знайдений кістяний диск.

Знаряддя невідомого призначення. До цієї категорії віднесено уламок орнаментованого виробу з поселення Тараканів-3 (рис. 3; 7), масивний виріб з поселення Тараканів-8 із спрацьованим від якоїсь роботи місцем зрізу кістки (рис. 2; 5), та два подібні, трохи зігнуті вироби з поселень Дубно – ур. Палестина-1 (рис. 2; 4) та Дубно – Волиця (рис. 2; 8). Перший має округлу форму, другий – чотирикутну з заокругленими кутами. Слід зауважити, що на поселенні Дубно – ур. Палестина-1 є шари доби палеоліту, трипільської культури доби міді, культур доби бронзи – межановіцької, стжижовської, багатоваликової кераміки та тшинецької, а також могилянської групи ранньозалізного віку.

Таким чином на поселеннях Дубенщини виявлено 21 категорію виробів з кістки та рогу, не рахуючи типологічно не встановлених. Деякі з них вдалося датувати за аналогіями, інші лише за здогадками, частина ж не піддається датуванню.

Література та джерела:

Козак Д. Н. Поселення готів на Хрінницькому водоймищі (с. Хрінники, ур. Шанків яр) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К., 2004. – С. 49-90.

Козак Д. Н., Ткач В. В. Поселення доби бронзи біля с. Хрінники Рівненської обл. // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. – К., 2002. – С. 131-133.

Пелещишин М. А. Нові поселення стжижівської культури на Волині // Археологія, 1, 1971. – С. 89-103.

Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X – XIII ст. – Рівне, 1996.

Ткач В. Багатошарова пам'ятка Тараканів-7 // Кобудь-Костянтинів-Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Науковий збірник "Велика Волинь". Т. 34. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 року. – Старокостянтинів, 2006. – С. 203-210.

Bargiel B., Libera J. Kultura strzyzowska na Lubelszczyznie w swietle znalezisk grobowych // На пошану С. С. Березанської. Збірник наукових праць. – К., 2005. – С. 197-211.

ВИДАТНІ ПОСТАТІ КРАЮ

МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ГУСАРУКА

Ліна БОРОДИНСЬКА

Вагоме значення як у сучасному протестантизмі, так і на його історичних етапах відіграє місіонерська діяльність. У євангельському християнстві, що на Волині набуло поширення на поч. XX ст., розвинулися міцні місіонерські традиції. Багато наших земляків прилучилися до поширення євангельських ідей серед українського народу. Серед них чи не найактивнішим виявився Володимир Гусарук. Він народився 1902 року в Панталії біля Дубна. Його батько Ігнатій Гусарук служив якийсь час на залізничній станції в Рівному й був одним з перших євангельських християн у місті [8, 11]. В 14 років Володимир вступив до новоутвореної протестантської громади, де розпочав активну діяльність серед молоді.

Після Першої світової війни, повернувшись із Росії, куди була евакуйована сім'я, навчався у російській чоловічій реальній гімназії, яку закінчив у 1922 році [10]. Ще гімназистом став секретарем у громаді євангельських християн, деякий час працював регентом молодіжного хору, а згодом очолив молодіжне служіння у Союзі євангельських християн у Польщі [1, 20].

Ось як описує Володимир цей час у листі до редакції протестантського журналу "Верность": "Пам'ятаю поля зелені, тінисті ліси, срібні ріки, сонні болота, тріскучі морози, снігові замети, білі рівнини — все проходили. Несла сила пробудження. Чисельні зібрання в задушливих селянських хатах, в сільських школах, в садках, на похоронах, при хрещеннях. Стіл покритий білою скатертиною, дерев'яні лавки під яблунями, грушами, вишнями — сотні слухачів. Гаряче слово про нове, краще, чисте, щасливе життя у Христі. Співом розбиваються кам'яні серця.

Пригадую прифронтову смугу: поляки, більшовики, петлюрівці. Вагон набитий солдатами. Лайка, крик, а ми, бувало, заспіваємо: "Мир, полный мир и там, где суета". Затихнуть і слухають люди, знімають шапки, перестають курити, зітхають. Плачуть бідні солдати, змучені війною. Роздаємо брошури. Дякують і просять співати.

У селах били нас, арештовували, гнали етапом; холодні камери, радість звільнення і повернення у рідні громади. Не було власних рахунків, не було думок про кар'єру, мовчало своє "я". То було істинне свято в Христі" [7, 24].

Пізніше, у 20-х роках, Володимир Гусарук виїхав до етнічних польських земель для навчання у Варшавському університеті. Студіював хімію, фізику й математику, а закінчивши університет у 1928 році, отримав ступінь магістра філософії в галузі хімії. Одночасно вивчав теологію в Лодзі. У Варшаві Володимир познайомився із Марією Болсуновською, донькою відомого місіонера на Волині та Холмщині Домініка Болсуновського. Вона вивчала у Варшавському університеті психологію [10]. Володимир Гусарук разом з батьком своєї нареченої входять до заснованого в 1924 році В. Геце Товариства взаємної допомоги євангельським християнам у Польщі (ТВДЄХ) [6, 266; 3].

Весілля Володимира і Марії співпало з проведенням конференції, на якій нареченого призначили директором Товариства взаємної допомоги євангельським християнам у Польщі [2, 85]. Їх вінчання звершував Вільгельм Фетлер — директор Російського місійного товариства — 3 травня 1931 року у Варшаві. Зі спогадів Марії Гусарук дізнаємося, що ТВДЄХ було утворене як філія Російського місійного

товариства [10]. Оскільки архівні документи свідчать, що товариство мало самостійний характер і юридично не залежало від жодної організації, припускаємо, що існував лише духовний зв'язок між двома осередками благодійності. Метою ТВДЄХ було відкриття сиротинців, домів молитви, проведення біблійних курсів, видання і розповсюдження релігійної літератури [4]. Цій меті сім'я Гусаруків присвятила все своє життя, не залежно від того, існувало товариство чи ні. Станом на 1939 рік до ТВДЄХ належало 49 громад, 129 відділів та 363 місійних станції (6802 чол.), де працювало 41 пресвітер і диякон та 213 благовісників. Товариство мало 41 недільну школу, 48 гуртків молоді, 31 гурток жінок та 1 сиротинець [6, 266]. Володимир Гусарук активно співпрацював із земляками Володимиром Марцинковським, Зіновієм Речуном-Паньком, Артемом Казимирським, Іваном Барчуком.

Вийшовши заміж, Марія стала правою рукою Володимира в місійних справах, помічником і сподвижником у нелегких змаганнях на духовних межах. Ще в юності доньку Домініка (Дометія) Болсуновського називали "проповідником у спідниці", оскільки вона постійно перекладала проповіді місіонерів, які трудилися в їх церкві, з німецької та англійської на польську чи російську.

Через місяць після одруження Володимир відбув до Англії вивчати мову, а Марія взяла відповідальність за поточні справи місії. Тоді їй неодноразово доводилося чути жартівливі відгуки: "Ти вийшла заміж за місію" [10].

У 30-их роках, після довгої розлуки Володимир неодноразово приїздить на батьківщину: "Відвідав рідну землю. Насолодився дорогими місцями. Побачив свою громаду, де повірив, виріс, трудився юним. Згадав гурток молоді. Скільки було чистих ідеалів!

Але багато, багато з того часу змінилося... Інший характер духовної роботи, люди зробилися спокійними і байдужими; немає колишнього вогню... Де та молодь, яка за двадцять верст приходила кожного тижня на співанки?" [7, 24]. Свого духовного ентузіазму, не зважаючи на важку працю керівника Товариства, Володимир не втрачає. Навпаки, у наступні декілька років він намагається пожвавити церковну діяльність серед євангельських християн та поширювати євангельські ідеї на тих територіях, де раніше це заборонялося робити.

У грудні 1941 року родина Гусаруків переїздить до Рівного. У самому центрі міста, на вулиці Розбитій (тепер Василя Суразького) Володимир Гусарук орендує чималий будинок і в грудні 1941 року відкриває там фабрику, що виробляла мармелад, гірчицю, штучний чай та інші дрібнички [10, 5, 9]. Працювали в Гусарука переважно члени громади євангельських християн, а також він брав на роботу і тих, кого хотіли відправити до Німеччини. Власник фабрики був змушений підписати з німцями контракт про те, що 70-80% прибутку віддаватиме для німецького червоного хреста. Лише за таких умов можна було працювати. На решту прибутку Володимир утримував місіонерів і проповідників, які несли Євангельську вістку в окупованій Україні. Багато хто засуджував Володимира через "запроданство" німцям. Проте Гусарук завдяки своїм знайомствам визволяв місіонерів із в'язниць. Багатьох вдавалося навіть врятувати від розстрілу. У тому ж приміщенні, де знаходилася фабрика, був і центр місії, яку очолював Гусарук.

Фабрика, власне, була прикриттям для духовного осередку й способом фінансування духовної праці. Володимир Гусарук згуртував біля себе найвідважніших місіонерів, серед яких Зіновій Речун-Панько, Степан Нищик, Богдан Любомиренко. Останній пише у спогадах:

"Місійний дім у Рівному, що стояв на вулиці Розбитій, був доброю пристанню під час воєнної бурі. Тут був утворений осередок духовної праці, який організовано діяв на всю правобережну Україну... Звідси виходила матеріальна поміч для бідних, а зокрема для вдів і сиріт, що їхніх чоловіків та батьків безбожники замучили за віру в Бога. Тут знаходилося єдине джерело Божого Слова та іншої духовної літератури для всього Сходу, де пекуча спрага томила мільйони людей, щоб почути Євангелію. Звідси ми винесли й вивезли багато тон Біблій та Євангелій...

Місійний дім також для працівників був приємним домом відпочинку, коли верталися до нього після довгих та невигідних подорожей. Чистота дому, порядок, свіжа постіль, спокій, здорова духовна атмосфера, добра їжа — все це було справжньою доброю пристанню..." [5, 43].

Не даремно місіонери порівнювали будинок на вул. Розбитій із доброю пристанню. Адже духовні працівники ішли на схід, на "визво-

лену від комуністів" землю без жодної адреси. Чи не єдиним їх багажем була духовна література, яку Гусарук за допомогою Івана Барчука діставав із Варшави. Метою місіонерів було налагодити зв'язки між розпорошеними війною і дезорганізованими громадами євангельських християн та поширити євангельські ідеї серед духовно голодного населення України.

Таким чином, завдяки самовідданій праці вони розповсюдили в Україні шість з половиною тон Біблій, нових Заповітів, співників та іншої духовної літератури. А також налагодили зв'язки між громадами євангельських християн і баптистів на Волині, Поділлі, Житомирщині, Київщині, Дніпропетровщині та Кіровоградщині [10].

У кінці 1943 року, дізнавшись про наближення радянської армії, Гусаруки виїздять до Львова, а через три місяці — до Кракова. Пожитки і фабричне устаткування, навантажене на потяг, мало відбути до Кракова. Але хтось помилково написав у путівці не Краків, а Кращув — маленьке містечко в Німеччині. Таким чином, все майно було конфісковане німецькою владою.

У Кракові, як і у Львові, Володимир щоденно ходив вулицями, знайомлячись з радянськими людьми, яких легко було впізнати за бідним одягом, знаходив одновірців, запрошував на богослужіння. У травні 1944 року, на запрошення баптистської церкви у Відні Гусарук поїхав проповідувати "остарбайтерам". 18 травня, під час другої поїздки до Відня, у поїзді Володимира арештували. У гестапо його назвали "релігійним агітатором і проповідником жидівського Христа", тому що він віз 52 Євангелії українською мовою для робітників у Відні [10].

До кінця війни він встиг побувати у двох в'язницях (Катовіце і Краків) і двох концтаборах (Гросс Розен — частина Освенціму і Хесбрук). Про пережиті страждання у таборах він згодом написав книгу "За колючим дротом німецького концтабору" і видав її в Німеччині. Згодом вона була перекладена російською і українською [10]. Про перебування у Катовіцах Гусарук згадує: "Я знову в камері. На стінах помічаю написи, починаю їх читати. Їх багато і всіма мовами. Я також пишу нігтем російською і польською два євангельських тексти: "Ісус Христос вчора, сьогодні і повіки Той Самий" і "Бог є Любов". Кожну букву пишу повільно, з почуттям, з молитвою, зі слізьми. Так хочеться, щоб ці слова стали комусь потіхою у його стражданнях" [9]. Гросс Розен Володимир згадує так: "Від важкої праці і поганого харчування я стаю худішим і з кожним днем відчуваю все більший холод. Спочатку рідко, а потім майже щодня перед моїми очима з'являється їжа і я відчуваю її запах і смак. Особливо мене переслідує український борщ, молоко і хліб. Я знаю, що це галюцинація, але обманюю себе, насолоджуючись цим уявленням. Ми проїжджаємо з вагонетками біля дерев'яних будиночків, у яких живуть есесівські собаки... Часто бачимо, як ці собаки ковтають великі шматки м'яса і гризуть чорні сухарі. Наші очі гарячково блищать... Повільно проїжджаючи серед собак, зітхаємо і майже всі одночасно говоримо одне і теж: — Щасливі собаки!" [9].

...Війна закінчується, і полонених звільняють. 13 травня 1945 року Володимир Гусарук знайшов свою сім'ю, яка переїхала до Західної Німеччини (листуватися із табірними в'язнями дозволялося лише жителям Німеччини) [10].

Німеччина була розділена на чотири зони: англійську, французьку, американську і радянську. Гусаруки опинилися в англійській зоні. Невдовзі були організовані табори для біженців та іноземних робітників, які чекали на документи. У кожному таборі серед слов'ян виявилися одновірці. Після повернення до родини Володимир почав відвідувати табори, знаходити євангельських християн і об'єднувати їх у громади. Таким чином його зусиллями в липні 1946 року почала офіційно діяти Слов'янська євангельсько-баптистська церква в Німеччині. Її першим головою став Володимир Гусарук [10]. Наступного року ця церква була визнана Всесвітнім союзом баптистів на конгресі в Копенгагені.

Після закінчення війни Рузвельт, Черчілль і Сталін підписали угоду, одним із пунктів якої було повернення слов'ян на батьківщину, тобто до Радянського Союзу. Люди цього не хотіли, адже там їх чекали в'язниці й заслання. Дехто навіть закінчував життя самогубством, боячись насильного відправлення. Володимир Гусарук організовував акції на захист таких людей. Але й сам постраждав від цього. Англійські військові арештували Гусарука, боячись непорозумінь із СРСР. Знадобилося кілька тижнів, аби визволити його з ув'язнення.

Невдовзі Володимир Гусарук отримав запрошення від слов'янської євангельської церкви в Монреалі (Канада) працювати проповід-

ником. 3-го лютого 1949 року разом з усією родиною він сів на пароплав "Самарія" і відправився у невідому дорогу. Таким чином закінчився один із найважчих етапів його життя, проте не припинилася духовно-благодійна діяльність, спрямована до батьківщини.

Громада у Монреалі швидко збільшувалася, поповнюючись як біженцями, так і жителями Канади. Марія Гусарук стверджувала, що на 1951 рік до цієї церкви входили представники 12 національностей. Щоб задовольнити потреби усіх, почергово відбувалися богослужіння українською, російською, польською та французькою мовами.

У 1959 р. Володимира Гусарука запрошують до Лос-Анджелесу очолити російську баптистську громаду. Таким чином родина Гусаруків виїздить до США.

Через якийсь час цей місіонер за покликанням знайшов нову можливість досягнути своїх земляків, що жили у Радянському Союзі. Гусарук почав підготовку й трансляцію радіопрограм "Голос спасіння" російською мовою для жителів СРСР. З Японії транслювали на Владивосток, із Фінляндії — на Північну Росію, з Туреччини — на Україну. Невдовзі було організовано місію "Голос спасіння". Радіопередачі стали поштовхом, як каже Марія Гусарук, "до останнього, дуже важкого, але благословенного життєвого етапу" — допомоги одновірцям у Радянському Союзі [10]. Етап справді був дуже важкий, тому всю роботу виконували тільки Володимир і його дружина. Зв'язок підтримувався таким чином, що Гусаруки знали точно, кого і де арештували, кому конкретно були потрібні гроші. Марія Гусарук збирала гроші в американських і канадських євангельсько-баптистських громадах для переслідуваних у Радянському Союзі. Потім вона неофіційно приїздила в Союз, везучи допомогу. Марія могла їздити до СРСР, доки працівники державної безпеки не довідалися про її справжнє прізвище і, знявши з поїзда, не відправили до Хельсінків. Коли Марія Гусарук подала заяву на візу в Радянський Союз, то своє прізвище написала починаючи з латинської G, а мала б написати з Н. Радянській владі знадобилося кілька років, щоб зрозуміти цю маленьку хитрість [10].

Володимир Гусарук із дружиною не просто активно сприяли поширенню євангельських ідей серед своїх земляків, а й дали поштовх майбутньому поколінню для продовження духовної підтримки жителів Радянського Союзу. Після смерті Володимира Гусарука в 1976 році наймолодший син Юрій продовжував транслювати передачі "Голос Спасіння" аж до 1996 року, коли особлива потреба у духовній опіці з-за кордону вже зникла.

Життєвий шлях Володимира Гусарука мав три етапи: довоєнний, коли він очолював Товариство взаємної допомоги євангельським християнам у Польщі, воєнний — духовно-благодійна діяльність у Рівному, та закордонний — організація місії "Голос спасіння". Таким чином усе життя цей українець присвятив єдиній меті — підтримці та духовному збагаченню свого народу. Маючи лідерський талант, глибоке чуття, він зумів організувати для досягнення цієї

Фото 1. Володимир Гусарук (третій справа) з родиною. 1957 рік.

мети багатьох земляків і представників інших національностей, а також надихнув наступні покоління на продовження справи.

Література та джерела:

1. ДАРО: Ф. 30. – Оп. 18. – Спр. 1600.
2. ДАРО: Ф. 30. – Оп. 18. – Спр. 2133.
3. Prośba do Urşędu Wojewódstwa Wolyskiego w Łucku gminy wyznaniowej Ewangelicznych Chrześcijan w Kolodence, gm. i pow. Rowieskiego.
4. Statyt Stowarzyszenia wzajemnej pomocy ewangelicznych chrześcijan. – Łódź: Kompas, 1924.
5. *Любомиренко Б.* З Христом в Україні. Записки віруючого за роки 1941–1943. – Вінніпег-Торонто: "Дорога правди", 1973.
6. *Шендеровский Л.* Евангельские христиане. Возрожденное евангельское движение в исторической христианской церкви. Исторический очерк (XIX-XX вв.). – Издательство Канадского СЕХ, 1980.
7. Наблюдательная вышка // Верность. – 1931. – № 6-7.
8. Пам'ятайте наставників... З історії Рівненської церкви ЄХБ // Свічник. – 1996. – № 1. – С. 9-11.
9. *Гусарук В.* За колючей проволкой немецкого концлагеря. – Рукопис. – Із власного архіву автора статті.
10. Лист Марії Гусарук ло Ліни Бородинської від 14 грудня 2004 року. – Із власного архіву автора статті.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА ТА ЧЕРКАЩИНА

Сергій ГАННИЦЬКИЙ

Ім'я письменниці Лесі Українки широко відоме не лише в Україні, але й далеко за її межами. Поетеса, драматург, прозаїк, критик і публіцист, вона створила художні полотна такої ідейної естетичної сили і краси, такого змісту й глибини, що вони з роками, з десятиліттями не старіють, а виблискують усе новими й новими гранями, стають ближчими й дорожчими розумові й серцю читачів.

Леся Українка... Коли вдуматися в ці слова, то постануть перед нами нечувана сила, незламна мужність, боротьба за щастя і волю. Постане сама Україна у своїй красі і величі, постане весь могутній український народ. Саме завдяки їй українське письменство має всі підстави пишатися належністю до елітного кола світової культури. Письменниця, яку назвав І. Франко "мужньою" серед поетів соборної України [2, 3].

Леся Українка неодноразово бувала на Черкаській землі і спілкувалася з найкращими представниками її інтелігенції.

Творчість Лесі Українки розвивалася під значним впливом Шевченкової поезії, якому вона присвятила кілька віршів ("На роковини Шевченка", "Легенда", "Жалібний марш"). Згадки про великого Кобзаря часто зустрічаються в її публіцистиці та в листах.

Найсвятішим місцем на Черкащині письменниця вважала останній спочинок Кобзаря – свого духовного батька. Про це Остап Лисенко пише: "Традиційними стали поїздки у Канів на могилу Тараса. Бувало, як тільки зазеленіють "лани широкополі і Дніпрові кучі", Микола Віталійович уже не знаходив собі місця: "Пора до Тараса в гості". Поїздка в Канів вважалася родинною традицією Лисенків, завжди в останню хвилину до них приєднувалися десятки знайомих (Старицькі, Косачі, хористи, учні батька)" [10, 129].

Остап Лисенко розповідав про відвідини Канева: "З Чернечої товариство рушило до Канева. Як опинились у центрі, як глянули на Дніпро – дух захопило: "Кращого місця, як Канівські гори, я не бачила ніде!" – вигукнула поетеса. Оглянули Успенський собор. "Се тут стояла Тарасова домовина", – вимовила вона скрушно".

В юні роки Леся Українка майже щовесни, в травневі дні сходила на Тарасову гору і схилялась у доземному поклоні до священного пагорба... Однак, Лесі було важко здійснювати це сходження. Тяжкий недуг не відпускав поетесу все життя, бо хворіла на туберкульоз кісток. У кінці 1890 року хвороба частіше дає про себе знати. За гру на фортепіано Леся вже не бралась. 18 січня 1891 року вона з матір'ю за порадою київського професора виїхала до Відня до відомого галицького хірурга. Лікар Більрот, після огляду Лесі, вважав, що для її організму сонце і морська вода є єдиним цілющим фактором в лікуванні хвороби.

У червні 1891 року Леся разом з матір'ю і молодшою сестрою Ольгою, коли їхала на лікування до Євпаторії, відвідала могилу Кобзаря. Пливли вони, за свідченням сестри Ольги, пароплавом од Києва до Катеринослава й "спинилися у Каневі, щоб відвідати Шевченкову могилу" [5, 140-141].

За спогадами Івана Ядловського, незмінного сторожа Шевченкової могили, у вересні 1891 року Леся Українка поверталася Дніпром з Одеси після лікування в Криму та в Бесарабії. Пароплав, на якому вона пливла, зупинявся на пристанях Бужин, Богун, Налісні, Черкаси, Красне, Сокирне, Бубнів, Хрещатик, Прохорівка, Трахтемирів, Канів. Перемагаючи біль у нозі, жінка підіймалася східцями на могилу... Оглядала святиню Українка десь із полудня майже до заходу сонця, розпитувала, як ховали Шевченка, як і коли упорядковували могилу, хто відвідує її. Заглянувши до сторожки, почепила рушник на Кобзаревий портрет. Сама вишивала найдрібнішою заполоччю [13, 180].

Бувала поетеса і в Умані. Довідавшись про перебування в цьому місті німецького хірурга Бергмана, хвора на туберкульоз Леся вирішила проконсультуватися в цього "світила". Виїхавши з Києва до Умані, вона написала тітці Л. Драгомановій: "Сеї ночі виїжджаю з Києва до Умані, щоб піймати там професора Бергмана, до якого я збираюсь в Берлін. Се щасливий випадок, що Бергман визваний в Умань на операцію, і треба сей випадок ловити. Таким способом завтра буде рішено, чи можна мені робити операцію, чи ні. Коли ні, то я не рипатимусь до Берліну... Дуже я рада, що се так виходить, — може воно економізує багато грошей, часу і нервної втрати" [7, 79-80]. З піднесеним настроєм Леся повернулася з Умані до Києва. Погода стояла несприятлива для подорожі. "...Тоді капосно було на дворі!" — вигукує дівчина в листі до матері від 29 грудня 1898 року та додає: "...Я було, трохи простудилася після Умані..., захрипіла сильно..." [7, 83].

Операція правої ноги в берлінській клініці професора Бергмана пройшла успішно. Ця операція відстрочила завчасну Лесину смерть і дала можливість написати ще не один чудовий твір.

Вірогідно, Леся бувала в Умані й раніше. Тут з 1883 по 1887 рр. нотарював М. Комаров — друг Косачів. Частина його родини мешкала в Умані, а частина — в Києві. Син Комарова Богдан згадує про неодноразові відвідини уманців киянами: "Ці екскурсії були дуже цікавими, оскільки залізниці між Києвом та Уманню ще не проклали, їздити доводилося кіньми...". Тоді, мабуть Косачі, а серед них і Леся (подруга Маргарити, дочки Комарова) й бували в Умані, зокрема в Софіївці.

Багато ниток зв'язувало Косачів та Умань. 20 липня 1898 року Леся писала матері: "Напиши, як ти застала наших в Умані?"... "Наші" — це Лесина тітка О. А. Косач (в заміжжі Шимановська) та двоє синів Антін і Павло — учні Уманського рільного училища. Леся любила "бідну тьотю Сашу", яка відбула царське заслання за участь у революційному русі. Свого часу поетеса готувала обох своїх двоюрідних братів до вступу в училище. Про Умань та своїх родичів Леся згадує в листах за 28 грудня 1892 року та 11 і 16 січня 1893 р. [11, 7]. Про Умань — ще у двох листах: "Сестра пані Левицької Віра поїхала в Умань телеграфісткою, я її рекомендувала нашим", написала поетеса сестрі Ользі 28 листопада 1899 року [7, 151]. "Сумно без земляків, — читаємо в листі до М. Комарова з Ялти за 10 грудня 1907 р. — Був тут молодий Крамаренко за лікаря в однім загороднім санаторії, та й той вже рушив в Умань. Отак ми на безлюдді й живемо" [8, 237].

У своєму листуванні Леся Петрівна згадує Чигирин. У листі до сестри Ольги від 2 жовтня 1899 року поетеса писала: "Новини в нас такі: мама з папою їздили в Чигирин і привезли звідти цікаві враження, гарні килими українського стиля і всякі археологічні раритети" [7, 140].

Великий вплив на формування літературного хисту й політичних поглядів Лесі зробили уродженці Черкащини Михайло Старицький та Микола Лисенко. Михайла Петровича Старицького — видатного українського письменника, театрального, культурного і громадського діяча, поетеса вважала "другим своїм батьком" з питань літератури, а від Миколи Віталійовича Лисенка, діяльність якого почалася на Черкащині, йшли до Лесі струмені дружби та взаєморозуміння. Він поклав на ноти кілька віршів з Лесиних перекладів Г. Гейне, написав мелодію на її "Жалібний марш", створив вокальні твори на її вірші "Не дивися на місяць весною", "Східна мелодія", "Напровесні". Щоправда, у романсах на слова Лесі виявляється дещо новий підхід до тексту: Лисенко намагався відтворити

в музиці не тільки загальноемоційний образ віршів, а й саму поетичну інтонацію слова [3, 216]. У листі до О. Кобилянської Леся Українка писала: "Мама, Лисенко і Старицькі вас вітають" [9, 377]. Така формула непоодинока в листуванні поетеси. Тоді українською мовою розмовляли в Києві тільки родини з інтелігенції — Лесин дядько Михайло Драгоманов, Лисенки, Старицькі, Косачі. Ця жменька людей за мету свого життя поставила підготовку люду до боротьби за волю України. Леся не приєдналася до цієї групи — у ній вона народилася і виросла.

Дружила Леся Українка з видатним графіком Фотієм Красицьким із Городищини, чи Фотєю, як вона називала його. 1904 року маляр створив портрет Українки [12, 3].

Була Леся знайома й з онуком поета-байкаря Яковом Гулаком-Артемовським. У родині Лисенків Яків часто зустрічався з Лесею, читав їй свої твори, а вона слухала його спів. За свідченням матері, дочка знала напам'ять баладу "Твардовський" Петра Гулака-Артемовського.

Відомий український композитор і хоровий диригент Кирило Стеценко створив романси та хори на її слова. А драма "Інфігенія в Тавриді" (1911 р.) після переробки в 1920-х рр. перетворилася в справжнісіньку оперну сцену для сопрано, жіночого хору і оркестру [4, 174-175].

Щира дружба єднала Лесю Українку ще з одним представником Черкащини — відомим ученим-істориком, фольклористом, літературознавцем, лінгвістом Агатангелом Юхимовичем Кримським. З Лесею Українкою Агатангел Кримський познайомився 1888 року в приміщенні нинішнього театру російської драми ім. Лесі Українки (тоді театр "Бергоньє") М. Лисенко давав концерт. "Це за тодішніх часів, — згадував вчений, — була велика подія" [6, 688]. На вечорі була присутня прогресивна українська інтелігенція. В одному з передніх рядів залу П. Тучапський (товариш А. Кримського) впізнав Олену Пчілку, яка сиділа поруч з дочкою. Він і познайомив їх з Кримським.

Літературні взаємини Кримського з Лесею Українкою базувалися передусім на спільності їх інтересів. Проте кожен з них яскрава індивідуальна постать. "Ми були, — згадує Кримський, — близькими друзями протягом багатьох років, до останнього дня життя Лесі Українки. Вона довіряла мені свої твори раніше, ніж друкувати їх" [6, 689].

Так було, зокрема, з драмами "В катакомбах", "Адвокат Мартіян", "Бояриня" [1, 40]. За допомогу, яку Кримський надав при написанні творів, поетеса виявила бажання присвятити своєму консультантові драму "В катакомбах", але тільки після того, як твір сподобається йому. "Написала я, — звернеться в листі до Кримського Леся, — недавно одну невеличку драматичну поему і хотіла б присвятити її Вам, але то в тім разі, якщо вона Вам справді до душі припаде... Будьте їй ворогом або другом і скажіть мені щиро, що і як Ви про неї думаєте..." [8, 210].

Безперечно Кримський з великою радістю прийняв цю посвяту, а вже через рік твір був надрукований зі словами вдячності: "Посвята шановному побратимові А. Кримському".

Таким чином, перебування відомої української поетеси Лесі Українки на Черкащині є яскравою сторінкою літературної географії Середнього Подніпров'я.

Література та джерела:

1. *Веркалець М. М.* Кримський А. Ю. у колі своїх сучасників. — К.: Т-во "Знання" УРСР, 1990. — 48 с.
2. *Донцов Д.* Туга за героїчним. Постаті та ідеї літературної України. — Лондон, 1953. — 160 с.
3. Історія української музики: в 6-ти т. / АН УРСР. Інс-т мист-ва, фольк. та етног. ім. М. Т. Рильського; Редкол.: М. М. Гордійчук та ін. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 3: кінець XIX-поч. XX ст. — 422 с.
4. Історія української музики: в 6-ти т. / АН УРСР. Інс-т мист-ва, фольк. та етног. ім. М. Т. Рильського; Редкол.: М. М. Гордійчук та ін. — К.: Наукова думка, 1989. — Т. 2: друга половина XIX ст. — 400 с.
5. *Косач-Кривенюк О.* Леся Українка: Хронологія життя і творчість // Нью-Йорк, 1970.
6. *Кримський А. Ю.* Твори: В 5-ти т. — К., 1972. — Т. 2. — 628 с.
7. *Леся Українка.* Зібрання творів: в 12-ти т. — К., 1978. — Т. 11. — 478 с.
8. *Леся Українка.* Твори: в 10-ти т. — К., 1965. — Т. 10. — 499 с.
9. *Леся Українка.* Твори: в 10-ти т. — К., 1965. — Т. 9. — 535 с.
10. *Лисенко О.* Спогади про батька. — К.: "Музична Україна", 1991. — 366 с.
11. *Пономаренко М.* Лесина зірка на Черкаському обрії // Молодь Черкащини. — 1989. — 7-13 серпня.
12. *Пономаренко М.* Леся Українка та Черкащина // Златокрай. — 2001. — 2 березня.
13. *Тарахан-Береза З.* Святиня. Науково-історичний літопис Тарасової Гори. — К., 1998. — 543 с.

Випуск IV • НАУКОВІ ЗАПИСКИ • Рівне, 2006

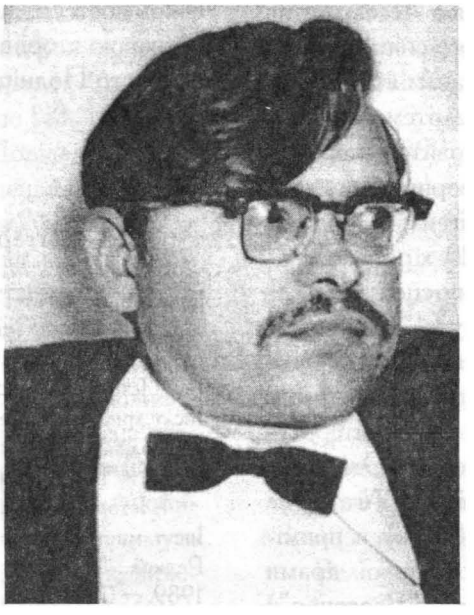
ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ АРСЕНА ЛЕВКОВИЧА

Ольга ГАРБАРУК

Жагою душі
Я розпалюю горно
І долю натхненно кую.
Ступаю в життя
Непохитно і гордо,
Щоб бути в строю.
Арсен Левкович

Людські долі складаються по-різному: з радощами і смутком. Кожен сам пише свою неповторну життєву біографію. А тому й бувають вони різними [5].

Арсен Левкович... Серце стискається від болю, коли подумки осягаєш його життєвий шлях [7]. Доля його незвичайна.

Народився Арсен Левкович 17 квітня 1945 року в глухому поліському селі Жадень Дубровицького району Ровенської обл. Його батько Михайло Левкович після Великої Вітчизняної війни повернувся в рідне село. Односельчани обрали його головою сільської ради. З руїн він піднімав село, мріючи побудувати школу. І коли заповітна мрія мала здійснитись, його було вбито українськими націоналістами на будівництві. Хату, в якій він мешкав разом з сім'єю, спалили. На той час Арсену не було і півроку. Пізніше Арсен напише вірш "Розстріляний ранок", який присвятить світлій пам'яті батька:

На обрії ранок багряно прорізавсь,
Цілунком відбився на щоці...
Так холодно блиснуло око обріза —
То правду взяли на приціл!

Ой, падали в трави розстріляні ранки,
В роси, де пахне чебрець...
Той досвіток небо навскіс окривавив,
Упав, мов підкошений, крик... [2, 8].

Після смерті батька маленький Арсен з матір'ю та старшою сестрою кілька років жили в сирій землянці. Коли йому виповнилось 4 роки, тяжко захворів, на все життя позбавившись змоги ходити, а пізніше хвороба прикувала тіло до ліжка. Але дух Арсена ніяка недуга не змогла закувати, бо поруч завжди були друзі, товариші, котрі у найскрутніші моменти відчаю вселяли у нього віру в життя, у те, що він зуміє знайти гідне місце в житті, стати корисним для суспільства [7]:

Як ріки єднають веселок мости,
Мене так із друзями — вірші й листи.
Якби не вони, може, б я і не вірив,
Що в мирі нам жити і в щасті цвісти [2, 25].

Саме за допомогою друзів, односельчан йому вдалося закінчити Жаденську восьмирічну школу. Ось як розповідає про Арсена його вчителька Уляна Василівна Мисник: "Через недугу Арсену важко було навчатися, але з допомогою однокласників він, як і всі, відвідував школу. Наш клас був дружним і тому, що в ньому навчався Арсен. Після уроків у нього збирались товариші, проводили своє дозвілля. Він допомагав їм навчатися, багато розповідав, тому що завжди більше читав. Допомагали і однокласники Арсену, відвідували разом з ним кіно, навіть на руках носили його до школи... вчився він добре, бо відзначався волею, наполегливістю, допитливістю. Приємно, що не дивлячись на недугу він не здався, а борючись, перемагав труднощі" [3]. За успіхи в навчанні Арсен отримує у 1958 році похвальну грамоту. Багато читає, пробує писати вірші, не розлучається з пензлем, займається шаховою композицією. Екзамени на атестат зрілості він склав екстерном в Дубнівській середній школі № 3, коли переїхав у Дубнівський будинок інвалідів, а екзамен на мужність Арсен складав все своє життя:

Стежку в майбутнє торую я сам,
Бо поруч поезія — мій комісар.
Я з нею зумію чимало зробити:
І викую зброю і вирощу сад [2, 25].

Його слово, його дух гартують своїми книгами письменники, чиї долі подібні до його, — Леся Українка, Микола Островський, Олександр Бойченко, Владислав Тітов [5].

Найсильніше вплинув на Арсена лист од мужнього поета з подібною долею В. Забаштанського, котрий помітив у ньому літературні здібності і порекомендував: "Пиши!". Відповіддю другу став вірш "Пробний політ":

В полоні печалей нас мужність єднає,
Однакові долі та спільність ідей...
Хай відстань між нами ця пісня здолає,
Загрониться квітом і щастям людей.

Не треба для серця сльозливих елегій,
Пора вже складати минулого звіт...
Ти тонко згострив свої крила у леті,
А я лиш збираюсь у пробний політ [2, 10].

Любов до поезії перемогла всі захоплення, прийшли й перші успіхи. Твори Левковича друкували в різних районних, обласних і республіканських газетах. Декілька віршів було представлено в альманасі "Вітрила-79", в часописах "Жовтень", "Дніпро", кілька публікацій в зарубіжній періодиці, зокрема, в чеській газеті "Глас люду". Неодноразово його поезії звучали по обласному та республіканському радіо. З-під пера Арсена Левковича народжуються пломінкіші рядки, по-громадському зрілі, по-людськи щирі і хвилюючі, ніби краплини крові його чутливого і напрочуд щедрого серця. "Навіщо ти, мачухо-доле, надрізала крила мені?" — роздумував поет і сам відповідав: "О, ні, я тобі не скорюся, від мене не діждеш сльози!"... "Я переплавив у горні життя сумнів — на віру".

Арсен не тільки активно писав сам, але й перекладав на українську мову улюблених авторів. У його перекладах побачили світ українською мовою вірші білоруських авторів Н. Матяш, В. Вітки, А. Гречанінова, Ю. Свірки, В. Веремейчика, М. Малявки, В. Вярби, російських — В. Василенка, Н. Боровик, В. Манаєнкова та інших. Писав прозу. Виступав у періодиці з рецензіями на книги В. Мисика, О. Яхневич, В. Забаштанського, В. Симоненка.

У 1978 році за високоідейні твори, які оспівують рідну матір-Вітчизну, натхненно розкривають духовний світ сучасника, йому було присуджено премію ім. Миколи Максися [5].

І майже всі його вірші пройняті життєствердкуючими мотивами, світлим сприйманням оточуючої дійсності, вірою у людську добропорядність:

Не страшно, як із криги шар
Покриє стежку за городом,
Стократ страшніше, як душа
Товариша візьметься льодом [2, 9].

Просто диву даєшся, як людина, так скривджена від самого народження, змогла відчувати красу життя, щиро кохати свій рідний край [4].

Я чув, як в коханні освідчивсь
Берізоньці дуб...
Впав сонячний зайчик крізь віти,
Торкнувсь твоїх губ.
На серці прозоро імліло,
Ще й досі щемить...
Тим зайчиком стати хотілось
Мені хоч на мить [2, 17].

На обрії сонце загрузло,
Рожевою тиша стає...
А шпак, легкокрилий Карузо,
про щось аріозить своє.
А дятел, збиваючи роси,
Транзит-телеграму почав.
Зелені щитки сінокосу
Дочісують запах отав.
І чути, як щедра зозуля
Розтринькує людські літа...
Ще трошки і, може, збагну я
Сенс щастя, безсмертя, життя [2, 21].

Поет намагався завжди бути вище своєї недуги. Він вів свою боротьбу не тільки на фізичному рівні, але й на душевному і духовному. Два останніх — найтяжчі. Через кожен із них йому довелось пройти, пам'ятаючи про відчуття "мужності висоти", яке дозволяло Арсену гордо заявити: "Не люблю листків, що знизу крони: не вітри, а кози їх скубуть". Пам'ятаючи заповіт матері: "Будь щедрим, синку, на відверте слово...", він, здається, винайшов формулу пізнання справжньої істини, творчого росту та взаєморозуміння між людьми:

Щоб істину взнати і творчо зрости,
До серця людського відшукуй мости,
Бо краще у муках пекельних згоріти,
Аніж без мети пустоцвітом цвісти [2, 25].

Кожен його вірш — краплиночка любові до нашого неспокійного і стривоженого світу, радощів якого він, на жаль, не знав ніколи, до рідної України, краси якої ніколи не бачив, але мріями якої жив завжди.

Саме завдяки поетові з Дубно Миколі Пшеничному в бібліотечці вісника "Наш край" у 1991 році була видана перша Арсенова збірка "Не жди сльози". Ця збірка віршів видана на кошти учнів та випускників Дубенського медичного училища, які впродовж багатьох літ намагалися полегшити долю автора.

На жаль, уже посмертний, але це незабутній пам'ятник талановитій людині.

Арсен Левкович вважав: "У кожної людини є своя щаслива доля, та не кожен може віднайти її в океані житейському. В моєму серці радість, я знайшов її, оцю щасливу зорю. Бо хто б ти не був за покликанням, перш за все повинен бути людиною, серцем відчути ритм нашого сьогодення, глибоко розуміти і активно творити життя. Попри всілякі життєві незгоди я сповнений оптимізму. Люблю пісні, квіти, веселих щирих людей, вірю в свято людської доброти" [3].

Література та джерела:

1. *Бойчук В.* Вітрила піднято // Зміна. – 1980. – 12 січня.
2. *Левкович А.* Не жди сльози. – Дубно, 1991.
3. *Мізерний А.* Радість серця // Зміна. – 1981. – 23 липня.
4. *Пащук І.* Мужність висоти // Червоний прапор. – 1991.
5. *Пащук І.* "...Поезія – мій комісар" // Червоний прапор. – 1980. – 2 липня.
6. *Сварник І.* Піснею виборю долю // Жовтень. – 1984. – № 8.
7. *Симчич М.* Дні – як дзвони // Зміна. – 1980. – 28 червня.

ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЕЦЬ ІПОЛИТ ФЕДОРОВИЧ ЛИПСЬКИЙ (1834-1927)

Микола МАНЬКО

Ім'я волинського православного священика Іполита Федоровича Липського (1834-1927) заслуговує на згадку нащадків – хоча б як батька видатного ботаніка, організатора науки і президента Всеукраїнської Академії Наук у 1922-1928 рр. Володимира Іполитовича Липського (1863-1937). Однак і для дослідників історії краєзнавчого руху на Волині, її церковного життя, проповідництва та освіти біографія і творча спадщина І. Липського дають достатньо вдячного матеріалу.

Липські – давній український священицький рід на Волині. Іван Григорович Липський на рубежі XVIII-XIX ст. служив священиком у с. Котюржинці Старокостянтинівського повіту. Його син Федір Іванович (1797-1869), випускник Волинської духовної семінарії 1819 р., був священиком у с. Немиринці Старокостянтинівського повіту, а потім – у с. Великі Мацієвичі Заславського повіту. В Немиринцях у 1834 р. у нього й народився син Іполит, якому випало прожити понад 90 років [1, 184]. Отець Федір Липський (про що через 60 років відзначав М. Теодорович у своєму історико-статистичному описі Волинської єпархії) залишив після себе в Немиринцях посаджені ним на церковній землі ясеневий парк, лісовий горішник і плодовий сад – рідкість для цієї досить безлісої місцевості [3, 766].

Після закінчення Кременецького духовного училища Іполит продовжив навчання там же, у Кременці, у Волинській духовній семінарії, розміщеній у будівлі колишнього Кременецького ліцею. У 1857 р. він закінчує семінарію першим учнем свого випуску, однак не продовжував богословську освіту в одній із духовних академій, а одружився і прийняв священицький сан. У 1858-1859 рр. служив священиком при Корецькому жіночому монастирі, а з 1859 р. – у с. Самостріли Рівненського повіту (нині Корецький район Рівненської області), куди переїхав "на покой" і його батько Федір Іванович, залишивши свою сільську парафію на Заславщині сину Єлисею [2, 612].

У Самострілах у подружжя Іполита Федоровича і Ганни Петрівни Липських народився 11 березня (27 лютого) 1863 р. син Володимир і двоє дочок. Одна з них померла в дитинстві і похована на сільському цвинтарі Самострілів поряд із могилами діда Федора й матері, яка пішла з життя через шість років після народження сина, залишивши його з сестрою Олею сиротами, а чоловіка-священика – вдівцем [1, 6].

Отож, у 1873 р. Липські залишають Самостріли й переїжджають у губернське і єпархіальне місто Житомир, де у дітей була можливість здобути хорошу освіту, зокрема, майбутньому академіку навчатися у Житомир-

ській першій чоловічій гімназії, а згодом — у славнозвісній Колегії Павла Галагана в Києві. Сім'я поселилася на вулиці Вільській, описаній свого часу класиком польської літератури Юзефом Крашевським [1, 7-8]. Служба в губернському місті — центрі Волинсько-Житомирської православної єпархії — відкривала шлях до церковно-адміністративної і проповідницької кар'єри Іполита Федоровича Липського, який став настоятелем кладовищної Свято-Іаковлівської церкви, був призначений членом Волинської духовної консисторії, у 1890 р. отримав протоієрейський сан. Значною була і його адміністративна діяльність на освітянській ниві — як члена і заступника голови заснованої у 1884 р., після реформи системи церковнопарафіяльного шкільництва, Волинської Єпархіальної Училищної Ради, а згодом — і голови Будівельного комітету в справі побудови в Житомирі споруд Волинської духовної семінарії, яка переїхала сюди з Кременця у 1902 р. [4].

Значною була проповідницька спадщина Іполита Липського, з якої у "Волынских епархиальных ведомостях" за 1875-1888 рр. опубліковано 10 проповідей [5-14].

Служба у Волинській духовній консисторії відкривала допитливому священику доступ до її надзвичайно багатого службового архіву (нині одного з найцінніших фондів Державного архіву Житомирської області). Наслідком ретельного опрацювання ніким раніше не досліджуваних архівних справ Волинської духовної консисторії стали декілька наукових публікацій у "Волынских епархиальных ведомостях", підписані криптонімами "свящ. Ип. Л. —", "свящ. И. Л. —", "Л.".

У 1880 р. він публікує статтю "Возсоединение униатов на Волыни по документам Волынской духовной консистории за 1795 г." [15]. Звичайно, автор не уник однобічного викладу складних релігійних подій кінця XVIII ст., коли після поділів Польщі відроджувалася православна церква в Мінській єпархії і її волинському варіанті, центром якого був Острог. Незаперечним є застосування адміністративно-поліцейських і військових засобів впливу з боку російсько-імперського режиму при переході греко-католиків у православ'я. Однак, як справедливо зазначає у своїй статті І. Липський, і протилежна сторона мала за собою підтримку польського поміщицтва, за яким збереглася повнота влади над селянами, і в матеріальній залежності від яких перебувало парафіяльне духовенство. Автор документально встановив факти застосування поміщицтвом силових дій проти священиків і парафіян, що перейшли в православ'я. Наведені автором архівні дані вказують на теоретичну й фахову непідготовленість більшості надісланих з імперії (переважно це були кияни і лівобережні українці) священиків до диспутів з уніатами й роз'яснення новоприєднаним до православ'я основ віри предків. Нерідко нова влада залишалася байдужою до фінансового забезпечення православних місіонерів, які були змушені існувати за власний кошт. Неодноразово, як вказує автор, позбавлений посади греко-католицький священик, який "усвідомив" свої помилки, міг легко повернутися на попереднє місце служби, а священик зі Сходу чи нововисвячений місцевий православний священик втрачали місце — і то без компенсації.

У тому ж 1880 р. з'являється друком краєзнавча архівна розвідка І. Липського "День открытия Волынской духовной семинарии" [17], згодом високо оцінена Миколою Теодоровичем [2, 2]. У результаті архівних пошуків І. Липський встановив, що Волинська духовна семінарія була відкрита в Острозі 14 травня 1796 р. Підготовка і відзначення 100-річного ювілею семінарії у 1896 р. стало помітною подією в церковно-громадському житті Волині, активізувало науково-краєзнавчі пошуки і видавничу діяльність.

У 1884 р. священик друкує нову статтю "Польский мятеж 1831 г. по документам Волынской духовной консистории" [16]. На цей раз він працював із зовсім невпорядкованими архівними справами, які навіть не мали номерів, через що неможливо було оформити посилання на витяги із документів, які складають основу статті. Але тим більша її документальна вартість, досі належно не оцінена. Тут і матеріали про православних священиків, з власної волі, з цікавості чи примусу з боку польських повстанців причетних до розповсюдження повстанських прокламацій і репресованих російським урядом; і про ухиляння священиків — попри загрозу їх життю — від прийняття присяги від місцевого населення польській повстанській владі; і про участь представників православного духовенства в слідчих комісіях щодо антиурядової діяльності. У статті наведено надзви-

чайно цікаві матеріали про пасивний — шляхом ухиляння від співробітництва з польським повстанським урядом у Варшаві — опір варшавського православного протоієрея Феофіла Новицького з відомої волинської родини випускників духовної семінарії в Острозі (зокрема, і щодо організації панахиди по страчених у 1826 р. російських декабристах).

1886 р. Іполит Липський одним з перших відгукнувся на дослідження пам'яток володимир-волинської старовини за участю В. Антоновича, А. Прахова, О. Левицького і передбачив їх серйозні перспективи для вітчизняної науки і реставрації [20].

Окрім зазначених краєзнавчих матеріалів, перу І. Липського належить реферат біографічного нарису в листопадово-грудневих числах журналу "Русские ведомости" за 1879 р. про Костянтина Карловича Зедергольца (у монашестві — о. Климентія) — сина німецького реформатського пастиря, випускника Московського університету, дослідника східної церковної старовини, відомого православного місіонера свого часу [21], а також некрологи відомим житомирським священикам [18-19].

Невелика, але важлива, ґрунтована на невідомих доти науці неопублікованих архівних матеріалах краєзнавча спадщина Іполита Липського заслуговує на вивчення новими поколіннями дослідників історії рідного краю, яким випала можливість починати свою працю не на порожньому місці.

Література та джерела:

1. *Доброчаева Д., Мокрицкий Г.* Владимир Ипполитович Липский. — К., 1991. — 216 с.

2. *Теодорович Н.* Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ея в период времени с 1796 по 1900 г. — Почаев, 1901. — 1023 с.

3. *Теодорович Н.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: Староконстантиновский уезд //Волынские епархиальные ведомости. — 1895. — № 23. — часть неоф.

4. 50-летие священнослужения протоиерея И. Липского, настоятеля Кладб. Св.-Иаковлевской церкви и члена Консистории — 30 августа // Волынские епархиальные ведомости. — 1908. — № 35. — С. 510.

5. *Липский И.* Слово в Великий Пяток // Волынские епархиальные ведомости. — 1880. — № 7. — часть неоф. — С. 281-284.

6. *Липский И.* Слово в день Сретения Господнего // Волынские епархиальные ведомости. — 1878. — № 6. — часть неоф. — С. 239-242.

7. *Липский И.* Слово в день Успения Пресвятыя Богородицы // Волынские епархиальные ведомости. — 1877. — № 17. — часть неоф. — С. 708-711.

8. *Липский И.* Слово в день усекновения главы св. Иоанна Предтечи // Волынские епархиальные ведомости. — 1877. — № 18. — часть неоф. — С. 739-743.

9. *Липский И.* Слово в день рождения... императора Александра Николаевича // Волынские епархиальные ведомости. — 1882. — № 8. — часть неоф. — С. 203-207.

10. *Липский И.* Надгробная речь, [произнесенная при отпевании протоиерея П. Сольского] // Волынские епархиальные ведомости. — 1877. — № 12. — часть неоф. — С. 88-91.

11. *Липский И.* Слово, произнесенное в неделю православия пред объявлением Высочайшего манифеста о заключении окончательного мирного договора с Турциею // Волынские епархиальные ведомости. — 1879. — № 7. — часть неоф. — С. 277-282.

12. *Липский И.* Слово в день усекновения главы св. Иоанна Предтечи // Волынские епархиальные ведомости. — 1888. — № 27. — часть неоф. — С. 969-972.

13. *Липский И.* Слово в день Благоверного князя Александра Невского... // Волынские епархиальные ведомости. — 1887. — № 27. — часть неоф. — С. 807-810.

14. *Липский И.* Слово в день Нового года // Волынские епархиальные ведомости. — 1878. — № 3. — часть неоф. — С. 127-134.

15. *Липский И.* Возсоединение униатов на Волыни в 1794-5 годах по документам Волынской духовной консистории за 1795 год // Волынские епархиальные ведомости. — 1880. — часть неоф. — № 26. — С. 1167-1168; № 27. — С. 1215-1226.

16. *Липский И.* Польский мятеж 1831 года по документам Волынской духовной консистории // Волынские епархиальные ведомости. — 1884. — № 8. — часть неоф. — С. 273-285.

17. *Липский И.* День открытия Волынской духовной семинарии // Волынские епархиальные ведомости. — 1880. — № 36. — часть неоф. — С. 1627-1632.

18. *Липский И.* Кафедральный протоиерей Петр Дмитриевич Сольский. Некролог // Волынские епархиальные ведомости. — 1877. — № 2. — часть неоф. — С. 88.

19. *Липский И.* Волынский кафедральный протоиерей Арсений Феодорович Овсянкин. Некролог // Волынские епархиальные ведомости. — 1882. — № 3. — часть неоф. — С. 52.

20. *Липский И.* Древние памятники на Волыни во Владимире-Волынском // Волынские епархиальные ведомости. — 1886. — № 31. — часть неоф. — С. 879-884.

21. *Липский И.* Отец Климентий // Волынские епархиальные ведомости. — 1880. — № 35. — часть неоф. — С. 1601-1606.

ГЕРАЛЬДИЧНА ПОЕЗІЯ ДАМІАНА НАЛИВАЙКА В КОНТЕКСТІ БАРОКОВОГО СВІТОГЛЯДУ

Вікторія НАЗАРУК

Значимість української літератури XVII ст. у плані становлення нації зумовлена дальшим поглибленим розвитком гуманістичних та реформаційних ідей, які, відображаючи "реальні суспільні процеси й відносини, мають тенденцію до зміни реальності щодо так чи інакше трактованої проблеми цінності й призначення людини" [3, 65].

Гуманістичне устремління — найбільш яскравий показник висоти й значимості "тих цілей і завдань, якими здатні надихатися народ, суспільство, епоха" [10, 24].

У контексті сказаного дослідження поетичної спадщини культурного діяча, нашого земляка, активного учасника Острозького науково-літературного гуртка, друкаря, перекладача Даміана Наливайка є актуальним не лише тому, що розширює знання про мистецьке життя краю у визначений період, а й сприяє оцінці художньої значимості його спадщини з позицій сучасних досліджень поетичного мистецтва XVI-XVII ст.

Оскільки літературі цього періоду притаманні допитливість і глибока зацікавленість життям, що вважалося ознакою нового, "світського світогляду" [3, 65], то аналіз поетичної спадщини Даміана Наливайка відкриває новий аспект у вивченні світоглядних основ людини XVII ст. Видавнича діяльність Д. Наливайка дає можливість простежити риси барокового стилю у книжковій мініатюрі та графіці на рівні діяльності Дерманської друкарні XVII ст., що характеризує регіональні особливості барокового стилю та є цікавим і для естетично довершеного поціновувача мистецьких шедеврів нації.

Словник "Власні імена людей" [12, 49] подає трактування імені *Дем'ян* із вказівкою на запозичення з грецької мови. Можливим варіантом є слово "*damazo*", що в перекладі українською мовою означає **"приборкую", "підкоряю"**. У біографічних розвідках про Дем'яна Наливайка зустрічаємо такий варіант імені, як Даміан. Очевидно, грецький варіант звучання імені зумовлений певним рівнем освіти батьків, які, вибираючи дитині ім'я, прагнули виділити його з простого середовища, бачили в ньому особу, здатну до рішучих вчинків.

Роки життя Даміана Наливайка орієнтовно окреслюються 50-60-ми рр. XVI ст. (народження), а датою смерті вважається 1627 рік. Біографічні матеріали збереглися, завдячуючи імені сучасника Йончинського. За переказами, батько був кушніром із Гусятина (Тернопільщина). Вважають, що родина належала до дрібного боярського стану. Батько Даміана мав завзяту вдачу, козакував, був відвертим і непримиренним ворогом католицької церкви і духовенства. Ймовірно, саме тому й був вбитий гусятинським магнатом Марцином Калиновським.

Ще за років життя батька Даміан почав навчатися в Острозькій школі. Коли ж того не стало, мати разом з меншими дітьми теж переїхала до Острога.

За спогадами сучасників (насамперед того ж Йончинського), Даміан мав гарний, показний вигляд, палкий темперамент, володів прекрасним даром проповідника-оратора. Це згодом дало йому змогу тримати під своїм впливом старого та авторитетного князя Василя-Костянтина Острозького. Разом із молодшим братом Северином, який був сотником надвірного війська князя Острозького, брав участь у збройних нападах острозького двору на прихильників Брестської унії 1596 року, громив маєтки українських феодалів, які зраджували православну віру. Після 1597 року, коли стратили брата Северина, Даміан залишається в тіні громадського життя. Він прагне навіть не підписуватися власним прізвищем. З цього часу змінюється діяльність Наливайка, який вирішив "промишляти у своїй домівці хлібом духовним, літературним і видавничим" [6, 37].

Значною сторінкою його біографії є перебування в Дерманському монастирі. Тут у 1602 році князь Василь-Костянтин Острозький заснував школу й друкарню. На чолі закладу стає Даміан Наливайко. Саме в Дермані він вперше виступає на літературно-перекладацькій ниві.

З 1605 року культурно-освітня та науково-видавнича діяльність Дерманського наукового осередку йде на спад, Даміан Наливайко керує видавничою справою в м. Острог. Тут видає кілька цікавих книжок. Йому належить

передмова до "Требника" (1606), через рік перекладає і видає "Лікарства на оспалий умисел чоловічий". Сюди увійшла авторська передмова, два "Слова" Іоанна Златоуста, "Тестамент". "Тестамент", — на думку В. Перетца, — являє собою значною мірою нарис суспільної моралі, як вона уявлялася освіченим людям IX ст. і наскільки була прийнятна для українця поч. XVII ст." [11, 22]. Випуск такого збірника переслідував дидактичну мету, він призначався для використання в школі, а також для домашнього навчання.

Це слово латинського походження, у перекладі означає *"порадник", "джерело розуму"* [1, 5]. Таку назву мав заповіт візантійського імператора Василія своєму синові Леву. Д. Наливайко помістив цей твір у збірник тому, що, напевно, була необхідність князю Василю-Костянтину Острозькому в такий спосіб звернутися до свого на той час уже єдиного сина Януша. У творі багато сказано про мудрість і роль науки в житті людини, зосереджується увага на пошані до книги. Такі думки в період піднесення культурного життя в Україні XVII ст. були дуже важливими.

Те, що Даміан Наливайко звернувся до публікації вказаного твору взагалі, дає підстави зробити висновок, що він сам викладав у тогочасній Острозькій колегії. Тому був особисто зацікавлений випуском навчальної літератури. Підтвердженням цього може служити і рукописний збірник, відомий за назвою однієї з частин як "Лекциї словенскіе Іоанна Златоустого от бесед євангельських от ієрея Наливайка вибраніе", до якого включені цитати з Біблії, творів патристики.

Загалом, окреслюючи видавничу діяльність Даміана Наливайка, варто згадати ще одне із збережених острозьких видань цього періоду. Йдеться про "Часослов", до якого включено й "Місяцеслов" (1612). Архівні дані вказують і на книгу "Торжество верх духа Острожского", яка надійшла до бібліотеки старопільського братства у Львові між 1601-1619 роками, що свідчить на користь її видання в цей період.

Даміан Наливайко — ще не до кінця вивчена постать мислителя XVII ст. Він, як і багато відомих його сучасників, належав не тільки до ентузіастів раціоналізму, а й був глибоким критиком. Розум, вважав Паскаль, так часто виявляє свою безпорадність, що годі й думати про те, що вчені коли-небудь полишать звичку покладатися в усьому на інтуїцію, і, зокрема, на своє суб'єктивне відчуття достовірності певної ідеї: "Ми осягаємо істину не лише розумом, а й серцем. Саме серцем ми пізнаємо перші принципи, й марно розум, не маючи опертя, силкується їх опротестувати" [15, 120].

Даміан Наливайко був багатогранною особистістю. Цікавою сторінкою його спадщини є поетична майстерність, хоча великою її назвати не можна. Твори Даміана Наливайка в оригіналі подано давньоукраїнською книжною мовою. Вони вимагали від читача певного рівня освіченості для сприйняття написаного. У період панування в українському суспільстві гуманістичних та реформаційних ідей особливо актуальним було звеличення патріотизму. Цю категорію моральних цінностей гуманісти надзвичайно підносили. На думку Даміана Наливайка, людина, яка до кінця дотримується своєї віри, готова її боронити (в той час віра — символ вітчизни, рідної мови, культури — *В. Н.)*, заслуговує всілякого прославляння, звеличення й наслідування.

Очевидно, аналізуючи поетичний доробок Даміана Наливайка, треба говорити про ранню барокову поезію. У сучасних дослідженнях літературного процесу XVI — XVIII століть однозначної відповіді на питання, що таке барокова поезія, бароко взагалі не маємо. Одні дослідники називають "бароковою" літературну епоху XVII — XVIII ст., інші вважають, що це літературно-культурний рух, який з 30-х років XVII ст. охопив Європу і перекинувся на Латинську Америку та азіатську частину континенту. Існує думка про те, що бароко треба вважати специфічним світобаченням і світовідчуттям людини кінця XVI ст. і розглядати його формою мислення, яка віднайшла універсальні образи для "відображення суперечливого, складного, у багатьох випадках строкатого за своїми виявами людського буття" [5, 110].

Мистецтвознавці, що цікавляться цим періодом в історії української культури, наводять такий цікавий факт: шукачі перлин у Португалії часом знаходять не круглі, а візерунчасті, подібні до сніжинок перлини, що яскраво переливаються. Їх називали perola barroca. Властивості дорогоцінних перлин — вишуканість форм, декоративність і одночасно дисгармонія — стали стильовими ознаками витворів лі-

тератури, архітектури, живопису, музики, театру і особливо поезії епохи Бароко.

З-поміж поданих у виданнях XVII ст. творів виділимо насамперед вірш Д. Наливайка *"На герб його світлості князя Костянтина Костянтиновича, князя Острозького"* (1604). Можна стверджувати, що твір належить до зразків так званої геральдичної поезії, прикладом якої у творчості автора є і *"На старожитній клейнод ясносвітних та вельможних князів Острозьких"* (1612). Це один із зразків емблематичної поезії в українській літературі XVII ст. На думку митців цього часу, вона мала відтворити все багатство їхніх філософських уявлень про світ. З погляду людини епохи Бароко, кожне явище природи чи людського буття — це таємничий знак, за яким прихована мудра думка, адресована Богом людині. Прочитати ці знаки, витлумачити їх і скласти своє чітке уявлення про сенс буття всього сущого — завдання мистецтва.

Бароко не прагнуло до звичайного, простого віддзеркалення дійсності в художніх творах. Його ідеалом було мистецтво осяяння й одкровення. Виникала потреба створення особливої мистецької форми, де візуальні й поетичні образи створювали б єдину систему відтворення найглибших шарів поетичного мислення.

У поетичних текстах XVII ст., крім Христа й Богородиці, часто з'являється якась конкретна постать, суголосна певному періоду. У творчості Даміана Наливайка таким є славний рід князів Острозьких. Для автора імена та звернення до опису їх славетних діянь (*"На старожитній клейнод ясносвітлих та вельможних князів Острозьких"*) — це своєрідне прагнення утвердити віру в здатність людини докорінно змінити світ, який, на думку інших, "цього зовсім не потребує, оскільки він — втілення божественної мудрості" [18].

Відтак, як бачимо, панегіричний образ князів Острозьких від самих своїх початків поєднував дві лінії — героїко-діяльну (модельовану за правилами риторичної ампліфікації) та містичну, що представляла Княжий Дім як причетний до трансценденту. В основі першого лежали риторичні навички studia humaniora тогочасної європейської школи, а підставою для другого, вочевидь, послужив той "поживний бульйон" архаїчних уявлень, згідно з якими особи княжої крові сприймалися як носії сакральної інвеститури, що поширювалася на весь рід: дослідники реконструюють це і як рису степових суспільств, суміжних із Руссю, і як рису самої Київської Русі.

Українське мистецьке життя XVII ст. асоціюємо з життям людини, що не ховається від життя в келії монастиря, а підкоряє його своїй залізній волі, рятує не лише себе, а й націю, народ від рабства й вимирання (як приклад, часте звертання до постаті великого завойовника античності Александра Македонського).

Володимир Соловйов стверджував, що для багатьох людей його часу, "починаючи від російського повітового вчителя до самого Ніцше", ідеал сили, величі й краси втілювався в одному й тому ж образі Александра Македонського. Даміан Наливайко частково відходить від такої традиції у згаданій вище поезії. Для нього втіленням досконалості й гармонії є той же античний світ, проте у власному переосмисленні. Тому у вірші про родовий герб князів Острозьких згадуються міфологічні Ахіллес та Геркулес. Щодо першого, то, очевидно, згадка про нього пов'язується із думкою про плинність життя і бажання прожити його гідно, а паралель із Геркулесом — то у римській міфології значення образу вбачалося "як передумова надії на безсмертя для кожної чесної людини" [9, 284].

Вірш "На *герб його світлості князя Костянтина Костянтиновича, князя Острозького*" певною мірою — відгомін церковної гімнографії. У літературі XVI-XVII ст. — це своєрідний культурний пласт: "Церковні гімнографи варіювали біблійні теми, мотиви, настрої, створюючи хвалебні пісні Богові, Богородиці, особам, вознесеним у сонм святих, прославляли християнські свята" [4].

Протягом віків зміст церковної гімнографії залишався майже незмінним. Щоб пожвавити твір, автор закономірно загострив увагу на його зовнішньому виразі. Так, перший рядок твору — своєрідний афоризм: *"Хрест в гербі тому належить, хто є рицар світу знаний"*. Зоровий образ князя постає "збройним рицарем із голим мечем", "на прудкім коні зі списом і мечем" [16, 7].

Даміан Наливайко жив у часи, коли Україна почала входити в стан політичної кризи. Будучи людиною освіченою і мудрою, він чітко усвідомив для себе, що провідною постаттю на арені українського політичного життя XVII ст.

повинен бути істинний християнин, глибоко віруюча людина. "Великі історичні події виставляють наперед великих людей. Таким великим історичним мужем, провідником українського народу в найжорстокіший час і був князь Костянтин Острозький", — пише митрополит Іларіон в історичній монографії "Князь Костянтин Острозький" [8, 101]. Даміанові Наливайку близька думка про те, що Костянтин Острозький вчив співвітчизників покладатися не лише на зброю й на власні сили, а й на ласку Божу, прислухатися до голосу своєї християнської совісті. Значно пізніше, у 60-х роках XVII ст., відомий літературний діяч Лазар Баранович висловить таку думку: "У часи, повні брані, ніщо не є таке корисне, як меч" [8, 101].

Пишучи про діяння князя Костянтина Острозького, Даміан Наливайко переводить розмову в інший план, прагнучи довести, що фізична сила без духовного підґрунтя нічого не варта і що, навчившись переконувати мечем, сучасники повинні оволодіти також мистецтвом миролюбності, силою християнського смирення, вмінням перемагати любов'ю і словом Божим.

Даміан Наливайко покладає надії на здатність людини до каяття й морального самовдосконалення. Ця думка — провідна в поезії "*Кресте, господний днесь, во всем мире...*" Однією з причин багатьох незгод в Україні та частого кровопролиття він вважає послаблення християнської моралі. Пізніше Лазар Баранович продовжить думку Д. Наливайка: "Цей меч Духовний — Слово Боже, що виходить із вуст Христових, не вбиває, але живить" [6, 22].

Взагалі, геральдична поезія — традиційна віршова форма літератури середніх віків. У літературі побутує думка про "епікграми" [18] (так називали віршові надписи до гербів). Ці твори прославляли не тільки добродіяння меценатів, їхню статечність, рицарську мужність, захист християнської віри, а й приписували можновладцям такі чесноти, які б автори хотіли бачити в їхній діяльності, закликали вірно служити своїй землі, накреслювали програму дій для нащадків.

Геральдичні епіграми загалом є звичайним для XVII ст. елементом книжного реквізиту. Це — різновид емблематичних віршів. Як і кожна емблема ("зрима метафора", у якій "слово і зображення вступають у складні взаємодії" [18]), геральдична композиція має три частини: заголовок, малюнок і пояснювальну епіграму. У геральдичних емблемах на малюнках зображено герби аристократичних родів, конкретних представників цих родів, міст, установ. Заголовки, як правило, вказують, кому герб належить. Епіграма коментує герб, даючи панегіричну характеристику його носію в подяку за допомогу при створенні книжки і як "аванс" за підтримку, потреба в якій може виникнути в боротьбі навколо книжки після її виходу в світ. Зміст епіграми зводиться до панегіричного оспівування чеснот гербоносія через перелік або й тлумачення атрибутів герба.

Терміном "епіграма" в XVII ст. позначали короткий віршований твір (від одного до тридцяти рядків), який просто, ясно, зрозуміло, з логічною чіткістю, дотепно і зграбно, з якнайбільшою потенцією художнього впливу на реципієнта розповідає про певний предмет, певну особу чи подію. Отже, поет-епіграматист, описуючи, мав повчати, вихваляти або засуджувати. Сатиричність не була обов'язковою якістю епіграми. Сатиричні "шпигачки" [18], які в новій літературі майже цілком захопили простір жанру, в часи бароко були тільки одним із його різновидів. Епіграму як жанр визначала сконцентрованість думки.

У цьому контексті зрозумілим і закономірним є той факт, що уже в перших рядках названого твору Д. Наливайко складає хвалу князю Острозькому не за його славне походження (версія про родовід князів Острозьких від роду Рюриковичів), а за те, що "*звитяжив ворогів, гонив поганство*". Історія засвідчує факти, що період життя князя Костянтина Костянтиновича Острозького (він залишився єдиним нащадком свого славного батька Костянтина Івановича Острозького, а після досягнення повноліття, з середини 40-их років XVI століття, починає іменуватися не своїм хресним ім'ям Василь, а княжим, батьковим — Костянтин) був зенітом майнової могутності славного роду. Цей факт певною мірою пояснює причину написання Д. Наливайком вірша такого плану.

Щодо рядка "*зорями герб уписався на високім йому небі*" варто зауважити, напевне, переслідувану автором думку про неабиякий авторитет князя Василя-Костянтина Острозького. Історичні дослідження Н. Яковенко засвідчують факт, як замковий намісник м. Дубно, відмовляючись у зв'язку з відсутністю

князя Острозького прийняти адресований йому мандат короля, пояснював обуреному королівському посланцеві свою поведінку так: "Але не його королівській милості, а князю, панові своєму, служу" [17, 119-125].

Прикметно, що в творі автор прагне осмислити визначні події свого часу. Однією із таких є Брестська унія (1596 року), яка розколола українське духовенство — силу морально цементуючу для нації. Зрозумілими з цього приводу є думки поета у творі, де Острозький називається "*Костянтин — цар*". Дем'ян Наливайко радить йому використовувати силу (меч), щоб уникнути "*зваб домових*", занедбавши власні кривди.

У вірші простежується думка про єдність тілесного й духовного в зображенні герба княжого роду: *Зорі, хрест і місяць, себто і тілесне, і духовне.*

Знак княжого роду Острозьких має всі особливості, якими наділені представники роду Рюриковичів (за дослідженою генеалогією), тому автор і називає всіх представників роду "*царями*". Подібні геральдичні знаки зустрічаються і в інших представників княжих родів, що належали до роду Рюриковичів.

Князь Острозький у поезії Даміана Наливайка — миролюбна людина. Інші чесноти князя Острозького в творі — сміливість у бою, байдужість до особистих кривд, думка про державні справи. Автор закликає князя й далі дотримуватися такої ж позиції, щоб залишити про себе вдячну згадку в пам'яті нащадків:

Однослівно: будь звитяжцем або вмри,
змагавшись сміливо,
За Вітчизну, щоби люди поминали тебе мило.

Історичні факти свідчать про те, що про останні роки життя князя відомо мало. Хворий Острозький доживав віку в Дубенському замку. Він повністю відійшов від мирських перипетій. Смерть його залишилась майже непомітною. У тогочасній книжній літературі не зустрічається традиційного на той час похоронального панегірика. У році 1621 архімандрит Києво-Печерського монастиря Захарія Копистенський пише твір "Палінодія". Тут високими словами згадується суспільно-політична діяльність князя Василя-Костянтина Острозького: "...перший поміж руських князів, великий заступник і потіха всього народу руського, мур залізний на окраїнах, страх і трепет татарам, слава і свіча ясно світла Королівства Польського" [17, 119-125].

Прикладом ще одного зразка геральдичної поезії у творчості Д. Наливайка є твір, вміщений у книзі "Часослов" (1612 року), "*На старожитній клейнод ясно світлих та вельможних князів Острозьких*". У ньому виразно простежуються ознаки геральдичної поезії: прославлення давнього роду князів, пишна назва, урочистість фрази. Зрозуміло, що, складаючи хвалу роду, автор мав на увазі Василя-Костянтина і його стійкість в обороні православної віри, заснування знаменитої Острозької друкарні, видання Біблії і т. п. У творі немає прямих вказівок на конкретну діяльність когось із представників Острозьких. Автор пише про те, яким він хоче бачити представника княжого роду:

Але й Острозькі добре плац тримають,
Їх із царями недарма рівняють

Порівняння із царями в даному випадку зводиться до визнання заслуг представників роду Острозьких у громадському житті того часу.

Вказаний вірш має всі ознаки сучасних публіцистичних промов, спрямованих на визнання заслуг непересічної історичної постаті.

Як стверджує В. Микитась [7, 25], вірші давньої української літератури такого плану поклали початок друкованій геральдичній поезії в Україні. Твори писалися переважно слов'янізованою українською мовою. Їх характер був виразно публіцистичним, розвивалися у таких спробах переважно релігійно-моралізаторські та суспільно-політичні теми, що були пов'язані з тогочасними проблемами суспільства. У геральдичній поезії Д. Наливайко не оминає згадок про античних персонажів як еталонів людської сили, витривалості та мужності:

Не з їхніх предків грецькі Ахіллеси,
Не з них львосильні також Геркулеси.

На першому плані у творах такого плану — вміле застосування мистецтва бою, сила у військових змаганнях.

У середні віки геральдична поезія була притаманна багатьом літературам. Так, в історії німецької літератури зауважується, що в цей час "панівною стала література, яка була близькою до "сильних світу". Функції її полягали в тому, щоб прославити державний порядок і допомагати виробляти і пропагувати відповідні йому ідеали" [2, 163].

Твори Наливайка дають підстави говорити про нього як про поета вузького діапазону, цілком елітарного, вживаючи сучасну лексику "герметичного". Якщо його наступник Климентій Зіновіїв, бачачи вади тогочасного світу, все ж таки створив його дивовижну універсальну картину, звертався до масового слухача, декларував свої вірші будь-де, то Наливайко творив для читача навченого, мудрого, вибраного, який звик до роздумів, виваженого життєвого устрою. Автор розумів призначення поезії як поживи для розуму, розкриття таємниць, що мало відбуватися при духовному спілкуванні розумного (освіченого) автора й не менш розумного (освіченого) читача.

Роздуми про творчість нашого земляка хотілося б завершити рядками з його вірша "*Про час*", який формою нагадує розгорнуту книгу:

Дай же прочитать мені, дай усе зробити.
Щоб мене коли помру, не могли судити.

Все життя Наливайко невтомно працював. Час, що був дарований йому Богом, він використав найповніше. Шкода, що сьогодні немає ґрунтовного дослідження його життя та творчого доробку.

Література та джерела:

1. *Запаско Я.* Мистецтво книги на Україні в XVI – XVIII ст. – Видавництво Львівського університету. 1971. – С. 5.
2. Історія німецької літератури. – М., 1985. – С. 163.
3. *Кашуба М.* Гуманістичні та реформаційні ідеї в українській літературі II пол. XVII ст. // У кн. Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII століть. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 65.
4. *Крекотень В.* Українська книжна поезія кінця XVI – поч. XVIII століть. – Internet.
5. *Макаров А.* Світ українського бароко. – К., 1994. – С. 110.
6. Марсове поле. Книга перша. Героїчна поезія України X – першої половини XVII ст. – К., 1988. – С. 37.
7. *Микитась В.* Українська література XIV-XVII ст. – К., 1988. – С. 25.
8. *Митрополит Іларіон.* Князь Костянтин Острозький. – К., 1992. – С. 101.
9. Мифы народов мира. Энциклопедия. – М., 1987. – Т. 1. – С. 284.
10. *Паславський І.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – I пол. XVII ст. – К., 1984. – С. 24.
11. *Перетц В.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII веков. – Л., 1929. – Т. 1. – С. 22.
12. *Скрипник Л., Дзвятківська Н.* Власні імена людей. – К., 1986. – С. 49.
13. *Соловей Елеонора.* Територія свободи: політична сатира. – Internet.
14. *Соловйов В.* Твори. У 2 т. – М., 1988. – Т. 1. – С. 87.
15. *Стрельцова Г.* Блез Паскаль. – М., 1979. – С. 120.
16. *Шевчук В.* Героїчне у поетичному дієписі народу // Марсове поле. Книга перша. Героїчна поезія України X – половини XVII ст. – К., 1988. – С. 7.
17. *Яковенко Н.* Василь-Костянтин Острозький // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К., 1997. – С. 119-135.
18. *Яковенко Н.* Паралельний світ // Топос "з'єднаних народів" у панегіриках князям Острозьким і Заславським. – Internet.

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ФЕДОРА РУДОЛЬФОВИЧА ШТЕЙНГЕЛЯ (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Рівненської області)

Тетяна НАХРАТОВА

Я для тебе горів, український народе.
Василь Симоненко

Важко знайти більш красномовних свідків життя людини, ніж її речі, книги, документи. Саме вони відображають її духовний світ, риси характеру, зміст життя.

У фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Рівненської області (фонд за номером 366) зберігається чимало документів, що розкривають життєвий шлях та особливості характеру дійсно великої людини – Федора Рудольфовича Штейнгеля –

людини, яка була втіленням високої культури, шляхетності, працелюбності та життєлюбства.

У 1971 році старожил міста Рівного Іван Михайлович Сакальський передав у музей альбом із сімейного архіву барона Штейнгеля, що містив 95 фотографій [33]. Вони пожовкли від часу. Сторінки альбому, неначе сторінки життя: ось ми гуляємо по алеях старого парку, який було закладено ще на початку XIX століття Діонісієм Міклером. Гортаємо кілька сторінок — ми вже милуємося красою мурованої Свято-Миколаївської церкви, до якої кожної неділі ходила родина Штейнгелів. І спливають віршовані рядки:

"Над зеленеющим простором,
Сверкает праздничный восход,
Я вижу там, за косогором,
Зелёных клёнов тёмный свод.
Там сельский храм. Над этим сводом —
Как скит смиренный скрылся в тень..." [32, 53].

Ці рядки належать українському поетові Івану Кулішу, який вчителював у селі Городок з 1903 року, був завідувачем школи, створеної бароном Ф. Штейнгелем.

Сімейні фотографії... Діти, дружина Ф. Р. Штейнгеля — Віра Миколаївна (українка за походженням, яка дуже рано пішла з життя) були головною підтримкою у житті [33, 82]. За словами М. Біляшівського, Ф. Р. Штейнгель та його дружина були дуже вихованими та культурними людьми, надзвичайно м'якими, гуманними, сповненими бажання працювати на загальну користь. Їх поєднувало не тільки чисте й святе почуття. Це була єдність душ, характерів, поглядів. У всіх справах вони завжди йшли поруч.

У фондах музею зберігаються дві фотографії, які передала в музей жителька міста Рівного Федорчук Наталія Тимофіївна [34]. Це фото Олександра Штейнгеля та Петра Федорчука — садівника маєтку барона Штейнгеля [35].

Коли людина йде з життя, вона залишає по собі не тільки своїх дітей, але й свої речі. Вони — обличчя людини, її душа. Речі зберігають її присутність. На жаль, особистих речей барона Ф. Штейнгеля залишилось дуже мало. Серед них — кільце для серветок, яке передала в музей родичка Сергія Базуріна, друга сина барона Штейнгеля, та аркуш відривного календаря з датою — 2 серпня 1914 р., з ремаркою барона: "Объявлена война. Мы уехали" [36].

Фото "Будинок Штейнгелів у Городку" [33, 1]. Невеликий двоповерховий будинок. З ним пов'язано багато подій життя барона. Це його помешкання, де він працював та займався доброчинністю. Будинок барона Штейнгеля став згодом символом добра і надії для кожного селянина, що жив у Городку.

Фонди Державного архіву Рівненської області містять ряд цікавих документів стосовно облаштування маєтку Штейнгелів:

1) "План и фасад для постройки дома в имении графа Эстергази с. Городка Волынской губернии", затверджений 17 серпня 1856 року генерал-ад'ютантом Чевкиним. На ньому резолюція від 5 травня 1860 року на дозвіл будівництва будинку [21, 1-2].

2) "Опись имения при селении Городок Волынской губернии Ровенского уезда землевладельцев Павла и Антона Безереды, проданного инженеру, статскому советнику Рудольфу Васильевичу барону Штейнгелю по купчей, совершенной в Волынской палате Уголовного и гражданского суда 14 февраля 1878" [7].

3) Контракти, складені у 1800 році між бароном Штейнгелем Р. В. та австрійським підданим дворянином Висоцьким про передачу маєтку в оренду на 12 років [30].

4) Опис водяних млинів, переданих в оренду купцю Глибі 1894 року [13, 1-2].

5) Опис рухомого майна барона Штейнгеля Р. В. у с. Городок (1878, 1881, 1885, 1890) [9, 12, 7]. Подано детальний опис майна: кількості землі, будівель, худоби, екіпажів, землеробських знарядь праці, інструментів для саду та городу.

Цікавим є опис усіх кімнат будинку (меблі, посуд, картини, книги, фотографії), кухні, стайні, кімнат синів, челяді, кімнат для гостей [9, 12, 7]. У кабінеті барона немає зайвих вишуканих речей, є тільки все необхідне — письмовий стіл, шафа, годинник, стілець, фотографії на стіні, велика бібліотека, яка розкриває його літературні інтереси: художня література історичні твори, книги із зоології, ботаніки, географічні карти, книги з філософії. Речі — це другорядне. Зміст життя — в іншому. Головне — творити добро на землі, бути потрібним людям — такою була життєва позиція барона, підкріплена справами.

У 1894—1895 рр. у Городку починає працювати побудована на кошти барона лікарня імені св. Бориса, яку лікар Ф. Ріхтер назвав "яскравою зіркою". Цікавий матеріал про ді-

яльність лікарні знаходимо в звітах, складених головним лікарем — Ф. Ріхтером ("Отчёты и ведомости о расходах на содержание больницы, находящейся в имении барона Ф. Р. Штейнгеля в с. Городок за 1894— 1899 гг.") [14-19].

На створення лікарні було витрачено 2 512 крб. 73 коп. (сюди входять витрати на складання плану, забудову території під лікарню, земляні роботи). Найбільші витрати: насадження дерев — 111 крб.; телефони — 147 крб.; посуд для аптеки — 104 крб.; ліжка — 169 крб.; білизна — 785 крб.

Колектив лікарні був невеликий: лікар, фельдшер, сестри милосердя, кухарка, прачка. Вони працювали тут за покликом свого серця.

Лікарня була безкоштовною. До лікарні зверталися переважно селяни різного віку (від 2-х до 90) та різних віросповідань: православні, католики, протестанти, євреї, але більшість — православні. Хворі йшли з багатьох сіл, міст, містечок, переважно з с. Городок, Бронники, Оржів, Обарів, Шпанів та ін.

Кількість хворих з кожним роком зростала, зростали й витрати на їхнє утримання, на облаштування самої лікарні: 1895 — 5 583 крб.; 1896 — 6 628 крб.; 1897 — 7 327 крб.

Лікували різні хвороби: від звичайного захворювання — застуди до більш серйозних — хвороби серця, шлунку, новоутвореннь (раку).

У тяжкі часи — під час епідемій дифтерії, холери, тифу — працівники лікарні залишалися на бойовому посту, знаючи, що вдома на них чекали сім'ї. Ризикуючи своїм життям та життям своїх близьких, колектив лікарні вів боротьбу з розлютованою в краї холерою.

Ліки видавалися в кількості, необхідній для повного одужання або могли забезпечити довгострокове полегшення страждань.

Крім того, для дезинфекції ліки отримували всі діти. Під час холери лікування одного хворого коштувало 59 коп. (в порівнянні з минулими роками, коли на лікування одного пацієнта витрачали 19 коп.)

У кожному звіті доктор Ф. Ріхтер висловлює барону Штейнгелю від імені пацієнтів, бідного селянського люду щиру подяку.

Яскравою сторінкою в діяльності барона Ф. Р. Штейнгеля було відкриття жіночої гімназії в Рівному, у підготовці якого барон брав активну участь.

Ця урочиста подія відбулася 6 грудня 1900 року. Дуже довго міська влада домагалася від губернського керівництва дозволу на її відкриття. Найбільш клопотався про цю справу міський голова Бухович О. М. та барон Ф. Р. Штейнгель, про що свідчать документи ДАРО: "Докладная записка и заявление барона Штейнгеля Ф. Р.", "Копии постановления Ровенской городской Думы про открытие женской гимназии в г. Ровно, 1900 г." [20, 1-2].

Рівненська міська Дума прийняла ухвалу надати барону Штейнгелю Ф. Р. доручення на клопотання перед відповідним керівництвом про заснування в Рівному жіночої гімназії.

Всі зусилля Федора Рудольфовича були націлені на досягнення цієї мети: надсилалися листи до міністерства народної освіти, збиралися статистичні дані, які б підтверджували необхідність створення гімназії. Особисто Штейнгелем було написано 900 листів до різних інстанцій та різним людям: чиновникам, військовим, купцям, адвокатам, щоб ті висловили свою думку. Федір Рудольфович увійшов до складу 100 комісій з віднайдення необхідних коштів на будівництво гімназії.

Лебединою піснею барона Штейнгеля стало створення музею.

Діяльність першого на Волині музейного закладу на приватних засадах, на дійсно високому науковому рівні відображено в наукових звітах музею, матеріалах етнографічних експедицій [44-51].

Архівні та музейні матеріали допомагають перегорнути лише деякі сторінки життя відомого мецената нашого краю XIX ст., культурного діяча та просто цікавої неординарної людини — барона Штейнгеля Ф. Р.

Слова поета Василя Симоненка: "Я для тебе горів, український народе", — саме про нього [38, 25].

Література та джерела:

1. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). Ф-366, оп. 1, спр. 1, 1 арк.
2. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 2, 9 арк.
3. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 5, 4 арк.
4. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 7, 4 арк.
5. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 8, 2 арк.
6. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 15, 24 арк.
7. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 18, 12 арк.
8. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 20, 22, 50 арк. / 347 арк.

9. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 23, 40 арк.
10. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 26, 223 арк.
11. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 27, 4 арк.
12. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 29, 38 арк.
13. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 33, 2 арк.
14. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 34, 23 арк.
15. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 35, 11 арк.
16. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 36, 28 арк.
17. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 38, 31 арк.
18. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 39, 1 арк.
19. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 40, 22 арк.
20. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 42, 2 арк.
21. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 43, 17 арк.
22. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 45, 37 арк.
23. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 46, 15 арк.
24. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 48, 49 арк.
25. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 49, 50 арк.
26. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 50, 58 арк.
27. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 51, 66 арк.
28. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 75, 25 арк.
29. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 77, 19 арк.
30. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 81, 6 арк.
31. ДАРО. Ф-366, оп. 1, спр. 97, 65 арк.
32. *Куліш І.* Зібрання творів. – Львів, 1938. – 193 с.
33. Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі РОКМ). – 161/1 – 95.
34. РОКМ КН. 1274 ІІІ Д 1434.
35. РОКМ КН. 1275 ІІІ Д 1435.
36. РОКМ КН. 20089 ІІІ Д 11465.
37. *Симоненко В.* Збірка поезій. – Київ, 1998. – 200 с.

ВОЛОДИМИР КОРОЛЕНКО В РІВНОМУ: ДО ІСТОРІЇ ОДНІЄЇ ФОТОГРАФІЇ

Тетяна ПОНОМАРЬОВА

У фондах Рівненського краєзнавчого музею накопичилася чимала колекція портретів славетного письменника В. Короленка. Вона зорово представляє його біографію, починаючи з 1869 року до самої смерті. Але рівненський період обмежений лише трьома зображеннями, тому кожне з них привертає нашу особливу увагу й варте окремого дослідження.

На одній з групових фотографій [1] ми бачимо 12 юнаків – учнів рівненської гімназії, які вишикувалися у три ряди на фоні якогось паркану. Всі одягнені в гімназійну форму – піджак зі стоячим коміром й одним рядком формених блискучих гудзиків. Прізвища встановлюються за листом Гната Протасовича до В. Короленка, фотокопія якого була подарована музею відомим короленкознавцем О. Храбровицьким [2]. Доречно зауважити, що цей лист ніколи не друкувався раніше, тому корисно навести його повністю (мовою оригіналу):

"г. Рогачев Могилевской губернии.

16 января 1914 г.

Глубокоуважаемый Владимир Галактионович.

Приношу Вам мою сердечную благодарность за Ваше любезное письмо и карточку. Простите великодушно за несколько запоздалое принесение моей благодарности. Дело в том, что письмо Ваше получилось в мое отсутствие (был в участке), потом заболел сильно инфлюенцией. Свою карточку вышлю Вам как только получу от фотографа. Благодарю и за приглашение навестить Вас в Полтаве. К сожалению, я теперь в Полтаве не бываю. С 1890 по 1899 я служил в Полтавской губернии, жил в Лубнах. В 1904 г. был проездом в Полтаве (ехал на Кавказ), заезжал навестить старых сослуживцев (прізвища нерозбірливо – *Т. П.*)..., которых может быть и Вы встречали.

Если Вы ездите в Петербург через Бахмач Витебского Депо, то обязательно проезжаете через Рогачев. Я был бы очень рад видеть Вас у себя. Если найдете это возможным, будьте добры черкните заранее пару слов, дабы я к тому времени был дома (моя служба разъездная).

Теперь напомню Вам товарищей, снятых в группе.

Вы узнали Поморского, – начну с него:

1. Поморский Евгений
2. Шпилевский Стефан
3. Шпилевский Людвиг
4. Вы
5. Квятковский Валериан
6. Волошинский Антон

Второй ряд слева направо:

1. Я
2. Скринский

3. Бржозовский Адам
4. Погоновский Михаил
5. Мой брат Осип
6. Книху Кандратович

Поморский, помнится, стал сельским хозяином. Шпилевский Стефан ксендзом. Квятковский и Кандратович офицерами.

Волошинский аптекарем, жил в Славуте, уже умер. Погоновский был до 1906 г. уездным приставом в Ровно. Что случилось с остальными, не знаю. Встречал лишь только Волошинского.

С глубоким уважением и преданностью, остаюсь Ваш покорный слуга

И. Протасович

Тете Лизе мой сердечный привет".

Як бачимо, мова у листі йде саме про нашу фотографію. Маємо змогу дещо розширити інформацію про зазначених осіб, адже відомості про них зустрічаються в документах Рівненського обласного державного архіву (фонд Рівненська реальна гімназія), автобіографічному творі В. Короленка "Історія мого сучасника", листуванні письменника, а також в короленкознавчій історіографії. Отже:

Поморський Євген народився 11 квітня 1854 р., вступив до гімназії у 1863 році, навчався в одному класі з братом В. Короленка, Іларіоном у 1868-1870 роках, був залишений на другий рік у 4 класі [3, 18-19].

Шпилевський Стефан (Степан) народився в 1855 р., вступив до гімназії в 1865 р., навчався в одному класі з Іларіоном Короленком у 1866–1868 роках, залишений на другий рік у 2 класі [3, 16-17].

Шпилевський Людвіг народився 30 квітня 1851 р., вступив до гімназії в 1864 році, навчався в одному класі з Володимиром Короленком у 1868-1871 роках, атестований зі срібною медаллю [3, 18-20].

Квятковський Валентин народився 14 лютого 1854 р., вступив до гімназії в 1865 році, навчався в одному класі з Іларіоном Короленком у 1868-1870 роках, вибув з гімназії [3, 18-19].

Волошинський Антон народився 13 серпня 1853 року, вступив до гімназії в 1867 році, навчався в одному класі з Іларіоном Короленком у 1869-1871 роках, вибув з гімназії [3, 19-20].

Протасович Гнат народився 1 січня 1854 року, вступив до гімназії в 1866 р., навчався в одному класі з Іларіоном Короленком у 1866-1869 роках, залишений на другий рік у 3 класі [3, 16-18].

Бжозовський Адам народився 28 грудня 1855 року, вступив до гімназії в 1867 р., навчався в одному класі з Іларіоном Короленком у 1867-1872 роках, закінчив гімназію в 1873 році [3, 17-21].

Про нього В. Короленко згадує в листі з Березових Починків в С.-Петербург до матері й сестер 11 січня 1880 р. В. Короленко просить рідних передати Адамові вітання, з чого можна зробити висновок, що в той час Бжозовський перебував у столиці [4, 35].

Погоновський Михайло народився в 1855 році, вступив до гімназії в 1866, навчався в од-

Группа учеников Ровенской реальной гимназии (Короленко четвертый в 1-м ряду сл

ному класі з Іларіоном Короленком у 1866-1871 роках, залишений на другий рік у 5 класі [3, 16-20].

Характеризуючи в "Історії мого сучасника" вчителя Радомирецького, В. Короленко переказує досить кумедний випадок щодо Погоновського:

" — Погоновський! — вигукує він (вчитель — *Т. П.*) сердито, приступаючи до уроку. Клас змовився сьогодні не відповідати. Погоновський встає і каже діловитим тоном:

— Я, пане вчителю, сьогодні уроку не готував.

— Стовп єси, і стовп одержуєш. І стій стовпом до кінця уроку!.. — грізно вирікає Радомирецький. До журналу влітає одиниця. Учень стає біля стіни, витягнувши руки і по можливості уподібнюючись стовпу.

— Павловський!

— Я, пане вчителю, сьогодні не готував.

— Стій стовпом до кінця уроку. І тобі одиниця, азинус.

Азинус іде до тієї ж стінки, плечем посуває Погоновського далі і витягується на його місці. Третій відсуває їх обох, і, таким чином, ряд "стовпів" вистроюється вздовж усієї стіни до самих дверей. На спустілих лавах лишається десяток не опитаних учнів, з якими старий продовжує заняття, зовсім забувши про інших. Тимчасом перший "стовп" тихенько відчиняє двері і вислизає в коридор. За ним другий, третій... Через кілька хвилин усі вже на волі і замість нудного уроку з захопленням грають в м'яча в затишному куточку саду" [5, 169-170].

Протасович Осип народився 20 травня 1851 року, вступив до гімназії в 1865 р., навчався в одному класі з Іларіоном Короленком у 1868-1871 роках, залишений на другий рік у 5 класі [3, 18-20].

З ним пов'язана історія відкриття автопортрету В. Короленка 1869 року. 15 липня 1913 року російська преса широко відзначила 60-річчя письменника. Петербурзька газета "День" у замітці "Відгуки на ювілей В. Г. Короленка" 20 липня 1913 року повідомила: "З Мінська на ім'я Володимира Галактіоновича одержано лист від шкільного товариша письменника О. Г. Протасовича, який додав до листа один із власноручних малюнків Короленка — його автопортрет". 2 серпня 1913 року автопортрет був репродукований у додатку до газети "День" і відтоді більше ніколи не відтворювався. Оригінал малюнка втрачено, але у відділі рукописів ДБЛ у Москві у фонді Короленка знайшлась фоторепродукція, на якій можна прочитати дату, написану польською: "1869 року. 17 березня. Понеділок". У той час майбутньому письменнику було 15 років; він навчався в 5 класі Ровенської гімназії. Це найбільш раннє зображення Короленка і один з перших відомих його малюнків [6].

Крім того, порівнюючи час написання листа Гнатом Протасовичем (16 січня 1914 р.) і ювілею Володимира Галактіоновича (липень 1913 р.) можна зробити висновок, що зв'язок колишніх гімназійних друзів не обірвався, а продовжився. З листа Г. Протасовича зрозуміло, що саме В. Короленко зберігав фотографію і просив товариша впізнати тих, хто на ній зафіксований. Як ми вже знаємо, він отримав вичерпну відповідь.

Щодо двох останніх учнів, то про них відомості не зовсім точні. Можна припустити, що *Скринський* — це, ймовірно, Скшинський Модест, який народився 13 травня 1853 року, навчався в 1867/1868 роках у 2 класі разом з Іларіоном Короленком, і був залишений на другий рік [3, 17], а *Кандратович* — можливо, Конашевич Никанор, який народився 21 червня 1851 році, навчався в 1867/1868 роках у 5 класі разом з Володимиром Короленком [3, 18].

Згадувана у листі "тетя Лиза" — це, без сумніву, сестра матері письменника Єлизавета Йосипівна Скуревич (1840-1927), яка була незаміжньою, у юнацькі роки жила в домі батьків письменника, а з початку 90-х рр. XIX ст. — в сім'ї Володимира Галактіоновича, спочатку в Нижньому Новгороді, а потім у Полтаві [5, 24].

Аналізуючи час перебування всіх зазначених осіб на фотографії в Рівненській гімназії, можна припустити, що вона була зроблена в 1869-1870 рр.

Література та джерела:

1. Рівненський обласний краєзнавчий музей.

2. Рівненський обласний краєзнавчий музей, № 1566/8 доп.

3. Рівненський обласний державний архів, ф. 570, оп. 1.

4. *Короленко В. Г.* Собрание сочинений в 10 томах. — М.: Художественная литература, 1856. — Т. 10.

5. *Короленко В. Г.* Твори в 4 томах. — Київ: Художня література, 1954. — Т. 3.

6. *Храбровицький О.* Ровенський автопортрет В. Г. Короленка / "Червоний Прапор", 20 листопада 1976.

Випуск IV • НАУКОВІ ЗАПИСКИ • Рівне, 2006

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АНТОНА НИВИНСЬКОГО НА ВОЛИНІ (1890-1945 рр.)

Надія РАДІОНОВА

Усе нові й нові імена діячів культури, письменників України минулого часу займають гідне місце в історії боротьби нашого народу за незалежність. Відкриваються не тільки загнані в історичне небуття видатні постаті, а й ті, чия скромна творча праця була грунтом, без якого розвиток рідної культури був би неможливий [1, 14].

Ім'я Антона Нивинського (в другій половині 30-х років XX ст. відомий в літературі як Антін Чекмановський) часто з'являється на сторінках волинської та галицької періодики 20-30-х років. Тодішні українці на Волині та в Галичині знали його як активного просвітянина, журналіста, письменника. Нинішнім читачам він маловідомий, бо все, що написав, і те, що про нього писалося, на півстоліття було кинуте в таємні спецсховища.

Завдяки українській діаспорі, у 1993 році книга А. Нивинського "Віки пливуть над Києвом" повернулась в Україну. Вперше вона побачила світ ще в 1938 році у львівському видавництві "Батьківщина", вдруге — у Нью-Йорку 1964 року. У нью-йоркському виданні вміщено невеличкий життєпис А. Нивинського (Чекмановського), де подані основні віхи громадської і літературної діяльності. Автор життєпису — його дружина, відома письменниця Галина Журба — вшанувала свого чоловіка й нашого земляка. Це стало першим джерелом для пізніших біографічних заміток у волинських краєзнавчих виданнях української діаспори ("Літопис Волині") [2, 5; 3, 4].

Антін Нивинський народився 1890 року в селі Тинне, околиці Рівного, у сім'ї царського службовця. Освіту здобув у Рівненській гімназії, де під час навчання виявив неординарні творчі здібності. Мріяв продовжити навчання, проте обставини склалися по-іншому, і молодий Антін стає земським чиновником. Працювати довго не судилося: настала Перша світова війна, у полум'ї якої опинився наш край. Нивинського мобілізували на фронт, і чимало довелося йому пройти важких воєнних доріг. Лише в 1917 році, після Лютневої революції він нарешті повертається додому. Із цього моменту він — невтомний і активний громадський діяч у Рівному [9, 10], [6, 43].

Патріотичні переконання Антона Нивинського склалися вже в юності. Що цьому сприяло, судити сьогодні важко. У родині виховання велося по материнській лінії, через неї передавалася любов до рідної мови та культури. Мати Антона походила з давнього священицького роду Чекмановських. Мабуть, на становлення переконань вплинуло також близьке спілкування з селянами під час роботи в земстві. Політичні погляди зазнали гарту під час війни: Антін побував у Росії і Білорусії, глибше пізнав життя, склав реальне уявлення про партії і рухи тогочасної Росії. Після демобілізації, у період УНР він був активним громадським і політичним діячем із однозначними симпатіями, яким не зрадив і пізніше, у скрутні часи польської окупації. Був він серед засновників Рівненської Просвіти. А також працював незмінним членом управи, її секретарем протягом 1920-х років (до заборони організації польським урядом) [8, 130].

На основі знайдених дослідником-краєзнавцем Г. Дем'янчуком архівних документів можна, передусім, більше дізнатись щодо просвітницької та політичної діяльності А. Нивинського та умови життя в Рівному й Здолбунові. Про те, що він був одним з членів-засновників "Просвіти" в Рівному в жовтні 1917 року, дізнаємося з поліційних донесень та його статті в "Українській Громаді" (Луцьк, 1927, ч. 18). Спілкувався з ініціатором створення "Просвіти", головою повітової земської управи Федором Сумневичем, із сенатором Олександром Карпинським — головою ради "Просвіти", Миколою Литвицьким (літературний псевдонім "Бурлака") — віце-міністром внутрішніх справ УНР у 1920-1921 рр. На початку 20-х років весь час проживав у Рівному, з квітня 1924 року на деякий час переїжджає до Луцька, де працює в газеті "Громада" [2, 6; 5, 1759].

Перший арешт стався в жовтні 1923, другий — у квітні 1925, третій — у лютому 1927, четвертий — у березні 1928 років. Звинувачувався в антидержавній діяльності: спочатку — в "комуністичній" (доказом були деякі "червоні"

видання, виявлені при обшуку), потім — в українській націоналістичній. У протоколах допитів та інших документах слідства зафіксовано багато фактів, які конкретизують життєпис А. Нивинського, надрукований Галиною Журбою. На слідстві 1925 року, де йому інкримінували "поширення комуністичної літератури", один із свідків переконав прокуратуру, що А. Нивинський — український націоналіст, хоч мав деякі книжки комуністичного змісту". Сам звинувачений зізнавався: "До комуністичної партії не належу, комуністичної літератури не розповсюджував, ніяких політичних зібрань не організовував, належу до Української соціалістично-радикальної партії і як голова "Просвіти" в Здолбунівському районі працював на культурно-освітній ниві". Галина Журба, яка теж "проходила" в цій кримінальній справі, свідчила: "Політикою не займаюсь. У 1924 році як письменниця одержала від Нивинського, який був тоді редактором газети "Громада" в Луцьку, один номер радянського журналу "Червоний шлях" та один екземпляр американського комуністичного часопису з метою написання "Літературної хроніки" для "Громади" [4, 7; 2, 8].

Наведемо ще кілька рядків з поліційних спостережень: "З Луцька приїжджає (у Рівне) рідко, зустрічається з Козубом, Кентржинським, Остапчуком (діячі рівненської "Просвіти". — *Н. Р.*) і того ж дня виїжджає... Переніс свою активність до Луцька". Поліційні "слідопити", називаючи його "організатором повстанських боївок", скаржаться начальству, що він "досконало конспірується" [2, 8].

Навесні 1925 року, вже одружений з Галиною Журбою, А. Нивинський змушений переїхати на постійне проживання з Рівного в Здолбунів, де перед тим відновив діяльність "Просвіти". Переїзд зробити йому було непросто, тому що не мав права виїзду, а Здолбунів належав до прикордонної зони. З написаного ним прохання "до пана підпрокурора Рівненського окружного суду на повіт Здолбунів" дізнаємося про його політичний та соціальний статус:

"Заарештований згідно розпорядження пана підпрокурора в початку квітня б. р. я наприкінці квітня був звільнений з в'язниці і нині мешкаю у Рівному, де щоденно мельдуюся у місцевої поліції, не маючи права виїзду. Тим часом матеріальні обставини, відсутність якогобудь заробітку в Рівному, неможливість мешкати на два доми (Галина Журба жила вже в Здолбунові. — *Н. Р.*) складають для мене дуже тяжкі, майже неможливі умови для життя. Й це примушує мене звернутися до пана підпрокурора з проханням про дозвіл мені перенестися на стале мешкання до міста Здолбунова. У Здолбунові як член правління Споживчого Банку я маю працю і заробіток, рівчо ж там знаходиться моя справа (у суд. слідчого І ревіру) по обвинуваченню з арт. 129 К.К., там же і маю мешкання (Кавказ-Вили — 6. Івашко, № 69).

Просить Антін Нивинський. 14. V. 25 року" [4, 8], [2, 9].

У Здолбунові подружжя жило до 1933 року. Антін був ідейним провідником "Просвіти" до її закриття польською владою [1, 14]. Разом з Галиною Журбою співпрацював також з місцевою книгарнею "Відбудова" (з квітня 1925 р. — "Наша культура"), яка існувала в Здолбунові з осені 1920 року. Її заснував колишній віцеміністр уряду УНР Василь Чудновський, і діяла вона під керівництвом центрального правління "Просвіти" у Львові, мала на меті з допомогою місцевих "Просвіт" і кооперативів якнайбільшою мірою розповсюджувати українські часописи, книги, закладати бібліотеки, читальні, щоб, як свідчать поліційні документи, "запобігати полонізації українського населення і приготувати народ до самостійності". Підозру в поліції викликав той факт, що Нивинський "їздить по всій Волині" [4, 7; 9, 10].

У 20-х роках А. Нивинський став одним з керівників Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), головою її виборчого комітету в Здолбунові (водночас і в Рівному). Секретаріати цієї партії перебували в Крем'янці, Рівному, Здолбунові, Острозі. 22 січня 1928 року за активної участі Галини Журби А. Нивинський видрукував у Рівному одноденну газету УСРП "Боротьба" з кличем "Боріться — поборете!". Польська влада її конфіскувала й заборонила розповсюджувати. У передовій статті газети писалось:

"Приймаючи як заповіт залишені нам гасла Великих Борців за визволення українського народу — Драгоманова й Франка, ми, соціалісти-радикали (бувші соціалісти-революціонери), вірні цим гаслам, підносимо стяг боротьби за національно-соціальне визволення україн-

ського селянства, робітників та працюючої інтелігенції на наших землях.

Стоючи на непохитному становищі соборности й незалежности України як соціалістичної держави, вибореної і здобутої тільки власними силами українського народу, виховуємо в цих засадах наші селянсько-робітничі маси, прищеплюючи їм почуття гідності, віру в свої власні сили й переконання, що ніхто ніколи не дасть українському народові незалежності, крім нас самих... Во ім'я вищезгаданих кличів боремося з усяким хрунівством чи то в бік Москви, Варшави, яке баламутить наш нарід інтернаціональними дурійками, або, прикриваючись тризубом, робить з нього погній під чужу культуру" [2, 10]. Політична реальність була така, що УСРП виступала і проти "угодовства" Українського Національно-демократичного об'єднання (УНДО).

Газету конфіскували й заборонили, власне, за публікацію статті "Виборчі репресії" (автором теж був А. Нивинський). У слідчій справі є підписаний 28 березня 1928 року такий висновок: "Прокурорський відділ при окружному суді в Рівному звинувачує мешканця м. Здолбунова того ж повіту Антона Нивинського в тому, що в день 22 січня 1928 року в Рівному, в однодневці під назвою "Боротьба" в статті "Виборчі репресії" помістив свідомо фальшиве повідомлення, ніби адміністративні власті на терені Волині, а особливо Рівненське староство, користуючись репресійними мотивами проти українського населення, провело ряд ревізій у читальнях "Просвіти"... Те повідомлення могло викликати громадський неспокій через піддання сумніву безсторонність і справедливість адміністративних властей до українського населення на Волині" [4, 8].

А в статті наводились достеменні факти тотальних обшуків (ревізій) у просвітянських читальнях у Межирічах, Гощі, Тудорові (Федорівці), Дулібах, Самострілах, Майкові — в луцькій та рівненській "Просвітах". Повідомлялося про арешти членів партії радикалів на вічі у Здолбунові, голови Головної управи партії Семена Жука в Острозі.

Зі статті "Сельробівське віче в Здолбунові" дізнаємося, що на цьому вічі, скликаному "сельробівським" послом С. Козицьким, головою було обрано радикала А. Нивинського. Він говорив про "сельробівців" цілком коректно, але С. Козицький нападав на радикалів. У гущі публіки почулися вигуки: "Брехня! Геть в Москву! Геть з сельробівсько-московським хрунівством!" Молодь почала співати "Ще не вмерла Україна". В зал увірвалась поліція, захована в сусідньому будинку... [2, 10].

У 1930 році письменник став послом до польського сейму.

Другою важливою галуззю його діяльності в цей період була журналістика. Розуміючи велику вагу друкованого слова для просвітянства волинських українців, задурених російсько-імперською та польсько-шовіністичною пропагандою, він активно співпрацював із низкою патріотичних видань Західної України та еміграції. Нивинський часто друкувався на сторінках луцької "Громади" (у 1923 році сам редагував цей часопис), "Української громади", "Громадського голосу" та інших видань [9, 10].

Ще одна грань обдарування Нивинського виявилась у літературній творчості. На жаль, доля його художніх творів склалася нещасливо: при житті з'явилась лише одна збірка нашого земляка, перевидана ще раз по смерті в діаспорі. Решта творів друкувалися в часописах, колективних збірниках та альманахах, що на сьогодні стали бібліографічною рідкістю. Як свідчить Галина Журба, чимало його речей залишились ненадрукованими і, очевидно, втрачені. Серед них цикл оповідань із життя тогочасного українського села — "Збірка поліських оповідань", а також дві історичні повісті. Повість в оповіданнях "Віки пливуть над Києвом" була помітним художнім явищем. Пошлемося на оцінку галицького критика 1930-х років Ярослава Заремби, який написав передмову до першого видання твору: "...Повість вносить багато нового у нашу літературу. Самий задум повісті новий у нас, наскрізь оригінальний... В творі, сказати б, оригінальна сполука містики, символіки й живого реалізму" [4, 8; 9, 10].

Про працю А. Нивинського у Львові відомо мало. Родина Нивинських переїхала у Львів зі Здолбунова в 1933 році. У 1938 році у Львові була видана повість Нивинського "Віки пливуть над Києвом". У 1944 році довелося покинути Львів, знаючи, що радянська влада з українськими патріотами поводиться жорстоко [6, 100].

Антін Нивинський-Чекмановський помер передчасно, 1945 року, виснажений життєвою

боротьбою і хворобою серця. Помер на чужині в м. Скаржинськ (Польща). Годилося б нам не тільки пізнати цю визначну постать у громадсько-політичній та культурній історії Рівненщини. Варто б, очевидно, порушити клопотання про повернення праху письменника й громадянина на батьківську землю, якій він так самовіддано служив.

Література та джерела:

1. *Бухало Г. В.* "Просвіта" сіяла світло. Сторінки історії Рівненської Просвіти. 1917-1928, 1942-1944 рр. – Рівне, 1994. – С. 14.

2. *Дем'янчук Г.* "Рятуй нас, пресвята Софіє!" [Про письменника А. Нивинського] / Воскреслі для життя: Літературні силуети. – Рівне: "Оріана", 1998. – С. 5-13.

3. *Дем'янчук Г., Павлюк С.* Чарівне намисто Антона Нивинського // Рівне. – 1993. – 7 серпня. – С. 4.

4. *Журба Галина.* Антін Чекмановський / Чекмановський А. Віки пливуть над Києвом: "Наша Батьківщина". – Нью-Йорк, 1964. – С. 7-8.

5. Енциклопедія українознавства. Т. 5 – Львів, 1996. – С. 1759.

6. Літературна Рівненщина. Довідник. – Рівне: "Азалія", 2003. – 100 с.

7. Літопис Волині. – Вінніпег, 1962. – ч. 6. – С. 116.

8. *Пащук І. Г.* Літературно-краєзнавча енциклопедія Рівненщини. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – С. 130-131.

9. *Поліщук Я.* З років і віків Антона Нивинського // Сім днів. – 1994. – 11-17 січ. – С. 10.

КУЛЬТУРА ТА ОСВІТА

ДО ІСТОРІЇ ШКІЛЬНИЦТВА РІВНОГО В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (20-30-ті рр. XX ст.)

Валентина ДАНІЛІЧЕВА

Зміна влад у другому — початку третього десятиліть двадцятого століття призводила до реорганізації системи освіти, шкільних закладів. Кожна влада, впливаючи на шкільництво, намагалась стверджувати свої політичні ідеали, мовні вимоги.

З кінця літа 1920 року Рівне опинилось під польською владою. З березня 1921 року західна Волинь за Ризькою мирною угодою увійшла до складу Волинського воєводства Польської держави.

За архівними джерелами, у 1920/21 навчальному році в місті діяли чоловіча та жіноча гімназії, 8-класове комерційне училище Товариства по розповсюдженню комерційної освіти, 1-е та 2-е вищі початкові училища, одне з яких носило ім'я Володимира Короленка. У 1920 році в навчальних закладах Рівного викладалася українська мова, яка, вірогідно, була введена в 1919 році, коли в Рівному перебувало Міністерство освіти УНР на чолі з І. Огієнком.

Польська влада шкільну справу підпорядкувала Міністерству віросповідань та публічної освіти. У травні 1924 року Міністерством була розповсюджена анкета з питань організації освіти для національних меншин, в т. ч. українців, хоча на Волині фактично меншиною були поляки. Всупереч Постанові Конституції Речі Посполитої про свободу науки і освіти поляки й українці в плані освіти знаходились у різних умовах. Але якщо відкинути політичний аспект теми, то треба визнати, що організація та рівень освіти в Польській державі був на належному рівні. Наведемо свідчення українського часопису "Українська нива", який легально видавався у Варшаві, за 1927 рік:

"Положення про шкільництво..., поділяє установи виховання та освіти на... установи дошкільного виховання, ... обов'язкової початкової освіти та виховання, ... додаткової та поступової середньої фахової освіти, ... вищої та академічної. При допомозі цих чотирьох ступенів має бути забезпечено загалу громадянства ... доступ до культури, ґрунтовна підготовка до життя і найкраще задоволення вимог сучасного економічно-господарського розвитку країни.

Базою ... шкільництва Положення вважає установи для обов'язкової початкової освіти, т. зв. семирічку ... На цих установах, на їх програмах, як на основі, будується шкільництво середнє та фахове. Ці установи фактично поділяються на два відділи: нижчий та вищий. Нижчий, трьохрічний — приправляє молодь до вступу на школи спеціальні фахові; а разом з тим дає знання, що необхідні для навчання на вищому відділі середньої школи, двохрічному, який готує молодь на школи високі, академічні. Організація вищого відділу середньої школи узглядає те, що частина молоді пізніше піде до шкіл високих технічних чи фахових, або суто академічних. З тією метою при складанні про-

грам намічається спеціалізація з предметів гуманістичних, окремо з предметів класичних. Передбачає і те, що частина молоді по закінченню 7-річки не зможе вступити до шкіл з метою дальшої науки ... Положення для цієї категорії молоді вводить додаткове навчання до 18 років в т. зв. школах поступових. Організація цих установ має ... чисто практичні цілі, не забуваючи при цьому ...загально-культурних потреб.

Право організовувати установи виховуючі та освітні, згідно з Положенням надається державі, органам самоврядування, приватним особам. Установи, які організовані державою та самоврядуванням, мусять стисло відповідати вимогам положення та відповідним розпорядженням вищої влади і Міністерства освіти та вважаються установами публічними. Приватні установи самі усталюють свій організаційний план, як рівноваж мають вільну руку щодо методів виховання й освіти. Лише залежно від вислідів їх праці, від результатів досягнутих цими установами, фактично залежить надання їм прав, що прислуговують установам публічним.

Шкільництво мусить базуватись на сталих ... нормах, якими б усувалась всяка випадковість".

На таких засадах розбудовувалось шкільництво в Рівному в міжвоєнний період XX ст.

Відповідно до закону від 4 червня 1920 року про організацію шкільної освіти, дошкільної та позашкільної були створені шкільні інспекторати з одночасним виконанням інспекторських функцій. Інспекторати Волині підпорядковувались Кураторіуму Волинського шкільного округу, який містився в Рівному, діяли, як і Кураторіум, до осені 1939 року.

За навчальний та виховний процес в навчальних закладах перед шкільною владою — інспекторатами та Кураторіумом — відповідальним був директор навчального закладу.

На початку 20-х років XX ст. Польща не мала достатньої кількості кваліфікованих вчителів. Тому вчителем середньої школи міг бути кожний, хто закінчив відповідні університетські студії та до чотирьох років відбув педагогічну практику в призначеній шкільною владою школі, склав в університеті державні й учительські іспити.

Серед вчителів рівненських гімназій та шкіл було чимало високоосвічених педагогів, які мали університетську освіту. Крайовий комітет спілки вчителів польських загальноосвітніх шкіл очолював Якуб Гоффман, який не мав офіційної вищої освіти, але досяг високого освітнього рівня завдяки самоосвіті.

У 20-30 роки XX ст. у Рівному діяли сім гімназій та десять шкіл, у тому числі:

- польська державна (панствова) гімназія ім. Т. Костюшка (вул. Дубецького, сучасна вул. Пушкіна);
- польська гімназія спілки осадників (район Грабник, сучасна вул. Остафова, головний корпус РДГУ);
- польська гімназія купецька (гендльова) Польської Мацежи Шкільної (вул. Пілсудського, сучасна вул. В. Чорновола, будинок не зберігся);
- українська приватна гімназія (вул. Соборна, будинок не зберігся);
- приватна гімназія Російського православного Товариства доброчинності (вул. 13 Дивізії, сучасний район вул. С. Петлюри та пр. Миру, будинок не зберігся);
- приватна 6-класова коедукційна гімназія з польською мовою навчання єврейського батьківського товариства "Освята" (вул. 3 Мая, сучасна вулиця Соборна);
- приватна гімназія коедукаційна з єврейською мовою навчання єврейського культурно-освітнього товариства "Тарбут" (вул. 13 Дивізії, сучасна вулиця С. Петлюри).

Польські загальноосвітні (повшехні) школи:

- імені Ю. Словацького (вул. Замкова, сучасна вул. 24 Серпня);
- імені Є. Ожешкової (Колейова), місце знаходження не встановлено;
- імені Королеви Ядвіги, місце знаходження не встановлено;
- імені М. Коперника (вул. Шемплінського, сучасна вул. М. Швильового);
- імені Г. Сенкевича (вул. Сенкевича, сучасна СШ № 3);

Школа торгова Польської Мацежи Шкільної (P.M.S.) (вул. Пілсудського, сучасна вул. В. Чорновола, будинок не зберігся).

Школа фахова (заводова) Z.P.O.K. (вул. Галлера, сучасна вул. 16 Липня, будинок не зберігся).

Чеська школа Мацежи Школьної Чеської (вул. Легіонів, сучасна вул. П. Дорошенка).

Українська приватна школа імені Івана Мазепи (вул. Галлера, сучасна вул. 16 Липня).

Двокласова приватна школа (повшехна) Російського Товариства Доброчинності, у якій вивчали як польську, так і російську мову.

Всі рівненські гімназії були гуманітарного типу, за винятком математично-природничої гімназії "Освята" [6].

Кожний заклад мав свою історію.

У 1923 році була заснована Рівненська українська гімназія. Надія Іщук, вчителька математики гімназії, згадувала: "Розвиток українського шкільництва в Україні був завжди залежним від політичних обставин... Приходилось переборювати перешкоди. Та, незважаючи на те, наше шкільництво існувало і розвивалось" [2].

Заснував гімназію Федір Пекарський, висококультурна ідейна людина, випускник філологічного факультету Варшавського університету, родом з родини священика з Холмщини. Перше приміщення гімназії — один клас російської гімназії, який містився в колишньому малому палаці князів Любомирських. У 1924/25 навчальному році гімназія перейшла до будинку в провулку Соборному, орендованому у власника Роскіса [4]. У першому та другому шкільних роках учнів гімназії було небагато. Це були переважно діти національно свідомих громадян Рівного. Дописувач газети "Українська нива" Власенко в рубриці "Листи з Рівного", у замітці "З життя гімназії" пише, що в 1927 р. після вступних іспитів до гімназії було прийнято 70 новачків. Подвір'я гімназії стало гамірнішим, в коридорі — тісніше, а вчителям під час лекції — тяжче, а отже постало питання нового приміщення, а також відкриття в Рівному української школи, яка могла б виконувати підготовчі функції вступу до гімназії. Автор замітки зауважив: "Шкільна справа мусить цікавити все українське суспільство".

Існувала Рівненська українська гімназія на власний кошт. Щомісячна платня становила 25-30 злотих. Незначну дотацію давала місцева влада. Дітей незаможних родин звільняли від платні. Завдяки книзі колишнього вчителя географії гімназії М. Гуцуляка "Про близьке здалека", а також спогадам колишніх її учителів, вдалося відтворити історію гімназії та дізнатися багато цікавих фактів з її життя [1].

Навчання в гімназії відбувалось за програмою Міністерства освіти для гуманістичних гімназій з додатком української мови. Частково гімназія була утраквістичною, бо з 20 предметів 5-6 викладались вчителями-поляками польською мовою, в т. ч. польська мова, історія та географія Польщі. Поступки польській шкільній владі з боку наступного директора Ф. Бичківського були запорукою відносного спокою від політичних утисків.

Навчання починалось о 8 год. ранку, закінчувалось переважно до 1 год. дня. Навчальна година тривала 45 хвилин, а перерва — від 5 до 25 хвилин. У неділю і в свята учні парами ходили до гімназійної церкви. Однією з важливих ланок в гімназії було виховання. Кожний клас мав по одній виховній годині на тиждень. Жодних вказівок щодо виховної роботи ніхто не давав, тому виховна година була виключно на сумлінні вчителя. В гімназії було впроваджено самоврядування, класи вибирали свою управу, на чолі якої стояв війт, який був відповідальний за порядок у класі, він щоденно призначав чергових, що наглядали за чистотою, приносили до класів географічні та історичні карти, відмічали відсутніх. Метою гурткової діяльності було виховання дисциплінованих та свідомих українських громадян, які б у відповідальний час змогли з повною посвятою, відданістю та з набутими у школі практичними знаннями стати на службу своєму народові. Вільний час від навчання учні гімназії присвячували активній та інтенсивній праці в таких шкільних гуртках, як Пласт, хор, драматичний, культурно-освітній, літературний, історико-географічний, математичний.

Освітні установи знаходились під опікою влади.

Рівненська польська державна (панствова) гімназія була типовою в польській державі.

У 1937 р. в Рівному була відкрита гімназія Спілки осадників. Осадники (військові та цивільні) — польські колоністи, господарства яких знаходились на Волині. Спеціально для гімназії на кошти осадників був збудований новий будинок на Грабнику. На момент відкриття гімназії будівництво ще не було закінчено. У 1937-1938 навчальному році на 3 відділеннях гімназії навчалось 134 учні (51 дівчина та 83 хлопці). Це були переважно діти осадників та чиновників державних польських установ, у меншій мірі — рільників та ремісників. Директором гімназії був магістр Я. Гай. Спочатку вчителями були сумісники з інших гімназій міста, а в наступному навчальному році склад був сталий.

Гімназія мала бібліотеку, підсобні приміщення: гардероб, залу для відпочинку, аптеку. На другому поверсі гімназійного будинку було розміщено чоловічий інтернат, де жило 67 хлопців, учнів гімназії, а також державної гімназії та купецької P.M.S. Дівчата жили в іншому гуртожитку.

Гімназія була платною. Для дітей осадників платня щомісяця складала 30 злотих, для інших — 40 злотих.

Якщо в гімназії осадників навчались діти поляків, то в торгівельний або купецькій (гендльовій) гімназії P.M.S. разом з поляками навчались українці, євреї.

Н. Заєць (Пінчук) згадувала: "Весною 1937 року я отримала свідоцтво про закінчення 7-класної державної загальноосвітньої (повшехної) школи ім. Коперника в Рівному. Влітку 1938 р. здала вступні іспити і була зарахована до Рівненської приватної купецької гімназії. Навчання було дорогим. Класи: окремо для дівчат, окремо для хлопців. Навчання велось польською мовою. Переважали спеціальні предмети, тому було цікаво. Педагоги солідні, високоосвічені... Звертатись до них було потрібно через пан (або пані), професор. Інтенсивно вивчалась німецька мова. За програмою матура (екзамен на атестат зрілості) повинна здаватися на німецькій мові. Викладачка німецької мови була дуже вимогливою. Клас найбільше поважав полоніста Трачевського. Він вів історію і географію. Це була блискуча освічена людина, високої культури, повністю віддана молоді.

Думаю, що всі викладачі були поляками. Релігію приходив вчити росіянин, отець Яковлєв, настоятель Рівненського собору. Це він був дуже світський педагог, колишній офіцер російської царської армії. Весною 1939 р. я досить успішно закінчила 2 клас гімназії..., але наступили страшні, тривожні роки, в яких умов для повноцінного навчання вже не було".

У Рівному працювали 2 приватні єврейські гімназії. Гімназія коедукаційна з польською мовою навчання єврейського батьківського комітету "Освята" мала значну матеріальну базу, бібліотеку, різноманітний ілюстративний матеріал для реалізації програм навчання. Серед вчителів були такі, що мали добру фахову підготовку. Так Перш-Міндель Лемберг закінчив Одеську консерваторію, Абрахам Ехельберг — магістратуру в Вільно, педагогічні курси в Кракові, Залка Меламед, що викладала релігію Мойсеєву, вчилась у Варшаві.

З предметів вивчали: релігію Мойсеєву, польську, німецьку, французьку мови, історію, географію, природознавство, фізику, хімію, співи, займались фізвправами, мали практичні заняття. У 1937/38 навчальному році з 160 учнів 156 були переведені до старших класів. Педагогічна рада гімназії багато уваги приділяла питанням виховання учнів, практикувала зустрічі з батьками.

Друга приватна коедукаційна єврейська гімназія "Тарбут" єврейського культурно-освітнього товариства була з єврейською мовою навчання. Крім єврейської, учні вивчали польську, німецьку, латинську мову, а також історію всесвітню, латинську мову, історію євреїв, географію, фізику, хімію, математику. Займались практичними заняттями та фізичними вправами. Вчили Біблію (Старий Заповіт) та Талмуд.

Крім гімназії, рівненські діти навчались у школах, які працювали за державною програмою. Більшість із них (повшехні) були 7-річними, з польською мовою викладання. На поч. 20-х років XX ст. діяла українська, у якій викладалась релігія, мова руська (українська), польська, французька, геометрія, природознавство, географія, співи, гімнастика. Незабаром вона була реорганізована.

У 20-х роках діяла двокласова приватна школа повшехна російського товариства Доброчинності з викладанням російської та польської мов.

У 1932/33 навчальному році була заснована 6-річна українська народна школа імені Гетьмана Івана Мазепи. Одним з ініціаторів її створення виступив Степан Скрипник, посол до польського сейму, активний учасник українського громадського політичного життя, у майбутньому відомий релігійний та громадський діяч України. У стінах школи було виховано чимало українських патріотів.

Навчальний рік в усіх школах був розподілений на 2 півріччя. Оцінки виставлялися за шкалою: дуже добре, добре, задовільно, незадовільно. Учні шкіл, як і гімназій, залучались до громадських заходів, які проводились у місті. Обов'язковими святами були: День Конституції — 3 травня, День пам'яті Юзефа Пілсудського, День Матері. Крім того, проводились

різні спортивні змагання, організовувались туристичні прогулянки в Острог, Новомалин та інші історичні місця [6].

У 1939-1940 роках радянська влада реорганізувала польську систему навчання. Всі освітні заклади Рівного були підпорядковані міському відділу освіти.

Поданий матеріал є підставою для ґрунтовного наукового вивчення вказаної теми, яке дало б змогу відкрити багато позитивних моментів як у навчальних, так і у виховних процесах середньої освіти міжвоєнного часу XX ст.

Література та джерела:

1. *Гуцуляк М.* Про близьке здалека. – Ванкувер, 1976.
2. *Іщук Н.* Про українську гімназію в Рівному на Волині. Історія заснування та праця РОКМ. Доп. 14290.
3. Wolyn. – 1937. – № 45.
4. *Прищепа О.* Вулицями старого міста. – Рівне, 1997.
5. Освіта на західній Україні у 20-30 рр. XX ст. // Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 24-28.
6. ДАРО. Ф. 30, спр. 484, оп. 18, Арк. 251.
7. ДАРО. Ф. 248, оп. 1, Арк. 3.
8. ДАРО. Ф. 510, оп. 1, спр. 1.
9. ДАРО. Ф. 543, оп. 1, спр. 19.

З ІСТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ (УЧИЛИЩА). ДИРЕКТОРИ ГІМНАЗІЇ (УЧИЛИЩА)

Наталія КОЖУШКО

На початку XIX ст. у царській Росії було створено Міністерство Народної Освіти, якому підпорядковувались новостворені учбові округи та гімназії. На чолі гімназії стояв директор, який повинен був знати науки, бути діяльним та благонадійним. Йому відводилася роль спостерігача як за учнями, так і за вчителями. В обов'язки директора входило контролювати всі напрямки діяльності учбового закладу: засідання Педагогічної Ради; нагляд за учбовим процесом, тобто відвідування і прослуховування уроків і присутність на іспитах, контроль за учнівською поведінкою; фінансування та витрати; приділення уваги стану приміщень і своєчасне проведення будівельних та ремонтних робіт; звітування про стан діяльності навчального закладу перед Попечителем Учбового Округу [1].

На протязі 83-річного існування Рівненської чоловічої гімназії (училища), нею послідовно керувало 19 директорів.

Першим директором гімназії для хлопчиків, що відкрилась спочатку в Луцьку в грудні 1832 р., був Іван Григорович Кулжинський, призначений на цю посаду 7 жовтня 1832 р.

У 1834 р., у зв'язку з незручністю гімназійних приміщень, учбовий заклад, як вважалося, тимчасово було переведено до Клевані, а в 1839 р. – до Рівного, у спеціально збудоване для нього приміщення. Тобто, саме під час директорства І. Г. Кулжинського, гімназія змінювала своє місцезнаходження.

Народився І. Г. Кулжинський у 1800 р. У серпні 1823 р., із вченою ступінню дійсного студента, призначений вчителем латинської мови в Чернігівське Повітове Духовне училище. З серпня 1825 р. викладав латинську мову в Гімназії Вищих наук (ліцей кн. Безбородька) та Харківському інституті шляхетних дівчат.

7 жовтня 1832 р. Кулжинського призначено виконувати обов'язки директора Луцької чоловічої гімназії. Остаточно його затвердили на цій посаді в грудні цього ж року [2].

На посаді директора Луцької, потім Клеванської гімназії він був до 15 липня 1839 р., тобто 8 років. Подальша доля не відома.

Фовицький Гаврило Михайлович в архівних документах записаний як директор спочатку Клеванської, а потім Рівненської гімназії. Народився в 1789 р. у родині священика Орловської губернії. Після закінчення Санкт-Петербурзької Духовної Олександрівської Академії отримав ступінь дійсного студента

[3]. У 1827 р. за бездоганну працю нагороджений орденом Св. Володимира IV ст., а у 1836 р. – орденом Св. Станіслава II ст. [4].

Працював директором гімназії з 15 липня 1839 р. по 12 вересня 1841 р. [5].

За розпорядженням Попечителя Київського Учбового Округу від 12 вересня 1841 р., виконуючим обов'язки директора Рівненської гімназії був призначений Петро Осипович Аврамов [6]. У "Формулярному списку чиновників та викладачів гімназії" записано, що походив він з обер-офіцерських дітей. Свій трудовий шлях починав з посади вчителя математики в Клеванській гімназії. Затверджений на посаді директора гімназії 20 січня 1843 р. [7]. У серпні 1848 р. П. О. Аврамова було призначено директором училищ Волинської губернії [8].

На сторінках справ Рівненської гімназії можна знайти прізвище та біографічні дані наступного директора Рівненської гімназії – Гуго Ернестовича Траутфеттера. Народився в 1812 р. у дворянській родині. Освіту здобув у Дерптському університеті. У 1835–45 рр. працював кімнатним наглядачем та вчителем у Віленському Дворянському інституті та Туккумському повітовому училищі. 6 лютого 1845 р. був призначений інспектором Київської 2-ї гімназії. Деякий час виконував обов'язки директора училищ Київської губернії [9].

12 серпня 1848 р., за розпорядженням Міністра Освіти, Г. Е. Траутфеттера було призначено директором Рівненської гімназії. Крім директорських обов'язків, він вів уроки російської словесності. За якість викладання предмету в листопаді 1850 р. отримав нагороду [10]. На цій посаді був до вересня 1853 р. У Циркулярах Попечителя Київського Учбового Округу за 1856 р. він фігурує вже як директор Подільських губернських училищ, нагороджений орденом Св. Станіслава II ст. [11].

Росковшенко Іван Васильович – директор Рівненської гімназії у 1853–55 рр. Походив із дворян Лебединського повіту Харківської губернії, мав землю та 14 душ селян. Після закінчення в 1829 р. Харківського університету отримав звання дійсного студента, але початок його трудової діяльності був далеким від освітніх закладів. 1 січня 1829 р. був прийнятий на посаду канцелярського чиновника Департаменту Міністерства Юстиції. З липня 1832 р. по вересень 1839 р. послідовно працює: Губернським Секретарем, помічником столоначальника Комісаріатського Департаменту Військового відомства, помічником Правителя Канцелярії Господарчого Комітету при Святішому Синоді та в редакції "Журналу Міністерства Народної Освіти".

У вересні 1839 р. Росковшенко, за особистим бажанням, був переведений на посаду інспектора Тифліської гімназії, а в 1840-1848 рр. працював директором Закавказьких училищ [12]. У червні 1848 р. він призначений директором училищ Подільської губернії, а 1 вересня 1853 р. переведений на посаду директора Рівненської гімназії, яку обіймав до 28 серпня 1855 р. [13].

Туманов Олександр Дмитрович очолював Рівненську гімназію з 1855 по 1860 рр. Народився в 1816 р. в обер-офіцерській родині в Калузькій губернії. По закінченні у 1834 р. Київської гімназії, поступив на службу до Київської Карної Палати [14].

З жовтня 1835 р., звільнившись з попереднього місця роботи, працював вчителем російської мови в Кам'янець-Подільській гімназії, Межибожському Повітовому Дворянському училищі. Викладав російську мову, історію, географію та, деякий час, французьку мову. У 1842-48 рр. працював старшим вчителем російської мови в Кам'янець-Подільській Губернській гімназії, звідки був переведений на посаду інспектора Рівненської гімназії [15]. 28 серпня 1855 р. О. Д. Туманова було затверджено на посаді директора гімназії [16]. Згідно з наказом Попечителя Київського Учбового Округу від 6 липня 1860 р. його було відправлено на пенсію [17].

Автоном Григорович Теодорович. Народився у 1819 р. на Волині в родині священика. Після закінчення в 1839 р. Волинської Духовної Семінарії працював у Кременецькому Приходському училищі, у 1840–43 рр. – в Дерманському училищі [18]. У жовтні вступив на філософський факультет Київського університету, по закінченні якого отримав ступінь кандидата. З 1847 по 1858 рр. викладав російську мову в Чорноострівському Повітовому Дворянському училищі, Немирівській гімназії, одночасно виконуючи обов'язки секретаря Педагогічної Ради та члена Немирівської Єврейської Училищної Комісії. З грудня 1858 р. А. Г. Теодорович призначений на посаду інспектора

Новгород-Сіверської гімназії. Через рік, за розпорядженням Попечителя Київського Учбового Округу, затверджений інспектором Житомирської гімназії, тимчасово виконував обов'язки директора училищ Волинської губернії.

4 січня 1861 р. Теодоровича було призначено, а 9 березня 1862 р. затверджено на посаді директора Рівненської гімназії. Але працював він у Рівному недовго. 31 грудня 1863 р., За наказом Міністерства Народної Освіти, його було призначено директором училищ Подільської губернії [19].

Герасименко Георгій Гнатович. Народився 4 лютого 1819 р. у м. Сенчи Полтавської губернії в обер-офіцерській родині [20]. У 1831-1836 рр. служив рядовим, потім унтер-офіцером у Подільському піхотному полку. Закінчив у 1841 р. філософський факультет Київського університету з золотою медаллю та ступінню кандидата [21]. На протязі 1841–1863 рр. працював: старшим вчителем математики в Немирівській гімназії, інспектором Волинської гімназії, інспектором Чернігівської гімназії, управляючим Дирекцією училищ Кам'янець-Подільської губернії [22].

31 грудня 1863 р. Герасименко Г. Г. був затверджений директором Рівненської гімназії [23]. У серпні 1866 р. закінчився 25-річний термін служби, і він подав заяву про вихід на пенсію, але за наказом Міністра Народної Освіти залишений на цій посаді ще на п'ять років, з виплатою пенсії в розмірі повного окладу (800 крб. сріблом на рік) додатково до директорського жалування. 29 квітня 1867 р. Герасименко Г. Г. помер від апоплектичного удару. Похований у Рівному [24].

Кривоносов Олександр Олексійович на посаді директора Рівненської гімназії працював з 1867 по 1870 рр. Народився в 1833 р. Після закінчення в 1855 р. Київського університету отримав ступінь кандидата. До призначення директором у Рівненську гімназію працював молодшим вчителем математики та фізики в Чернігівській гімназії, старшим вчителем – в Кам'янець-Подільській гімназії і Першій Київській гімназії, інспектором Полтавської гімназії [25].

3 червня 1867 р. був призначений виконувати обов'язки директора Рівненської гімназії, у листопаді затверджений на посаді [26]. Під прізвищем Долгоногова виведений в "Історії мого сучасника" відомим письменником В. Короленко, який з 1866 по 1871 рр. в ній навчався.

У липні 1870 р. Кривоносова О. О. було призначено директором училищ Володимирської губернії, а на його місце затверджено Якова Степановича Сущевського.

Народився він у 1822 р. на Волині. Походив з дворян. В Овруцькому повіті Волинської губернії мав 2500 дес. землі та 76 душ селян чоловічої статі [27]. Після закінчення в 1845 р. філософського факультету Київського університету отримав ступінь кандидата. З 1845 до 1870 року працював вчителем паралельних класів у Чернігівській гімназії, старшим вчителем математики у Вінницькій гімназії, молодшим вчителем математики в Житомирському Раввінському училищі, чиновником для особливих доручень при Канцелярії Київського, Подільського і Волинського Генерал-Губернатора, радником Питного Відділення Київської Казенної Палати, директором Київського Губернського Попечительного Комітету по тюрмах. Розпорядженням від 14 січня 1864 р., за особистим бажанням, Сущевського було направлено інспектором у Рівненську гімназію. На цій посаді він пропрацював сім років. У творі "Історія мого сучасника" В. Короленко описав його під іменем Степана Яковича Рущевича. Наказом Інспектора Київського Учбового Округу від 7 жовтня 1870 р. Сущевський був затверджений на посаді директора Рівненської гімназії [28]. При ньому гімназія була реорганізована в реальне училище. У травні 1879 р. його переведено директором народних училищ Чернігівської губернії.

Дзюблевський-Дзюбенко Іван Федорович народився 5 січня 1842 р. в офіцерській родині. У Полтавській губернії мав більше 100 дес. землі. Після закінчення в 1865 р. фізико-математичного факультету Київського університету отримав ступінь кандидата. Працював вчителем математики в Білоцерківській, Немирівській гімназіях. Був інспектором Немирівської гімназії, звідки, за наказом Міністра Народної Освіти від 5 травня 1879 р., призначений директором Рівненського училища [29]. У 1881–82 рр. у Петербурзі брав участь у роботі Комісії по перегляду статуту та програм реальних училищ. У Рівному був обраний Почесним Мировим суддею Рівненського округу [30].

З 1 грудня 1885 р. на посаді директора училища працював Павлов Михайло Михайлович [31].

Гольдерекер Олександр Якович очолював Рівненське реальне училище в 1887–1890 рр. [32]. До цього, з 1881 р. був інспектором училища [33].

Радкевич Ілля Гаврилович народився 17 липня 1836 р. в обер-офіцерській родині. Закінчив у 1857 р. фізико-математичний факультет Київського університету з ступінню кандидата. Працював вчителем математики та фізики в Новгород-Сіверській, Київській Першій та Київській жіночій гімназіях. У червні 1875 р. призначений директором Новозибківського реального училища, а 31 грудня 1890 р. – на таку ж посаду до Рівного. У 1900 р. відкрилась Рівненська жіноча гімназія, і директор училища був призначений одночасно очолити також цей навчальний заклад міста [34].

Дяченко Андрій Микитович був директором реального училища з 26 (27) серпня 1903 р. по 1909 р. [35]. Інших даних поки що не виявлено.

Прізвище Анатолія Антоновича Анципо-Чикунського добре відоме дослідникам історії гімназії. На різних посадах він пропрацював в училищі 23 роки. У 1888 р. переведений до Рівного з Вінницького реального училища. Викладав історію та географію. У 1889–90 рр. виконував обов'язки інспектора [36]. Був скарбничим Товариства допомоги нужденним учням Рівненського реального училища, займався дослідженням історії навчального закладу. У Рівненському обласному архіві зберігаються "Краткая историческая записка о Ровенском реальном училище", доведена до 1893 р. та "Опись зданий и строений, принадлежащих Ровенскому реальному училищу", датована 1 лютим 1911 р., складені Анципо-Чикунським [37]. У 1899 р. у Києві була надрукована "Историческая записка о Ровенском реальном училище. 1832–1889 г.", автор якої – А. А. Анципо-Чикунський. Один примірник видання зберігається у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею.

На посаді директора училища Анципо-Чикунський перебував з 11 квітня 1909 р. по 14 лютого 1911 р., потім був переведений на таку ж посаду в Кам'янець-Подільську гімназію.

Бєленький Костянтин Степанович народився 13 травня 1856 р. у с. Недогарки Полтавської губернії. Навчався в Полтавській Духовній семінарії. Закінчив у 1882 р. фізико-математичний факультет Новоросійського університету, отримав ступінь кандидата. Викладав математику в Житомирському єврейському вчительному інституті, Житомирських чоловічій та жіночій гімназіях, Києво-Печерській гімназії. Займав посаду інспектора Білоцерківської гімназії, директора Кам'янець-Подільської гімназії. Директором Рівненського училища був з 14 лютого 1911 р. до 1920 р. [38].

Соколов Сергій Іванович, народився 14 травня 1877 р. у м. Вязьма Смоленської губернії. Закінчив 6 класів Смоленської Духовної семінарії та чотири курси Київської Духовної академії, отримав ступінь кандидата богослов'я та свідоцтво на звання вчителя. Викладав історію, російську мову, словесність, педагогіку у Вінницьких реальному училищі та жіночій гімназії, Закон Божий – у Смоленському Єпархіальному жіночому училищі. З 1908 р. працював у Рівненському училищі вчителем російської мови (1908–1919 рр.), інспектором (1919–1920 рр.), директором (1920–1921 рр.) [39].

Апошанський Сергій І. – останній директор Рівненського реального училища. Народився у 1879 р. у м. Короча Курської губернії. Закінчив міську гімназію та фізико-математичний факультет Санкт-Петербурзького університету. З 1903 р. працював вчителем фізики та математики. Займав посаду директора Рівненського училища в 1921–1922 рр., до його закриття [40].

19 постатей, 19 коротких біографій осіб, які в різні роки очолювали колектив першого навчального закладу нашого міста, турбувалися станом його господарства, слідкували за якістю навчання. Вони залишили слід не тільки в історії найстарішого навчального закладу Рівного, але й в історії нашого краю.

Література та джерела:

1. Отчет Попечителя Киевского Учебного Округа... за 1911 год. – К., 1912. – С. 37-38.
2. ДАРО, Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 92, Арк. 38-50, 70.
3. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 1. Од. зб. 48, Арк. 7-8.
4. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 96, Арк. 15-20.
5. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 106, Арк. 22-32 зв.
6. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 96, Арк. 22.
7. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 95, Арк. 152-153.
8. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 96, Арк. 40-41.

9. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 93, Арк. 3-6.
10. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 1. Од. зб. 106, Арк. 609 зв.
11. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 10, Арк. 4.
12. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 93, Арк. 6-8.
13. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 106, Арк. 22-23, 32.
14. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 95, Арк. 299.
15. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 92, Арк. 149-154.
16. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 1. Од. зб. 125, Арк. 11-12.
17. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 1. Од. зб. 126, Арк. 14-16.
18. *Там само.* – Ф. 570. Оп. 1. Од. зб. 13, Арк. 25-26, 45.
19. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 1047, Арк. 4-9 зв.
20. *Там само.* – Ф. 570. Оп. 1. Од. зб. 27, Арк. 6.
21. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 98, Арк. 12-13.
22. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 1047, Арк. 81-85.
23. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 96, Арк. 67-69.
24. *Там само.* – Ф. 570. Оп. 1. Од. зб. 27, Арк. 40.
25. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 1047, Арк. 172-175.
26. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 98, Арк. 137 зв.
27. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 1024, Арк. 2 зв.
28. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 1047, Арк. 87-91, 177-178, 182-183.
29. *Там само.* – Ф. 394. Оп. 2. Од. зб. 96. Арк. 80 зв.
30. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 957, Арк. 22-29.
31. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 679, Арк. 39.
32. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 158. Арк. 4.
33. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 679, Арк. 24.
34. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 1012, Арк. 7-9.
35. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 1012, Арк. 70.
36. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 1049, Арк. 17, 20, 30-36.
37. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 169, Арк. 42, 70.
38. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 84, Арк. 27-42.
39. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 47, Арк. 50.
40. *Там само.* – Ф. 215. Оп. 2. Од. зб. 84, Арк. 41-42, 105.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЦЕРКОВ м. БРОДИ XVII - першої половини XX ст.

Андрій КОРЧАК

Церква Різдва Пресвятої Богородиці

Храм розташований на північний схід від площі Ринок. Орієнтація церкви традиційна. Фундаменти споруди сплановані у формі хреста. Бічні нави та вівтарна частина мають гранчасті завершення. До бабинця прилягає незначний прямокутний притвор. Вежа над бабинцем, центральна та бічні нави завершені банями з сигнатурками. Перехід прямокутного плану центральної нави та вежі до гранчастих бань вирішений через восьмигранні барабани. У восьмерику вежі вмонтовано годинник з циферблатом на три боки. Всі вікна з арочним півциркульним завершенням. Вівтарна частина перекрита п'ятисхилим дахом [12].

Хоча традиційно часом її побудови вважається 1600 рік [14, 43; 21, 156; 22, 86; 26, 57], перша документальна згадка про церкву, яка нам нині відома, походить з 1630 року, в зв'язку з укладенням її священиком, о. Стефаном, контракту купівлі-продажу [17, 54]. Цей же о. Стефан на прізвище Кульчицький вперше згадується в міських актах у 1627 році як свідок при укладенні шлюбу, хоча якої церкви він священик, там не написано [17, 54]. Згідно з документом від 3 травня 1628 року на цей час у Бродах існувало два руських храми [17, 52]. Отож, очевидно, що один із них мав би бути церквою Різдва Пресвятої Богородиці.

Спочатку споруда була дерев'яною. Підтвердженням цьому може служити фрагмент з опису міста, зробленого мандрівником Ульріхом фон Вердумом у грудні 1671 року, де сказано, що в Бродах знаходяться "...збудований з каменю костел та три руські дерев'яні церкви" [10, 165].

Дата побудови нового мурованого храму поки що залишається невстановленою. Можливо, це сталося близько 1745-1749 років*. У

* Львівський історик В. Александрович знайшов згадку у книзі війтівського уряду міста Броди за 1745–1763 роки про мурування церкви Різдва Пресвятої Богородиці. Наприкінці 1748 року до Бродів прибув син власника міста Юзефа Потоцького, Станіслав Потоцький. Невідомо, чому саме він, а не його батько (який помер у 1751 році), 5 березня 1749 року затверджує на посаді декана о. Якова Грабовецького, надає йому право на вільний помол зерна, а мурованій церкві Різдва Пресвятої Богородиці ерекційну грамоту [1, Арк. 20; 21, 99]. В. Щурат, опираючись на текст іншої ерекційної грамоти, даної церкві 13 грудня 1758 року Станіславом Потоцьким, вже в якості власника міста, де сказано, що храм стоїть з давніх часів (ad antiquo), робить висновок про його будівництво ще в XVII столітті. Однак слова (ad antiquo) могли стосуватись не щойно збудованої споруди, а церкви як такої взагалі [6, 128; 19, 78].

актах візитації церкви від 18 вересня 1783 року подано перший опис споруди, з якого видно, що церква вже тоді мала теперішній вигляд [6, 121]. Однак годинник на вежу було вміщено пізніше (коли — поки що невідомо). Дату побудови храму в цих актах не вказано.

Після 1839 року до північної сторони вівтаря було прибудовано захристію [13, 39-40].

З описів церкви, опублікованих у 60-х роках XIX століття, внутрішнє убранство храму виглядало саме так: "На головному престолі розміщені намальовані на полотні образи Матері Божої з заслоною та Христа Розп'ятого. З двох сторін престолу є вирізьблені з дерева херувими. Прозорі царські врата вирізьблені з м'якого дерева, так само як і двоє бічних дверей при стіні, які прикрашені іконостасом, намальованим al fresco. В каплиці Матері Божої, яка розташована з правого боку храму, знаходиться вівтар з образом Богородиці і другий менший вівтар з образом Івана Хрестителя, взятий з церкви Воздвиження Чесного Животворящого Хреста. В каплиці св. Трійці, яка розташована з лівої сторони церкви, є великий вівтар Пресвятої Трійці і менший Святого Хреста. В обох каплицях знаходяться крипти з внутрішнім входом, закриті загратованими вікнами" [16, 273-275; 20, 167-168].

У 1902–1904 роках проведено реставрацію храму за проектом С. Сперо [26, 57]. Приблизно в цей час будівлю обстежували члени "Кола консерваторів" Східної Галичини. Виявлений ними факт, що центральна нава збудована з ламаного каменю, в той час як каплиці та вежа споруджені з цегли, спонукав їх до висновку, немов би храм спочатку був костелом, який у середині XVIII століття передали русинам під церкву [19, 78-80; 21, 156]. Але, як зазначають самі члени "Кола", таке припущення суперечить архівним документам [21, 156].

У 1937-1938 роках притвор продовжено прибудовою [13, 38].

Колишні брідщани в своїх спогадах про місто називають майстрів, які в першій половині XX століття розмальовували церкву. Це Анатоль Яблонський, Осінчук [7, 443] та професор брідської гімназії, маляр Микола Федюк [8, 191].

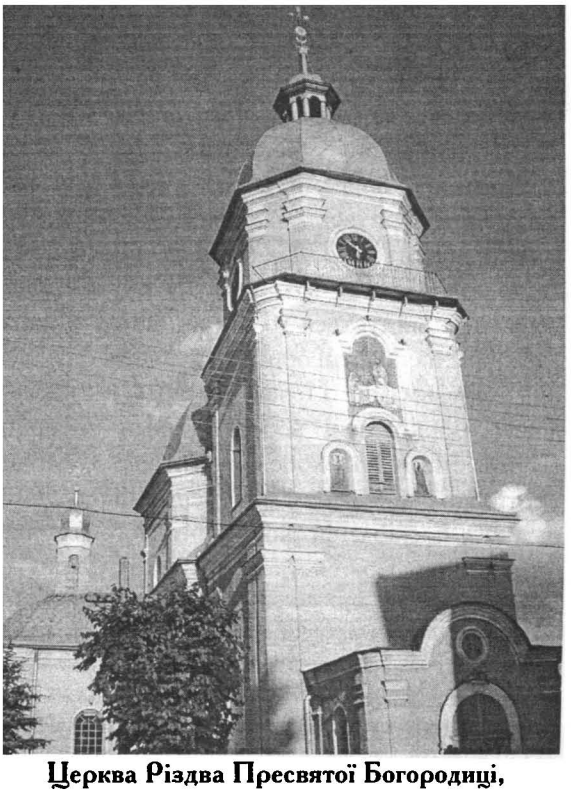
Храм не зазнав жодних пошкоджень у часи II світової війни, був діючим за радянської влади і тому в доброму стані зберігся до наших днів.

Церква св. Юрія (вулиця Поштова, 11)

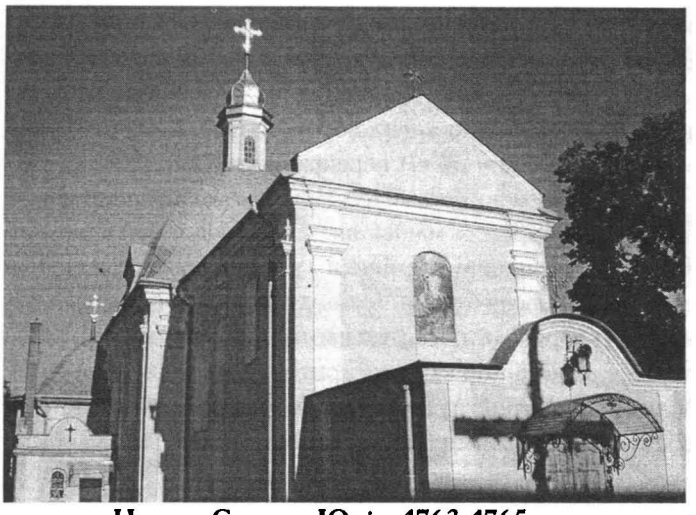
Споруда розташована з північно-західного боку площі Ринок, тридільна, однобанна, з гранчастою апсидою, збудована з цегли. Центральний об'єм перекритий чотиригранною банею зі зрізаними кутами, завершеною світловим ліхтарем з маківкою. З північної та південної сторін бані розміщені лучкові вікна з трикутними фронтонами. Східна частина завершена ліхтариком, посадженим на п'ятисхилий дах. Західний об'єм перекритий двосхилим дахом з фронтоном. Притвор і бабинець завершуються хрестовими склепіннями, нава та східний об'єм — зімкнутими склепіннями [23, 104-105].

У рукописних матеріалах храм вперше згадується 3 та 18 травня 1628 року [17, 52-53]. Зокрема, в документі від 18 травня 1628 року йдеться про надання грошей брідському міщанину Іванові Улечці з метою купівлі ним для цієї церкви дзвона в Гданську [17, 52-54], що й дало підставу досліднику Івану Созанському зробити висновок про її недавнє будівництво [17, 52-53]. Можливо, через це традиційною датою спорудження храму вважається 1625 рік [14, 43; 21, 156; 23, 104-105].

Опираючись на дані актів візітації церкви від 24 листопада 1783 року [6, 244, 250], а та-

Церква Різдва Пресвятої Богородиці, 1745-1749 рр. Фото В. Ульянова. 2006 р.

Церква Святого Юрія, 1763-1765 рр. Фото В. Ульянова. 2006 р.

кож ерекційної грамоти Юзефа Потоцького від 15 березня 1763 року [2, Арк. І-Ізв.] (у 1760-1770 роках він був співвласником м. Броди) [20, 111], можна стверджувати про побудову на місці старої споруди, яка можливо згоріла під час пожежі 1763 року [20, 111], нового мурованого храму приблизно в 1763–1765 роках*. Фінансову допомогу для будівництва церкви могли надавати грецькі та вірменські купці [25, 51]. Згідно з даними Бенедикта Площанського, іконостас та царські врата для церкви були виготовлені греком за кошти цих купців [16, 275-276]. Ці люди завжди опікувались станом храму, через що він й отримав назву "купецької церкви" [16, 275-276].

Згідно з опублікованими у 60-х роках XIX століття описами, споруда мала один вхід у західному притворі, над яким була збудована вежа дзвіниці [16, 275-276]. При церкві не було ні каплиць, ні захристії. З внутрішнього убранства згадується головний вівтар з намальованим на полотні образом Христа, оздоблений херувимами. Перед вівтарем – царські врата, прикрашені зображеннями чотирьох євангелістів та єпископською мітрою. Головний престол під балдахіном мав грецьку ікону Богородиці в посрібленій ризі, ікону Богоявлення і вгорі – ікону Розп'яття Христового. Окрім головного вівтаря**, було ще п'ять інших бічних вівтарів: св. Миколи (біля дверей), Введення Пресвятої Діви Марії, св. Теклі, св. Варвари і св. Онуфрія, останній можливо походив із розібраної церкви Воздвиження Чесного Животворящого Хреста. При вході в храм з лівого боку було видно престол Розп'яття Христового з іконою в людський зріст. З церковних речей була варта уваги позолочена, мозаїчної роботи чаша з кутого срібла, пожертвувана церкві (за словами напису) міщанкою Йосифівною Львівською в 1600 році [16, 275-276; 20, 169-179].

Під час перебудови храму в II половині XIX століття вежу дзвіниці розібрали, тоді ж до північної стіни східної частини церкви зробили прибудову та південні двері [23, 104-105].

У 1934-1935 роках художниками Іваном Олендаром і Теодозієм Герасимчуком стіни всіх трьох об'ємів були вкриті поліхромією (у 1992 році цей розпис був частково оновлений, а частково перемальований) [13, 32].

Через декілька років після другої світової війни храм було закрито й розграбовано. Споруда була передана у власність міськторгу, який влаштував там склад [15, 2]. Згодом церкву було відновлено та урочисто посвячено 4 грудня 1990 року [15, 2].

Церква Воздвиження Чесного Животворящого Хреста

На нинішній день ця церква не існує. Вона знаходилась у східній частині площі, яка тепер називається майдан Свободи [11] (за твердженням місцевого краєзнавця В. Ульянова, – на місці, де до 1988 року стояли дерев'яні гаражі, прилеглі з півдня до т. зв. "необразного будинку", розібраного в тому ж 1988 році). Споруда була побудована з дерева. Вперше згадана під 1661 роком [17, 54-55]. З документа, в якому вона фігурує, видно, що церква була споруджена нещодавно [17, 54-55].

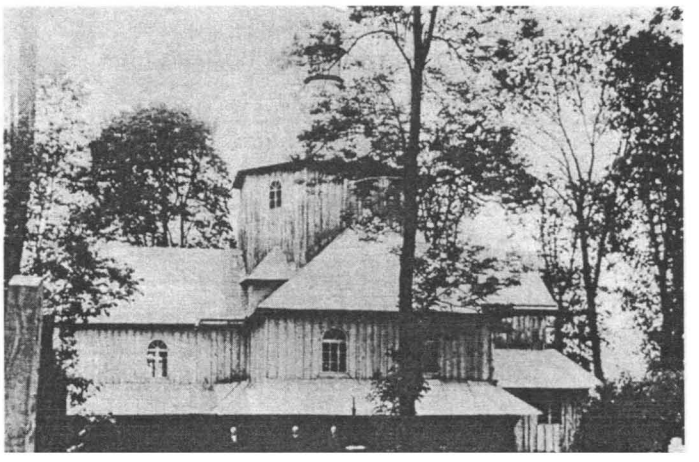
З приходом у Галичину австрійців цей храм було закрито, можливо, це сталось близько 1776 року [4, Арк. 1.зв.]. З опису нерухомого майна церкви Різдва Пресвятої Богородиці від 5 серпня 1804 року довідуємось, що храм Воздвиження Чесного Животворящого Хреста вже був розібраний і проданий, а місце, на якому

* Проте, згідно з написом на кам'яній таблиці, яка поміщена над головним входом від заходу, храм було збудовано в 1749 році [13, 31].

** Цей вівтар, виконаний в стилі рококо наприкінці XVIII століття, має високохудожню мистецьку цінність, тому і привертав до себе увагу дослідників ще в І половині XX століття [13, 32-35; 19, 78-80].

стояла ця споруда, є державною власністю [4, Арк. 13-21]. Це підтверджує також Ю. Коженьовський, вказуючи на те, що на початку XIX століття в Бродах було лише дві церкви, а на місці храму Воздвиження Чесного Животворящого Хреста стояли заїжджі двори [20, 136-137].

Проте В. Щурат у своїй статті, присвяченій історії брідських церков, не вказуючи на джерело, наводить дещо інші факти. Згідно з його даними, церковний ґрунт було продано в 1808 році, а храм розібрали лише в 1830 році [19, 78].

Церква "Собор Пресвятої Богородиці", пер. пол. XVIII ст. Фото пер. пол. XX ст. з книги "Броди і Брідщина".

Церква "Собор Пресвятої Богородиці"

До нинішнього часу не збереглася. Знаходилась вона на старому кладовищі при вулиці Старобрідській (сучасна назва). Споруда стояла на дубових підвалинах, була зроблена з соснового дерева у формі хреста та увінчувалась великою банею [5, Арк. 3, 7; 9, 220]. Один з бічних престолів був посвячений св. Теклі, яка була покровителькою церкви [9, 219]. Від храму залишилась тільки напівзруйнована дзвіниця.

Дата його будівництва невідома [6, 252], але оскільки в документальних джерелах, які стосуються історії церкви, згадується метрична книга із записами починаючи від 1743 року [6, 256], то часом спорудження храму традиційно вважається цей рік [9, 219; 26, 55]. У 1819 році церква була перебудована [9, 219; 26, 55]. У 1907 році проведено її загальний ремонт — гонти замінено бляхою, підправлено фундамент та стіни [9, 219; 25, 55]. У 1928 році до храму було закуплено дерев'яний престол, вирізьблений майстром Наконечним з Кам'янки Струмилової [9, 220].

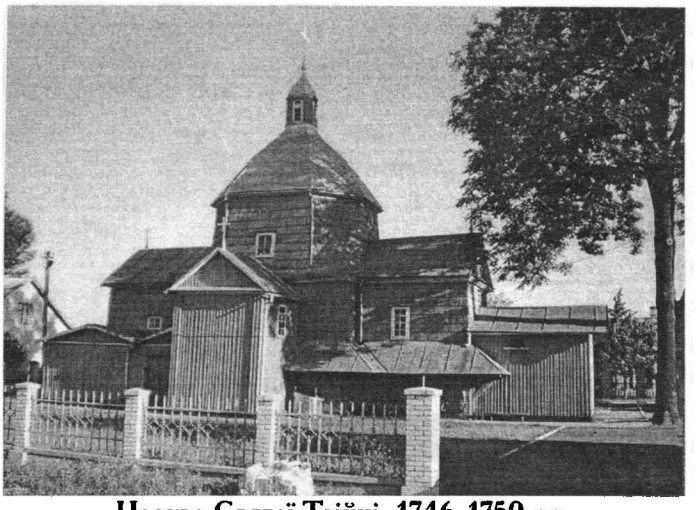
Напівзруйнована дзвіниця церкви "Собор Пресвятої Богородиці". Фото В. Ульянова. 2006 р.

У 1932-1934 роках церкву розмалювали майстри Олександр із сусіднього села Дітківці, його син, Луків та брат тодішнього пароха — В. Гаврилюк [9, 220].

Храм згорів у 1944 році під час військових дій [9, 220].

Церква св. Трійці (вулиця Великі Фільварки, 26)

Розташована на території колишнього передмістя Великі Фільварки. За своєю композицією дерев'яний храм св. Трійці є п'ятизрубним. У своїй основі споруда має форму хреста. Усі зруби церкви є чотирикутними, хоч верхня частина центрального зрубу, яка узвишується над боковими зрубами, вибудувана восьмикутником. Глибина бокових зрубів приблизно в половину менша від їх ширини. Недовгими є також східний і західний зруби. Середній зруб — центральна нава значно вища від бокових зрубів і перекрита восьмикутною банею (куполом у вигляді шолома), яка завершується маківкою. Майже в кожній нави є по два вікна. А у верхній частині центральної нави — чотири. За сво-

Церква Святої Трійці, 1746-1750 рр.
Фото В. Ульянова. 2006 р.

іми розмірами вікна храму невеличкі, і всі вони строго або круглої, або чотирикутної форми. Ззовні центральна нава, притвор і апсида оббиті гонтою. У нижній частині церкви центральну наву з притвором і апсидою об'єднує піддашшя, що виступає приблизно на півтора метра від стіни. До притвору, де розміщений вхід до церкви, значно менші за розмірами (швидше за все добудовані пізніше) прилягають своєрідні сіни з двома дверима: двохстворними більшими із західного боку й одностворними меншими з південного. Декоративної форми карниз опоясує усі бокові нави, його також добре видно у верхній частині центральної нави під самим дахом бані. Лише в сінях немає карнизу, там виділяються кінцівки крокв зовсім іншої форми, вже сучасної конфігурації. Щодо бокових зрубів північної і південної нав церкви, то вони ззовні оббиті вертикально прямими і перекриті, як східний, так і західний зруб, двосхилим дахом. На фасадах усіх чотирьох бічних зрубів карниз чітко виділяє фаціяти від стін і в композиції з двосхилим дахом утворює трикутники, своєрідні фронтони [18, 2]. Біля церкви розташована дзвіниця.

Традиційно часом її будівництва вважається 1744 рік [19, 79; 20, 170; 24, 78]. Однак, ця дата невірна. Церква була споруджена між 1746–1750 роками [3, Арк. 2-9; 6, 264]. Суперечливим залишається той факт, що в актах візітації церкви від 1783 року говориться про те, що храм був збудований завдяки старанням пароха і місцевих парохіян при підтримці Вінцентіма Потоцького [6, 264]. А, як відомо, він став повноправним власником Бродів лише в 1770 році [20, 111-112]. Можливо, збудована в кінці 40-х років XVIII століття церква згоріла, а на її місце поставили нову.

Згідно з опублікованими в 60-х роках XIX століття описами храму, внутрішнє убранство церкви мало такий вигляд: "...головний її вівтар збудовано у 1829 році. Справа знаходиться бічний вівтар Матері Божої, а зліва – розп'яття Христового..." [16, 276-277; 20,170-171].

Після II світової війни церква була закрита й використовувалась спочатку під автошколу, а далі стояла пусткою. У 1990–1991 роках її відновили (автор проекту Б. Кіндзельський) [13, 42]. Звичайно, реставруючи пам'ятку, окремі зовнішні деталі храму було виготовлено заново, але стиль їх збережено [18, 2]. Стосовно внутрішнього інтер'єру церкви св. Трійці, то тут майже все зроблено по-новому. Зі старих речей збереглося тільки декілька образів, а також вдалося повернути царські врата. Нинішній іконостас, фрески на стінах, образи, престоли, балюстрада верхньої галереї, де розміщені хори, і балюстрада над пресвітерієм – усе сучасного виконання [18, 2].

Монастир Чину Святого Василія Великого

Про нього згадує Б. Площанський, покликаючись на шематизм монастирів від 1867 року, в якому нібито сказано, що в Крехівському Пом'янику є якась інформація про цей монастир. Далі автор зазначає, що конкретніших відомостей стосовно цього питання йому так і не вдалось отримати [16, 277].

Література та джерела:

Архівні матеріали

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІА України у Львові). Ф. 159. Галицька фінансова прокуратура м. Львів 1773–1918 рр., оп. 9, спр. 937.
2. ЦДІА України у Львові. Ф. 159, оп. 9, спр. 938.
3. ЦДІА України у Львові. Ф. 159, оп. 9, спр. 939.
4. ЦДІА України у Львові. Ф. 159, оп. 9, спр. 940.
5. ЦДІА України у Львові. Ф. 159, оп. 9, спр. 941.
6. Бібліотека Національного Музею у Львові. Рукопис Fo 27. Акти генеральних візитацій.

Мемуарна література

7. *Равадовська-Мусій Є.* Дещо про мої Броди // Броди і Брідщина. Історико-мемуарний збірник. Книга І. – Торонто, 1988. – С. 442-444.

8. *Турчин А.* Державна гімназія в Бродах // Броди і Брідщина. Історико-мемуарний збірник. — Книга II. — Броди, 1988. — С. 184-197.

9. *Чорній Ю.* Старі Броди // Броди і Брідщина. Історико-мемуарний збірник. — Книга I. — Торонто, 1988. — С. 209-224.

10. *Liske X.* Cudzoziemcy w Polsce. — Lwyw, 1876. — 233 s.

Документи

11. Історико-архітектурний опорний план м. Броди Львівської області:

— схема розвитку міста М 1:2000;

— стилевий аналіз. Схема I. М 1:2000;

— аналіз авторської кольористики. Схема М 1:2000;

— визначення цінності історичної забудови. Схема М 1:2000;

— проект режимних зон. Схема М 1:2000;

— передумови виникнення та розвитку міста до II половини XVIII століття.

/ інститут Укрпроектреставрація. — Львів, 1989.

12. Паспорти (інвентарні карти) пам'яток архітектури м. Броди Львівської області (27 штук) / інститут Укрзахідпроектреставрація. — Львів, 1996.

Монографії, статті, повідомлення

13. *Вуйцик В., Івасейко С., Слободян В.* Українські церкви Бродівського району. Книга I. — Львів: Місіонер, 2000. — 192 с.

14. *Нагаєвський І.* Причинок до історії города Броди і його околиць // Броди і Брідщина. Історико-мемуарний збірник. Книга I. — Торонто, 1988. — С. 36-46.

15. *Онищук Я.* Малий Юр у Бродах. Нарис історії церкви святого Юрія // Голос відродження. № 36 (312), 5 травня 1993. — С. 2.

16. *Площанский В.* Галицко-русский торговельный город Броды // Науковый Сборник Галицко-русской матицы. Выпуск I-IV. — Львов, 1868. — С. 56-69, 273-288.

17. *Созанський І.* З минувшини м. Бродів. Причинки до історії міста в XVII ст. — Львів, 1911. — 69 с.

18. *Шишка М.* Церква св. Трійці у Бродах. З історії української архітектури // Голос відродження. № 92(473), 22 жовтня 1994. — С. 2.

19. *Щурат В.* Церкви греко-католицької парохії в Бродах // Сьвіт. Ілюстрована часопись для руських родин. Число 5. — Львів, 1907. — С. 78-80.

20. *Barącz S.* Wolne miasto handlowe Brody. — Lwów, 1865. — 198 s.

21. *Czołowski A., Janusz B.* Przeszłość i zabytki województwa Tarnpolskiego. — Tarnopol, 1926. — 199 s.

Довідкові видання

22. *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. — Львів: Центр Європи, 1997. — 160 с.

23. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (иллюстрированный справочник-каталог). В 4-х томах / ред. коллегия: Н. Л. Жа[illegible]иков (гл. ред.) и др. — Киев: Будівельник, 1983. — Том 3. Львовская область; Одесская область; Ровенская область; Полтавская область. Редколлегия: Т. Н. Логвин (отв. ред.) и др. — 1985. — 337 с.

24. Шематизм всего клира грекокатолицкой митрополичой архиепархии Львивской на рик 1903. — Львив, 1903. — 453 с.

25. Шематизм Духовенства Львівської архієпархії, 1935-1936. — Львів, 1935. — 386 с.

26. Шематизм Львівсько-Сокальської єпархії Української Православної церкви Київського патріархату. — Львів: ПАІС, 2000. — 248 с.

МІЗОЦЬКА СВЯТИНЯ
(З історії церкви Різдва Пресвятої Богородиці смт. Мізоч Здолбунівського району Рівненської області)

Роман МИХАЛЬЧУК

Окрасою багатьох міст і сіл нашої України сьогодні виступають храми. Багато з них були зведені завдяки зусиллям прихожан уже в добу незалежної України. Один із них — церква Різдва Пресвятої Богородиці в Мізочі, що на Рівненщині. Її споруда була зведена в 1996 р. на місці старої церкви, яка за невиявнених обставин згоріла в 1992 р. Стара церква мала таку ж назву, як новозбудована, і була однією з найдавніших церковних споруд у Мізочі. Що на сьогодні відомо про неї? Бажання більше дізнатися про її історію спонукало автора статті звернутися до державного архіву Рівненської області, у бібліотеці якого зберігається книга "Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии", автор якої — М. І. Теодорович, викладач Волинської духовної семінарії, в останній третині XIX століття був чи не найвідомішим дослідником-краєзнавцем Волині. На сьогодні це п'ятитомне видання є досить рідкісним (один із томів зберігається ще у Рівненському краєзнавчому музеї) і

користується великим попитом серед науковців і студентів. Не випадково рівненські архівісти мріють про його перевидання. Відомо, що в другому томі п'ятитомника М. І. Теодоровича подана інформація, яка стосується історії церков і приходів Рівненського повіту. А саме в його складі впродовж більш ніж сто років перебувало містечко Мізоч.

Як зазначає М. І. Теодорович, церква Різдва Пресвятої Богородиці — одна з найдавніших у Мізочі — була побудована ще в 1748 р. Про більш давні мізоцькі храми в його книзі не згадується, хоча такі повинні були існувати. Адже важко повірити, що з 988 р., після прийняття християнства на українських землях, і аж до XVIII ст., тут не було храму. Отож через відсутність більш ранніх згадок, услід за М. Теодоровичем, поки що будемо вважати цю дату (1748 р.) часом заснування одного з найдавніших мізоцьких храмів [1].

Згадує М. Теодорович і перших її священнослужителів. Найпершого — Михайла Молявського, якого в Мізочі називали "великим старим" (певно, з поваги до нього). М. Теодорович зазначає, що служив він від часу заснування церкви (1748 р.) і аж до своєї смерті (1783 р.).

Після М. Молявського службу в церкві (аж до 1806 р.) здійснював священик Антоній Клинавський. А вже після нього (з 1806 р. по 1840 р.) богослужіння в храмі проводив священик Василь Зіневич. Однак найдовше Божу службу в храмі, впродовж аж сорока літ (з 1840 р. до 1880 р.), відправляв священик Олександр Іеронімович Ненадкевич. Православним священикам, як відомо, дозволялося брати шлюб. Отож священик О. Ненадкевич перебував у родинних стосунках із попереднім мізоцьким священнослужителем — Зінкевичем (доводився йому зятем).

Вірою і правдою, з любов'ю до Божого слова служив мізоцьким прихожанам О. Ненадкевич. На старому православному цвинтарі в Мізочі вдалося нещодавно розшукати його поховання. Залишки великого мурованого надгробку на його могилі у вигляді колони ще й зараз свідчать про колись багате поховання, яке вдало вирізнялося своїми розмірами та оздобленням поміж навколишніх могил. Нині воно напівзруйноване. Та все ж, малюючи в уяві, яким було поховання у первісному стані, можна стверджувати, що за життя цей мізоцький священик користувався повагою і пошаною рідних та прихожан. На надгробку, який, на жаль, потребує реставрації, оскільки просто лежить на землі, ще можна прочитати надпис російською мовою: "Здесь покоится прах благочестнейшего священника Александра Иеронимовича Ненадкевича, скончавшегося на 62 году от роду 28 июля 1880 года".

Детальнішу інформацію про його життя вдалося розшукати в головній архівній установі Рівненської області. Так, в колекції матеріалів релігійних установ і культових об'єднань на території сучасної Рівненської області зберігається за 1870 р. звітна церковна відомість під номером 53, у якій зазначено, що О. Ненадкевич родом з Волині. У 1840 р. закінчив курс Волинської семінарії з атестатом 1 розряду. Того ж року, 21 липня, був висвячений у диякони, а невдовзі — у священики мізоцької церкви Різдва Пресвятої Богородиці тодішнім архієпископом Волинської єпархії Никанором. Останнім було затверджене й місце церковної служби О. Ненадкевича — містечко Мізоч на Волині. Водночас, згідно з указом Волинської Духовної Консисторії від 19 серпня 1840 р. за № 59 він був призначений викладачем закону Божого в Мізоцьке училище [2].

Так розпочалася його невтомна праця на церковній та педагогічній ниві, а ще активна благодійницька діяльність. Саме остання й була відзначена в 1855 р. Волинською Духовною Консисторією "высочайшей благодарностью" за збір пожертв силами усієї парафії на військові потреби під час Кримської війни. За активну пастирську діяльність 1853-56 рр. він був нагороджений бронзовим хрестом Св. Володимира. Згідно з указом цієї ж установи від 31 липня 1864 р. за № 6578 його старанність в богослужінні була відзначена ще однією церковною нагородою — дозволом користуватися під час "священнодействия набедренником".

Безумовно, православних священнослужителів в Україні тогочасна імперська машина використовувала в своїх великодержавних інтересах, насамперед в реалізації русифікаторської політики. Але те, що в таких маленьких містечках, як Мізоч, переважно духовенство було чи не єдиними представниками інтелігенції, постать О. Ненадкевича і його багаторічна пастирська діяльність підтверджує цю думку. Адже громадською і педагогічною діяльністю він

активно займався впродовж усього свого життя. Ось іще один факт з його біографії: згідно з указом Волинської Духовної Консисторії в червні 1865 р. він отримує посаду помічника голови Дерманського училищного з'їзду.

Судячи з уже зазначеної офіційної церковної звітності за 1870 р., усе сімейство О. Ненадкевича користувалося бездоганною репутацією не лише в очах церковних ієрархів, а й у простих прихожан. Священик О. Ненадкевич разом із дружиною Афанасією Василівною виховував двох синів Володимира і Миколу, яким, як і батьку, вдалося завершити курс навчання у Волинській духовній семінарії. Старшою поміж дітей в родині священика була дочка Ольга. Усі вони ще на початку 70-х рр. XIX ст. проживали разом із батьками [3]. Зазначимо, що М. Теодорович у своїй книзі згадує ще про одного сина мізоцького священика — Петра, але детальніших відомостей про нього поки що розшукати не вдалося [4].

Багато зусиль у 60-70-х рр. О. Ненадкевич приділяв благоустрою храму. Як внутрішні, так і зовнішні опоряджувальні роботи на той час проводились досить регулярно. Про це вдалося дізнатися, ознайомившись із книгою грошових витрат храму 1866-1877 рр., яка, як церковна реліквія, зберігається у нині діючій мізоцькій церкві Різдва Пресвятої Богородиці. Судячи з її записів, у 1869 р. для потреб церкви було придбано великий дзвін, який на той час коштував 258 руб. Для того, щоб він ще довго і справно служив прихожанам, його весь час "поправляли", як зазначено в церковній книзі. Дрібним ремонтом (ймовірніше дзвініці), як правило, займалися місцеві майстри. Так, у 1877 р. його здійснював майстер Турневич, який за виконані роботи отримав грошову винагороду — 14 руб. [5].

Ремонтували в серпні 1873 р. церковну огорожу, перебудовували в серпні 1875 р. ганок будівлі, лагодили дверний замок. Регулярно обновляли внутрішнє оздоблення храму, а також церковний посуд. Так, у червні 1870 р. на суму 80 руб. були придбані речі для церковної літургії (золота чаша, срібна чашечка, ложечка та ін.). Для оздоблення одного з хрестів та позолочення посуду в 1875 р. користувалися послугами "златника".

Як відомо, під час християнського обряду причастя віруючі вживають хліб і вино — символ тіла і крові Христа, стаючи причетними до вічного життя. Для потреб церковного богослужіння храмом регулярно закуповувалися вино, борошно, ладан, віск. Наприклад, за пляшку церковного вина в 60-х рр. потрібно було заплатити 50-70 коп., а вже в 70-і рр. — 1 руб.

Обсяги закупівель борошна вимірювалися в пудах (в одному пуді було 16 кг). Його використовували насамперед для випікання білих хлібців — проскурок. Мізоцький храм замовляв відразу не менше двох пудів борошна, ціна на яке в 70-х рр. XIX ст. коливалася в межах 2-2,5 руб. за пуд. Звернемо увагу на одну цікаву закономірність, яка простежується в записах книги грошових витрат мізоцької церкви: обсяги закупівлі борошна зростали навесні, що, ймовірно, було пов'язане із масовим долученням прихожан до обряду причастя напередодні Великодніх свят.

Потребував храм і такого товару, як ладан (фіміам). Адже під час виконання священних дій кадильницею без нього не обійтися. Купували його відразу не менш, ніж по 3 фунти (1 фунт відповідав 400 г). А коштував він в 60-70-х рр. XIX ст., у порівнянні з вином та борошном, найдешевше — 40-45 коп. за фунт.

Зазвичай віск закуповувався для виготовлення свічок. За чверть пуда (4 кг) потрібно було викласти від чотирьох до шести руб. [6].

Безумовно, одному священику О. Ненадкевичу не під силу було здійснювати обряд богослужіння та й ефективно вирішувати усі господарські справи. У 50-60-х рр. XIX ст. йому допомагав паламар Ксаверій Климентійович Дверницький. Як відомо з архівних джерел, він був удівцем і сам виховував двох дітей. Очевидно, сімейна невлаштованість могла негативно впливати на його церковну службу. Цікавий такий факт з його біографії: до того, як отримати місце служби, він мав судимість "за преступные выражения против государя-императора" [7].

У 70-х рр. помічником священика був паламар Павло Іванович Коровицький. Як і настоятель храму, паламар був родом з Волині (ймовірно, з с. Дермань), навчався у Волинській духовній семінарії. Як засвідчують архівні документи, добре володів церковним співом і письмом, знав катехізис, історію церкви [8].

Допомагали настоятелю храму О. Ненадкевичу в його церковних справах і найближчі родичі. Так, у 70-х рр. XIX ст. його рідна не-

заміжня сестра Текля Ієронімівна Ненадкевич офіційно була приписана до Мізоцької церкви як просфорня і займалася виготовленням проскурок. Згідно з ревізькими сказками, була записана як мешканка с. Басів Кут (нині у складі Рівного). Таким чином, можливо, і сам О. Ненадкевич міг бути уродженцем Басового Кута.

Після смерті О. Ненадкевича в 1880 р. богослужіння в мізоцькому храмі Різдва Пресвятої Богородиці здійснював священик Михайло Сильвестрович Кулик. Зазначимо, що у 80-90-і рр. XIX ст. церква не вирізнялася таким достатком, як у попередній період. Новий священик навіть не мав власного помешкання (квартирувався у вдови О. Ненадкевича) [9].

Яку ж платню отримували церковнослужителі на той час? Так, священики мізоцького храму отримували грошову винагороду за службу, яка не перевищувала 300 руб. в рік, паламар отримував у десять разів менше (трохи більше 30 руб.), просфорня – лише 16 руб. [10].

Дерев'яна, одноглава, із дзвіницею, крита жерстю церква Різдва Пресвятої Богородиці в Мізочі служила прихожанам аж до 1992 р. Після вже згаданої пожежі, на її місці у 1996 р. була зведена нова церковна будівля. Відтоді розпочався новий період її історії.

Література та джерела:

1. *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. / Почаев, 1890. – Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. – С. 916.
2. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 639. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 242.
3. ДАРО. – Ф. 639. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 243.
4. *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. / Почаев, 1890. – Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. – С. 917.
5. Книга о расходах денег по Мизоцкой Рождество-Богородичной церкви (1866–1877 гг.). Зберігається в сучасній церкві Різдва Пресвятої Богородиці (смт. Мізоч).
6. *Там само.*
7. ДАРО. – Ф. 634. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 244.
8. ДАРО. – Ф. 634. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 245.
9. *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. / Почаев, 1890. – Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. – С. 917.
10. ДАРО. – Ф. 634. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 245.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

РЕСТАВРАЦІЯ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ФОНДУ. ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДИ

Олена КРУК

Справжня любов до мистецтва виявляється в тім, що зберігає наше минуле, наші духовні й культурні цінності. У збереженні культурних реліквій, донесенні їх до глядача велика роль належить реставраторам. Реставрація порівняно молода галузь, але вона багато встигла зробити, набула своїх традицій, стала важливим фактором загально-народної культури.

Україна відома своїм рівнем реставрації. Значні успіхи в цій галузі маємо й сьогодні. Розширилися масштаби робіт, якісно новим став підхід до вирішення самих різноманітних консерваційно-реставраційних питань. Вирізняється чіткістю та злагодженістю організація цієї особливої галузі культури та мистецтва.

Становлення і розвиток реставрації як наукової дисципліни викликали необхідність у більш вузькій спеціалізації. Реставратори й реставраційні відділи спеціалізуються за якимось окремим видом і матеріалом мистецтва — живописом, скульптурою, прикладним мистецтвом, графікою. Саме слово "реставрація" походить від латинського restavratio — відновлення. Це комплекс заходів, націлених на усунення недоліків та руйнування твору мистецтва. Це є більш глибоким втручанням у твір, ніж консервація.

Слово "консервація" також походить від латинського — conservation — збереження.

Реставрація та консервування — це етапи єдиного процесу, результатом якого повинно стати продовження життя пам'ятника історії та культури.

Сьогодні консервація та реставрація графіки, рідкісних книг, мініатюр документів набуває все більшого значення в боротьбі з природними властивостями паперу руйнуватися від часу й багаточисельних негативно впливаючих факторів. У процесі експлуатації відбувається поступове руйнування паперу. З часом він жовтіє, стає крихким і потребує реставраційної допомоги, щоб покращити та підвищити його міцність і, по можливості, надати йому початкового вигляду.

Документи і твори на паперовій основі (книги, рукописи, малюнки, гравюри) широко представлені в нашому музеї. Їх збереження та реставрація часто викликають труднощі в зв'язку з недовговічністю і особливою делікатністю цього матеріалу. Процес їх старіння неминучий, інколи приводить до безповоротних втрат, але він може бути сповільнений і навіть призупинений. Це і є основне завдання реставрації і консервації.

Реставраційна справа, а саме реставрація документального фонду в Рівненському обласному краєзнавчому музеї була започаткована в кінці 70-х років реставратором III-ї категорії *Бессольниковою Оленою Миколаївною*. Саме вона доклала чимало зусиль та уміння, професійної майстерності, щоб відродити та зберегти для прийдешніх поколінь цінні експонати — документи різних періодів історії, книги, стародруки, які нині представлені в експозиції та зберігаються у фондосховищах музею.

Олена Миколаївна пропрацювала художником-реставратором більше 10 років. Великий та вагомий внесок в розвиток реставраційної справи було зроблено її невтомними працьовитими руками. Її творча натура яскраво проявилася не тільки в реставрації та вишивці. Все, за що б вона не бралася, виходило у неї на славу. Художня самодіяльність музею — вірші, частівки, хо-

По заявлению цен картины могут быть проданы, покупатели найдутся. Если бы Вы пожелали, Николай Федотович, то могли бы выставить свой отдел малороссийских и др. вышивок, а так же старинных тканей, поскольку я помню это Ваша специальность. Ваше имя, как директора Киевс[кого] музея, археолога и устроителя киевских выставок придало бы большой вес нашей выставке. Вас здесь многие знают. Пишу вам по поручению общества, если Вы согласитесь переговорить с художниками, то правление об[щест]ва само официально будет просить Вас об этом. Я жду Вашего ответа с нетерпением. Когда я получу от Вас ответ, то напишу Вам о своем желании быть в Ровно.

Напишите мне, как вы поживаете, что поделываете, были ли в этом году интересные раскопки и выставки, и были ли Вы за границей. Если бы, Николай Федотович, Вы могли бы приехать летом в Ровно, как бы это было хорошо, только остановились бы не у барона Штенгеля, а в самом Ровно. Я была бы очень рада Вас видеть. Вы почти единственный человек из Киева, о котором у меня осталось светлое воспоминание. Опять я, кажется, лирически настраиваюсь, нет, нет, не буду больше...

Жду вашего письма с нетерпением. Если надумаете приехать, приезжайте весной, весной здесь самое лучшее время года. Откровенно говоря, мне и раньше приходило в голову написать Вам письмо, но боялась, что это могло вам показаться странным, что я пишу ни с того ни с сего, а теперь у меня есть предлог — выставка.

Пока всего хорошего, остаюсь уважающая Вас Нина Кришкевич.

Адрес: г. Ровно Волынск[ой] губер[нии]
Заведывающей телефонной станцией Нине Платоновне Кришкевич.

Сообщите, пожалуйста, свой новый адрес, пишу наугад.

г. Ровно,
27 марта 1911 год.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 31, № 1222.

БІБЛІОТЕЧНИЙ МИСТЕЦЬКИЙ КЛУБ "У СВІТІ ПРЕКРАСНОГО" - ЦЕНТР ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЧИТАЧІВ

Іван ПАЩУК
Олександр ЗАКРЕВСЬКИЙ

Перше засідання такого клубу було зініційоване тодішньою завідуючою відділом мистецтв Рівненської державної обласної бібліотеки Розалією Мельник і відбулося у період так званої "горбачовської перебудови", яка започаткувала відчутний злам комуністично-радянського тоталітаризму, 18 березня 1987 року. На нього прийшли не тільки мистецтвознавці, фахівці-художники й самодіяльні митці, а й композитори та музиканти, ті читачі, які цікавилися різножанровими мистецькими творами і їх творцями чи виконавцями. Було вирішено діяльність клубу проводити за трьома основними напрямками — образотворче, музичне і сценічне мистецтво. Тоді й було затверджено статут і обрано раду з 8 чоловік, до якої, зокрема, увійшли викладач тодішнього Рівненського державного інституту культури Тамара Смирнова, яка очолила клуб (а відповідальним секретарем стала бібліотекар Галина Споденюк), художники Валерій Войтович і Олександр Лаворик, письменник Олександр Ірванець, поет і бард Олександр Смик, виконавиця пісень Ріда Клішина. Також було намічено перший приблизний план діяльності. Девізом клубу став вислів Олександра Довженка: "Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більше глибокої істини, ніж у одній лише голій

правді. Істинне тільки те, що прекрасне". А змістом і формою діяльності стали організація звітних, тематичних і ювілейних виставок, популяризація книг із питань різних видів мистецтва, проведення зустрічей і диспутів, читацьких конференцій, формування естетичних смаків, обговорення творчості митців і виставок, прослуховування музичних творів тощо.

Згодом про цей клуб відомий літературознавець, педагог-методист і просвітянин Борис Степанишин писав: "Дбаючи про честь бібліотеки, а ще більше, аби відвідувачам-читачам було цікаво, щоб їх бібліотека незборимо вабила, дев'ять років тому тут засновано клуб "У світі прекрасного" ...Тоді, напровесні 87-го, лише "намацували" шляхи, форми і методи нового творчого об'єднання безкорисливих аматорів мистецтва та його гарячих популяризаторів. У переліку видів мистецтв, які мали бути введені в орбіту зацікавлень і членів клубу, і просто відвідувачів, на першому плані — малярство, графіка, за ними — художні ремесла, зокрема вишивка, ткацтво, писанкарство, далі — художнє фото, театр, музика, ну, і, звісно, красне письменство..." [4].

Серед багатої палітри уже проведених заходів зупинимося лише на образотворчому мистецтві. У перший рік діяльності клубу широкий розголос через засоби масової інформації мали виставки в залі мистецтв молодого поета й художника Миколи Тимчака з Дубна (18 вересня 1987 року) [8], члена Спілки художників України Алевтини Єлсукової з Рівного, яка у 1996 році стала заслуженим художником України і була учасницею 70 виставок у 26 країнах світу, серед яких США, Франція, Німеччина тощо (5 грудня 1987 року) [5]. А на "творчі портрети" при закритті таких виставок приходило понад 100 зацікавлених людей і читачів відділу різного віку, але найбільше школярів і студентів.

З кожним роком мистецький клуб "У світі прекрасного" здобував усе більші симпатії численного читацького активу бібліотеки. У 1996-2001 роках керувала клубом завідуюча відділом Ірина Мелещук. Немає можливості хоча б побіжно перелічити усі заходи з образотворчого мистецтва, тому вибірково назвемо лише окремі: "Мистецтво епохи Відродження" (30 січня 1988 року), "Творчість голландського художника Ван Гога" (28 січня 1989 року), де з лекцією-демонстрацією виступала мистецтвознавець Тамара Смирнова, "Рівненські художники Валерій Войтович, Юрій Сав'юк і Володимир Стасюк" (29 січня 1993 року), вироби родини Софії Матлах (22 травня 1993 року), про яку обласна газета "Волинь" писала, що "художня виставка родини Софії Матлах сповнена чаруючої ніжності й безмежної любові. Вона створювалась на міцній народній основі..." [3]. Схвальні відгуки мали виставки художника Івана Шевчука (1 липня 1991 року і 16 квітня 1995 року) [2], народної майстрині Орисі Рябунець (22 жовтня 1995 року), Віктора Лосинського (2 листопада 1996 року), Романа Сябра (16 березня 1997 року), Всеволода Пальохіна (29 жовтня 1997 року), Костянтина Степанюка (28 січня 1998 року), скульптора Петра Подольця (19 жовтня 1999 року) і художника Володимира Дзюбенка з Харкова (13 листопада 1999 року), Ірини Рагузіної (31 січня 2005 року), Ірини Щербакової (20 жовтня 2005 року).

У вересні 2005 року було проведено не тільки велику цікаву виставку, а й цілий ряд заходів до 100-річчя з дня народження художника-графіка, члена УПА Ніла Хасевича (1905-1952), вбитого червоними енкаведистами і, зрозуміло, повністю замовчуваного в радянські десятиліття [7].

У січні нинішнього року проведено персональну виставку "Святковий передзвін" народного майстра України Валентини Галапач, а 2 березня 2006 року запрацювала ще одна виставка художніх виробів із дерева "Вільхова пісня" студентів гуманітарного університету під керівництвом викладачів кафедри українознавства Олександра Сташука, Івана Жилки, Володимира Ботана, Олександра Чернюшка і Василя Павлуня [1].

Окрім художників, не залишаються поза увагою скульптори, майстри декоративно-ужиткового мистецтва, різнофахові самодіяльні народні митці і умільці.

Члени клубу запровадили в навчальних закладах міста тематичні уроки-повідомлення: "Авангард і авангардизм у сучасному мистецтві" (Рівненський інститут слов'янознавства), "Українське мистецтво у роки незалежності України" (Рівненський державний гуманітарний університет).

Частими організаторами, відвідувачами й учасниками заходів клубу є тепер викладачі й

студенти Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету (директор Степан Шевчук) і учні Рівненської обласної дитячої художньої школи (директор Анатолій Мартиненко). Працівники відділу обслуговування документами з мистецтва підтримують ділові тісні стосунки і творчо співпрацюють з обласними організаціями Національної спілки художників України і Спілки фотохудожників України, з обласним Центром народної творчості і краєзнавчим музеєм, з Рівненським обласним краєзнавчим товариством Всеукраїнської спілки краєзнавців, із загальноосвітніми середніми навчальними закладами, з просвітянськими організаціями і осередками. Нерідко в заходах беруть участь представники міських і обласних владних структур.

Нині мистецький клуб очолює завідуюча відділом бібліотеки Олена Сисюк, а їй допомагають головний бібліотекар Галина Споденюк і бібліотекар Ганна Дуборіз.

Клуб "У світі прекрасного", який наближається до свого 20-річчя, — популярний центр пропаганди творчості митців Рівненщини і естетично-художнього виховання в нашому обласному місті.

Література та джерела

1. *Пащук І.* Зазвучала "Вільхова пісня" // Вільне слово. — 2006. — 14 березня.
2. *Пащук І.* Картини Івана Шевчука // Червоний прапор. — Рівне. — 1991. — 3 липня.
3. *Покотило Л.* І на тім рушникові... // Волинь. — Рівне. — 1993. — 1 червня.
4. *Степанишин Б.* Методика культурологічної діяльності. — Рівне, 1996. — С. 137.
5. *Столярчук Б.* Митці Рівненщини. Енциклопедичний довідник. — Рівне, 1997. — С. 57.
6. *Туз В.* Краса і ніжність // Червоний прапор. — 1987. — 16 серпня.
7. *Фединець Г.* Повернення Ніла Хасевича // Українське слово. — Київ—Париж, 1994. — 27 жовтня; *Карп'юк А.* Лицар свободи. — Костопіль, 2005.
8. *Шморгун Є.* Зірниця любові // Соціалістична культура. — Київ, 1987. — № 4. — С. 8-9; *Він же.* Твори народних майстрів Ровенщини // Народна творчість та етнографія. — 1984. — № 4. — С. 75-78.

НОВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ ОБЛІКУ, ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Олег РОМАНЧУК

Діяльність людини в галузі охорони пам'яток, як і в будь-якій іншій, має практичну і теоретичну сторони. Стародавній теоретик архітектури Вітрувій говорив, що практика — це постійне і обдумане застосування досвіду для виконання людиною роботи з будь-якого матеріалу за відповідним кресленням. Теорія — це можливість показати й обґрунтувати виконання роботи у відповідності з вимогами мистецтва і доцільністю.

З прогресивним розвитком суспільства зростає повага до пам'яток історії, культури та мистецтва. На цій основі виникла ідея їхнього відновлення у випадку пошкодження з метою збереження для нащадків. Під охороною нерухомих та рухомих пам'яток історії, культури та мистецтва розуміють проведення комплексу спеціальних наукових і технічних заходів, спрямованих на продовження їх фізичного існування та служіння суспільству.

У країнах Заходу питанню охорони пам'яток приділяється належна увага, тому там проводять великі об'єми робіт для відновлення і реставрації художніх цінностей. До них залучаються майстри високого рівня і створюються школи, які працюють за розробленими проектами. Таким чином, спочатку вирішують будь-яке питання реставрації пам'ятників теоретично на основі існуючих закономірностей та збереження певного стилю, а потім практично підби-

рають той чи інший матеріал та технологію виконання. У мистецтвознавстві теоретичне питання є особливо вагомим, тому що створювати теорії, на думку провідних майстрів, мають обдаровані особистості, наділені талантом. Але це не зовсім так.

Суть підготовки фахівців для проведення реставраційних робіт полягає в тому, щоб навчити їх працювати в будь-якому стилі, оскільки реставрації підлягають пам'ятки історії, культури та мистецтва різних епох і стилів. На сьогодні це завдання вважається найскладнішим, бо саме навчання проводиться на основі одержання певних навичок з досвіду вчителя. Безумовно, цей фактор відіграє певну роль в навчанні, але він не є основним. Наприклад, при будівництві унікальної архітектурної споруди, скільки б ви не давали усних пропозицій, ні один будівельник не візьметься за роботу. Відомо, що будівництво ведеться тільки за розробленими аналітично кресленнями. Це і є основним фактором створення унікальних архітектурних споруд, хоча і другорядні фактори теж мають своє значення. Мистецтвознавча школа таким аналітичним методом на сьогодні не володіє. Якщо при створенні художнього твору ще можна обійтись без цього методу, то при реставраційних роботах він обов'язково повинен застосуватись, тому що будь-яке відхилення від оригіналу викликає сумнів у глядача.

Нами виконаний певний обсяг досліджень у мистецтвознавстві та в технічній галузі. На основі отриманих результатів ми дійшли наступного: щоб досягти прогресу в галузі охорони пам'яток, необхідно відмовитися від старих технологій їх обліку і впровадити новітні прогресивні технології, отримані в технічній галузі. Методи, які сьогодні є на озброєнні установ охорони пам'яток історії, культури та мистецтва, — застарілі та непродуктивні. Тому ставлення пам'ятки на облік, її обстеження та дослідження потребує багато часу і коштів, при цьому втрачається багато цінної інформації про об'єкт. Варто зауважити, що передові досягнення та методики з інших галузей, якщо можливо їх застосувати в мистецтвознавстві, обов'язково потрібно впроваджувати, і чим раніше, тим краще.

Після довгого пошуку ми дійшли висновку, що значний прогрес досягнутий в галузі фотограмметрії. Ці наукові досягнення успішно можна впровадити в справу охорони пам'яток історії, культури та мистецтва. За допомогою фотограмметрії виготовляють стереопару, тобто консервують оптичне зображення предмета. Якщо розглянути стереопару під стереоскопом або за допомогою універсального фотограмметричного приладу, то ми побачимо об'ємне зображення предмета. Таке об'ємне зображення дійсного предмета представлене в дещо зменшеному масштабі, але працювати з ним набагато простіше, ніж безпосередньо з оригіналом. На стереопарі можна виконати будь-які виміри з високою точністю, чого не можна зробити за оригіналом.

Відомо, що на території кожної області України існує велика кількість пам'яток історії, культури та мистецтва. Не всі вони поставлені на державний облік, тому що для цього потрібно витратити надто багато часу та коштів через існуючі застарілі технології обліку. Нами встановлено, що перспективним напрямком обліку пам'яток історії та культури є залучення фотограмметричної технології. Якщо виготовлену стереопару об'єкта чи предмета доповнити офіційними даними, то такий матеріал буде акумулювати достовірну інформацію про предмет. Маючи таку інформацію, можна виконувати дослідження предметів з високою точністю та розробляти будь-які проекти реставрації. Фотограмметричні матеріали можна систематизувати за будь-якою схемою та створити відповідний банк даних.

Особливо широко можна застосовувати фотограмметричний метод при реставрації і відновленні архітектурних пам'яток. Його економічна ефективність, порівнюючи з класичними методами, значно вища. Так, в Австрії при виконанні підготовчих робіт для консервації архітектурних пам'яток був зроблений аналіз, результати якого засвідчують, що, користуючись класичними методами, можна обміряти 3 тис. м^2 фасадів в рік, в той час як за допомогою фотограмметричного методу таких обмірів можна виконати до 500 тис. м^2. Фотограмметричні дані в 10 разів точніші і процес роботи виконується в 100 разів швидше [1, 7-9]. За допомогою фотограмметричного методу можна фіксувати (консервувати) оптичне зображення не тільки зовнішньої частини об'єкта або предмета, а й внутрішньої. Так, наприклад, у культових спорудах внутрішні елементи розташову-

ють згідно з відповідними закономірностями. Тому такі матеріали необхідно мати при будівництві нових культових споруд, їх дослідженні та реставрації і відновленні.

Оскільки на стереопарі всі точки координуються, то виготовлення креслення за стереопарою є надійною справою, а це означає, що будь-яку точку споруди чи предмета можна відновити з високим наближенням до оригіналу. Методика виготовлення стереопар архітектурних споруд досконало розроблена й виконується фотограмметристами при допомозі фототеодолітів. З фототеодолітом можна працювати в тих випадках, коли споруда знаходиться від нього на відстані 20 і більше метрів. Для виготовлення стереопари окремих мистецьких пам'яток, таких як пам'ятний знак, меморіальна дошка, фреска, орнамент та ін., нами розроблена спеціальна методика, яка базується на використанні фотоапарата "Зеніт" в поєднанні з теодолітом BRT-006 фірми "Карл-Цейсс Йена".

Наша держава на сьогоднішній день забезпечена великою кількістю спеціалістів з фотограмметрії. В кожній області такі фахівці є, але їх використовують не за призначенням. Їх готує Національний університет "Львівська політехніка", а універсальні фотограмметричні прилади виготовляє науково-виробниче підприємство "Геосистема" в м. Вінниця. Таким чином, у нас є всі можливості перейти на новітні технології для ставлення на облік пам'яток історії, культури та мистецтва, їх дослідження та реставрації і відновлення.

Необхідно на будь-яких засадах в кожній області організувати експедицію, яка б проводила відповідні роботи по обліку і охороні пам'яток історії, культури та мистецтва. Це дасть можливість за короткий термін зібрати матеріал, який матиме величезну цінність для науки. Варто зауважити, що пам'ятки бувають рухомі і нерухомі. Нерухомі пам'ятки розташовані на певній площі земельної ділянки. В умовах ринку на такі земельні ділянки потрібно мати Державний акт на право постійного користування. Такий Державний акт за складеною угодою виготовляє районний відділ земельних ресурсів.

Особливе місце має пропаганда охорони пам'яток і законодавчих актів про їх охорону та збереження. Пропаганда — це процес поширення політичних, філософських, наукових і технічних знань, а також соціальних і художніх ідей з метою впровадження їх в суспільну свідомість. Основним джерелом пропаганди слугують класичні праці і ґрунтовні дослідження про предмет. Маючи перераховані вище матеріали, можна швидко і з незначними затратами часу та коштів сформувати матеріал для будь-якого видання, яке в свою чергу відіграє величезну роль у пропаганді охорони та збереження пам'яток історії, культури та мистецтва.

Комісія організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури — ЮНЕСКО — включає в програму своєї діяльності охорону історичних культурних цінностей. ЮНЕСКО турбується про збереження і про охорону пам'яток історичного й наукового значення, а також пропонує зацікавленим країнам укладення відповідних міжнародних конвенцій. У Декларації принципів міжнародного культурного співробітництва ЮНЕСКО говориться, що всі культури є частиною загального надбання людства, а тому їх варто поважати і зберігати [2, 36-78].

Таким чином на основі вищеприведеного матеріалу можна зробити наступні головні висновки:

1. У зв'язку з великим обсягом робіт, спрямованих на охорону та збереження пам'яток історії, культури та мистецтва, слід впроваджувати новітні прогресивні технології для обліку, дослідження та реставрації культурних цінностей.

2. Фотограмметричний метод консервації оптичного зображення предмета якраз і є новітньою прогресивною технологією для проведення обліку, дослідження та реставрації культурний цінностей.

Література та джерела

1. *Суходрев Н. И., Розенбаум Ж. С.* Консервация и реставрация памятников и исторических зданий. — М.: Стройиздат, 1978. — 320 с.

2. *Игнаткин И. А.* Охрана памятников истории и культуры. — К.: Выща школа, 1990. — 224 с.

ЕСТЕТИЧНИЙ ГУРТОК ГЕОРГІЯ КОСМІАДІ В РІВНОМУ

Ольга ЮРЧУК

Г. П. Косміаді — це яскрава й багатогранна особистість. Він виступає перед нами і як прекрасний педагог, і як видатний художник, і як талановитий режисер, актор, театральний декоратор. Але червоною ниткою крізь рівненський період життя проходить ще одна сторона його діяльності: керівник Естетичного Гуртка.

Що це за об'єднання? Чим займалося? Яка мета його створення?

У фондах нашого музею зберігається кілька рукописних часописів під назвою "Естетичний вісник", які готувалися членами цього Гуртка. В одному з них читаємо:

"Естетичний вісник"... Скільки дорогих спогадів викликає в мені ця назва. Від цих слів віє весною і бадьорістю перших років існування Естетичного Гуртка, коли всі ми, члени-організатори, горіли натхненням творчості, сповнені сил, сповнені енергії і захоплення. Ми несли в наш Гурток усе, що було кращого в нас.

У момент найвищого творчого піднесення влили ми в нього частку нашої душі, і справа, запалена нами, стала живою і улюбленою справою для наших юних друзів — членів Естетичного Гуртка. Скільки незабутніх хвилин, годин, днів пережили ми, завдячуючи йому! Скільки було краси хоча б тільки тому, що ми самі потребували її усією душею! Силою нашого жагучого бажання краси здійснювались усі починання Гуртка, і кожне з них було для нас святом..." [8].

Ось такі небуденні слова змусили нас уважніше поставитися до діяльності цього мистецького об'єднання в нашому місті. Адже початок XX ст. відзначався складністю і протиріччями суспільного й політичного життя. Культура та мистецтво розвивалися під впливом зростаючого революційного руху, наповнювалось новим змістом, набували нових естетичних форм. Живопис, скульптура, графіка, декоративно-прикладне мистецтво являли собою одну з найскладніших сфер художньої культури 20-х років XX ст. Вони часто виявлялись своєрідним зосередженням глибоких протиріч, властивих у ті роки всьому суспільно-культурному розвитку країни. Можливість подолання цих протиріч залежала від прагнень художника спертися на гуманістичні ідеали, гуманістичні культурні традиції, від його вміння і здібностей долучитися до передових естетичних прагнень епохи.

Саме це і вдалося зробити Г. П. Косміаді.

Прибувши в наше місто в 1917 році, він уже в жовтні 1918 організовує свій перший Естетичний Гурток при Рівненському Комерційному Училищі, що документально підтверджено дирекцією цього навчального закладу. А в лютому 1919 року був розроблений і затверджений Статут Естетичного Гуртка, який і дає нам відповіді на деякі питання щодо його діяльності [9].

Головна мета, яку переслідували організатори Гуртка, — всебічно сприяти поширенню і розвитку серед учнів естетичних знань, а також вирішувати завдання етичного характеру.

Саме з цією метою Гурток влаштовував виставки, художні читання, реферати, концерти, художні вечори, вистави, бесіди на етико-естетичні теми. Так, наприклад, відомо, що в 1922 р. було проведено цикл вечорів-бесід, присвячених а) театру; б) поезії; в) музиці; г) сучасним течіям живопису [10].

Естетичний Гурток був досить складною структурою, при ньому працювали окремі секції:

- вільного малювання;
- сольного співу;
- інструментальної музики;
- художнього читання;
- пластичної гімнастики;
- живопису і прикладного мистецтва;
- драматична секція.

Членами Гуртка могли бути не лише учні усіх класів, але й вчителі.

Головна вимога — мати здібності до малювання, співів, художнього читання, музики і пластики. Усі учасники Гуртка розподілялися на 2 категорії — дійсних членів і кандидатів у члени. Дійсні члени отримували членські квитки. До членства в Гуртку підходили дуже серйозно. Якщо член Гуртка не брав участі в його роботі або своїми діями підривав високе звання члена Естетичного Гуртка, чи суперечив його етико-естетичній меті, або не платив членських внесків, то він виключався з нього. Право знову вступити до Гуртка отримувалося на загальних підставах.

Естетичний Гурток мав у своєму розпорядженні й деякі кошти, які складалися з:

- щомісячних членських внесків;
- плати за членський квиток;
- субсидій опікунської Ради;
- пожертв різних осіб і установ;
- зборів від платних вечорів, концертів, виставок тощо.

Керівництво Естетичного Гуртка здійснювалось Загальними Зборами, які проводились раз на місяць, та Радою Гуртка. Рада Гуртка обиралась на поточний рік і складалась із Голови, секретаря, скарбника, завгоспа та 2-х дійсних членів. На кожних Загальних Зборах Рада коротко звітувалася про свою діяльність.

Естетичний Гурток мав печатку зі своєю назвою.

Ось такою серйозною структурою був Естетичний Гурток у Рівному, яким керував Г. П. Косміаді. Про напрямки його діяльності розповідають "Естетичні вісники" різних років, статті в тогочасних засобах масової інформації, відгуки професорів і ректорів варшавської та краківської Академій мистецтв, архівні матеріали.

Так, щороку навесні Естетичний Гурток влаштовував виставки картин і художніх робіт учнів усіх навчальних закладів м. Рівне. Такі виставки були важливою мистецькою подією в житті нашого міста. Ось що писала з цього приводу газета "Волинське слово" від 28.04.1922 р.:

"...Виставка показала, яких успіхів можна досягти, вміючи передавати любов до мистецтва учням, частина з яких ще зовсім діти.

Більшість складених ними композицій і мотивів вражають своїм різнобарв'ям та красою малюнка. Акварелі з натури, виконані старшою групою, настільки гарні, що не віриться, що це роботи учнів, які приділяють малюванню лише 2 години на тиждень. Звичайно, все це можна приписати лише невтомній енергії і особливому таланту керівника Естетичного гуртка, художника Г. Косміаді" [1].

А ось відгук ректора Краківської Академії мистецтв, де влітку того ж року були виставлені роботи учнів Г. П. Косміаді:

"Праці учнів Комерційного Училища та Державної гімназії з Рівного, виконані під керівництвом п. Косміаді, показують, яких високих результатів можна досягти при вмілому керівництві, захопленні мистецтвом та досконалому знанні дитячої душі, які має цей вчитель" [2].

Наступного року — те ж захоплення з боку ректора і професорів Академії:

"Представлені роботи учнів п. Косміаді... привертають увагу надзвичайною оригінальністю декоративних мотивів та колоритним розмаїттям" [3].

Але слід відзначити, що виставки Естетичного Гуртка — це не лише картини учнів та викладачів навчальних закладів. Це — розмаїття різноманітних мистецьких робіт — художні килими, декорації, візерунки до тканин, шарфів, розпис на кераміці, обкладинки і заставки до художніх альбомів та журналів і багато іншого.

В архіві Г. П. Косміаді зберігся перелік експонатів Естетичного Гуртка, що були представлені на крайовій виставці в Познані (1929 р.). Із цього переліку видно, що учні виготовляли роботи з дерева, а потім розписували їх (ложки, сопілки, гребні, веретена), займалися вишивкою й аплікацією, розписували порцелянові глечики і тарелі (як сказано в документі, в арабському, старорускому і новому, можливо, авангардному стилі), виготовляли афіші, плакати, обкладинки для книг і альбомів (в переліку — понад 300 робіт) [5].

Деякі з цих робіт представлені на фотографії з сімейного архіву художника. І головне — багато речей виготовлялося в майстерні, яка була створена при Естетичному Гуртку в державній гімназії ім. Костюшка в Рівному в 1924 р. Підтвердженням є лист від Міністерства Віросповідань та Громадської Освіти Польщі про виділення 300 злотих на організацію такої майстерні під керівництвом Г. П. Косміаді [4].

У вересні 1928 р. на Волинській виставці в Луцьку Г. П. Косміаді був нагороджений Малою срібною медаллю за представлені учнівські роботи (розпис на порцеляні, дереві, вишивки, аплікація) [6].

Ще один з напрямків діяльності Естетичного Гуртка — виготовлення візерунків для килимів. Кореспондент "Волинського слова" зазначав: "...Килими, розписані на простих джутових мішках мають, звичайно, лише чисто декоративний характер, але вони прекрасні. У порівнянні з ними роботи учнів громадської гімназії і реального училища муляють око своїм убожеством і ніби виставлені лише для того, щоб яскравіше підкреслити викладацькі здібності і таланти художника Косміаді" [1].

Що стосується килимарства, то воно належало до найбільш процвітаючих видів художнього ремесла на початку XX ст. Кількість ки-

лимарських шкіл, майстерень і навчальних пунктів неухильно зростала. Але існувала одна велика проблема — підбір килимових візерунків. Дуже часто майстрині змушені були використовувати малюнки з різних етикеток і наклейок, навіть із пляшок від спиртних напоїв. Такий стан викликав тривогу і протест художньої інтелігенції, що в свою чергу вело до посилення діяльності по створенню килимових малюнків.

І тепер стає зрозумілим, чому Г. П. Косміаді таку велику увагу приділяв складанню різноманітних композицій, мотивів, візерунків. І ця справа не була марною. Відомо, що одна з найбільших мануфактур у Сілезії придбала цілу серію малюнків, щоб виткати за ними візерунки на своїх виробах (1922 р.).

А "Волинський щоденник" за 1923 рік відзначає:

"Отже, на учнівській виставці діти показали, що вони малюють з певною метою. Все, що вони малюють, можна взяти за узор для килимів, для хусток, для матерії на одяг, для книжкових обкладинок. Все можна використати на фабриках і промислових підприємствах. Не одна мати здивується, коли незабаром купить тканину на спідницю, малюнок до якої придумав її Ясь з 1-го класу. То не є жарти, бо вже закупили ці малюнки фабрики в Щецині. Невдовзі в торгівлі з'являться товари з цими візерунками.

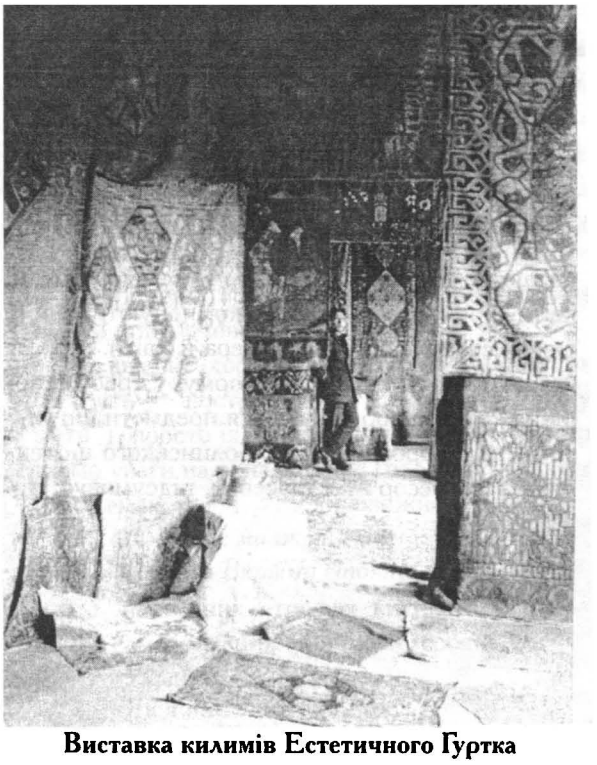
Таким чином, мистецтво перестає бути "мистецтвом для мистецтва", а стає власністю більш широких і менш заможних верств населення. З іншого боку, діти, пройшовши таку школу, зуміють і в своєму житті застосувати гарне, особливо в оздобленні власного житла" [7].

Ще один напрямок діяльності Естетичного Гуртка — робота його драматичної секції. Тут Г. П. Косміаді виявляє всю багатогранність свого таланту, виступаючи одночасно і режисером, і актором, і театральним декоратором. Щоправда, в цьому він був не одиноким: якщо раніше, у XIX ст. художники чітко ділилися за тими видами діяльності, якими займалися професійно (живопис, графіка, скульптура), то на початку XX ст. це становище змінилося — в середовищі художників з'явилось прагнення до універсальності. Один і той же майстер працює в різних галузях мистецтва одночасно. Прикладів є багато. Так, М. Врубель був не лише живописцем, але й скульптором, театральним декоратором, займався ілюстрацією, декоративно-прикладним мистецтвом; О. Бенуа був графіком, живописцем, істориком, критиком, театральним художником; А. Васнецов — живописцем, істориком, археологом, театральним художником, графіком.

Тим самим межі професійного мистецтва були розширені. Основне його гасло — мистец-

Художня майстерня Естетичного Гуртка

Виставка килимів Естетичного Гуртка

тво повинно увійти в життя людини настільки, щоб прикрасити собою кожну мить її буття, її настрою, її праці.

Початок XX ст. — це був час, коли театр набув у художній культурі величезного значення. Сцена втрачає свою відокремленість і широко залучає до себе поетів, музикантів, художників. Саме в театрі в повній мірі виявлялась творча індивідуальність будь-якого художника.

Тому і не дивно, що декорації для театру й театр взагалі стали одним із тих полюсів, до якого скерував свій погляд Г. П. Косміаді як художник, що тяжів до барвистості й декоративності.

Одна з рівненських газет за 1928 р. після перегляду драми "Борис Годунов", поставленої Естетичним Гуртком, відзначає: "Декорація і костюми були бездоганними і виключно гарними та пишними".

Але все ж таки, мабуть, найбільш сильною стороною особистості Г. П. Косміаді є його педагогічний талант. Про це неодноразово пишуть його сучасники — кореспонденти газет, викладачі шкіл і гімназій, професори Академій мистецтв.

Г. П. Косміаді вважав, що немає дітей, нездібних до малювання, кожну дитину без винятку можна навчити малювати, компонувати, стилізувати. На таке пробудження дитячої індивідуальної творчості здатна лише сильна й незвичайна натура. Саме таким він і був.

Цікаво, як саме проходив процес навчання в рівненських школах. Як свідчить "Волинський щоденник", уроки малювання розпочиналися з 1-го класу. Діти починали компонувати прості візерунки для шпалер. З 2-го класу додаються мотиви з природи — звірі, птахи, квіти, фрукти. У 3-му класі компонують фарби, використовуючи павичеві пера й квіти. У 4-му класі робиться акцент на форму, у трьох старших класах — зображуються предмети в русі.

І далі кореспондент "Волинського щоденника", професор А. Прусевич, підсумовує:

"Те, що у Польщі подібного вчителя, як професор з Рівного, взагалі немає, що він стоїть на європейському рівні — цього не потрібно навіть пояснювати. Я вважаю, що було б великою помилкою розглядати його надзвичайні здібності тільки на рівні Рівного. Професор міг би навчати і майбутніх вчителів малювання, графіки, де потрібне збудження індивідуальної творчості. Ім'я цього педагога — Єжи Косміаді" [7].

Мабуть, саме цими словами і варто завершити розповідь про цю неординарну особистість, високообдаровану людину, талановитого митця, додавши лише, що найкращим визнанням його педагогічних заслуг стало запрошення в 1937 році на Всесвітню художню виставку в Парижі, на якій Г. П. Косміаді представив 67 робіт своїх учнів.

Література та джерела

1. Итоги художественной выставки. Волынское слово — от 28.04.1922 г. (РУГ, архів Г. Косміаді).
2. Лист від ректорату Краківської Академії мистецтв від 16.04.1922 р. (РУГ, архів Г. Косміаді).
3. Лист від ректорату і професури Краківської Академії мистецтв від 7.06.1922 р. (РУГ, архів Г. Косміаді).
4. Лист від Міністерства Віросповідань та Громадської Освіти від 7.08.1924 р. (РУГ, архів Г. Косміаді).
5. Перелік експонатів на виставку крайову у Познані від 29.03.1929 р. (РУГ, архів Г. Косміаді).
6. Посвідчення до Малої Срібної медалі за 1928 р. (РУГ, архів Г. Косміаді).
7. *Прусевич О.* Виставка малюнків учнів державних гімназій з Рівного та Луцька // "Волинський щоденник", № 12, 1923 (РУГ, архів Г. Косміаді).
8. Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі РОКМ) — Інв. № 11436 /2.
9. РОКМ. — Інв. № 11436 /3.
10. РОКМ. — Інв. № 11436 /4.
11. Русская художественная культура конца XIX — начала XX в. — М.: "Наука", 1980.
12. Свідоцтво за № 86, видане дирекцією Рівненського Комерційного Училища від 29.07.1922 р. (РУГ, архів Г. Косміаді).
13. Теорія та історія світової і вітчизняної культури. — Львів: "Каменяр", 1992.
14. Українська і зарубіжна культура XX ст. — К.: "Знання", 2002.
15. Українська культура. Історія і сучасність. — Львів: "Світ", 1994.

ФОЛЬКЛОР ТА ЕТНОГРАФІЯ

РЕЦЕПЦІЯ ПОВСТАНСЬКИХ ПІСЕНЬ ПРО НЕВОЛЮ

Ірина БАРАБАШ

Нашу увагу зосередимо на піснях про неволю, виділених у тематичній класифікації дослідниками Т. Веремчук [1, 18], Г. Дем'яном [2, 6].

Розглянемо їх не як ілюстрації до історичних подій, а в єдності тексту та мелодики.

Оскільки пісні цього пласту творилися в екстремальних умовах людьми, які не завжди мали до цього хист, але не могли мовчати, у них часто подибуються: а) ненормативні лексеми; б) росіянізми; в) тюремна лексика; г) неправильне наголошування слів. Однак цей ґандж мало відчутний, бо потуга емоційна, експресивна згладжує його.

Спробуємо поділити невольничі повстанські пісні за найголовнішими мотивами на такі групи:

1. Любов до України, якою живуть і дихають політв'язні й за яку готові накласти головою. Самозречення в ім'я рідної землі.

2. Віра у перемогу, в повернення у рідний край.

3. Мотиви смутку, зневіри, миттєвих сумнівів.

Найпотужніша серед пісень про неволю перша група.

Україно, Україно,
Україно, краю мій,
Я за тебе, Україно,
Муки тяжкії терпів.

Обумовлена тавтологія звертання "Україно" — стрижень мук і терпіння ліричного героя пісні "Сонце сходить і заходить".

Тюремні дні такі одноманітно сиві ("Сонце сходить і заходить, В моїй камері темно"), і думи такі важкі та чорні ("...дівчинонько, ... за мене забувай")... Чотиристопний хорей із усіченими стопами у другому та четвертому рядках, невибаглива мелодія у низькому регістрі творить образ людини, живої, вболіваючої, що за Україну віддала свої найсвітліші роки:

... Я сиджу в криміналі
За Вкраїну, рідний край.

Слава Україні! Героям слава!
Україно, рідна мати,
Зглянься кругом себе:
Сидить ворог в твоїй хаті
Та й сміється з тебе.

Ці рядки, створені шість десятиліть тому, навдивовижу актуальні.

Ліричний герой пісні "Ой піду я далі лісом" розмірковує над питанням, навіщо прийшов у цей світ. Відповідь у нього однозначна:

Щоб за волю постраждать,
Щоб за волю, за свободу,
За Вкраїну, рідний край.

Два стрижневих слова: воля та Україна. Тільки за це варто боротись і жити. Синонімія слів "воля"—"свобода", характерний для невольничої пісні чотиристопний хорей з усіченими стопами у другому та четвертому рядках сприяють усвідомленню, що жити варто заради двох речей — волі та України.

Ліричний герой розмірковує над найголовнішим призначенням українців.

І вже не дослухаємося до дієслівних рим ("стоять"—"постраждать", "шелестить"—"шумить"), просто їх не помічаємо. Навіть не звертаємо уваги на тональність. Головний нерв пісні у лексемах, поєднаних дивовижною думкою:

Бо на те ми українці,
Щоб за Вкраїну стоять.

У наступних строфах (куплетах) — граничне самозречення ліричного героя:

Україно, рідний краю,
Як я тебе покохав,
Я за тебе, Україно,

Все, що міг, то все віддав.

У підтексті образ України зіставляється з образом жінки, бо тільки її, одну-єдину, можна кохати всеньке життя. У строфі багатослів'я, але його не хочеться чути. Головна увага на слові "все":

Все, що міг, то все віддав:
Віддав щастя, віддав волю,
Віддав літа молоді.
Як прийдеться до потреби,
То віддам життя тобі.

Тавтологізоване слово "віддав", росіянізм "прийдеться", діалектизм "до потреби" (пісню записали-бо на Волині) не шпетять текст.

Мозок виділяє чотири слова:

щастя
воля,
молодість,
життя.

Основна думка пісні — за Україну, за волю її не варт шкодувати навіть життя. У цьому обов'язок українця.

Вивершуючи аналіз пісень першої групи, констатуємо, що мотив України та обов'язку перед нею у повстанських піснях про неволю звучить потужно. Вище України у полiтв'язня нема нічого.

Пісні другої групи оптимістичні, світлі за характером. Стануть собі побратими плече в плече біля заґратованого віконця, заспівають купно — і здається, розсунуться стіни брудної, тісної камери і запахне вишневим квітом чи мальвами, що під матусиним вікном. І хлюпне тоді в душу світло та віра, якої не здолати чорним силам.

Пісня "За що ви мене закували" починається риторичними питаннями:

За що ви мене закували.
За що катуєте мене?
Чим я провинився перед вами,
Що ви так мучите мене?

За що? Чому? Думай, людино.

Пісня має суто суб'єктивний характер. Ліричний герой щиро зізнається, що "не мав заміру на вбивство", чесно жив, навіть без опору "вклав у кайдани руки". Пісня звучить у тональності до-мінор неспішним розміром 4\4, що спонукає до неквапливого думання. Згадується мати (на російський лад — "мать"), складаються руки в молитві до "Господа-Бога", аби вернув невільника у рідний край. Серце стукотить у ритмі п'ятистопного ямба. Згадує ліричний герой свого брата:

А поки я сиджу в в'язниці,
Нехай заступить рідний брат.

Заступить у боротьбі, у спротиві катам, у побудові вільної держави. Думку підсилює тавтологізована модально-вольова частка "нехай":

Нехай підніме його (край — І. Б.) вгору,
Нехай забачать вороги,
Нехай забачать всі катюги,
Що нас кували в кайдани.

Емоційно-експресивна лексема "катюга" висловлює вкрай зневажливе ставлення до поневолювача й ката. Твір дихає вірою в перемогу.

Структура пісні "Рости, рости, горошино" має цілісну форму.

Рости, рости, горошино,
Рости, рости, розростайсь.
Гуляй, гуляй, дівчинонько,
Ти на мене не чекай.

Це характерний для українського пісенного фольклору паралелізм, який виконує композиційну функцію, поєднуючи два образи.

Рефреном звучать рядки:

Гуляй, гуляй, дівчинонько,
Ти на мене не чекай.

Не зрадив коханої парубок. Її суперниця — Україна:

Бо я сиджу у в'язниці
За Вкраїну, рідний край.

Дівочий вік короткий. Розуміючи це, парубок звільняє кохану від присяги чекати на нього. Пісні з неволі майже всуціль помережені мотивами кохання.

При змалюванні арештантських буднів використовується тюремна лексика ("в'язниця", "ґрати залізні", "кайдани"), росіянізми, вкладені в уста ліричного героя ("часовії", "сторожа́"). Нам не вдалося дослідити, чи використання росіянізмів — для надання певного колориту текстові, чи це засторога, що невільникові забракло рідного слова, що він забуває мову, чи просто автор недостатньо володіє технікою віршування, що змушує невибагливо ставитися до слова. Цим, вочевидь, пояснюється і неправильне наголошування слів на потребу ритму пісні ("темно́", "звідсі́ля", "додому́", "не зможу́"), що знижує художню цінність аналізованого тексту.

У дусі українського пісенного фольклору, з'являються "січовики під кам'яну стіну" — і падають брами, стіни. Кінцівка пісні оптимістична:

Пропадіте ви, кайдани,
Я вже їду додому́.

Пісня складена в соль-мажорі, звучить життєствердно, з великою надією та вірою, що добро таки здолає зло.

Цікаво презентує другу групу пісень з неволі "Забудь, мене, моя матусю". Це історія життя, думок і почуттів юнака, що встав за волю України. Сюжет розгортається від першої особи.

Забудь, мене, моя матусю,
Забудь мене, що я твій син.

Кілька штрихів — і вже вимальовується фольклорний образ сина, що звертається до матері ласкаво: "Матусенько".

Я був малим, то ти гляділа,
А як підріс, кати взяли.

Гірка доля України-матері, що завжди ростила своїх синів для спротиву ворогам і боротьби.

З'являється образ хижака (порівняння "кати злетілись, мов ті круки"), що протиставляється чайці, яка проступає з підтексту. Мати-чайка

Не мала сили боронити,
Не мала сили, бо стара.

Виникають асоціації з фольклорним образом із вірша Івана Мазепи "Ой горе тій чайці", що став народною піснею

Дуже цікавий ритмічний малюнок пісні. Вона написала розміром 6\4 у тональності мімінор. Мелодія накочується хвилею на початку строфи (куплета), а потім спокійно вирівнюється й відкочується.

Здригнулось тіло від кайданів,
А руки стиснули замки.

Хвилююча мить прощання:

Прощай, матусенько моя,
Прощай, рідна́я Украї́но.
Більш не побачу тебе я.

За силою любові сина та громадянина образ матері ("матусенько моя") і України ("рідна́я Украї́но") ідентичні. Слухач майже не реагує на ненормативне наголошення епітета "рідна́я".

У канву пісні вплітається новий мотив:

Як привезли мене в темницю,
Як кинули мене туди,
Коли я глянув навкруг себе,
Сидять заковані брати.

Тут, у ворожому гадючнику, брати по духу, побратими, однодумці. Повстанець не самотній, і це надає йому ще більше снаги, впевненості й безкомпромісності. Про це свідчить його гострий діалог з "катюгою самим старшим":

- Отут вам, вкра́їнські сини,
Не схочте більш ви України,
На вас покопані ями.
- Не ля́кай, кате, нас ямами,
Не страшні нам твої ями.

Скільки іронії вкладає кат у звертання "вкра́їнські сини"! Він лякає їх смертю (яма як її символ), та юний повстанець відкидає погрози. Чітко й переконливо (п'ятистопним ямбом) нагадує ворогові, який на святій нашій землі почувається господарем:

Ще прийде, прийде час розплати,
Та панувать не будеш ти.

Займенник "ти" — як вияв зневаги до ката. Тавтологізований присудок "прийде" утверджує неминучість кари.

Річ настільки емоційна і глибока, що неправильне наголошування у словах ("повстанця́х", "не ля́кай", "не стра́шні") не сприймається як ґандж.

Завершується пісня великою вірою й незглибимою впевненістю в тому, що

... засяє на Вкра́їні,
Засяє сонце угорі.
Тоді замають по всім світі
Жовто-блакитні прапори.

У цілому пісні другої групи підтверджують, що їх складали люди мужні та несхитні, з великою вірою в Україну.

Ми всі з Шевченка, з його великого терпіння, мудрості, любові до України. Тому всяке явище в культурі маємо розглядати як продовження традиції великого Пророка, зокрема й мотивів третьої групи невольничих повстанських пісень. Вони болючі, бо оповідають про ті миті з життя вояка, коли він слабкий, коли опускаються крила й несила бути відреченим від усього людського. В ім'я України.

Пісня "На Вкра́їні, на Волині Там є місто Ровно" — хронологія тюремного життя політв'язня. "Три тюрми великі" набиті кращими з кращих синів України.

Всі знеможені, побиті,
Сидять в темних комора́х.

Чорними мазками малюються будні арештантів. І у тому мороці — світло в очах:

... горді вони з того,
Що за Вкра́їну сидять.

Гордість — це те, що здолати не в змозі кати.

Безконечно довгі тюремні дні. Тільки фізичний біль і тупа одноманітність та молитва до Бога про волю.

Від такої одноманітності можна не тільки отупіти, а й збожеволіти. Тому такий сумний висновок в останній строфі (куплеті):

А нам, бідним українцям,
Жить на волі не дають.

Характерним композиційним прийомом для пісень цієї групи є сон. У тюремних буднях, коли вити хочеться від туги й болю, єдина втіха — сон (якщо його Бог дає), в якому і рідний полиновий край, і сестри-горлички, і голуб сивий батько, й матусина хата в мальвах, чорнобривцях, жоржинах.... І воля!

Нам вдалося дослідити рецепцію пісні "Зелений гай, пахуче зілля", що є прекрасним віршем політкаторжанина XIX століття Павла Грабовського. Зміщуються часові площини, та жага волі така ж пекуча.

Зелений гай, пахуче зілля
В тюрмі приснилися мені.
І степ широкий, наче море,
І тихий сон навкружині.
Садок приснився біля хати,
Вечірня літняя пора...

Земний рай намарився зболілій душі в пастельних барвах: постійні епітети "зелений гай", "широкий степ", "тихий сон"; порівняння "степ широкий, наче море", притаманне народнопісенній творчості, і навіть легкий чотиристопний ямб — усе сприяє умиротворенню і спокою душі, що можливо лише уві сні.

І раптом у канву вірша П. Грабовського вривається таке несподіване:

Сниться мені, що я на волі,
Що Україна вже вільна,
Що місто Київ — вже столиця
І провалилася Москва.

Гола публіцистика, та в цих рядках — програмна мета новітнього вояка.

Пісня написана в тональності соль-мажор і завершується непевністю:

... Сам не знаю, чи діждуся
Те, що приснилося мені.

У живої людини миті сумнівів, зневіри, смутку — звичайні явища. На те вона й людина.

Досліджуючи зібрані на Рівненщині літературно-творчим гуртком "Світанок" повстанські пісні про неволю (тюремний фольклор), ми встановлюємо, що це важливий пласт історичних пісень про жертовність і самозречення в ім'я України. Класифікуємо їх за мотивами і проводимо аналіз словесного тексту у єдності з музичним. Доходимо висновку, що пісні про неволю мають належне пізнавальне (допомагають відчути душу та настрій ув'язненого) і виховне значення ("Можна зламати тіло, але ніколи — дух!"). Щодо естетичного впливу, то ці пісні, зазвичай, технічно недосконалі, адже творились у казематах, в'язнями, що мали потребу викричати свій біль, жагу волі, невтишиму любов до України.

Невольничі повстанські пісні — вічний пам'ятник тим, хто поклав свої життя на вівтар свободи України.

Сонце сходить і заходить

Зап. у 1991 р. від Гнатюк Ганни Наумівни, 1924 року народження, с. Дермань-2 Здолбунівського району.

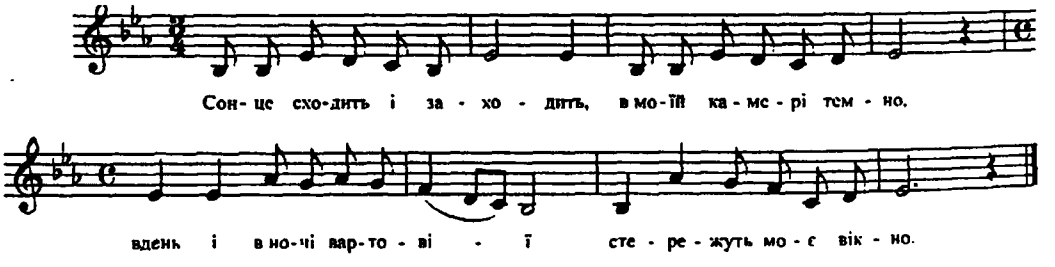
Сонце сходить і заходить,
В моїй камері темно,
Вдень і вночі вартовії
Стережуть моє вікно.

Стережіте, бережіте,
І я звідси не вийду,
Бо кайдани сталевії,
Я пірвать їх не можу.

Рости, рости, черемшино,
Високая виростай.
Гуляй, співай, дівчинонько,
А за мене забувай.

Гуляй, співай, дівчинонько,
А за мене забувай,
Бо я сиджу в криміналі
За Вкраїну, рідний край.

Україно, Україно,
Україно, краю мій,
Я за тебе, Україно,
Муки тяжкії терпів.

Ой піду я далі лісом

Зап. у 2003 р. від Шлеюк Надії Володимирівни, 1928 року народження, с. Бечаль Костопільського району.

Сухе листя шелестить,
Сухе листя опадає,
А вітер виє, ще й шумить.

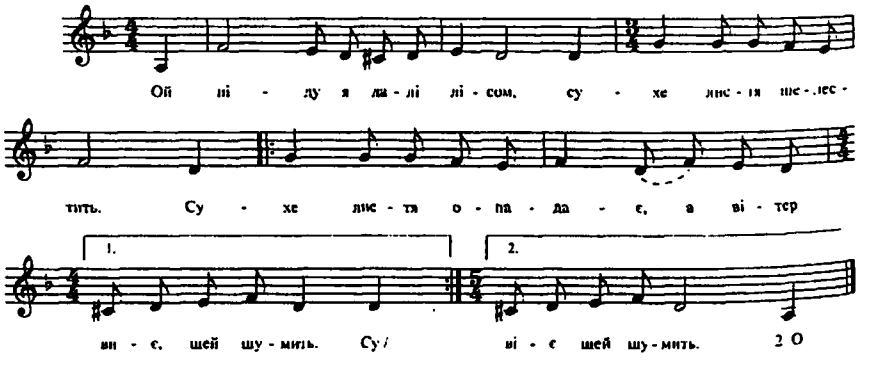
Отакою-то порою:
Вітер, холод надворі,
Скрізь дощі стоять по луках,
А де ж подітися мені?

Чи йти мені далі лісом,
По стоях друзів шукать?
Бо на те ми породились,
Щоб за волю постраждать.

За Вкраїну, рідний край,
Бо на те ми українці,
Щоб за Вкраїну стоять.

Україно, рідний краю.
Як я тебе покохав,
Я за тебе, Україно,
Усе, що міг, то все віддав.

Віддав щастя, віддав волю,
Віддав літа молоді,
Як прийдеться до потреби,
То віддам життя тобі.

За що ви мене закували

Зап. у 1995 р. від Домбровської Ганни Андріївни, 1930 року народження, с. Семидуби Дубенського району.

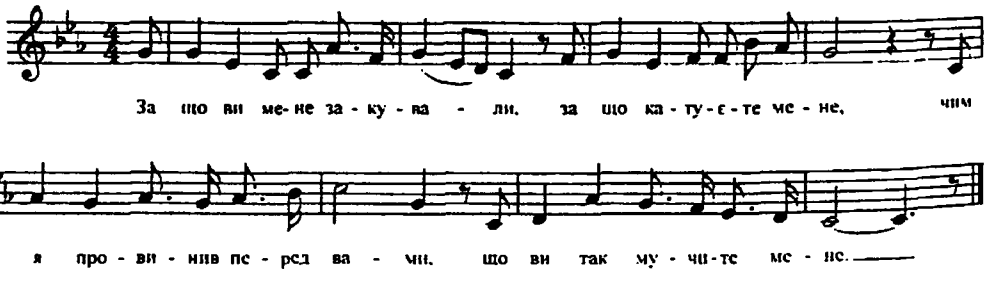
За що катуєте мене?
Чим я провинився перед вами,
Що ви так мучите мене?

Тепер сиджу я у в'язниці,
І сонця й неба не видать.
Та Господа-Бога благаю,
Щоб не тужила рідна мать.

Здається, чесно я прожив,
І так спокійно перед вами
В кайдани руки я вложив.

Як дасть Бог, переживу
І повернуся в рідний край,
А поки я сиджу в в'язниці,
Нехай заступить рідний брат.

Нехай забачать вороги,
Нехай забачать ті катюги,
Що нас кували в кайдани.

Рости, рости, горошино

Зап. у 1995 р. від Домбровської Ганни Андріївни, 1930 року народження, с. Семидуби Дубенського району.

Рости, рости, розростайсь.
Гуляй, гуляй, дівчинонько,
Ти на мене не чекай.

Бо я сиджу у в'язниці
За Вкраїну, рідний край.
Гуляй, гуляй, дівчинонько,
Ти на мене не чекай.

Ви, стальнії сторожа,
Не можу вас розламати
Без долота й молотка.

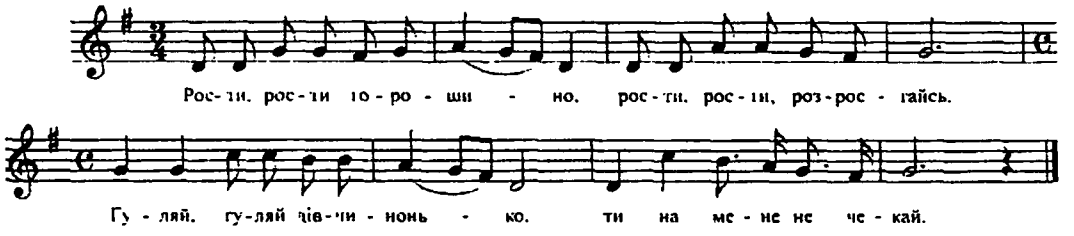
Ой як прийшли січовики
Під кам'яну стіну,
Одну браму відвалили,
Другу браму підняли.

В камері моїй темно.
Вдень і вночі часовії
Стережуть моє вікно.

Стережіте й бережіте,
Я звідсіля не втечу,
Бо ті грати залізнії,
Розламать їх не зможу.

Другу браму підняли.
Взяли мене за рученьку
Та й на волю відвели.

Взяли мене за рученьку
Та й на волю відвели.
Пропаліте ви, кайдани,
Я вже їду додому.

Забудь мене, моя матусю

Зап. у 1991 р. від Гнатюк Ганни Наумівни, 1924 року народження, с. Дермань-2 Здолбунівського району.

Забудь мене, що я твій син.
Як був малим, то ти гляділа,
А як підріс, кати взяли.

Не мала сили боронити,
Не мала сили, бо стара.
Кати злетілись, мов ті круки,
І закували юнака.

Здригнулось тіло від кайданів,
А руки стиснули замки,
І забражчав я кайданами,
Кати промовили: "Вже йти".

І на відхід я попрощався:
"Прощай, матусенько моя,
Прощай, рідная Україно,
Більш не побачу тебе я.

Більш не побачиш, мамо, сина
Не у гаях, не у лісах,
Лише побачиш через сльози
Закованого в кайданах".

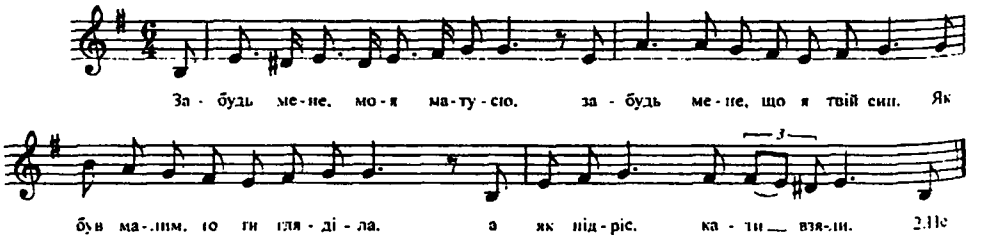
Як кинули мене туди,
Коли я глянув навкруг себе,
Сидять заковани брати.

Прийшов катюга самий старший:
"Отут вам, вкраїнські сини,
Не схочте більш ви України,
На вас покапані ями".

"Не лякай, кате, нас ямами,
Не страшні нам твої ями:
Ще прийде, прийде час розплати,
Та панувать не будеш ти.

Тоді заграють кулемети
І по лісах, і по полях,
Тоді посвятяться могили
По українських повстанцях.

Тоді засяє на Вкраїні,
Засяє сонце угорі.
Тоді замають по всім світі
Жовто-блакитні прапори".

Література та джерела

1. *Веремчук Т.* Нескорений дух повстанської пісні. – Рівне: Волинські обереги, 2005.

2. *Дем'ян Г.* Українські повстанські пісні 1940-2000-х років. – Львів, 2003.

3. *Денищук Олександр.* Книга пам'яті і слави Волині. – Рівне: Волинські обереги, 2001.

4. *Мізюк І.* З чистих джерел // Азалія. Випуск II. – Рівне: Азалія, 1995. – С. 53-60.

5. Ми йшли до бою. Пісні Української Повстанської Армії. – Дубно: Наш край, 1992.

6. Ми у вічі сміялися смерті: повстанські пісні. – Рівне: Азалія, 1992.

7. Зап. у с. Бечаль Костопільського р-ну від Коропчук Катерини Станіславівни, 1951 р. н., Шлеюк Надії Володимирівни, 1928 р. н.; у с. Дермань Здолбунівського р-ну від Гнатюк Ганни Наумівни, 1924 р. н.; у с. Семидуби Дубенського р-ну від Домбровської Ганни Андріївни, 1930 р. н.

ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕЯКИХ ЗВИЧАЇВ ТА ОБРЯДІВ У СЕЛАХ РІВНЕНСЬКОГО РАЙОНУ

Ольга ІЛЬЧУК

Кожен народ має свої звичаї і обряди, що виробились протягом століть й освячені віками. Звичаї — це не відокремлене явище в житті народу, це духовне втілення в рухах і діях світовідчуття. Це матеріалізоване сприйняття повсякденного життя, праці в полі, біля худоби, при зведенні житлових і господарських споруд, у взаємовідносинах між родичами і сусідами. Звичаї, обряди — це ті неписані закони, якими керуються в щоденних словах, справах, взаєминах. В усіх народів світу існує повір'я, що хто забув звичаї своїх батьків, односельців, карається людьми і Богом.

Будь-який бік життя українців має свої прикмети, звичаї: хліборобські, релігійні свята, весілля, народження, смерть (поховання), прихід пір року, будування хати, сімейні стосунки, тобто чітко прослідковується родинна, календарно-побутова обрядовість. Щодо релігійних свят, то ось які повір'я та звичаї були записані в селах Рівненського району (Кустин, Забороль, Решуцьк, Ходоси, Хотинь, Малий Житин). Наприклад, у період зимових свят (Різдво, Маланка, Василя, Водохреща), на всі три Святвечори (Велії) не можна нікому нічого позичати, "щоб не винести добробут з хати". На Святвечір діти носили вечерю родичам (в основному одиноким), "щоб пошанувати".

По закінченні Святої вечері ложки клали на миску з кутею (чия ложка вночі перевернеться, той помре). Стіл не прибирали, залишали страви для душ померлих родичів. З настанням Різдва після служби в церкві діти йшли колядувати. Вважалося, що першими до хати в цей день мають зайти з колядниками хлопчики. На старий Новий рік (14 січня), коли діти ходять посипати, то першого хлопчика, що зайшов до хати, садять на порозі, щоб квочки сідали. Посівали тим, що готували сіяти на полі, тобто тим, що було в засіках (пшениця, жито, просо). Кожна культура віщувала господарю врожайний рік, відносини в сім'ї, злагоду і достаток у хаті.

На Стрічання (15 лютого) освячують в церкві свічки, обмотані льоном (прядивом), які називають "громовиці". Влітку під час сильної грози ці свічки запалюють, щоб відвернути грім та блискавку від хати.

Багато звичаїв пов'язано з Великоднем. Прийшовши з церкви (Всеношної) сім'я сідала розговлятися. Під час спільного сніданку вона ретельно дотримувалась святкових ритуалів та обрядів, зокрема, запалювали свічку, яку принесли з церкви, в пам'ять померлих родичів. Розпочинали сніданок, з'їдаючи освячене червоне яйце. Шкарлупу від цього яйця закопували під фруктовим деревом, щоб родило. В такий день на "розговляння" запрошували одиноких, старих, немічних, або для них заносили гостинець. Існує така думка, що коли людина вмирає у Великодню ніч, то її душа буде відразу в раю.

Багато обрядових дійств збереглось у селах Рівненського району під час весілля. Їх можна спостерігати в Бечалі, Великому Житині, Дубах, Рисвянці та ін. Перш за все, під час випровадження до церкви батьки молодої обходять тричі всіх гостей, обсипаючи їх зерном. Батько несе хліб та ікону, а мати — зерно в мисці. Зберегли наші волиняни й інші обряди з глибоким змістом, моральним забарвленням, веселим виконанням — зустріч з батьками молодят після вінчання, безмірно щасливими, що дожили до благословення дітей у світлу життєву дорогу. Не менш захоплюючий, з яскравим гумором — "Перепій". Знімання вінка й одягання хустки взагалі перетворюється у виставу.

У декого з гостей з'являються сльози, дехто від радощів заливається сміхом, але все це робиться з щирістю, побажаннями добра і щастя молодятам.

Втратив свою значимість обряд роздягання молодої в коморі. Забуваються пісні, які були обов'язкові під час цього дійства, та і взагалі на всьому весіллі. Це були звернення до нареченої, молодого, їхніх батьків, сватів, світилок, бояр, свекрухи, тещі. Цими піснями давались накази, побажання відносно подружнього життя, підкреслювались взаємна любов, повага, вірність, працьовитість. Пісні виконували всі весільні гості.

Зате на сучасному весіллі ми спостерігаємо багато нововведень, зокрема, взування тещі.

Цього обряду не було раніше. Не менш цікавий обряд підкидання вінка з фатою. Дівчата намагаються впіймати цей вінок. Котра перша зловить, то швидко вийде заміж.

При народженні та хрещенні дитини теж дотримувались певних звичаїв та обрядів, вірили в різні прикмети. Важливою подією після народження дитини було її хрещення. Під час цього знаменного дійства матері не дозволялось бути присутньою. Тепер цього обряду не дотримуються. До хреста новонародженого підносили хресні батьки (куми) та баба-повитуха. За кумів брали людей, які були авторитетними у селі, або родичів. Хто жив заможніше, брали дві пари кумів, з якими підтримували зв'язки все життя.

Через 40 днів після народження дитину несли на вводини до церкви. До цього дня мати (породілля) не мала права виходити на вулицю, "на люди". Зазвичай ім'я дитині давав священик (за церковним календарем). Прикмети, що пов'язані з новонародженими:

- у колиску під голову клали ключ та ніж, щоб дитина не плакала, коли буде мрець у селі;
- до колиски прив'язували свячене зілля;
- не дозволялось колихати порожню колиску;
- перший раз купаючи хлопчика, воду виливали на розі хати, "щоб добрим господарем був", а дівчинку — лляли під дерево, "щоб гарною була";
- до року дитину не можна було стригти; коли приходили постригини, то волосся кидали на "бігучу воду". Ці обряди виявлені в усіх обстежених селах.

Коли помирала людина, то запалювали свічку, "поки ще душа в хаті". У Заборолі, Житині та інших селах дзвонили в дзвони, сповіщаючи, що в селі мрець. Покійник останню ніч повинен переночувати в своїй хаті, а біля померлого цілу ніч сидять родичі.

Виносячи покійника з хати, труну тричі опускають на поріг, лави перевертають догори, замітають, "щоб більше ніхто не помер у родині".

Після похорону обов'язково влаштовувався поминальний обід. Після кладовища всі миють руки. На другий день після похорону вранці до могили "несуть снідати". Це — останнє прощання з померлим. Поминають померлого на дев'ятий, сороковий день та через рік.

Коли помирає молода незаміжня людина, дівчина чи хлопець, то їх одягають у весільне вбрання. Хресні батьки попереду процесії несуть коровай. В наші дні дотримуються ще й таких вірувань:

- коли покійник у селі, то не можна нічого сіяти, бо не зійде;
- не можна переходити дорогу перед процесією;
- не можна обганяти похоронну процесію.

Важливе значення в житті кожної сім'ї має зведення хати. Багато прикмет бралось до уваги при виборі місця для будови, зокрема:

- не можна будувати нову хату на місці старої;
- не будуються на роздоріжжі, на місці, де стався якийсь трагічний випадок;
- між дерев'яними брусами ховали монету, щоб велось господарство;
- обов'язково в стелі приладнувався гак для колиски, "щоб продовжувався рід";
- особливе місце відводилося для стола, покутя, печі.

Отже, щоб відродити духовність народу, його культуру, нам всім необхідно знати давню історію рідного краю, поважати народні свята, звичаї, обряди, розуміти їх, вміти вберегти від забуття, не допускати перекручування і передавати в спадок наступним поколінням.

КОЛЕКЦІЯ РІЗЬБЛЕНИХ ВИРОБІВ ІЗ ФОНДІВ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Ольга МАКАРОВА

"Музейні гостини" — свято народних умільців. З 1992 року музейне подвір'я наповнюється гостями, народними майстрами, фольклорними колективами, відвідувачами.

На "Музейних гостинах" представлені як традиційні види декоративно-ужиткового мистецтва — різьблення, вишивка, лозоплетіння, соломоплетіння, писанкарство, так і відносно молоді: художня кераміка, мереживоплетіння, художня обробка шкіри. Колекція музейних фондів, яка поповнюється кращими виробами, дуже цікава й гарна.

Серед колекцій найбільшу групу становлять вироби із дерева.

Кожен із різьбярів — постійних учасників свята — володіє неповторним індивідуальним стилем. Серед них провідне місце належить різьбяру В. С. Позніку з с. Клесів Сарненського району. Ще будучи художником у лісгоспзазі, вільні хвилини працював різцем. У своїй творчості звертався до сюжетів улюблених оповідань. Виготовляв також ужиткові речі, хатнє начиння. На увагу заслуговує також творча манера митця, яка тісно пов'язана з народними місцевими традиціями обробки дерева. Усі вироби виконані з любов'ю і вражають завершеністю форми, пластичністю. Кожному виробу притаманне тонке відчуття фактури деревини. Найчастіше майстер звертається до липи, груші, вишні, яблуні. Вироби, що використовуються як сільниці, миски, черпаки, ковші, виготовлені у властивій для художніх традицій Полісся манері — стриманому оздобленні. В основу композицій покладено поєднання рис народної скульптури малих форм з рисами, притаманними виробам народних художніх промислів [2, 27]. Автор вирізує цілу серію фігурок риб, вужів, птахів та інших тварин і надає їм якостей декоративно-ужиткового характеру. Тому риби перетворюються в набір різних за величиною тарілей, вужі — в чарпаки і ковші, птахи — в ложки та інші речі домашнього начиння. У колекції музею є також дерев'яні скульптури майстра: "Перебендя", "Сівач", "Баба з ступою", "Гайдамаки", "А я до школи", "Наймичка", "Земля народу" [1].

Творчий пошук майстра народної творчості не закінчується. Його мистецький арсенал поповнюється новими орнаментальними мотивами, пластичною виразністю, вдалою композиційною побудовою.

Самобутнє поліське різьблення характерне для творчості Василя Мисанця з Сарн. Він також створює ужиткові предмети, як різьбяр працює дуже давно. Змалку малював портрети, мережки, візерунки, поліські пейзажі, а потім брався різьбити. Таланту та вмінню майстра раділи шанувальники цього виду мистецтва. Він народився 4.09.1954 р. у с. Люхча Сарненського району Рівненської області. У 1975 р. закінчив з відзнакою Вологодське художнє училище і почав працювати.

У творчому доробку В. Г. Мисанця — тематичні тарелі та панно, декоративна та паркова скульптура, ужиткові речі (кухлі, сільниці, ложки, фруктовниці, хлібниці тощо). Виконані ним предмети привертають увагу своєю простою формою та нечисленними, водночас виразними орнаментальними акцентами, виконаними глибокою виїмчастою різьбою. Навіть така проста і буденна річ, як, наприклад, сільничка, у його руках набуває художньої виразності. Створюючи нові пластичні форми, майстер вдосконалює виразність силуету та орнаментальні мотиви, які кладе на стіни ковшів, тарілок, гребенів [2, 3].

Домінуючою є шевченківська тематика, жанрова скульптура, а саме "Козаки", "Веселі діти", "Козак".

Особливу сторінку творчості майстра займає природа Полісся. Вона знаходить своє втілення в цікавих зображеннях на фоні поліської природи.

Іван Коваленас з м. Кузнецовськ народився 29.10.1963 р. у селищі Нова Рафалівка Володимирецького району Рівненської області. У 1990 р. закінчив Харківське художнє училище.

Він почав працювати над скульптурою й одразу здобув визнання критиків на різноманітних виставках. Майстер віртуозно володіє композицією, досконало знає техніку виконання. Гарно в творах відображена українська тематика. Колекція музею кожен рік поповнюється його виробами. Це і скульптурки "Лісовик з бурштином", "Яблуко з листоч-

ком", "Домовичок", "Жебрачка", підсвічники і фігурки тварин [3, 3].

У фондах музею є вироби майстра з Радивилова Шадріна В. Л. Це таця, 4 тарелі, 5 ложок, посудина з покришкою, сільничка. Оздоби на стінках та на покришці виведені виїмчастим різьбленням.

Окремі майстри різьби по дереву представляють небагато виробів, але кожен із них — то цілий скарб, над яким майстер довго працював. Цікаві творчі роботи є у майстрів В. Дворецького, М. Коротюка, О. Литвина, В. Макарова, Л. Тимощука, П. Онищука та ін., які знаходяться у фондах музею.

Українське Полісся має багаті традиції художньої обробки дерева: в архітектурі, скульптурі, побутових предметах, виконаних різними техніками. Відродження і збагачення місцевих художніх традицій відбувається у творчості чималої плеяди майстрів, які цей досвід повинні передавати молодому поколінню. Не менш актуальним залишається комплектування фондів краєзнавчого музею самобутніми речами.

Література та джерела

1. Західне Полісся: історія та культура. Науковий збірник. Вип. І. Матеріали науково-практичної конф., присв. 30-річчю Сарненського історико-етнографічного музею. м. Сарни, 3-4 грудня 2004 р. — Рівне, 2004. — 273 с.

2. *Лащук Ю. П.* Народне мистецтво Українського Полісся. — Львів, 1992. — 134 с.

3. *Столярчук Б. Й.* Митці Рівненщини. Енц. довідник. — Рівне, 1997. — 366 с.

ІНВЕНТАРНА КНИГА ВОЛИНСЬКОГО МУЗЕЮ В ЛУЦЬКУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПИСАНКАРСТВА НА ВОЛИНІ

Людмила МІРОШНИЧЕНКО-ГУСАК

Певні відомості при поширенні писанкарської традиції початку XX століття на теренах Волині можна отримати із старих інвентарних книг музею, створеного в Луцьку 1929 року.

Влада Речі Посполитої, керуючись власними зовнішньополітичними інтересами, сприяла історико-краєзнавчій роботі. Велась вона переважно польськими вченими [4, 6]. Збір старожитностей та формування колекцій всіляко заохочувались місцевою адміністрацією. Так, при формуванні колекції писанок були залучені ґміни, про що в інвентарній книзі (Т. VI) зроблено записи "Nadislano z vrzędów gminnych w. l. 1930-32" [3, 93-95, 100-101]. Ця книга формату 31х40 см, з цупкою обкладинкою, мала 204 сторінки, з них втрачено 32. Облік писанок розпочато на сторінках 24-25 з номера 113; закінчується на 102-103-й сторінках номером 502. На втрачених, з 61 до 92, очевидно, теж були записані писанки. Дмитренко А. А. припускає, що книга заповнювалась не в порядку надходження експонатів, а під час їх переобліку, однак не раніше, ніж в кінці 1937-1938 рр. [2, 58]. Чи повний перелік писанок вміщено у книзі — не відомо, але можна припустити, що ні. Писанки — експонати досить делікатні і потребують певних умов зберігання, особливо повні (не видуті), які, очевидно, й збирались. Втрати могли бути і при переміщенні музею в інше орендоване приміщення у 1933 році, та й записувались ті, які мали кращий стан збереження.

Записи велись польською мовою одночасно на двох сторінках за такою схемою: інвентарний номер; місцевість (село, хутір, колонія, місто), ґміна і повіт; назва експонату; кількість одиниць; хто виготовив; від кого надійшли; спосіб надходження; старий інвентарний номер. Варто зазначити, що не всі графи заповнювались і містять повну інформацію.

Всього в книзі зафіксовано 455 одиниць писанок з таких повітів Волинської губернії:

Дубенський — ґміни Радзивилів, Дубно, Ярославичі, Варковичі, Теслугів;

— 10 населених пунктів (включаючи колонії, села, міста);

— 27 писанок.

Володимирський — ґміни Олеськ, Верба, Коритниця, Порицьк, Хотячів, Микитичі;

— 80 населених пунктів;

— 208 писанок.

Горохівський — ґміни Хорів, Свинюхи, Кисилин, Скобелка, Підберезzя, Брани;

— 34 населених пункти;

— 107 писанок.

Здолбунівський — ґміни Будераж, Здовбиця, Мізоч;

— 5 населених пунктів;

— 6 писанок.

Ковельський — ґміна Голоби;

— 4 населених пункти;

— 7 писанок.

Кременецький — ґміни Старий Олексинець, Вишневець, Бережці, Дедеркали, Шумськ, Вишгород, Почаїв, Колодно;

— 26 населених пунктів;

— 62 писанки.

Луцький — ґміни Тростянець, Піддубці, Торчин, Колки;

— 4 населених пункти;

— 6 писанок.

Любомльський — ґміни Пуща, Пульмо, Березне, Пулемець, Шацьк, Згорани;

— 7 населених пунктів;

— 22 писанки.

Рівненський — ґміни Рівне, Бугрин;

— 3 писанки.

Сарненський — ґміна Сарни;

— 7 писанок.

При дослідженні території, з якої надходили писанки, виникають певні труднощі: деякі населені пункти зникли під час подій Другої світової війни; внаслідок укрупнення (хутори, колонії долучались до сіл); перейменувань.

У графі "спосіб надходження" зазначається, що писанки були даровані музею: "Dar gminy Podberezie" [3, 50-51], "Dar p. Jana Zacharczuka" [3, 50-51], "Dar p. Wincentego Egerka" [3, 48-49]. Якщо дарувало переважно польське населення чи управи ґмін, то авторами записані, у більшості випадків, українці. Наприклад: "robila Tekla Ogrodnieza", "robila Maria Siwuk" [3, 46-47], "Robila Prystupa Anna", "Robil Maksiym Dybronski" [3, 56-57]. Навпроти номера 366 (село Глинки, ґміна Рівне) під авторством занотовано гурт сільської молоді ("Kolo mlodziezy Wiejskiej") [3, 96-97]. А запис на сторінках 48-49 вказує на надходження писанок від Фекли Шевчук, виготовлених за мотивами із "Sztpąniec" (Malopolska). До музейної колекції могли потрапити великодні яйця, виконані за місцевими традиціями, і зразки візерунків писанок із суміжних територій. Згідно з вказаною інформацією, можна припустити, що писанки в місцевого населення замовляли окремі жителі й урядові установи та дарували їх від свого імені музею.

Інформація про стан збереження, візерунки, колорит писанок відсутня. У кількох випадках в колонці "uvaga" помічено синім олівцем "zepsuta" або "odpadt" та вказано назву:

"szezotka", "sorokoklyn" — Кременецький повіт, село Дзвиняче, гміна Вишневець, 2 писанки, робила Марія Іванчик, дар гміни Вишневець [3, 94-95]

"boczke" — Володимирський повіт, село Пустунка, гміна Олеськ, робив Григорій Лебедь, дар гміни Олеськ [3, 56-57]

"grabie" — Володимирський повіт, село Заглинкі, гміна Олеськ, робила Анастасія Марчук, дар гміни Олеськ [3, 56-57]

"makowka" — Володимирський повіт, село Мосир, гміна Коритниця, робив Ян Горах, дар гміни Коритниця [3, 98-99]

Не збереглись і самі писанки. Відомо, що під час вступу німецьких військ у Луцьк та в перші післявоєнні роки було втрачено лише за актами 807 етнографічних експонатів [4, 4].

За наявними записами в інвентарній книзі можна лише частково встановити територію поширення цього елемента традиційної обрядовості. Зіставляючи та порівнюючи вже існуючу інформацію, простежуємо продовження писанкарської традиції в південних районах Волинської області: Луцькому, Горохівському, Локачинському, Іваничівському, Володимир-Волинському, а також в селах Любомльського Побужжя [1, 17].

Шляхом вивчення музейних колекцій, через експедиції — писанкарство потребує подальшого дослідження на всій території Великої Волині.

Література та джерела:

1. *Гатальська Н.* Писанкарство у системі традиційної народної обрядовості на Волині // Українська родина: звичаї, традиції, обряди. — Луцьк, 1996. — С. 17-19.

2. *Дмитренко А.* Етнографічна колекція Волинського музею у міжвоєнний період // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 3. — Луцьк, 2004. — С. 58-61.

3. Muzeum inwentarz dzialu etnograficznego. T. VI.

4. *Силюк А.* Волинський краєзнавчий музей: сторінки історії формування колекції // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 2. — Луцьк, 1999. — С. 6-8.

Випуск IV • НАУКОВІ ЗАПИСКИ • Рівне, 2006

"БІЛИЙ ПТАХ З ЧОРНОЮ ОЗНАКОЮ"
(За матеріалами з Рівненщини)

Ірина НЕСЕН

Народна культура Полісся впродовж останніх століть привертає до себе увагу науковців не лише в Україні, а й в інших державах слов'янського світу. Вона зберігає прадавні пласти місцевих уявлень, що дійшли до нас у вигляді легенд, обрядів річного циклу, господарських традицій тощо.

Етнографія краю виявляє стійкі культурні символи, пов'язані з різними міфологічними сюжетами. Серед них помітне місце займають образи зооморфні й орнітоморфні. З-поміж них виокремлюються вовк, кінь, лелека та деякі інші [9, 263-268]. Наше дослідження присвячене народним уявленням про лелеку та символічним значенням цього образу в системі обрядової традиції Рівненщини.

Образ лелеки частково вже студіювався сучасними етнологами. Вони пов'язують його з кількома сюжетними лініями: походження лелеки, уявлення про його гніздо, обрядове печиво, пов'язане з цим птахом тощо. Дослідники слов'янської етнокультури не раз відзначали, що лелека — один із найбільш шанованих у середовищі слов'янських народів птах: "З дуже давнього часу в нас поширене поважання бузька чи бусла, як символа праці і прив'язаності. ... Бо бусел — птах побожний" [8, 77]. Символізм цього образу знаходимо вже у літературних творах християнського змісту давньоруського періоду. Так, у найдавнішому з відомих текстів Фізіолога (XIII ст.) лелека є символом і прикладом турботи дітей про літніх батьків. Вони обступають старого батька, у якого з роками злиняли пера і допомагають йому літати, зігрівають його крилами, приносять їжу [5, 203]. Сучасні народні уявлення також засвідчують, що лелеки турбуються про гніздо й дітей, як люди.

Незважаючи на присутність в етнокультурах усіх слов'ян, спільної назви цей птах не має. Українські слова "бусел", "бусень" вважають тюркськими за походженням [11, 96]. Поліщуки вирізняють лелеку чорного (лісового) й білого (сільського). Тут побутує легенда про те, як лелека став чорним: "Мисливець встрелив чорну лелечиху, а її пара лелека почорнів від горя і не йшов до людей, уникав їх" [13].

З прильотом буськів пов'язували прихід тепла, весни. За місцевими уявленнями, вони першими поверталися весною. При цьому фіксуємо різні терміни їх повернення. За одними свідченнями вони прилітали перед Благовіщенням (с. Орвяниця, Ясенець Дубровицького р-ну, с. Прикладники Зарічненського р-ну), за іншими — безпосередньо в день свята (с. Серники Зарічненського р-ну). Сприймаючись у народі як провісники тепла, лелеки нерідко поверталися ще тоді, коли на полях лежав сніг: "*Як буські прілєтають на сніг, то летять до лісу, покіль зійде*" (с. Висоцьк Дубровицького р-ну).

У контексті повернення буслів важливою вважалась перша зустріч із ними. Щодо неї фіксуємо низку вірувань: "*Коли вперше побачиш буська у польоті, зіпрись на огорожу спиною. Як він стоїть, падай на землю і качайся*" (с. Старі Коні Зарічненського р-ну). Або: "*Як побачиш лелеку весною, тричі присядь, накривши ноги, будеш рік здоровий*" (с. Степань Сарненського р-ну). Або: "*Добре побачить буська летячого, а як побачиш стоячого, одвернись. Єслі первий раз побачіш, як вон ходіт на ногах, то тогди вродє ноги болять*" (с. Серники, Висоцьк). Останні погляди є типовими для Полісся. При цьому маємо деякі уточнення: "Як побачіш буська летючого, то просі, шоб так ходити, як вон летить" (с. Ясенець). Або: "*Як прилетить буську і первий раз його побачиш, гукай: "Буську, буську, дай мені здоров'ячко, надели мене здоров'ячком*" (с. Морочне Зарічненського р-ну). В окремих випадках перша зустріч із буськом може забезпечити добробут на рік: "*А як перший раз закує зозуля, бряжчи копійками, а можна і до буська, коб у тебе весь рік були гроші*" (с. Морочне).

Сюжет весняного повернення й зустрічі буськів на Рівненщині безпосередньо пов'язаний з Благовіщенням і з уявленнями про лелече гніздо, його будування та символічні значення. Старожили стверджують, що на противагу іншим птахам, буську першим починав класти гніздо на Благовіщення: "*Бусол коб до Благовіщення ломаку на кубло поклав*" (с. Сварицевичі Дубровицького р-ну). У тих випадках,

коли повернення птахів очікували до Благовіщення, буслиця на це свято мала знести яйце (с. Мульчиці Володимирецького р-ну, с. Ясенець). Вірування щодо лелечого яйця мають місцеві мотивації: *"На Благовіщення батюшка в церкві мирує, то значить, шо тим яйцем мирує, тобто яйце знесене, це колись такий знак був"* (с. Прикладники Зарічненського р-ну). Покладення першого яйця перед Благовіщенням обіцяло добрий урожай: *"Бусли як до Благовіщення знесуть яйце, то добре"* (с. Ст. Коні).

В українців, як і у всіх слов'ян, гніздо бусла на хаті — щаслива прикмета. Воно рятує від грому й блискавки. На Поліссі ці уявлення фіксувалися ще в кінці XIX ст. (с. Яполоть, Головин) [4, арк. 54, 57]. Дослідники минулого писали, що займати бусла не можна, бо він спалить хату. Натомість хаті, де він покладе своє гніздо, в усьому буде щастити. Та й сам бузько для гнізда ніби-то обирає хату спокійну й побожну. Вилетівши на зиму в Ірій, на весну він неодмінно вертається на своє старе місце [8, 77]. Зв'язок лелечого гнізда й пожежі дозволив сучасним дослідникам відповідно пов'язати лелеку з небесним вогнем [12, 206]. Спостерігаючи за життям буслів, поліські селяни вбачали в їх стосунках відображення різних життєвих ситуацій: *"А було мені таке, шо бусчиха знесла в комин яйце, бо бусько не пускав її в кубло"* (с. Ясенець). Або: *"Бувало, що буські самі своє кубло розкідалі"* (с. Висоцьк). Чіпання лелечого гнізда чужими людьми на Благовіщення сприймалось як магічний акт негативного змісту: *"Було таке, шо стара жоночіна до мєня пріходіла да в кубло штиркала жердкою. А це свято було Благовіщення. То вона ніщо знала"* (с. Висоцьк).

Благовіщення в поліській традиції пов'язане не лише з поверненням лелечого ключа, а й початком нового аграрного сезону. До цього дня землі не лише не орали, а й не копали й не городили: *"Колки бить і горать не можна до Благовіщення"* (с. Прикладники). З Житомирщини маємо матеріали про існування прямого зв'язку першої оранки й прильоту бусла, на Рівненщині — опосередкованого (заорювання й повернення буслів у часі співпадали).

На теренах Волині, Західного Полісся, Пінщини та Підляшшя до Благовіщення випікали й обрядове печиво з назвою *"буськові лапи"*. Питання побутування останніх уже студіювалось в етнологічній літературі [12; 1]. Відзначимо, що Благовіщення — свято, у яке в Україні існувала сувора заборона розпалювати піч, пекти. Вона пов'язувалась з переконаннями, що це призведе до засухи, неврожаю. Однак, випікання *буськових лап* на Благовіщення вважалось важливим і обов'язковим: *"Закон був такий — на Благовіщення буськови лапи. Їх їли і старії і малії"* (с. Прикладники). Або: *"До Благовіщення буськові лапи робили, багато, всім дітям. Всі бігали з тими лапками, часом на паличках"* (с. Морочне). Або: *"Напередодні Благовіщення пекли буськові лапи. Строять тісто, замісюють, розкачують, ложать на лопатку да ножиком — раз, два, три — дві пальці зроблять. Їли їх діти й дорослі. Я мала була да наберем тих лап да бежимо на село — бузьков ніби кликати. Кричали: "Бусечко, бусечко, надели, Боже, здоров'єчком. Кіко на тобі пір'єчка, коб нам стіко літечка"* (с. Серники). Або: *"На Благовіщення пекли буськові лапи. Їли і буськові виносили: "Бусько, на тобі мою лапу, дай мені свою"* (с. Мульчиці). Маємо кілька варіантів форми *буськової лапи*. За матеріалами, що їх наводить Страхов, це печиво трипале. Крім трипалих лап, нам довелося фіксувати двопалі (на півночі Рівненщини) та п'ятипалі (на Волині): *"На Благовіщення пекли бузькову лапу. Коржа прісного розкачають та зроблять п'ять пальців. У цей день його і з'їдали. Веснянок співали: "Весна красна, що ти нам принесла"* (с. Полянь Славутського р-ну Хмельницької обл.). Або: *"На Благовіщення пекли буськову лапку. П'ять пальчиків порізаних та й лапка, так бі* (ніби — *І. Н.*) *долоня. На саме Благовіщення пекли"* (с. Головниця Корецького р-ну).

В окремих випадках оповіді старожилів виявляють деталі, які суттєво доповнюють символіку образу бусла та сутність традиції печива у вигляді його лапи. Так, у північній частині Рівненщини нам вдалося зафіксувати таку інформацію: *"Сороки пекли на Сорок святих, а буськову лапу на Благовіщення. Моя баба казала, шо треба на Благовісника* (наступний після Благовіщення день — *І. Н.*), *треба спекти буськову лапу. "Бабо, а як же ти спечеш ту буськову лапу?" — "А я покажу". Такого довгого пирожка зробила, за ножа — раз, раз,*

вон де ширший, а вон де вужчий, от і буськова лапа. Її треба пекти. Мо, в хто в неділю хліб пече, бо є такі набожні, шо не печуть, то треба спекти на Благовісника лапу, шоб Бог гріха одпустив. І їли її — бо ж то хліб" (с. Старі Коні). Або: "*Колись і буськові лапи пекли до Благовіщення. Як спік буськові лапи, то вже можеш у любую неділю хліб пекти. А як нє, то в неділю хліба не печи*" (с. Сварицевичі). Аналогічні погляди локально фіксувала й Т. Агапкіна. Водночас, на її думку, *буськові лапи*, як і інше порційне печиво весняного циклу, виготовляли для душ померлих, а отже мали медіативний статус календарного (першого) й поминального печива [1, 254-255]. Наведені матеріали формують семантичні ланцюжки: "весна — вирій — птах — померлий предок — печиво" та "Благовіщення — лелека — вогонь — перша оранка (чіпання землі)". Форма печива, вочевидь, виявляє уявлення про ізоморфне зображення лелечого тіла у вигляді його лапи. Обрядове зображення сліда лелеки в печиві є дозволом випікання хлібних виробів упродовж цілого року. У народній традиції краю спостерігаємо подібність між образом лелеки, його слідами й образом та слідами Спасителя. Останній, за християнськими канонами, ходить по землі від Великодня до Знесення. На цей період, за свідченням старожилів, існувала низка заборон: "*На Знесеннє Бог сходить на небо. У ці шість неділь не можна мочитися на дорозі, бо Бог іде по дорозі. Він за шість неділь коля нас ходе да наслухаєца нашую байку, шо мі баємо, а є таке, шо й на Бога бає. По дорози і ругатиса не можна, бо там Божі сліди. На Повзнесеннє (переддень Вознесіння — І. Н.) — Бог на половину, а на Знесеннє — заходить на небеса*" (с. Ст. Коні). Отже в системі двох свят весняного циклу спостерігаємо ставлення до буська та його печива-зображення, як до священних.

Ареал побутування згаданого печива достеменно не окреслений. Напевне невідомо, чи є він суцільним. За матеріалами автора, його східною умовною межею є р. Горинь. Тут традиція випікання *буськових лап* фіксується лише на лівому березі. У напрямку до р. Случ ця форма невідома: "*Буськові лапи у нас не пекли*" (с. Висоцьк). На Волині слід шукати південну лінію ареалу. Тут східна межа окресленої традиції фіксується в селах, розташованих між верхньої течією Горині та Корчиком (південна частина Корецького (Рівненська обл.) та північна частина Славутського (Хмельницька обл.) районів).

Ще одним сюжетним напрямком у вивченні образу лелеки є символіка його яйця. Саме місцевими уявленнями про те, що до Благовіщення лелека має відкласти в гніздо яйце, Т. Агапкіна пояснює семантику виготовлення *буськових лап*. На нашу думку, згадане печиво пов'язане з актом першого (весняного) торкання птахом землі ногами. Згадаємо, що лапи виносились на сільські вулиці саме для першої зустрічі лелек. Яйце ж у регіоні зазвичай — маркер урожайності року. Виключенням є етнографічний запис кінця XIX ст. Відповідно до нього скинуте буслом яйце віщує голод, а дитя — епідемію (с. Дроздово) [4, арк. 13]. Тут обидва символи мають негативне значення. В інших випадках маємо стійку опозицію хороший/поганий. Так, скинуте з гнізда бусленя віщує неврожайний рік, а яйце — урожай: "*Бало, кажуть, шо як бусько яйце скине, то добре, а як дитину, то пагано*" (с. Сварицевичі). Або: "*Бало, шо хворе буслення викидали з гнізда, то недобре*" (с. Прикладники, Мульчиці). Або: "*Як бусько бусченя скідає — голодний год буде, а як яйце — це ніщо*" (с. Висоцьк, Старі Коні).

Ми вже акцентували увагу на тому, що весняний приліт лелек співпадав з початком аграрного сезону — заорюванням. Так само їх гуртування в *табуни, гурбочки* для вильоту відбувалась у момент завершення жнив (*дожинків*) на Іллю (2.08), Спаса (19.08) або *Спленнє* (Успіння Пресвятої Богородиці — 28.08 — *І. Н.*). Після відльоту лелек проводились й осінні засівки: "*Жито сєють посля Спленія, як буськи полетіли*" (с. Тихе Костопільського р-ну).

Терміни лелечого збору в краї визначають й зимову погоду. Так, ранній відліт лелек обіцяв ранню зиму: "*Як буськи зарань полетіли, то буде осень холодна. Десь на Спаса вони начинають збираця табунами. А як збираюця в липні чи в червні, люди говорять, що буде спад — дощ*" (с. Прикладники).

Місцеві селяни, спостерігаючи гуртування лелек, відзначали, що один із них нерідко залишався й знаходили цьому різні пояснення: "*Збираюця буськи посля Спаса. А буває, шо*

де-небудь і остануця. Кажуть, шо то беспарниє, шо їх не приймають. На буськів кажуть, шо остався (на зиму — *І. Н.*)" (Ст. Коні). Або: "*Буськи збираюца на сіножаті, на полі, подалі од села. Да вже зберуца до некоторого одсовітують да кідають буська, бо гришний. У них суд є: плєнтаюца, плєнтаюца і решають вже. І буває таке — гінчій год не відно, як уже полєтят уверх, а гінчій год — вже той буськo ж не перезімує тут, то він вілєтає вісоко, вісоко да падає да розбиваєтьця*" (с. Городок Дубровицького р-ну). Або: "*Бусько котрийсь на зиму остаєтьця, бо його інші буськи вельмі б'ють — суд над їм роблять. А за шо не знаю*" (с. Ясенець). Або: "*Як який бусьок лишався, то казали, шо він грішний*" (с. Сварицевичі). Крім поглядів щодо того, що покинутий бусько є грішним, фіксуємо також і такі, що йому не вистачило пари: "*Буські на Спленіє паруються і летять у вирій, а кому пари нема, вони його б'ють*" (с. Тихе).

Наведені матеріали з Рівненщини свідчать, що образ лелеки наділений низкою антропоморфних рис. Їх сучасні дослідники виявили в народних традиціях українських поліщуків і білорусів. Ці птахи мають пальці, душу, здатність плакати, пару, суди, можуть покінчити життя самогубством [11, 97]. У цьому контексті Т. Бернштам, досліджуючи орнітоморфні символи східнослов'янської культури, зробила важливі висновки: деякі пташині образи-символи мають стійкий характер; символічне мотивування невипадкове й пов'язане з особливостями поведінки птахів у природі та людей в обрядових ситуаціях [3, 23]. Дослідник народної ігрової традиції українців О. Курочкін зазначив, що зоо-орнітономінація "відображає особливе поважне ставлення до тварин і птахів, характерне для ранніх форм релігії" [6, 26-27]. Згадаємо також широко відому в Україні легенду про антропоморфне походження лелеки. Остання побутує не лише в Україні. Її знають білоруси, поляки, болгари [11, 96]. Цей сюжет, вочевидь, є досить давнім і має свою передісторію. Він, зокрема, представлений і в іранській казці "Халіф-лелека". На Рівненському Поліссі його варіанти дослідники фіксували від початку формування української етнографічної науки. Так, у 1896 р. В. Доманицький зафіксував оповідь про лелеку, який в минулому був людиною. Господь доручив йому донести й вкинути в море зібраних у мішок комах, гадів та іншу нечисть, заборонивши заглядати до нього. Цікавий чоловік не витримав, зазирнув у мішок, з якого розлетілися комахи, гади й поховалися в болота. Покаравши, Бог обернув чоловіка на бусла і звелів усе зібрати. Цією роботою той зайнятий донині (с. Яполоть) [4, арк. 51]. Сьогодні ця легенда продовжує широко побутувати в різних частинах Українського Полісся. Наведемо один із текстів, записаних на Рівненщині: "*Баяли, шо буську Бог дав мішок і сказав: "Неси і не розв'язуй". А він ніс да думає: "Дай я розв'яжу да побачу". Як розв'язав, то ті вужі розлізлися. То Бог зробив його буськом, а до того він був людиною і сказав: "Йди да збирай їх поки не позбираєш". Да і у нас бусьок якось на кубло приніс вужа. Да на кубло не кинув, а на землю. У нас колись було буськове кубло. То мій дід скинув його, не схотів. Да той бусько поставив кубло на другій вулиці, да на клюні поставив. А дід узяв да й с того скинув. А він (бусьок) заніс у наше жито на полі, наніс яєць і вивів діти*" (с. Сварицевичі).

Нещодавно одну з версій легенди записали російські етнологи під час монографічного обстеження с. Річиця Ратнівського району Волинської обл. У зафіксованих оповідях спостерігаємо одне суттєве доповнення-апокриф: ім'я чоловіка, перетвореного Богом на лелеку, — Василь. У іншому тексті фігурує Адам, як першолюдина, якій Бог доручив вкинути мішок у море. Однак, у кінці оповіді знову виникає інформація про лелеку-Василя. У такий спосіб Василь пов'язується з Адамом і, вочевидь, теж може бути першопредком [2, 42-43].

Іменування лелеки Василем виводить нас на різдвяні традиції рядження буслом, що побутували на Волинському Поліссі [7, 349]. Семантику рядження В. Петров пов'язував із землеробським мотивом святкового відвідання батьками-предками живих родичів [10, арк. 11]. Можливо, і весняний приліт буслів в народній звичаєвості Полісся асоціювався з сезонним відвіданням живих померлими родичами напередодні початку чергового аграрного сезону й корелювався із заорюванням. Показово, що традиція зимового рядження буслом територіально накладається на традицію випікання так званої *буськової лапи* у зв'язку з Благовіщенням.

Аналіз польового та друкованого матеріалу формує образ лелеки як тотема, покровителя

врожаю, що в минулому мав людську подобу. У календарних обрядах бусол є символом початку весни, тепла, аграрного сезону та завершенням останнього. Елементи-ознаки початку й кінця визначають медіативний характер образу, його зв'язок з предками.

Література та джерела:

1. *Агапкина Т. А.* Этнографические связи календарных песен. Встреча весны в обрядах и фольклоре восточных славян. – М., 2000.
2. *Белова О. В., Кабакова Г. И.* Экспедиция в полесское село Речица // Живая старина. – 2001. – № 3. – С. 41–44.
3. *Бернштам Т. А.* Орнитоморфная символика у восточных славян // Советская этнография. – 1982. – № 1. – С. 22–34.
4. *Доманицький В.* Етнографічні матеріали. – ІР ЦНБ НАНУ. – Ф. І. – № 33496.
5. История русской литературы. – Т. 1. – М.-Л.: АН СССР, 1941.
6. *Курочкін О. В.* Архаїчний весільний танець-гра "Журавель" ("Бусел") // Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята. – К., 2004. – С. 25–34.
7. *Курочкін О. В.* Українські новорічні обряди: "Коза" і "Маланка" (з історії народних масок). – Опішне, 1995.
8. *Митрополит Іларіон.* Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег, 1965.
9. *Несен І. І.* Культурні символи давнини: кінь у весільному ритуалі (на матеріалах Центрального Полісся) // Соціум, 2003. – № 3. – С. 263–268.
10. *Петров В.* Обрядовый фольклор народно-календарного цикла // Архів Музею-архіву літератури та мистецтва. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 14.
11. Славянские древности энциклопедический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н. И. Толстого. – Т. 1: А–Г. – М.: Междунар. отношения, 1995.
12. *Страхов А. Б.* Полесское *буськовы лапы, галепа* // Полесский этнолингвистический сборник. – М, 1983. – С. 205 – 212.

ГОЛОВНІ УБОРИ ВОЛИНЯНОК ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX - ПОЧАТКУ XX ст.

Лілія ЧАЙКОВСЬКА

Головні убори – один з найважливіших компонентів жіночого українського народного костюма. Дослідженню цього виду вбрання присвячені праці вітчизняних і зарубіжних вчених: К. Матейко, Т. Ніколаєвої, Р. Захарчук-Чугай, Г. Стельмащук, Д. Зеленіна, Н. Гаген-Торн та ін. Відома дослідниця українського народного одягу К. Матейко аналізу головних жіночих уборів присвятила окремий розділ у своєму фундаментальному дослідженні "Український народний одяг" [16]. Особливості традиційних головних уборів Наддніпрянщини розглядає Т. Ніколаєва у монографії "Украинская народная одежда: среднее Поднепровье" [21]. Архаїчні форми жіночих головних уборів слов'ян описує відомий російський етнограф Д. Зеленін [8]. Відомий український мистецтвознавець Р. Захарчук-Чугай у своїй праці про народну українську вишивку звернула увагу на особливості декорування головних уборів волинянок [33]. Про різні способи зав'язування архаїчного головного убору – намітки згадує російська дослідниця народної культури Н. Гаген-Торн [3, 4]. У 1993 р. виходить друком ґрунтовне дослідження про головні убори українців відомого етнографа та мистецтвознавця Г. Стельмащук [29]. Проте спеціального дослідження про особливості головних уборів волинянок поки що не опубліковано.

Попередній аналіз музейних, іконографічних та літературних матеріалів дозволяє говорити про вікову функцію головного убору. Зокрема, розрізняється вбрання голови дівчат, молодиць та літніх жінок.

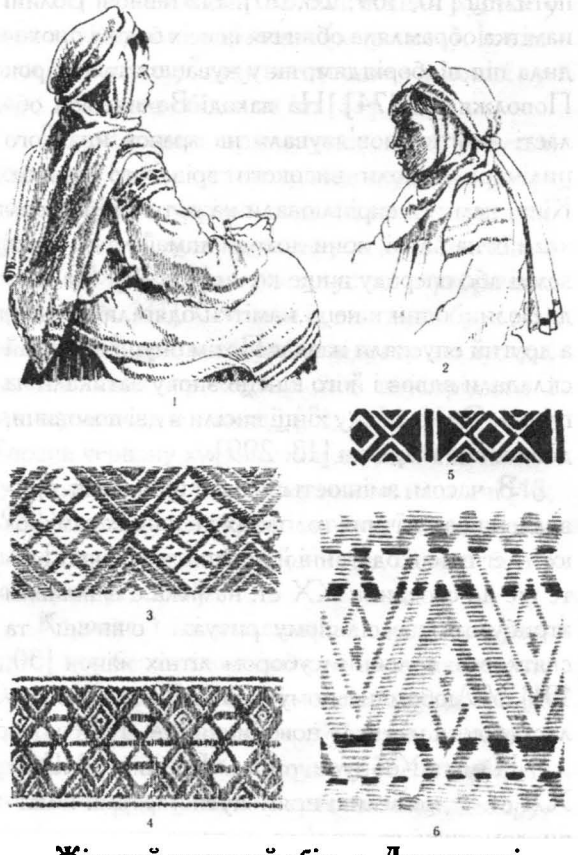
Дівчата-підлітки та дівчата на виданні переважно в теплу пору року ходили без спеціальних головних уборів, тому особливе значення мала зачіска. Вони прикрашали голову квітами, стрічками та вінками, а заміжні жінки покривали волосся очіпком, переміткою або ж хустиною.

На Волині дівчата носили волосся гладенько зачесане та заплетене в коси. На скроні до волосся припинали гірляндочку квітів [2, 386]. Розпущене волосся – як символ скорботи –

традиційний атрибут українських поховальних обрядів. На півночі регіону під час похорону батька донька розпускала волосся по плечах, перев'язуючи його чорною стрічкою [28, 53].

Для Волині характерний звичай, коли дівчатам прикрашали голову лубком із квітами [10, 109]. Відомо, що в Дубенському повіті на початку XX ст. у святкові дні дівчата на голову одягали вінок з фарбованого зеленого пір'я та різнокольорових стрічок [12].

Однією з найулюбленіших зачісок волинянок були заплетені коси. Дівчата заплітали ззаду голови одну велику косу або кілька маленьких [25, 80]. На Сокальщині заплетене у дві коси волосся викладали віночком на тім'ї, гарно обрамляючи чоло. Інколи по всій довжині в коси вплітали кольорову стрічку та викладали їх віночками [2, 386]. Волосся прикрашали стрічками, переважно у неділю або в святкові дні. Подібно прикрашали волосся і в інших районах Волині. Наприклад, заплітали тісно дві коси у шість попліток, вплітаючи в кінці шнурочки з червоної вовни (кісники), довжиною в аршин.

Жіночий головний убір. с. Дорогиничі Локачинського р-ну Волинської обл. (друга пол. XIX - поч. XX ст.). Малюнок О. Кульчицької

Коси укладали на тім'ї у вигляді вінка, а кісники зав'язували ззаду [18, 299]. Проте традиційно заплітали дівчатам коси в чотири попліт-ки. Подібна манера зачісок відома на Житомирщині, де дівчата заплітали волосся в чотири, шість, а навіть і вісім попліток [15, 47].

Під коси підв'язували десять і більше різнокольорових стрічок, приколюючи їх ззаду шпилькою до стрічки з вінком. Кінці стрічок спускали до стану [9, 173; 23, 173]. Квіти для вінка були живі влітку та штучні зимою. Штучні квіти дівчата виготовляли самі. Із середини XX ст. їх робили з шматків різнокольорового сукна і білого поролону на щетинці, тонкому дротику. Зверху воском приліплювали тоненькі блискітки із слюди [18, 299]. Такий спосіб виготовлення вінків відомий, зокрема, в південних районах Волині [23, 17]. У деяких селах вінки укладали з паперових квітів, з вовняних китичок, фарбованого пір'я [5, 105]. На півдні Волині зберігся давній звичай одягати вінок із живих квітів найвродливішій дівчині – "Лялі" на день Юрія (6 травня) [6, 158]. На півдні Волині, крім вінків з квітів, побутували тверді вишиті дівочі вінки – чільця, оксамитові стрічки, вишиті бісером [23, 17; 5, 105]. Як правило, в основу подібного головного убору дівчат входив обручик – вінчик [27, 112].

Головні убори заміжньої жінки визначали й зміну її зачіски. На Волині у другій половині XIX – початку XX ст. існував звичай після весілля підрізати волосся жінці до рівня вушного отвору, а зверху одягати очіпок [14, 658]. Поверху очіпка зав'язували намітку чи хустку. Цей архаїчний звичай був поширений не лише на території Волині, а й по всій Україні. Відомі повір'я, коли заміжня жінка виходила на вулицю з непокритою хусткою головою, то вона могла накликати на оточуючих град, неврожай хліба, падіж худоби тощо [32, 170]. Відомо, що у давнину в Київській Русі жінці заборонялось "світити волоссям", вона зобов'язана була закривати його складним головним убором [25, 139]. "Опростоволосити" жінку (лишити її головного убору) означало знеславити її. Через таку образу на Русі виникали судові справи. Дехто з дослідників пов'язує звичай закривати волосся спеціальним головним убором з підкореним становищем жінки [4, 79].

Заміжні волинянки другої половини XIX – початку XX ст. носили очіпки з "кибал-

ками", намітки, хустки (домашнього та фабричного виробництва) [5, 105]. Обряд покладання очіпка був подібним на всій території України. Очіпки, очевидно пізнішого походження, порівняно з рушниковими і кічкоподібними головними уборами [13, 48]. На Волині вони мали вигляд маленької шапочки, яка ззаду збиралась на шнурочку [12, 48]. Їх робили з домотканого полотна та фабричної тонкої тканини. Оздоблювали мереживом, стрічками. Побутували очіпки з випущеним виступом-зубчиком на чолі, краї якого обшивали кольоровою тканиною [16, 123]. У деяких волинських селах носили очіпки з денцями з ажурної сітки. Техніку виготовлення ажурної тканини описує С. Сидорович. Її виконували на спеціальних рамових кросенцях технікою сітчастого плетення. Плетене полотнище утворювали шляхом взаємного оплітання — овивання закріплених поряд ниток. У XIX ст. використовували тонкі лляні нитки, а на початку XX ст. плетінки виготовляли з куповаих бавовняних ниток [26, 45].

Очіпки шили з конопляного й лляного полотна [23, 13]. Під очіпок одягали кибалку, яку виготовляли з конопляного прядива або скрученого шматка полотна чи іншого матеріалу. Її накладали на голову і закручували волосся. Зверху одягали очіпок, який пов'язували хусткою [15, 47]. На Волині перевагу надавали червоним очіпкам, які вважалися гарнішими: "молодиця іде у червоному очіпку, як маківка цвіте" [31, 110-111]. На сході Волині носили різнокольорові очіпки [18, 299]. Найрозповсюдженішими були очіпки, пошиті з тонкої бавовняної чи вовняної тканини фабричного виробництва [26, 45; 13, 48]. Поверх очіпка накручували намітку з білої лляної або конопляної прозорої тканини. Кінці намітки ззаду зав'язували тим чи іншим вузлом, а довгі кінці звисали на всю довжину свити [16, 123].

У деяких районах Волині в 1930-х рр. молодиця носила очіпок лише тиждень після весілля, тобто нетривалий час [31, 112]. Аналогічним до очіпків вбранням були каптурки, які виготовляли з кольорового ситцю або шовку з декоративним зубчастим виступом [15, 49].

До архаїчних рушникоподібних головних уборів волинянок належать намітки та "убруси". Про існування обрусів на Волині в XVI—XVIII ст. довідуємось із документів про грабунки селян та монастирських маєтків [30, 100]. Намітку носили не лише в Україні, вона відома усім східнослов'янським народам [9, 323]. Подібні форми головних уборів зустрічаємо у волинській іконографії XV—XVI ст. [28, 53]. У другій половині XIX — початку XX ст. намітки шили із серпанку, виготовленого з "луцика" і "тростяка". Таку тканину ткали з тонких ниток і вона була прозора, наче марля [10, 55]. Особливо багато сировини, необхідної для виготовлення серпанку, вирощували на Поліссі і прилеглих районах Волині [22, 95]. Завершальним етапом виготовлення довгого рушникоподібного головного убору було прасування. Надзвичайно білу намітку прасували каменем [18, 299.] Довжина волинської намітки була понад три метри, ширина — півтора метри [16, 129]. Червоні барви узорів на кінцях намітоk поєднувалися з червоним кольором поясів, запасок, літників [30, 101]. Такі намітки зберігаються у фондах Музею народної архітектури і побуту АН України [19]. Носили їх таким чином: вишиті узорами кінці намітки звисали на плечах, деколи їх підбирали і скріплювали на потилиці [10, 109; 28, 56]. На півночі Волині намітка обрамляла обличчя із всіх боків і проходила під підборіддям, як у чувашок та татарок Поволжя [3, 174]. На заході Волинської області намітку пов'язували на зразок низького циліндра, інколи високого зрізаного конуса. Кінці намітки скріплювали на потилиці й опускали їх на плечі, вони доходили майже до самої землі або спереду вище колін [15, 50]. На сході Волині один кінець намітки одягали щільно, а другий спускали назад. Потім опущений край складали вдвоє і його кінець знову затикали на голові. Отже, ззаду кінці висіли в дві половини, довжиною в аршин [18, 299].

З часом змінюється функціональне призначення архаїчних головних уборів, їх замінюють легшою в одяганні й носінні хусткою. Проте ще до середини XX ст. намітка є важливим атрибутом у весільному ритуалі "очіпчин" та святковим головним убором літніх жінок [30, 101]. У Любомльському районі Волинської області відомі намітки-повойники [14, 19].

Намітки-обруси на Волині XIX—XX ст. — це великі прямокутної форми шматки домотканого тонкого лляного полотна, які вишивали на частині, що прилягає до чола і на кінцях вузькими смугами геометричного орнаменту [33, 45]. Обрус значно коротший, але й

набагато ширший за намітку. Переважно його не зав'язували, а просто клали на голову, спускаючи кінці на плечі [1, 345]. Часом їх пов'язували навколо голови, закриваючи все волосся і утворюючи вінкоподібну форму [33, 46].

Про архаїчність обрусів свідчать слова пісні:

Дякуємо молодуси
За тоненькі обруси,
Що раненько вставала
Да тоненько напряла
И биленько вбилила [34, 163].

Перехідною формою головного убору від переміток до фабричних хусток були домоткані прямокутні хустки з тонкої лляної пряжі на лляній або бавовняній основі — "старовітські хустки". Їх ткали у вузькі кольорові смужки, або оздоблювали вишивкою [7, 34]. Вишивали полотняні хустки кольоровими, здебільшого червоними нитками геометричним і рослинним орнаментом. Рослинні форми орнаменту складалися з квіток ("вінок") або гілочок ("на корінь"). Часто краї хусток декорували каймою, а середину заповнювали розкидними мотивами [15, 52]. На західній Волині носили хустки у червоні смужки з тороками (кецяхами). Їх одягали "на кибалку", яку виготовляли з лляної куделі, луб'яного обідка та ін. [17].

Відомі також прямокутні, ткані у вузькі кольорові смуги хустки, що нагадували за формою запаски і відрізнялися від них тільки тим, що на обох кінцях мали ширші орнаментовані смуги. Згодом з'являються хустки з фабричних тканин [16, 131]. Способи їх одягання були різноманітні. Іноді пов'язували відразу дві хустки, одна з яких проходила під підборіддям і зав'язувалась на маківці [31, 110]. У містечку Корець червону хустину пов'язували під намітку, а її довгі кінці спадали з голови на плечі [18, 299]. Архаїчність української хустки, як думає більшість дослідників, пов'язана саме з білим кольором [1, 296].

Коротке повідомлення не дозволяє розкрити все багатство жіночого вбрання голови. Однак попередній аналіз матеріалу дозволяє говорити про те, що головні убори волинянок у другій половині XIX — початку XX ст. зберегли багато традиційного у виготовленні, декоруванні та манері одягання. Аналоги їм знаходимо у вбранні населення Полісся, Поділля, Опілля та у сусідніх народів: білорусів, поляків, росіян. Багато конструктивних та декоративних елементів, характерних для традиційних головних уборів, використовується в сучасному моделюванні одягу.

Література:

1. *Воропай Олекса.* Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. V. — Мюнхен, 1966. — 416 с.
2. *Врочинська Г.* Прикраси в декоративно-образній структурі народного жіночого вбрання XIX — початку XX ст. // Народознавчі Зошити. — 2004. — № 3-4. — С. 386.
3. *Гаген-Торн Н.* Женская одежда народов Поволжья (материалы к этногенезу). — Чебоксары, 1960. — 226 с.
4. *Гаген-Торн Н. И.* Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах Восточной Европы // Советская этнография. — 1933. — № 5-6. — С. 114.
5. *Гатальська Н. Г.* Волинське народне вбрання // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези наук. конф. — Рівне, 1991. — 127 с.
6. *Давидюк В.* Первісна міфологія українського фольклору. — Луцьк: Вежа, 1997. — 294 с.
7. *Здоровега Н., Матейко К.* Краса народного вбрання // Народна творчість та етнографія. — 1970. — № 1. — С. 34.
8. *Зеленин Д.* Женские головные уборы восточных (русских) славян. — Прага, 1926. — С. 303—337. — оттиск с ж-ла "Slawia". — R. 5. — Z. 2.
9. *Ковальчук О. В.* Українське народознавство. — Київ: Освіта, 1992. — 173 с.
10. *Kraszewski J. J.* Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy. — Wiena, 1840. — t. 1. — 204 s.
11. Культура і побут населення України: навч. посібник. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
12. Київський центральний державний історичний архів, Ф. 22.05, од. зб. 372.
13. *Маслова Г. С.* Историко-культурные связи русских и украинцев по данным народной одежды // Советская этнография. — 1954. — № 2. — С. 48.
14. *Маслова Г. С.* Народная одежда русских, украинцев и белоруссов в XIX — начале XX в. // Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956. — 805 с.
15. *Матейко К.* Головні убори українських селян до початку XX ст. // Народна творчість та етнографія. — 1973. — № 3. — С. 47.
16. *Матейко К.* Український народний одяг. — К.: Наук. думка, 1977. — 222 с.
17. *Миронов В.* Український костюм. — К.: Мистецтво, 1983. — Комплект 20 лист.
18. *Могачевич И.* Село Кобилья // Этнографический сборник. — СПб, 1853. — Вып. 1. — 571 с.
19. Музей народної архітектури та побуту НАН України. Опис О-2376, О-5187.
20. *Нестер А. Т.* Народное ткачество украинского Полесья (конец XIX — начало XX в.) // Автореф. дис. канд. ист. наук. — Минск, 1984. — 19 с.
21. *Николаева Т. А.* Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. — К., 1988.

22. *Орел Л. Г.* Поліський серпанок // Народна творчість та етнографія. — 1980. — № 5. — С. 95.

23. *Прилипко Я.* Український народний одяг як джерело вивчення етнічної історії // Народна творчість та етнографія. — 1971. — № 5. — С. 17.

24. *Прилипко Я. П.* Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян. — К.: Наук. думка, 1964. — 135 с.

25. *Рабинович М. Г.* Бытовой аспект семейной драмы Грозного // Советская этнография. — 1981. — № 6. — С. 137-140.

26. *Сидорович С. Й.* До історії народного ткацтва на західноукраїнських землях XIV—XVIII ст. // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — Київ, 1959. — Випуск 4. — 140 с.

27. *Стельмах Г. Ю.* Етнографічне районування на Україні. Кінець XIX — початок XX ст. // Українська етнографія: навчальний посібник. — Київ, 1958. — 179 с.

28. *Стельмащук Г. Г.* Поліські жіночі головні убори // Народна творчість та етнографія. — 1982. — № 4. — С. 53-56.

29. *Стельмащук Г. Г.* Традиційні головні убори українців. — К.: Наук. думка, 1993. — 240 с.

30. *Українець А. М.* Народне вбрання мешканців Рівненської області // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези наук. конф. — Рівне, 1991. — 127 с.

31. Українці: етнографічні студії традиційної матеріальної культури / Під ред. А. П. Пономарьова. — Опішне, 1999. — 544 с.

32. *Успенский Б. А.* Филологические разыскания в области славянских древностей. — М., 1982. — 244 с.

33. *Чугай Р. В.* Народне декоративне мистецтво Яворівщини. — Київ: Наук. думка, 1979. — 141 с.

34. *Чубинський Павло.* Мудрість віків. — К.: Мистецтво, 1995. — Кн. 2. — 222 с.

ТАТАРСЬКІ МОТИВИ В НАРОДНІЙ ТОПОНІМІЧНІЙ ПРОЗІ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

Наталія ШКЛЯЄВА

Західнополіські землі неодноразово зазнавали нападів завойовників: татар, турків, монголів, поляків, шведів, німців. Тут розгортались бої, однак корінне населення не тільки оборонялось, а й знайомилось із чужинцями, з їхніми звичаями, побутом. Топонімічна проза цього регіону подала широку картину життя загарбників у Західному Поліссі. Вона вивела узагальнений образ "іншої" людини.

Набіги татар на територію Західного Полісся займають провідне місце серед мотивів топонімічної прози. Ці ж події знайшли відображення і в історичній літературі. Перш за все, у Галицько-Волинському літописі, де повідомляється, що монголо-татари захопили Володимир, Галич та "інших городів багато, що нема їм числа". Літописець сповіщає, що коли "Данило прибув із братом до Берестія, і не змогли вони обидва вийти на поле через сморід од безлічі вбитих" [17, 59]. Люди, яким вдалося уникнути смерті й полону, ховались "по містах і пущах, бо ще весною 1242 року татари пустошили коло Влодави і по озерах Світязьке, Пулемецьке, Луки, на схід від Влодави" [23, 20]. У Галицько-Волинському літописі ці події схарактеризовано короткою, але вичерпною фразою: "А татари пустошили до города Володави і по озерах, і вернулися, багато лиха натворивши" [17, 65]. У місцевій топонімічній прозі мотиви про напади татар поширені у Ковельському, Турійському, Старовижівському, Маневицькому, Ратнівському, Любомльському, Любешівському районах. Це дозволяє конкретизувати місця перебування загарбників. Специфічною рисою таких творів є не лише повідомлення історичного факту, а й заглиблення у подробиці військових дій ворогів, інформування про їх знущання над людьми. Так, назва гори Татарська (с. Качин Камінь-Каширського району) супроводжується такою інформацією: "Татари табором стояли. Бувало, як граємо малими, копаємось у піску, переливається жовте і червоне. Питаємо мами, а вони казали: "То ж татари були, сильно крові пролилося" [2, 2]. У легенді про урочище Бабиці (с. Березичі Любешівського району) повідомляється, що "як прийшли татари, то повбивали всіх людей: і чоловіків, і жинок, і дитей, тико остались живеї дві бабці" [13, 1].

Цікавим моментом переказів із вказаними мотивами є те, що вони не фіксують фактів оборони західнополіського населення княжими військами: "Кулу села є луг. Там є маленький

уструвок, облитий водою. Його назвали Татаринець, бо колись, як татари нападали, а люди жили на плотінах, то сильно знущались над ними. Ото і путупили татар в тий води" (с. Гуща Любомльського району) [14, 2]. Факти розправи над загарбниками в такий спосіб фіксуються й у топонімічній прозі Карпато-Балканського регіону [26; 127].

Поліські природні умови часто були єдиними помічниками в боротьбі проти татар, оскільки болотяний ландшафт перешкоджав планам загарбників. Як підтвердження — переказ: "Як наступали татари, то вони були оде кіньми, і вони втикали. Вже не попали на ту дорогу, а через болото їхали і загрузли, і витягали кони за хвости, і одирвали хвости" (с. Смідин Старовижівського району) [6, 2]. Як бачимо, в основу назви урочища Зарвихвіст покладено дещо незвичайний, але з претензією на історичність факт. Із народної топонімічної прози дізнаємося про іншу, не менш важливу роль поліської природи у виживанні населення в період нападу татар. Болота ставали своєрідними фортецями, що захищали людей від нашестя. Урочище Туливка називається так тому, що "люди ховалися від татар, було непрохідне болото, а вони знали стежки, по яких ховались" (с. Видраниця Ратнівського району) [2, 2]. Звідси й назва урочища Ришитець: "Кажут, що Ришитець так назвали, бо колись одна баба втикла од турків і ховалась у воді, а на голову наклала решето" (с. Комарове Маневицького району) [1, 1]. Подібним є і переказ про походження назви села Серхів, що у Маневицькому районі: "Шо був серед лісу отут, так його і назвали Серхів, ше він од татарів. Тут ховалися люди в цих болотах" [21].

Спостерігаючи за викладом фактів і за ходом подій у переказах, звертаємо увагу на зображення таких суспільних перемін, як утворення татарських поселень на території Західного Полісся. Деякі з них дістали назву від імені особи, яка тут селилась. Так, про вулицю Ханії (с. Любохини Старовижівського району) "говорять, що тут жив хан і ше коли були його помочніки, так і назвали" [4, 3]. Вулиця Кардашів (це ж саме село) так названа, бо "будь-то там була хвамілія Кардаші, а будь-то говорять, Кардаш ше то од татарщини зостався" [4, 3].

У топонімічній прозі з татарськими мотивами виділяється група творів, сюжети яких інформують про життя і побут татар. Вони, за повідомленнями переказів, на території Західного Полісся будували укріплення: "Замчисько казали, шо там татари його робили" (с. Старі Кошари Ковельського району) [8, 1]. Гора-Тура, бо "турки під час виступу наносили її шапками. У давнину тут знаходилась дерев'яна вежа" (с. Висоцьк Любомльського району) [12, 4]. Гора-Татарка, бо "її татари наносили шапками" (с. Пульмо Любомльського району) [3, 2]. Гора-Лисиця, бо "куле татарське військо ішло на Польщу, то пруходило через сило. Біля Буга їм сподобалось місце. Кожний воїн висипав там шапку землі. Вийшла велика гура — Лисиця" (с. Забужжя Любомльського району) [4, 4]. Ця інформація мала показати багаточисельність татарського війська, бо скільки ж треба людей, щоб наносити гору?

Серед переказів з татарськими мотивами знаходимо сповнені ліризму оповіді про трагічні моменти з життя татар: "Після того, як татари пошли з наших країв, наш ліс стали називати Надия. То од імені одної дівчини. Татари ховалися по лісі, а жили цілим табором разом із сім'ями. Один татарин мав собі коханку. І раз вдень вони спочивали собі під дубом, бо сонце пекло, як жер, а татарин хотів пожартувати з нею, виліз на дуб і хутів налякати її саблюю. Але ни вдався той жарт, попав ни в землю, а в серце і зразу померла дівчина. А куток лісу стали називати її іменем Надиє" (с. Ружин Турійського району) [5, 1].

Народна топонімічна проза Західного Полісся зафіксувала ще одну незвичну для місцевого люду характеристику поведінки татар — торгівлю нашими людьми. Повідомлення про те, що татари "палили, руйнували і грабували села і міста, захоплювали тисячі людей у ясир (полон), збуваючи їх на східних ринках або використовуючи як рабів у Криму", знаходимо у працях істориків [16, 50]. Але в жодному з історичних джерел не вказується на те, що ринки продажу людей татари відкривали й на українських землях. Ці реалії з побуту татар збереглись у топонімічній прозі: "Ринком називали вулицю тому, що татари продавали людей, звідси й пішла назва "ринок" (с. Нові Кошари Ковельського району) [8, 2].

Як бачимо, зразки топонімічної прози з татарськими мотивами здебільшого мають інформативний характер. Стосовно карпатського регіону це саме помічає й В. Сокіл: "Сюжети про

"татарські" чи "турецькі" місця не розгорнуті, а лише констатують якийсь випадок, що нібито там стався" [26, 127]. Однак, незважаючи на стислість повідомлень, із цих переказів все-таки можна простежити поведінку як завойовників, так і оборонців, вивести їхні загальні характеристики. Образ загарбника в них подається без диференціації його етнічної належності: турок, татарин чи монгол — однаково завойовники, іновірці, невірні, представники "іншої крові". На ці явища в свій час вказував М. Костомаров, аналізуючи сюжети народних дум. Він стверджував: "Татарин і турок у малорусів об'єднуються в одному понятті невірного, бусурмана, бузувіра. Невірні — вороги християнства" [24, 180]. Це виявляється в текстах топонімічної прози: "Як наступали монголи і татари, то вони були оде кіньми...", "Зроду звеця Городок. Тут був город. Стояло дванадцять церков. На Лісках була золота брама, проходили войни, стояла церква. Як були турки, то був кругом насип" (с. Городок Маневицького району) [26], "Веде ж, єк турки воювали, вони ж яво стоєли на цій горі. Так і називається гора Татарська" (с. Смідин Старовижівського району) [6, 4]. Очевидно, виникнення такого образу має історичне підґрунтя. Як стверджують історики, на Волинь і Полісся з 1453 року здійснювали набіги турки, і до них приєднувались заволзькі татари [16, 94]. Вочевидь, саме ця інвазія супроводжувалася появою на поліських землях разом з військом жіночого населення. Свідченням цьому може вважатися й присутність у розповідях про них багатьох деталей, які виявляють порівняну недавність описуваних подій.

Групування жіночих образів у народній топонімічній прозі здійснюється за етнічною належністю: татарки і слов'янки. Жінки-татарки — це, насамперед, такі, що звикли до кочових умов. З текстів дізнаємося, що "одна татарка родила дітей на болоті" (с. Бучин Любешівського району) [10, 6]. З переказу, у якому йдеться про утворення топоніма "Татарський острів", постає інший образ жінки: "Зловили колись татарку на островку, вона десь одстала з конем. Вночі поїхала на островок, розложила там вогонь, а коня прив'язала до дерева. Люди якісь побачили той вогонь і прийшли туда. А татарка роздяглася і грілася, сушила вдєжу. Хтось її зловив" (с. Облапи Ковельського району) [9, 1]. Серед татарських жінок, якщо вірити переказам, траплялися ватажки татарського війська. У селі Гірки Любешівського району є хутір Татарка. Переказ повідомляє: "Були тут татари. Люди говорять, що ними керувала жінка. Навіть збереглася назва хутора. Він називається Татарка" [11, 3].

Жінки-слов'янки характеризуються як такі, що змушені виживати в умовах навали. Народ наділяє їх розумом і кмітливістю. Образ такої жінки виводить переказ, записаний у селі Черче Камінь-Каширського району: "Єк були колись татари, то вони хотіли вбити одну жинку, вона як бігла з села, то кричєла: "Черчель". Так звали їхнього командуючого. Кажут, що вин спас ту жинку, і в його честь так зветься сило" [7, 2]. Із переказу про урочище Чужина, що у селі Городок Маневицького району, постає ще один образ сміливої поліської дівчини: "Чужина — то густий ліс. Дівчина проводила татар, потім од них втикала, вилізла на сосну. Думали її зняти. Вломилась гілка, її замучили, і вона кричала: "Чужина, чужина, нихто мене ни спасе" [19].

У працях істориків згадується про відступників, які приймали владу татар і ставали "татарськими людьми". М. Кучінко пише: "На грунті порівняної забезпеченості "татарських сіл" та "татарських людей" в деяких регіонах Західної України, зокрема, між Бугом і Случчю (так звана Болохівська земля) почався антикнязівський рух" [25, 118]. Про ці ж події можна дізнатися з рядків Галицько-Волинського літопису. Так, князь Данило пограбував і попалив болохівську землю, бо "заставили їх, (болохівських князів), татари, щоб вони їм орали (та сіяли) пшеницю і проса. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали" [17, 69]. Ці люди, стверджує М. Грушевський, "цілими громадами піддавалися татарам. Вони обіцяли давати татарам данину збіжем, бути під їх безпосередньою властю в покорі і послуху" [18, 120]. Топонімічна проза західнополіського регіону теж зберігає образи відступників. Це дівчина Надія, яка була коханкою татарина, і помічники хана, які назвали в його честь вулицю. Однак народ підмітив ще один, не менш важливий процес, який супроводжує будь-які війни: асиміляцію населення. Так, збереглась оповідь про татарина Карацая, який залишився в селі за порадою свяще-

ника, одружився з українкою, і від цього шлюбу з'явилися діти змішаної крові.

Аналізуючи "татарські мотиви" народної топонімічної прози Західного Полісся, не можемо не помітити значення символіки у створенні образів. Скажімо, спалене татарами поселення повсякчас символізувало біду. Ніхто не наважувався будувати нове поселення посеред згарища. "Негоже, — каже — на згарищі нове село будувати. Де татари раз вогнем місце позначили, не пошкодують і вдруге" [22, 45]. "Хутір спалили, але той хлопчик на липі живий зостався. На згарище ніхто не вернувся, десь у гинчому місці побудувались" [22, 47]. Образами-символами в західнополіській топонімічній прозі можуть стати будь-які предмети щоденного вжитку, залишені ворогами. Таким предметом, наприклад, є щит із переказу "Зелінка": "Але той щит, чи шо вже там було, був викований із міді. Люди боялися його брати, бо татари оставили, то як вернуться, не доведи, Господи, то щоб за нього часом не згадали та кого не вбили..." [22, 30]. Згадується турецька шапка в переказі про місце Турчуки (с. Лобна, Любешівського району): "Розказують про турка, єк прийшов і загубив шапку. Тоді з тех пір люде говорать, шо він казав: "Я прийду по шапку ше". І до сих пір те місце і людей, шо там живуть, називають турчуками" [12, 2]. Такі речі, залишені загарбниками, лежачи нерухомо, перетворюються на предмети-табу. Наче застигши в часі, вони застерігали, що, зрушивши їх, люди розбурхають часи татарських лихоліть.

У топонімічних переказах на "татарську" тематику домінують такі способи номінації локусів:

1) за належністю до татарської національності (Татарський острівок, гора Татарська, урочище Татарське, Тура-гора та ін.);

2) за предметом чи місцем, що стає засобом схову в період татарського нашестя (урочище Решитець, урочище Туливка);

3) за особливостями татарського побуту (Ринок, Зарвихвіст, Лисиця, Ханії);

4) рідше знаходимо вживання антропоформул (Надія, Черче).

Література та джерела:

1. Архів ПВНЦ. – Ф. 1–А. – Од. зб. 16.
2. Архів ПВНЦ. – Ф. 1. – Од. зб. 25.
3. Архів ПВНЦ. – Ф. 1–А. – Од. зб. 34.
4. Архів ПВНЦ. – Ф. 1–Б. – Од. зб. 36.
5. Архів ПВНЦ. – Ф. 1–А. – Од. зб. 39.
6. Архів ПВНЦ. – Ф. 1–Б. – Од. зб. 49.
7. Архів ПВНЦ. – Ф. 1–А. – Од. зб. 54.
8. Архів ПВНЦ. – Ф. 1. – Од. зб. 73.
9. Архів ПВНЦ. – Ф. 1. – Од. зб. 76.
10. Архів ПВНЦ. – Ф. 1. – Од. зб. 81.
11. Архів ПВНЦ. – Ф. 1. – Од. зб. 86.
12. Архів ПВНЦ. – Ф. 1. – Од. зб. 93.
13. Архів ПВНЦ. – Ф. 1. – Од. зб. 107.
14. Архів ПВНЦ. – Ф. 1. – Од. зб. 114.
15. Архів ПВНЦ. – Ф. 1. – Од. зб. 118.
16. *Батюшков П. Н.* Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888.
17. Галицько-Волинський літопис. – Львів: Червона калина, 1994.
18. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – Київ: Сяйво, 1990.
19. Записано в селі Городку Маневицького району від Олени Вакулич, 1940 р. н.
20. Записано в селі Городку Маневицького району від Ольги Вегери, 1923 р. н.
21. Записано в селі Серхові Маневицького району від Антона Сидорука, 1925 р. н.
22. Золота скриня / Упор. Віктора Давидюка. – Луцьк: Вежа, 1995.
23. *Киричук М. Г.* Волинь – земля українська. – Луцьк: Надстир'я, 1995.
24. *Костомаров М. І.* Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994.
25. *Кучінко М. М.* Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.). – Луцьк: Вежа, 1994.
26. *Сокіл В. В.* Народні легенди та перекази українців Карпат. – К.: Наукова думка, 1995.

Випуск IV • НАУКОВІ ЗАПИСКИ • Рівне, 2006

МУЗЕЙ В ОПІШНОМУ ЯК ОСЕРЕДОК ЗБЕРЕЖЕННЯ І РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО ГОНЧАРСТВА

Олена ЩЕРБАНЬ

Одним з традиційних виробництв і проявів світобачення українського етносу є гончарство. Містечко Опішне, що на Полтавщині — "столиця гончарська", "центр гончарної продукції Лівобережної України, Атени української кераміки" [6] — наприкінці XIX століття стало осередком підвищеної уваги одного з найактивніших тогочасних земств — Полтавського губернського земства. Саме тут була сконцентрована велика кількість гончарів, які потребували на той час допомоги кваліфікованих інструкторів для ознайомлення з технологічними новинками; підтримки з боку органів місцевого самоврядування. Розуміючи важливість успадкування та розвитку місцевих гончарних традицій, взявши до уваги те, що тут зосереджено багаті поклади глини, опішненська кераміка була ідеалом для гончарів з інших осередків, діячі Полтавського губернського земства вирішили зосередити основні заходи з підтримки кустарного гончарства саме в Опішному [4].

З метою збереження й розвитку місцевих гончарських традицій, попередньо дослідивши стан гончарного промислу Опішного, діячами Полтавського губернського земства було започатковано практику розповсюдження, популяризації знань, відкривши у 1894 році Опішненську зразкову гончарну навчальну майстерню, яка діяла до 1899 року, а згодом Опішненський гончарний навчально-показовий пункт (1912-1925).

З метою популяризації знань і художнього смаку серед кустарів окрім інших заходів, земствами влаштовувалися й утримувалися постійні кустарні музеї, які одночасно слугували пунктами збуту кустарних виробів [3]. У 1904 році в приміщенні Опішненської гончарної майстерні клопотаннями Василя Кричевського й Петра Вауліна було створено музей старовинних гончарних виробів. Він, напевно, існував і в Опішненському гончарному навчально-показовому пункті (1912-1924). Це був невеличкий, але "цікавий" музей старовинної кераміки [1].

Зважаючи на новизну справи відкриття гончарних навчальних закладів в Російській імперії, проблеми, що виникли під час роботи перших з них, земці звернулися до досвіду гончарних шкіл, які діяли в той час за кордоном. У 1900 році було опубліковано звіт про закордонне відрядження Р. Пренделя, в якому описано досвід діяльності австрійських, німецьких, французьких керамічних шкіл, а також подано проект влаштування їх в Російській імперії, де вказано, що при школі має бути влаштовано музей і бібліотеку [7]. Цей посібник міг бути використаним під час організації гончарних навчальних закладів в Опішному, оскільки їх структура була наближеною до описаної в цьому проекті.

Прогресивними діячами Полтавського губернського земства в 1917 році було розроблено програму сприяння гончарному промислу Опішного. Головними заходами було проголошено: загальний культурний розвиток населення; *влаштування в Опішному місцевого музею зі зразками старих місцевих виробів, бібліотеки при ньому*; організація читалень з історії України і мистецтва; організація курсів графічної грамоти; діяльність гончарних навчальних закладів з виробничими майстернями при них [4]. На жаль, ідею створення спеціалізованого музею тоді не було втілено в життя.

Лише через тривалий проміжок часу, в період світового музейного буму 1980-х — 1990-х років, а саме 11 березня 1986 року, за дорученням Ради Міністрів України засновано Музей гончарства в Опішному. Через три роки (03.11.1989) прийнято постанову про формування на його базі Державного музею-заповідника українського гончарства — етномистецького науково-дослідницького і культурно-освітнього закладу, національної гончарської скарбниці України. Враховуючи значення музею-заповідника в справі збереження, вивчення й популяризації гончарської спадщини, а також його роль у розвитку національно-культурних традицій українського народу, Указом Президента України від 29.03.2001 року № 220/2001, закладу надано статус національного.

Нині в містечку діє Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Діяльність музею спрямовано на збирання польових матеріалів, формування колекцій, наукове дослідження та популяризацію українського гончарства. З ініціативи його засновни-

ка, відомого українського керамолога Олеся Пошивайла і під його керівництвом музейні працівники послідовно обстежують гончарні осередки України й методично творили й творять національну гончарську скарбницю, науковий керамологічний центр і фундаментальну школу гончарства [5].

У структурі Музею функціонують: Гончарська Книгозбірня України, яка має найбільшу в Україні збірку літератури з проблем українського та світового гончарства; Національний архів українського гончарства; видавництво "Українське Народознавство", що готує до видання літературу з проблем гончарства та українського народознавства, зокрема національний культурологічний щорічник "Українське гончарство", щорічники "Українська керамологія", "Бібліографія українського гончарства", "Український керамологічний журнал"; Меморіальні музеї-садиби гончарської родини Пошивайлів та гончарки Олександри Селюченко, у яких у недоторканому вигляді зберігся інтер'єр житла, предмети побуту, гончарні твори та декоративні мальовки, вишивки, народні картини, безліч фотографій та багата епістолярна спадщина: листи, щоденники, записники тощо. Найголовніше багатство музею — фондова колекція гончарних виробів — на сьогодні найбільша в Україні, яка щороку поповнюється.

Музей ініціював проведення в Опішному Всеукраїнських симпозіумів монументальної кераміки "Поезія гончарства на майданах і парках України", Національних симпозіумів гончарства, в результаті яких з'явилася унікальна Національна галерея монументальної кераміки, розміщена просто неба; Всеукраїнських гончарських фестивалів, Національних конкурсів художньої кераміки, Всеукраїнських науково-практичних конференцій і семінарів з проблем гончарства, свята утвердження гончарських традицій — "Дня гончаря" [2].

З ініціативи керівництва Музею гончарства, враховуючи досвід роботи діячів Полтавського губернського земства і розроблену ними програму підтримки й розвитку місцевого гончарства, 13 липня 1991 року в Опішному було засновано Дитячу Школу Народних Мистецтв. Цей культурно-освітній художній заклад був однією із складових Центру збереження українського гончарства, сформованому при Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному (тоді музей ще мав статус Державного). Завданнями Школи було: естетичне виховання дітей, повернення до джерел народного життя, рідної духовності, плекання творчого потенціалу й формування національного художнього мислення. Школа припинила свою діяльність у 1997 році.

Від 1997 року в містечку на творчо-виробничій базі Музею гончарства в Опішному, Опішнянської загальноосвітньої середньої школи № 2, Міськомлинської неповної загальноосвітньої школи було сформовано перший і єдиний на Полтавщині спеціалізований навчальний заклад — "Колегіум мистецтв у Опішному" з Дитячим оздоровчим центром. 04.12.2001 року, згідно з розпорядженням голови обласної державної адміністрації, шляхом реорганізації на творчо-виробничій базі "Колегіуму мистецтв у Опішному" — структурного підрозділу Національного музею-заповідника українського гончарства — було створено Спеціалізовану художню школу-інтернат I-III ступенів "Колегіум мистецтв у Опішному". З 2004 року це Державна спеціалізована художня школа-інтернат I-III ступенів "Колегіум мистецтв у Опішному". Мета закладу: здобуття загальної середньої освіти, національне художньо-естетичне виховання дітей і підлітків, всебічний розвиток їх таланту, природних здібностей; виховання високоосвічених, фізично здорових, духовно розкутих і вільних людей, з прагненням до правди, добра і краси, здатних на незалежні судження й оцінки, з широким світоглядом, які турбуються про розвиток і збереження своєї культури, поважають інші народи; творення гармонійно розвиненої особистості з високим культурним потенціалом, розвиненим почуттям прекрасного, усталеними художніми смаками, готовністю до практичної творчої діяльності. Колегіум є творчою базою для проведення симпозіумів, фестивалів гончарства. В умовах занепаду опішненського гончарного осередку заклад є центром вивчення, збереження й творчого розвитку місцевих традицій, національного художнього виховання, формотворчим осередком української традиційної культури. Заклад, безперечно, вплинув на те, що гончарство в Опішному нині існує, і воно не буде забуте, принаймні доти, доки він існуватиме. У навчально-виробничій майстерні відбувається виготовлення кераміки в опішненській традиції,

хоча і в дещо трансформованому вигляді, але це означає, що продовжується її розвиток.

За підтримки державної освітньої політики є перспективи розвитку закладу. Але, на нашу думку, існує проблема в тому, що досі на державному рівні не усвідомлено важливість існування подібних навчальних закладів в Україні. Згідно з реаліями сьогодення, лише ентузіазм засновника, керівництва, ефективні методи управління, розв'язання проблем з принципово новими підходами, давали змогу Колегіуму не лише виживати, але й повноцінно функціонувати.

Від самого початку діяльності Колегіуму виникло ряд проблем, вирішення яких продовжується ще до сьогодні. Серед них: необхідність пошуку викладачів зі спеціальних художніх дисциплін; необхідність залучення контингенту обдарованих дітей, ретельний відбір учнів; удосконалення навчальних програм, навчально-методичної літератури. Одним із завдань діяльності Колегіуму є надання учням професійної кваліфікації з профільних художніх дисциплін та художнього ремесла, але цього повною мірою не відбувається. Значна частина учнів навіть не вміє гончарювати, мало обізнана з технологічним процесом. Але ж випускники Колегіуму — майбутні будівничі традиційної гончарської культури!

Незважаючи на недоліки в діяльності Колегіуму, досвід його роботи безперечно важливий для збереження й розвитку етномистецьких традицій Опішного. Його діяльність є перспективою розвитку гончарства не лише в Опішному, але й інших гончарних осередках України.

Отже, гончарні традиції Опішного успадковуються й зберігаються завдяки діяльності Національного музею-заповідника українського гончарства — осередку збереження й розвитку етнічних традицій, і створеного в його структурі унікального гончарного навчального закладу — Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I-III ступенів "Колегіум мистецтв у Опішному". На мою думку, комплексну програму збереження й розвитку гончарства в Опішному, розроблену в 1917 році діячами Полтавського губернського земства, варто враховувати і в практиці інших осередків народної художньої культури України. Оскільки досвід її втілення на базі Музею гончарства в Опішному протягом 20-ти річної його діяльності підтвердив її ефективність. Ефективна діяльність в осередках народної художньої культури спеціалізованих навчальних закладів, спрямування останніх на формування в юних мистців національного художнього мислення на основі місцевих мистецьких традицій, дозволить створити умови збереження народного мистецтва як важливого чинника ідентичності українського етносу.

Література та джерела:

1. *Бутник-Сіверський Б.* Українське радянське народне мистецтво. — К.: Наукова думка, 1966. — С. 79.

2. Всеукраїнська науково-практична конференція "Криза традиційних осередків народного мистецтва України: трансгресія "мистецтва сутінків" як виклик національній ідентичності": ПРЕС-РЕЛІЗ. — Опішне: Українське Народознавство, 2006. — С. 11-12.

3. *Морачевский В. В.* Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1907 и 1908 года). — СПб.: Типография В. Киршбаума, 1909. — С. CXII.

4. О мерах содействия гончарному промыслу в Опошне. 53-му Черговому Полтавському Губернському Земському Зібранню Губернського Земського Управління доклади. 1917 року. — Полтава: Друкарня Губерніяльного управління, 1918. — Вип. II. — С. 13-15.

5. *Пошивайло Олесь.* Музейний ландшафт гончарської України // Український керамологічний журнал. — 2003. — № 2-4 (8-10). — С. 20.

6. *Русов М.* Гончарство у селі Опошні, у Полтавщині // Материяли до українсько-руської етнольогії. — 1905. — Т. VI. — С. 42.

7. Школы керамики за границей и проект устройства их в России. — Одесса: Тип. Акционерного Южно-Русского Общества Печатного Дела, 1900. — С. 85.

ОХОРОНА ПРИРОДИ ТА ЕКОЛОГІЯ

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД РОДИНИ ORCHIDACEAE ТА НЕОБХІДНІСТЬ ОХОРОНИ ЇЇ ПРЕДСТАВНИКІВ

Віталій ВОЛОДИМИРЕЦЬ
Ольга САУШ

1.1. Систематика та географічне поширення родини Орхідні.

Родина Орхідні *(Orchidaceae)* є однією з найбільших за числом видів серед квіткових рослин. Вона нараховує близько 750 родів і від 20000 до 25000 видів (за різними даними). Окремі вчені вважають, що до цієї родини належить до 800 родів і 35000 видів. Природа щедро наділила цю родину незвичайною красою та різноманітністю квітів, які дивують людей із найдавніших часів і до наших днів.

Представники родини є космополітами. Вони зустрічаються майже у всіх придатних для існування рослин природних зонах планети, від Швеції та Аляски на півночі до Вогняної Землі й субарктичного острова Маккуорі на півдні. Проте більшість видів орхідей зосереджена в тропічних широтах, особливо в тропічній Америці та Південно-Східній Азії. Своєрідність флори орхідних на різних континентах — характерна риса їх поширення. У помірному поясі вона значно бідніша в порівнянні з тропічними широтами. У всій Європи нараховують 120 видів [7]. На території України ботаніки наводять 66 видів цієї родини, що об'єднуються в 29 родів [9].

Місця зростання орхідей також досить різноманітні. Вони зростають скрізь: від схилів найвищих гір до лісових просторів рівнин, від боліт і водойм до сухих степів і пустельних оазисів. У Колумбії деякі орхідеї живуть у гірських снігах, в Австралії зростають під землею. Велика різноманітність їх видів спостерігається у вологих гірських лісах, а особливо в лісах поясу хмар і туманів. Більшість орхідей не піднімаються вище 2000 м над рівнем моря, але деякі зустрічаються біля верхньої межі лісу й навіть досягають висоти 5000 м над рівнем моря [8].

У помірних широтах орхідні — це багаторічні надземні трави з підземними кореневищами або бульбами, як правило, зі скромними й непримітними квітами. Зовні вони мало нагадують своїх заморських родичів.

1.2. Особливості будови квітки орхідей.

Незважаючи на велику видову різноманітність, квіти орхідей побудовані за одним планом. Оцвітина їх неправильна, віночкоподібна, з шести неоднакових листочків, розміщених по три в два кола. Один із верхніх листочків відрізняється від інших за розмірами та формою. Він називається "губою", форма та забарвлення якої, порівняно з іншими листочками, більш різноманітні. Саме губа служить розпізнавальною ознакою видів. Унаслідок спірального перекручування зав'язі (в орхідей вона нижня й довга) губа знаходиться знизу оцвітини й служить зручною посадочною площадкою для комахи-запилювача. Лише в небагатьох орхідей, наприклад, у нігрітели зав'язь незакручена і губа знаходиться у верхній частині оцвітини. У більшості випадків губа закінчується шпорцем, який містить нектар. Губа — найбільш помітна частина оцвітини, яскравіше та багатше від інших забарвлена, частіше від інших листочків має різні вирости, сосочки, бахрому, волосинки, плями й т. д., що служать для приваблюван-

ня комах і для їхнього зручного розміщення під час запилення. Надзвичайно оригінально побудовані генеративні частини квітки.

Унаслідок редукції функціонує єдина тичинка (іноді їх дві). Двогніздний пиляк знаходиться на верхівці колонки, утвореної внаслідок зростання стовпчика та тичинкової нитки. Подібне утворення не зустрічається ні в одній іншій родині Покритонасінних. Пилок у кожному гнізді об'єднаний у невеличкі грудочки клейкою речовиною, в деяких видів склеєний у велику воскоподібну або рогоподібну масу полініїв. Виріст зверху колонки, що походить із редукованої пелюстки, називається "дзьобиком". Дзьобик виділяє липку речовину, схожу на речовину приймочки. Біологічне значення дзьобика полягає в тому, щоб допомагати приклеюванню полініїв до тіла запилювача. Під дзьобиком на верхівці колонки знаходиться приймочка. Кожний поліній відповідає цілому гнізду пиляка. Число пилинок у ньому надзвичайно велике. Полінії сидять на ніжці, що закінчується липкою подушечкою — прилипальцем або залозкою.

Все це разом називається полінарієм. Залежно від вологості середовища, ніжки можуть змінювати положення, розтягуватися або вкорочуватися. Лише в низько організованих орхідей, які відносяться до групи Orchidaceae, є дві тичинки та один пиляк. Приймочка має вигляд увігнутої ямки, наповненої липкою масою. Коли комаха, шукаючи нектар, намагається потрапити всередину квітки, вона завжди доторкається полініїв. За допомогою липких подушечок, які знаходяться біля основи полінія, останні прилипають до тіла комахи, причому квітки побудовані так, що полінії завжди прилипають до гладенької поверхні лоба, хоботка, очей комахи. До шершавої або сильно волохатої поверхні тіла вони приклеїтися не можуть. Отримавши своєрідне оздоблення, налякана комаха відлітає. Поки вона віднайде іншу квітку, ніжка полінія під впливом випаровування втрачає пружність, і поліній під дією сили тяжіння нахиляється вниз. Коли комаха підлітає до нової квітки, поліній опиняється прямо навпроти приймочки й, доторкаючись до неї, забезпечує запилення. Всі ці пристосування знаходяться в тісній залежності від виду запилювача.

Історія еволюції орхідей — це історія розвитку пристосування до перехресного запилення.

Плід — коробочка з великою кількістю пилоподібних насінин. Проте з тисячі проростків дуже мало досягає дорослого стану: орхідеї знаходяться в складних симбіотичних взаємовідносинах із відповідними грибами, які в їхніх місцях зростаннях не завжди є в ґрунті в достатній кількості [8].

1.3. Причини зникнення видів орхідей.

Становище, в якому опинилися нині представники родини Орхідні, викликане цілим рядом причин. Переважна більшість видів, яким загрожує вимирання — мешканці тропічних і субтропічних широт, які є предметом експорту. Тому, згідно з додатком № 2 Конвенції з міжнародної торгівлі зникаючими видами дикої флори та фауни, прийнятої в 1973 р., експорт та імпорт окремих рідкісних і зникаючих видів повинен строго контролюватися, в деяких випадках навіть заборонятись. 12 видів орхідей, які знаходяться на межі зникнення, у 1978 р. були включені до Червоної книги Міжнародної спілки охорони природи [5]. Проте, пряме знищення орхідей із метою наживи — далеко не єдина причина, що ставить під загрозу існування цієї унікальної родини.

Орхідеї помірних і північних широт також значно скорочують площу свого поширення, а на деяких ділянках ареалів уже повністю вимерли. І причина цього полягає не стільки в прямому знищенні їх, як декоративних і лікарських рослин, скільки в змінах навколишнього середовища. Орхідеї, ці надзвичайно спеціалізовані організми, одними із перших випадають із рослинного покриву при несприятливих умовах [3]. Дається взнаки надзвичайно висока ступінь пристосованості до певних екологічних умов і запилювачів, а також незвичайно складна біологія розвитку. Зміни водного режиму біотопів, вплив гербіцидів і добрив, які змінюють склад та реакцію ґрунту, призводять до пригнічення або знищення мікоризних грибів, необхідних для розвитку проростка, й часто для дорослої рослини, специфічних для кожного виду запилювачів під дією отрутохімікатів та господарського освоєння лісів і боліт — усе це створює потенційну небезпеку існуванню окремих видів орхідних.

Станом орхідей зараз занепокоєні всі країни світу. На всіх континентах більшість видів узяті під охорону, а місцями й уся родина в цілому. З 1945 р. через кожні три роки прово-

дяться всесвітні конгреси з метою розробки заходів охорони та активізації наукових досліджень, присвячених вивченню орхідей. Подібним чином проводяться європейські конгреси з проблем орхідей. Починаючи з 1967 р., створена Європейська комісія з орхідей, яка координує проведення роботи з найбільш актуальних напрямків охорони, вивчення та культивування орхідних [5].

Більшість орхідей України знаходяться на межі свого ареалу, зростаючи, таким чином, в екстремальних умовах. Тому найменші зміни навколишнього середовища тут діють на них більш згубно, ніж на іншій частині ареалу. По території нашої країни проходить північна межа ареалу 21 виду, південна — 17, східна — 10, західна — 4. Окремі місцезнаходження ряду видів орхідних української флори відірвані від основного ареалу й лежать у його диз'юнктивній частині. Два види є вузьколокальними ендеміками. Крім того, орхідні в Україні досить часто зустрічаються в складі рідкісних, зникаючих, або тих, які скорочують свою площу, рослинних угруповань. При вузькій екологічній амплітуді та низькій конкурентній здатності цих рослин, це призводить до згасання окремих популяцій. Більшості видів із високою декоративністю або лікарськими властивостями загрожує пряме винищення [8].

Чисельність популяцій і частота їх знаходження особливо швидко знижуються в Лісостепу та Поліссі. Це стосується не лише рідкісних видів, а й звичайних мешканців лісів помірних широт. Помітно знижується самопоновлення ряду видів. Більш широко представлені орхідні в Криму та, особливо, в Карпатах. Тут збереглися найбільш великі популяції більшості видів. Звичайно, не всі орхідеї — велика рідкість. Деякі їх види, такі як любка дволиста, любка зеленоквіткова, пальчатокорінник Фукса, коручка морозниковидна, зозулині сльози яйцелисті, билинець комарниковий, анакаптис пірамідальний, деякі види зозулинця, зустрічаються досить часто. Хоча в деяких районах стан окремих популяцій не викликає побоювання, однак слід пам'ятати про особливу вразливість усіх представників родини Орхідних [6, 9].

1.4 Основні заходи охорони орхідей.

Орхідеї викликають величезний науковий інтерес, насамперед, завдяки своїй винятковій різноманітності способів запилення за допомогою надзвичайно вдосконалених пристосувань, що є вершиною еволюції в цьому напрямку. Значення орхідей велике й для вирішення флорогенетичних питань, і для розуміння складних проявів симбіозу в світі рослин. Відомостей щодо всіх цих питань поки що надзвичайно мало, тому зникнення з лиця Землі будь-якого виду цієї дивовижної родини — непоправна втрата. Не менш цінні орхідеї і як високодекоративні та як лікарські рослини.

Так, із видів орхідей, які є жителями лісів, узлісь і лісових лук найчастіше зустрічається коручка морозниковидна, місця зростання якої відомі з багатьох пунктів усіх районів області. Дещо рідше зустрічаються такі види, як гніздівка звичайна та любка дволиста, що відомі переважно з лісостепової, південнополіської частин області та Малого Полісся. З видів, які зростають на болотах і сирих луках, найбільш широке поширення мають такі види, як пальчатокорінник м'ясочервоний і пальчатокорінник плямистий, які розсіяно зустрічаються майже на всій території області [1, 2]. Чимало видів відомі з декількох місць зростання, більш-менш віддалених між собою. Зокрема, до таких видів ми відносимо: пальчатокорінники травневий і Фукса, любка зеленоквіткова, коручки болотна та темно-червона, зозулині черевички справжні, Гудайєра повзуча. Одиничними місцезростаннями або їх невеликим числом представлені види булатки великоквіткова, довголиста та червона, жировик Лезеля, зозулинець салеповий, хамарбія болотна, зозулині сльози яйцевидні, та інші, тобто переважна більшість видів родини. Немає підтверджень про сучасне зростання на території області декількох видів, які зростали тут у попередні роки. Це такі види, як коральковець тричінадрізаний, левкорхіс білуватий, малаксис однолистий, билинець найзапашніший, пальчатокорінник Траунштейнера.

Слід також зазначити, що територія області в флористичному відношенні вивчена досить нерівномірно [6]. Найбільше даних вдалося знайти для території об'єктів природно-заповідного фонду, насамперед, для Рівненського природного заповідника та заказників загальнодержавного значення [4].

Під час досліджень були виявлені найбільш чисельні популяції видів орхідей:

Зозулині черевички справжні — біля с. Ужинець Млинівського району (число особин сягає до двох сотень);

Гніздівка звичайна — біля с. Кам'яногорськ Рівненського району (число особин оцінюється декількома десятками);

Коручка болотна — біля с. Переверед'ів, с. Бійниця та с. М'ятин Млинівського району (число особин оцінюється декількома сотнями);

Коручка морозниковидна — біля с. Повча Дубенського району та біля с. Кораблищі Млинівського району (число особин оцінюється декількома десятками);

Булатка великоквіткова — біля с. Майдан Дубенського району (число особин оцінюється декількома десятками);

Любка дволиста — біля с. Ужинець і с. Владиславівка Млинівського району та біля с. Нараїв Дубенського району (число особин оцінюється декількома десятками);

Пальчатокорінник м'ясочервоний — біля с. Переверед'ів і с. Бійниця Млинівського району (число особин оцінюється декількома сотнями);

Пальчатокорінник плямистий — біля с. Новостав Рівненського району (число особин оцінюється декількома сотнями), с. Щекичин Корецького району (число особин оцінюється декількома екземплярами).

Недостатньо вивченою ще лишається територія Млинівського, Демидівського, Володимирецького, Зарічненського, Гощанського та Корецького районів.

Література та джерела:

1. *Андриенко Т. Л., Шеляк-Сосонко Ю. Р.* Растительный мир Украинского Полесья в аспекте его охраны. — К.: Наук. думка, 1983. — 216 с.

2. *Брадіс Є. М., Бачурина Г. Ф.* Рослинність УРСР. Болота УРСР. — К.: Наук. думка, 1969. — 241 с.

3. Геоботанічне районування Української РСР / Під ред. А. І. Барбарича. — К.: Наук. думка, 1977. — 330 с.

4. *Грищенко Ю. М.* Основи заповідної справи. — Рівне: РДТУ, 2000. — 239 с.

5. Закон України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000—2015 рр." // Відомості Верховної Ради. — 2000, № 47. — С. 405-408.

6. *Коротун І. М., Коротун Л. К.* Географія Рівненської області. — Рівне: РІПКПК, 1996. — 274 с.

7. Національна доповідь України "Про гармонізацію життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі". — Київ, 2003. — 128 с.

8. Хорология флоры Украины: Справ. пособие / А. И. Барбарич, Д. Н. Доброчаева, О. Н. Дубовик и др. — К.: Наук думка, 1986. — 272 с.

9. Червона книга України. Рослинний світ. — К.: Укр. енциклопедія, 1996. — 608 с.

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТА ЕКОЛОГІЧНИХ МЕРЕЖ У РІВНЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Юрій ГРИЩЕНКО
Маргарита ЯКОВИШИНА

Сучасна стратегія охорони природи полягає у забезпеченні стійкої екологічної рівноваги як окремих регіонів, так і країни в цілому. При цьому найважливішим завданням є пошук різноманітних напрямків стійкого розвитку природокористування, при якому забезпечується не тільки збереження біологічного і ландшафтного різноманіття навколишнього природного середовища, але і його поліпшення. Одним із етапів цієї стратегії є створення природно-заповідних та екологічних мереж.

22 вересня 1994 року Верховною Радою була прийнята Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні, за якою всі існуючі природно-заповідні об'єкти повинні стати основою для створення національної екологічної мережі. Деякі з них повинні виконувати функції природних осередків (екоядер), а інші екологічних коридорів.

Під егідою Ради Європи і Європейської Економічної Комісії ООН у Софії на зустрічі Міністрів Навколишнього Середовища в 1995

році був підготовлений і прийнятий документ "Всеєвропейська стратегія збереження біологічного і ландшафтного різноманіття", у якій зроблено першу спробу скоординувати природоохоронну діяльність у межах Європи, зокрема, щодо створення екологічних мереж [1]. Найбільших успіхів у плануванні і створенні національних екологічних мереж досягнуто у Нідерландах, Словаччині, Польщі, Чехії, Литві та інших центральноєвропейських країнах. Саме тут зародився рух за створення пан'європейських екологічних мереж, завданням яких є з'єднання національних мереж.

В Україні створення екологічних мереж європейського рівня тільки розпочинається. Хоча для України, де ще збереглися значні масиви малопорушених природних екосистем, створення таких мереж є особливо актуальним. Саме на вирішення цього завдання направлені закони України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки" [4] та "Про екологічну мережу України" [5].

Екологічна мережа – це система природоохоронної облаштованості територій, при якій створюються сприятливі умови для стабілізації і поліпшення екологічного стану окремих ділянок і ландшафтів у цілому, а також збереження і підвищення їх біорізноманіття [2].

За своєю структурою екологічні мережі є ієрархічними системами, у які входять екологічні ядра (природно-заповідні території) та лінійно витягнуті елементи для з'єднання екоядер між собою, які називають екологічними коридорами (ними можуть слугувати регіональні ландшафтні парки, прибережні смуги, зони санітарної охорони).

Екологічні мережі за своїм значенням можуть бути міжнародного (європейського), національного, регіонального і місцевого рівнів. На території України виділяють 8 національних екокоридорів (чотири широтних – Поліський, Галицько-Слобожанський, Північно-степовий і Приморський та чотири меридіальних – Дністерський, Бузький, Дніпровський і Сіверсько-Донецький) [6].

Проблема створення екомережі на Рівненщині є досить актуальною, що пояснюється особливостями її фізико-географічного положення, флористичним і екосистемним багатством та рівнем господарського використання. Територією Рівненської області проходять лісовий (Поліський) та лісостеповий (Галицько-Слобожанський) широтні екологічні коридори, а також певною мірою заходить на територію Рівненщини Бузький меридіональний екологічний коридор.

Нині площа природно-заповідного фонду Рівненської області складає 8,5% її площі. Динаміка площ природно-заповідного фонду області представлена на рис. 1. За статусом (рангом) природно-заповідні об'єкти (ПЗО) області поділяються на дві групи: загальнодержавного значення (26 ПЗО площею 118 258 га або 69,6% від всіх ПЗО) та місцевого значення (277 ПЗО площею 51460 га або 30,4%) (табл. 1). На сьогодні найбільший відсоток заповідності мають Здолбунівський район (33,8%, з врахуванням загальної площі Дерманського-Мостівського регіонального ландшафтного парку) та поліські райони (Зарічненський – 24,9%, Рокитнівський 14,24%, Березнівський – 11,47%, Володимирецький – 10,1%). У південних лісостепових районах від-

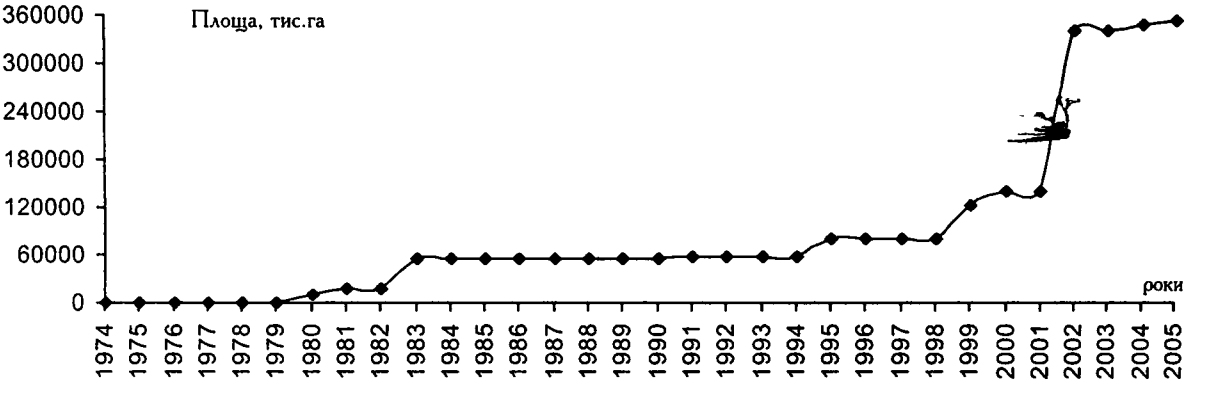

Рис. 1. Динаміка площ природно-заповідного фонду Рівненської області

соток заповідності значно менший (Демидівський – 0,18%, Корецький – 0,56%, Млинівський – 0,59%, Рівненський – 0,93%, Гощанський – 0,97%) (табл. 2).

Варто зауважити, що в минулому мережа природно-заповідного фонду Рівненщини формувалась як без врахування репрезентативності її у системі природного районування, так і інших вимог – цілісності та достатності площі ПЗО, екологічної стабільності кожного природно-заповідного об'єкта. У таблиці 3 дана характеристика природно-заповідного фонду Рівненської області в системі фізико-географічного районування. Як бачимо, територія області розташована в чотирьох фізико-географічних областях – Полісся, Волинська височина, Мале Полісся та Середньоподільська височинна область. Відсоток заповідності фізико-географічних областей дуже різниться. Найвищий коефіцієнт заповідності на території Середньо-Подільської височинної області, найнижчий – в Малому Поліссі (табл. 3).

Проектування екологічних мереж вимагає встановлення певних критеріїв оцінки достатньої ємності екоядер і розмірів екокоридорів. На нашу думку, загальними критеріями вибору екоядер можуть бути: цінність, типовість та ступінь збереження екосистем і ландшафтів, харак-

Таблиця 1. Природно-заповідний фонд Рівненської області (станом на 1.01.06)

Категорія	Кількість	Площа, га
1. Природні заповідники	1	42289
2. Регіональні ландшафтні парки	3	58708
3. Заказники загальнодержавного значення, в т.ч.:	14	16762
♦ зоологічні	1	10
♦ ботанічні	9	12371
♦ ландшафтні	1	927
♦ лісові	1	110
♦ гідрологічні	2	3254
4. Заказники місцевого значення, в тому числі:	109	47381
♦ зоологічні	6	7037
♦ ботанічні	36	26158
♦ ландшафтні	10	2201
♦ лісові	16	2143
♦ гідрологічні	7	1661
♦ орнітологічні	12	1423
♦ ентомологічні	16	1043
♦ геологічні	4	2460
♦ іхтіологічні	2	3255
5 Пам'ятки природи загальнодержавного значення, в т. ч:	7	380
♦ комплексні	1	88
♦ ботанічні	3	205
♦ зоологічні	1	14
♦ гідрологічні	2	73
6. Пам'ятки природи місцевого значення, в тому числі:	58	550
♦ комплексні	20	307
♦ ботанічні	29	221
♦ гідрологічні	7	19
♦ геологічні	2	3
7. Дендрологічні парки загальнодержавного значення	1	30
8. Зоологічні парки загальнодержавного значення	1	12
9. Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва:	12	119
♦ загальнодержавного значення	2	39
♦ місцевого значення	10	80
10. Заповідні урочища, в тому числі:	94	3124
ВСЬОГО	303	169718

тер їх біорізноманіття. Також важливим показником є площа екоядер і характер антропогенного впливу на них тощо. При виборі екокоридорів необхідно враховувати наявність умов для тимчасового виживання організмів і можливості для їх міграції, розсіювання і переміщення.

Регіональні екомережі Рівненської області охоплюватимуть басейни великих і середніх річок — Стиру, Горині, Случі, Ікви, Вілії та інших і входитимуть до Поліського та Галицько-Слобожанського національних екокоридорів. У свою чергу регіональні мережі складатимуться з місцевих мереж. Місцеві екомережі будуть базуватись на басейнах малих річок.

Практичне створення екологічних мереж в Рівненській області вимагає створення нових і розширення існуючих природно-заповідних територій (ПЗТ), в першу чергу загальнодержавного значення. Мова повинна йти найперше про створення національних природних парків (НПП). Якщо у сусідній Волинській області функціонує Шацький національний природний парк, а в недалекому майбутньому передбачається створення ще одного — "Прип'ять-Стохід" (на базі нинішнього регіонального ландшафтного парку), то в Рівненській області ця категорія ПЗФ взагалі відсутня. Наші дослідження останніх років дають підставу розпочати вивчення питання щодо створення Надслучанського національного природного парку на території нині існуючого Надслучанського регіонального ландшафтного парку у Березнівському районі та лісових масивах північної частини Корецького району. Надзвичайно перспективною територією для створення ще одного національного природного парку (або природного заповідника) є південна частина Дубенського, Здолбунівського, Ост-

Таблиця 2. Характеристика природно-заповідного фонду Рівненської області

Райони	Кількість ПЗО	Площа району всього, га	Площа ПЗФ, га	% заповідності
Березнівський	24	170900	19607,1	11,47
Володимирецький	18	194400	19627,2	10,10
Гощанський	14	69200	668,1	0,97
Демидівський	5	37700	67,6	0,18
Дубенський	17	120700	3729,8	3,09
Дубровицький	16	182100	14484,5	7,95
Зарічненський	15	144300	35909,9	24,89
Здолбунівський	32	66100	22343,9	33,80
Корецький	5	72000	406,1	0,56
Костопільський	27	149900	1586,4	1,06
Млинівський	11	94600	590,7	0,62
Острозький	12	69600	1805,1	2,59
Радивилівський	23	74500	1147,9	1,54
Рівненський	30	117500	1096,3	0,93
Рокитнівський	28	235400	33524,5	14,24
Сарненський	25	197500	12757,9	6,46
ВСЬОГО	303	1996400	169718,3	8,50

Таблиця 3. Природно-заповідні об'єкти Рівненської області в системі фізико-географічного районування

Показники	Фізико-географічні області			
	Полісся	Волинська височина	Мале Полісся	Середньо-Подільська височинна область
Площа природного району, га	917000	450000	183000	2000
Кількість ПЗО	154	101	24	7
Площа ПЗО, га	98268,5	8520,7	2649,2	862,3
Відсоток заповідності,%	10,71	1,89	1,45	43,1

розького районів та прилеглих територій Тернопільської та Хмельницької областей. Цей парк за своїм ландшафтним та біологічним різноманіттям може бути одним з найбагатших в Україні. Крім того, слід вивчити питання про створення НПП у Володимирецькому районі Рівненської області з включенням до нього Білоозерської ділянки Рівненського природного заповідника в якості заповідного ядра та мальовничого Білого озера. В північній частині Волинської височинної області слід передбачити створення природного заповідника на території Тучинського полігону з включенням до нього лісового масиву "Павліцина" та ботанічного заказника загальнодержавного значення "Вишнева гора". Такі об'єкти будуть мати реальну охорону і можуть слугувати екоядрами національного або регіонального рівнів.

У формуванні природно-заповідних та екологічних мереж Рівненської області важливу роль відіграє така категорія ПЗФ як регіональний ландшафтний парк. В області створено регіональні ландшафтні парки (РЛП) "Прип'ять-Стохід" (1996), "Надслучанський" (2000), "Дермансько-Мостівський" (2002), "Погориння" (2004) [7], проробляються матеріали щодо доцільності створення Решуцько-Олесандрійського РЛП на берегах Горині між селами Олександрія і Решуцьк (в парк передбачається включити унікальний липовий ліс, єдиний на Правобережжі, історичні пам'ятки, оздоровчі комплекси тощо), РЛП "Пересопницький край" (біля літописного села Пересопниця) у Рівненському районі, Демидівського РЛП навколо Хрінницького водосховища з мальовничими ландшафтами, цінними лісовими масивами, об'єктами відпочинку у Демидівському районі [3, 7, 8].

Екологічні мережі в окремих регіонах можуть мати свої особливості, обумовлені характером формування природних комплексів в них і їх нинішнім екологічним станом. Так, у Рівненській області, яка знаходиться в двох фізико-географічних зонах: мішаних лісів (Поліський край) та широколистяних лісів (Західно-Український край), характер екологічних мереж у цих зонах буде дещо різнитися. Насамперед, це стосується параметрів екомережі, характеру екоядер, ступеня їх розгалуженості.

На території Рівненської області зона мішаних лісів має значно більший відсоток заповідності, ніж лісостепова зона. Серед областей Поліської провінції зони мішаних лісів менш насиченою природоохоронними об'єктами є область Житомирського Полісся (6% заповідності), тоді як область Волинського Полісся має значно вищий відсоток заповідності (по більшості районів близько 16%). Серед областей Лісостепової зони найменший відсоток заповідності має область Волинської височини (% заповідності не перевищує 0,40%), тоді як область Малого Полісся має 3% заповідності [2].

Створення екологічної мережі — це поступовий і тривалий процес. Необхідно зрозуміти, що охорона природи (тут варто наголосити на екоядрах поблизу міст), крім свого прямого завдання збереження природних комплексів, може дати важливі економічні вигоди, сприяти розвитку туризму і відпочинку, екологічному вихованню і екологічній освіті населення.

Література та джерела

1. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Мінекобезпеки України. — К., 1998. — 53 с.

2. *Грищенко Ю. М.* Екологічна мережа лісостепової зони Рівненської області // Вісник Рівненського державного технічного університету. Зб. наук. праць. Вип. 5 (12). — Рівне, 2001. — С. 17—23.

3. *Грищенко Ю. М., Шмонін В. В.* Перспективний регіональний ландшафтний парк на Горині // Вісник Українського державного університету водного господарства та природокористування. Зб. наукових праць. Вип. 5 (18), частина 1. — Рівне, 2002. — С. 22—29.

4. Закон "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000—2015 роки".

5. Закон "Про екологічну мережу України. № 1864-IV", 24 червня 2004 року.

6. *Мовчан Я. І.* Екомережа України: обгрунтування структури та шляхів втілення. — Зб. "Конвенція про біологічне розмаїття: громадська обізнаність і участь" / Відп. ред. Т. В. Гардащук, Товариство "Зелена Україна". — Київ: Стилос, 1997. — 154 с.

7. Наукове обгрунтування створення регіонального ландшафтного парку "Погориння". Звіт про науково-дослідну роботу. — Рівне, 2002. — 89 с.

8. Оптимізація природно-заповідного фонду Гощанського, Рівненського і Здолбунівського районів Рівненської області. Звіт про науково-дослідну роботу. — Київ-Рівне, 2000. — 124 с.

ПРИРОДНІ УМОВИ ТА ЗАРОДЖЕННЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА НА ПОГОРИННІ

Болеслав ЖУРАКОВСЬКИЙ

Територія Погориння розташована у південно-західній частині Східно-Європейської рівнини і на сучасному етапі входить в межі двох зон — Лісостепу і Мішаних лісів.

На розвиток нагромадження осадових порід і формування сучасних форм рельєфу, природного комплексу в цілому мали істотний вплив неотектонічні рухи, що відбувались в неоген — четвертинний період. Їх сумарна амплітуда в районі платформенної частини становить 200-300 метрів. Геологічна структура, неотектонічні рухи, кліматичні умови на протязі 450-10 тисяч років спричинили утворення різноманітних типів і форм рельєфу і формування сучасного природного комплексу.

Кінцевий кріометр 420-тисячного ритму — вюрмський (валдайський), який має майже 100-тисячне існування в межах Європи і в тому числі й на Погоринні. В цей час відклались досить потужні поклади лесів і лесовидних суглинків потужністю від декількох сантиметрів до 30 метрів. Флористичні й фауністичні відомості свідчать про те, що кріометри цього часу завжди мали більш аридний характер в порівнянні з дніпровським. Під час дніпровського зледеніння випадало більше опадів, що давало можливість кризі вкрити пониззя Погориння.

Льодовикові покрови часу валдайського зледеніння були меншими за розмірами з дуже низькими температурами. Вічна мерзлота сягала 47 градуса Північної широти. Це зледеніння в міру найбільшої суворості й тривалості похолодання та вираженої стадійності кліматичних коливань, що чітко виражено на смугастих лесах в наших краях (с. Решуцьк), і створило особливо сприятливі умови для еволюційних спалахів в історії органічного світу, для зародження нового, що існувало й існує поряд зі старим. Достатньо зауважити, що Homo sapiens з'явилась під час валдайського зледеніння і в час його закінчення щільно підійшла до землеробства.

Загальновизнаний та прийнятий наукою світу час припинення розвитку льодовика і початок потепління, тобто закінчення плейстоцену і перехід до голоцену — це 10 тисяч років до н. е.

Коливання температурних умов під час зледеніння на території Середньої та Північної Європи сприяли змінам природних процесів у комплексі. Своєрідними були умови стоку річок, відбувалось вироблення русла річок і в тому числі Горині. Приживались нові та змінювались місцеві рослини. В цей час проходила жорстока екологічна боротьба за ніші виживання в рослинному і тваринному світах. Не стояла осторонь і людина. Вона розвивалась як фізично, так і розумово.

Відхід льодовика з місцевостей Онезького озера і сучасної Литви відбувався 10200 років тому. І тільки 8800 років тому в північній Швеції розпався льодовик, який був від Погориння на відстані понад 2000 кілометрів. Саме цей період слід вважати кінцем льодовикового періоду. З цього часу розпочинається в нашій місцевості ґрунтотворний процес, стабілізація рослинного покрову, урівноваження стоку річок, закріплення вироблених терас, завоювання кожним видом тварин найбільш придатної для існування території. Людські общини в часи мезоліту були в активному русі, так як необхідно було шукати їстівні рослини, місця полювання на відомих і новоприбулих звірів. Основне, що саме в ці часи починає активно формуватися ґрунтовий покрив. Палеоґрунти, які зустрічаються у відслоненнях Погориння, є надзвичайно важливим показником ґрунтотворного процесу в післяльодовиковий період. Ми можемо співставляти палеоґрунти нашої місцевості з сучасними і робити об'єктивні висновки відносно їхнього формування. Порівнюючи всі природні зміни на протязі минулих часів з палеоґрунтами (46-34 тисячі років тому), можна зробити висновок, що ґрунтотворний процес у нашій місцевості мав оптимальні умови. Сучасні ґрунти розвиваються протягом 10000 років і досягли потужності 25-40 сантиметрів гумусового горизонту. В епоху неоліту та енеоліту, коли землеробство починало зароджуватись і розвивалось досить інтенсивно, шар ґрунту сягав декількох сантиметрів (5-10), що було вкрай недостатньо для розвитку землеробства на підняттях, вододільних просторах.

Перші землеробські племена шукали місця для закладання полів. Зверталась увага на родючість ґрунту, структуру, потужність гумусово-

го горизонту, зволоженість території та ін. У ті далекі часи у хліборобів були ще примітивні знаряддя для рихлення ґрунту, обробітку висіяних культур. У межах Волині жодна археологічна культура не дає ознак застосовування штучного зрошення. Древні землероби опирались тільки на природні фактори, які створювали сприятливі умови для вирощування сільськогосподарських культур. Перші землероби звернули увагу на заплави річок. Весняні повені збагачували алювіальні ґрунти різноманітними органічними, механічними, хімічними речовинами, вимитими з площі водозбору талими водами. Вода спадала, і можна було приступати до обробітку визначеного поля. У першу чергу розпушували ґрунт. І тут постає одне важливе питання — спосіб розпушування ґрунту. В науковій літературі цей період землеробства називається мотичним. Мотика була невід'ємним знаряддям праці, але не основним. Якщо розглянути форми мотик епох неоліту й енеоліту, то виникає питання продуктивності цього знаряддя. Вони мають гостру і круглу робочу частину. Зустрічаються мотики з лезом, яке паралельне держаку. Таким знаряддям практично неможливо розбити скибу ґрунту шириною в декілька сантиметрів, і тому вони для розрихлення ґрунту вживались рідко. Практичне застосування мотик ми розглянемо нижче.

В попередні часи — в епохи палеоліту і мезоліту збиральництво здійснювалось за допомогою палиці-копалки. Нею викопували коріння, бульби, розривали нори і діставали звірині запаси, їх вбивали та виконували інші роботи. З таким застосуванням палиця-копалка прийшла в епоху неоліту. І в цей час вона стала основним знаряддям для розпушування ґрунту. Вона удосконалювалась — розширялась робоча частина, залишався відросток гілки для заглиблення в ґрунт. Під час копання з коріння обтрушувався ґрунт, а викопані рослини виносились за межі поля. Використання палиці-копалки мало ще одну перевагу. Копачі стояли на цілині, викопували і вивертали ґрунт перед собою. Вони рухались назад і не затоптували розпушений ґрунт.

Розпушене поле засівалось культурними рослинами — пшеницею спельтою, однозернянкою, двозернянкою, плівчастим і голозерним ячменем, просом, горохом та ін. Ці рослини до нас були завезені з Балканського півострова і частково — з Центральної Європи. Шлях зернових культур був довгий — з Африки на Балканський півострів, далі на Побужжя і на Волинь. Такою хвилею людство поступово переходило до виробничого господарства.

Нам слід зупинитись ще на одному питанні — на технології посіву, обробітку посіву і збиранні врожаю. У деяких джерелах з'явились повідомлення про те, що висівали в ґрунт пшеницю колосками. Такого не могло бути, адже скупчення зернин призводило до буяння висіяної пшениці. Вона не давала б врожаю зерна. Висівали зернові культури окремими зернами, рядочками. Це полегшувало обробіток посіву і прополювання бур'янів. Основним знаряддям в цих роботах була мотика. У висіванні зернових основною була середземноморська система землеробства. Влітку в районі Середземного моря випадало і випадає мало дощів. І щоб зберегти в ґрунті вологу, міжряддя просапувались мотиками.

Дозрівав урожай і збирали вирощене зерно. Чіткої і виваженої думки з цього питання ще не склалося. Одні стверджують, що збирали пшеницю з соломою. Але на поселеннях перших землеробів слідів соломи майже не зафіксовано. Найвірогідніше, що зжинали колоски серпами в тару, яка кріпилась на животі. На току в поселенні вимолочували зерно палицями, дощечками, витирали ногами. Солома, залишена на полі, згодовувалась худобі в зимові місяці, так як для худоби не вистачало кормів.

На територію України і, зокрема, Волині в часи зародження землеробства аборигени несли насіння культурних рослин, а з ним і бур'янів. На ці домішки в основному не звертали уваги. Принесені бур'яни швидко акліматизувались, давали велику кількість насіння та дозрівали протягом всього літа. Не зважаючи на тисячоліття існування землеробства, на сучасних полях нараховується до 1000 видів бур'янів. Вони настільки швидко пристосувались до умов розпушеного ґрунту, що в звичайних природних умовах неспроможні існувати. До бур'янів слід віднести волошку, стоколос, кукіль, вівсюг та інші.

Жито в посівах пшениці — теж бур'ян. Жито посівне було і є важливою сільськогосподарською культурою. Не слід забувати, що сім інших видів цього роду — дикі, тобто бур'яни. Природні умови помірної зони прийшли на допомогу людині і відділили жито від пшениці за допомогою морозів. Одночасно відбувалась природна селекція жита, в яку з часом втрути-

лась людина і довела його до 50 сортів. Не тільки жито важко прокладало собі шлях у майбуття. З ним одночасно рухався у наші краї овес. Він був бур'яном серед полби, яка була основною зерновою культурою на Волині на зорі землеробства.

Які б способи землеробства не запозичувались в інших народів, але природні умови, світла думка місцевих мешканців народжували нові способи вирощування сільськогосподарських культур. Адже лісостеп Волині, все Полісся були зайняті лісами. Люди знищували ліси найрізноманітнішими способами. Часто застосовувались пожежі. Звільнялись площі землі, які використовувались під сільгоспугіддя. С. А. Семенов стверджує, що "інформація, накопичена географами, етнографами, археологами переконує нас в тому, що самою примітивною формою землеробства була підсічно-вогнева система". Люди спостерігали швидке та інтенсивне поновлення після пожежі трав'яного покрову, чагарників. Розпушувати ґрунт не було потреби. Зерно висівали в золу і забороновували суковаткою. Така система землеробства на Поліссі протрималась до XX століття.

Вся Правобережна Україна, прийнявши землеробські племена, була колискою землеробства в Східній Європі. Тільки родючі ґрунти давали можливість певний час отримувати сталі врожаї. Однак монокультурність особливо в часи Трипілля виснажувала ґрунт, і мешканці поселень змушені були міняти поля і місця проживання.

З появою рала, а з часом сохи перед хліборобами постало питання: як краще використати це нове на той час високопродуктивне знаряддя праці? Орне землеробство залишалось би недосяжним, якби воно не розвивалось разом з тваринництвом, зокрема з розведенням великої рогатої худоби. Саме цей вид тваринництва дав тяглову силу — бика, який звільнив людину від непосильної важкої праці.

У ті часи природне середовище вивчалось практичним шляхом, і людина до нього пристосовувалась, а найкращі результати створювали передумови розвитку людського суспільства.

Література та джерела

1. *Артюшенко Ф. Т.* Растительность лесостепи и степи Украины. — Киев, 1970.

2. *Долуханов П. М.* История Балтики. — Москва, 1969.

3. *Кременецкий К. В.* Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. — Москва, 1991.

4. *Семенов С. А.* Происхождение земледелия. — Ленинград, 1974.

ПРИРОДНИЧІ ЕКСПЕДИЦІЇ. ВЕСНА-ЛІТО 2006

Василь ІЛЬЧУК
Дмитро НАУМОВ

Навесні-влітку 2006 р. відділ природи Рівненського обласного краєзнавчого музею та Рівненське обласне відділення Українського товариства охорони птахів провели кілька експедицій, метою яких було дослідити північну частину Полісся. Особливу увагу було звернуто на гніздівлю в цих краях чапель та чорного лелеки. Група ентомологів вивчала комах на поліських біотопах.

23—24 квітня було обстежено великі площі лісів між селами Осова і Грані Дубровицького р-ну., та Кідри Володимирецького р-ну. У ході експедиції трапилася зустріч із жовною — чорним дятлом. Цей птах гніздиться в старих лісах, і є досить рідкісним птахом України. Там же були помічені сірі журавлі — червонокнижні птахи. Серед ссавців цікавою була зустріч з звіром родини котячих, занесеним до Червоної книги України — риссю. Тварина полювала гризунів на луці попід лісом [1, 410].

Під час експедиції також був обстежений рослинний покрив лісів. На невеличких боло-

тистих озерах, що знаходяться на краю лісу поблизу с. Підлісне (Бережницьке лісництво), було виявлено два види комахоїдної рослини — росички. У тому ж лісі зростає і конвалія.

28—29 травня була проведена експедиція в урочищі "Дуби", що знаходиться поблизу сіл Лютинськ та Висоцьк і належить Висоцькому лісництву. Метою експедиції було дослідження колонії чапель. Місцеві жителі запевняли, що в урочищі існують білі та сірі чаплі. Під час експедиції було виявлено, що колонію складають сірі чаплі та баклани — птахи ряду пеліканоподібних. Білих чапель помічено не було. Серед близько ста гнізд, які налічуються в колонії чапель, близько тридцяти належать бакланам. В Україні основна популяція цих птахів охоплює Азово-Чорноморське побережжя та русло Дніпра. Але в останні роки спостерігається тенденція розселення бакланів по менших водоймах. Виявлена колонія знаходиться на перетині двох напрямів поширення — з півдня, тобто від української популяції та з Прибалтики. За свідченням місцевих мешканців, баклани на цій території проживають більше п'яти років, отже це їх постійне місце гніздівлі і дана популяція є сталою.

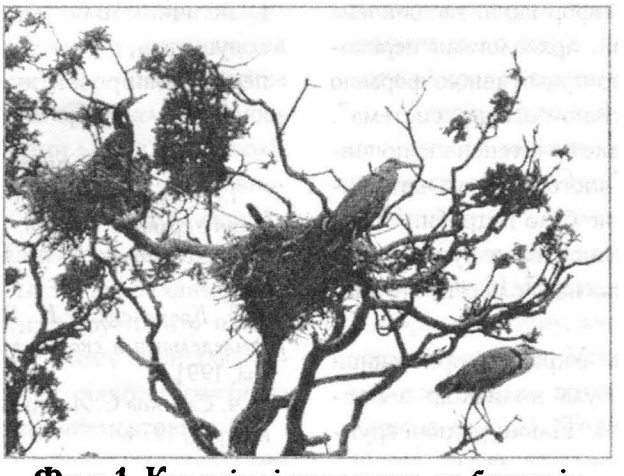

Фото 1. Колонія сірих чапель та бакланів в урочищі "Дуби". Фото Наумова Д. В.

Гнізда сірих чапель та бакланів розміщені на старих дубах, іноді по кілька десятків на дереві. На час нашої експедиції в кублах вже були пташенята. Під гніздами знаходилися шкаралупи від яєць. Також на землі розкидано чимало риби, яку птахи гублять під час годівлі пташенят. Було знайдено напівперетравлену та ще живу рибу (одна жива риба була розміром з долоню).

На водоймах заплавних лук між селами Лютинськ та Висоцьк гніздиться велика колонія крячків, серед яких — чорні та білокрилі, чисельність яких в останні роки знизилась в цілому по Україні. Також тут гніздяться чимало чайок. В озерах, які розташовані в урочищі "Дуби", мешкають бобри. Члени експедиції спостерігали дерева, погризені цією твариною. Під час експедиції в урочище "Дуби" часто зустрічалися чорні лелеки — поодинці і парою. Це свідчить про те, що птахи гніздяться в діброві. Чорного лелеку цього року ми спостерігали і на річці Жильжанка, що біля села Корчин Костопільського району.

Крім зазначених птахів, в урочищі "Дуби" спостерігалися такі птахи: грак, галка, горобець хатній (на сосні знайдено кулеподібне гніздо), кам'янка, сіра ворона, хатній сич (гніздо серед колонії граків), лелека білий, лелека чорний, шпак, чикотень, плиска біла, горихвістка, чайка, ластівка сільська, ластівка берегова, кільчаста горлиця, одуд, жайворонок, щиглик, вивільга, вівсянка, крук, сорока, зеленяк, коноплянка, мухоловка, щедрик, канюк, баклан великий, чапля сіра, коловодник звичайний, мартин звичайний, крячок чорний, крячок білокрилий, припутень, зозуля, сорокопуд жулан, кобилочка цвіркун, трав'янка лучна, соловей східний, синиця чубата [2].

10—11 червня, під час додаткового обстеження колонії чапель в урочищі "Дуби" було впіймано рідкісного хижого птаха — орлана-білохвоста. Птаха було помічено на землі, під гніздами чапель. Як виявилося, у птаха було травмоване одне око, тому він не міг літати. Можливо, під час полювання він був поранений чаплями. Вижити сліпому на одне око хижому птаху в природі неможливо, тому довелося його забрати. Цього орлана-білохвоста було передано у Рівненський зоопарк, де він досі і знаходиться.

Література та джерела

1. Червона книга України. Тваринний світ. — Київ, 1994.

2. *Фесенко Г. В., Бокотей А. А.* Птахи фауни України (польовий визначник). — Київ, 2002.

МОНІТОРИНГОВА ОЦІНКА ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РІВНЕНСЬКОГО РАЙОНУ

Костянтин КОНДРАТЮК
Інна КОНДРАТЮК

І. Географічне положення

Рівненський район розташований у центрально-західній частині Рівненської області. Він охоплює центральну частину північного схилу Волинської височини, простираючись від долин Ікви та Стиру на заході до Горині на сході. Більша частина району лежить у межах Волинської височини (Рівненське плато — підвищена лісова рівнина, розчленована ярами та балками), лише крайня північна точка — у межах Поліської низовини. Район знаходиться у Західноукраїнській лісостеповій фізико-географічній провінції (більша частина) та Волинському Поліссі. Одна з характерних ознак — його загальна рівнинність при незначному похилі території, через те, що він повністю лежить у межах Волино-Подільської плити. Це найбільший природний район Волинської височини у межах Рівненщини, який характеризується слабохвилястою поверхнею з чергуванням широких балок та вирівняних місцевостей.

У рельєфі особливе місце займають долинні ландшафти лівих приток Горині — Стубелки, Усті (раніше заболочені, а тепер осушені заплави, перші надзаплавні тераси) та радіально почленоване Острожецьке плато, де починаються притоки Стиру, Горині. Загальний ландшафтний фон Рівненського природного району порушується також на півдні, де вздовж "підошви" Мізоцького кряжа простягається відносно знижена і заболочена рівнина, що успадкувала, очевидно, давню прохідну долину, по якій стікала частина талих вод дніпровського льодовика [3, 7]. Територія району має площу 1,175 тисяч кв. км., що становить 5,9% від площі Рівненської області.

Переважання рівнинного рельєфу створює сприятливі умови для будівництва, прокладання транспортних шляхів, ведення господарства. Позитивним чинником фізико-географічного положення є розміщення району в помірному поясі, де зона мішаних лісів переходить у лісостеп, район добре забезпечений лісовими ресурсами, що є передумовою розвитку лісової та деревообробної промисловості.

ІІ. Природно-ресурсний потенціал району

2.1. Мінерально-сировинні ресурси

Рівненський район має доволі скромну мінерально-сировинну базу, представлену нерудними корисними копалинами.

Найчисленнішою, найпоширенішою та найбільш освоєною групою корисних копалин Рівненського району є будівельні матеріали, що зумовлює розвиток будівельного комплексу. Ця група має багато призначень та використовується у різних галузях народного господарства. Серед корисних копалин найбільш поширеними є піски, вапняки, крейда, глина, базальт, торф. В Карпилівці розробляється родовище габро. Частина родовищ у Рівненському районі пов'язана з сірими, темно-зеленими та чорними сарматськими глинами (Забороль, Хотин), які є сировиною для виготовлення цегли та черепиці. Керамічна сировина представлена глинами сарматського і кембрійського віку (Хотин). Назва села Руда-Красна пішла від імені урочища, де брали руду глину. Нині це надстублянське урочище Глинище [13]. Карбонатна сировина призначена для виробництва будівельного вапна і представлена переважно крейдою та вапняками. Особливо виділяється запасами Любомирське. Решта розвіданих родовищ крейди (Вишнева гора, Клевань) порівняно невеликі і можуть розглядатись як резервні. Цементна сировина представлена карбонатними (вапняки, крейда, мергелі) та глинистими (глини, суглинки, леси) породами, які у певних співвідношеннях використовують для виготовлення портландцементного клінкера (Корнин). Будівельні піски, що використовуються як наповнювачі бетонів та будівельних розчинів, зустрічаються серед відкладів крейдового, палеогенового, неогенового та четвертинного віку (Любомирське). У Рівненському районі розміщується частина Волино-Дністровського басейну зернистих фосфоритів [5]. Фосфоритні товщі, придатні для промислової розробки, мають потужність 1,5-3,0 м і розташовані на глибинах 22-88 м (часом 10 м), відрізняються досить високим вмістом оксиду фосфору і одночасно збагачені калієм, кальцієм та іншими хімічними еле-

ментами, що роблять їх перспективними для підживлення і розкислення ґрунтів, для виготовлення комплексних фосфатних добрив.

Мінеральна хлоридно-натрієва вода миргородського типу широко використовується на розлив ("Зорянська"). Високо мінералізовані різновиди хлоридно-натрієвих вод, які вміщують високі концентрації брому і йоду, використовуються для бальнеологічних потреб. Особливо перспективні родовища таких вод пов'язані з районами тектонічних розломів, де вони значно наближаються до поверхні, залягаючи на глибинах 200-300 метрів (Жобрин, Олишва, Верхівськ, Олександрія). Окремими свердловинами на глибинах 70-130 м виявлені слабо мінералізовані залізисті води, які можуть використовуватись для бальнеологічних потреб (М'ятин, Нова Українка). Ці природні ресурси люди використовували з давніх-давен. Так, наприклад, у 1475 році в Клевані під Замковою горою славилося джерельце з цілющою залізно-сірчаною водою [13]. З огляду на екологічну ситуацію життєдайного значення набуває розвідка підземних столових вод незначної мінералізації (0,1-0,2 г/л), основні запаси яких зосереджені у верхньокрейдяних відкладах на глибинах від 30 до 80 метрів. Бальнеологічні властивості вод і малозатратність їх видобутку — основа майбутнього розвитку цієї перспективної галузі.

2.2 Гідрологічні та агрокліматичні ресурси

Через територію Рівненського району протікає 9 річок, що мають довжину понад 10 км. Загальна довжина їх на території району — 255 км. Кількість річок довжиною до 10 км — 71, загальна довжина їх на території району — 164 км. Густота річкової мережі — 0,34 км/км^2, що майже вдвічі перевищує цей показник по Україні. Ставки (без озер і водосховищ) займають площу 211 га. Загальний похил поверхні території з півдня на північ зумовлює загалом субмеридіональний напрямок простягання річкових долин. По території району протікають річки Горинь, Устя, Стубла, Путилівка, що належать до басейну Дніпра і є правими притоками Прип'яті. У сучасному вигляді річкова сітка на цій території існує з кінця льодовикового періоду. Збудовано 40 водойм (в тому числі Путилівське й Бечальське водосховища); загальна площа водного дзеркала — 846 гектарів. У межах Волинської височини річкові долини порівняно вузькі, з високими крутими берегами. Вони супроводжуються густою сіткою ярів, що свідчить про розвиток глибинної ерозії в антропогені внаслідок підняття південної частини Волино-Подільської плити. Найбільша річка району — Горинь. Вона бере початок за межами району і несе свої води по його території від с. Ремель до смт Оржів. Річка Путилівка, ліва притока р. Горині, формує гирло неподалік с. Жобрин. У Жобрині р. Путилівку іменують Старою Річкою, можливо тому, що внаслідок меліорації сформувалося нове русло річки. У с. Жобрин, крім Горині, Путилівки, Стубли, є ще маленькі річечки, які пересихають, зникають і лише навесні дають про себе знати. Річка Устя протікає з півдня на північ району через м. Рівне і за Оржевом впадає в Горинь. Річечка Гороб'ївка біля с. Колоденка бере свій початок з околиць колишнього полігону і під Новим Двором впадає до Усті. Біля с. Городище протікає зникаюча річечка Брезкотуся, яка, єднаючись з р. Біла Криниця (назва походить від джерельця з білим крейдяним дном), стає невдовзі р. Кустинкою. Записом 1569 року р. Кустинка іменована р. Свірницею. Кустинка, утворюючи ставки, тече до Горині. Через с. Понебель протікає річечка Живець, притока Усті, яку формує став у с. Обарів. На цій території є декілька ставків, один з них — у центрі с. Бронники. Біля сіл В. Шпаків, Грушвиця в низовині протікає р. Грушвиця (Стубелка), притока р. Стубли [13].

Стурбованість викликає стан малих річок, їх забрудненість. На всій площі водозбору доцільно висаджувати лісоохоронні насадження, де вони мають перехоплювати і переводити в товщу ґрунту поверхневий стік з сільськогосподарських угідь, і тим самим упереджувати замулювання і забруднення річок і водойм мінеральними добривами.

Кліматичні умови позначаються на режимі поверхневих і підземних вод, характері ґрунтоутворення, рослинному покриві, на розміщенні багатьох галузей народного господарства, зокрема сільськогосподарського виробництва, транспорту, комунального господарства.

Клімат району помірноконтинентальний. Рівнинність поверхні зумовлює вільні проникнення різних типів повітряних мас. Помірні повітряні маси, які надходять з Атлантики у вигляді західних вітрів, підвищують вологість повітря і приносять опади, пом'якшуючи зимові морози і зменшуючи літню спеку. Континен-

тальне помірне повітря надходить з внутрішніх районів Євразії і надає клімату сухості. Взимку встановлюється морозна, ясна, без опадів погода, а влітку — спекотна. Іноді в теплі пори року сюди проникають морські і континентальні тропічні повітряні маси з високими температурами, а взимку — арктичні, що приносять морозну суху погоду. Перехід до зими, зазвичай, пов'язаний з початком вторгнення арктичного повітря, яке супроводжується різким похолоданням і снігопадами. Інтенсивність його вторгнення досягає максимуму в січні. Причиною частих змін погоди є надходження атмосферних фронтів з циклонами та антициклонами.

Пересічна температура січня −5,4°, липня — +18,5°. Період з температурою понад +10° становить 160 днів. Опадів — 570-620 міліметрів на рік, основна частина їх випадає у теплий період року (максимум у червні-липні). Висота снігового покрову сягає 14 сантиметрів. Сніг починає випадати в листопаді й зберігається до кінця березня. Сніговий покрив не стійкий, що пояснюється досить частими й глибокими відлигами. Вітровий режим пов'язаний з атмосферною циркуляцією. У холодну пору року тут переважають південні, південно-східні, південно-західні та західні вітри. Навесні переважають вітри з південного сходу і північного заходу. Влітку панують західні й північно-західні вітри, зумовлені дією атмосферних фронтів.

Отже, клімат Рівненського району характеризується м'якою зимою, теплим літом і великою кількістю опадів, що пояснюється його положенням у менш континентальній у кліматичному відношенні частині України. Склад і властивості повітря змінюються під дією антропогенних чинників, особливо промислових підприємств і транспорту. А отже, змінюються і кліматичні особливості території.

2.3. Ґрунтові ресурси

У Рівненському районі зосереджені одні з найкращих в області ґрунти. Найпоширенішими є чорноземи, сірі лісові, темно-сірі (84% від площі району); в долинах річок та зниженнях рельєфу є також дернові та лучні ґрунти, зустрічаються навіть болотні.

Чорноземні ґрунти утворюють найцінніші земельні угіддя району. Під покривом лучно-степової рослинності утворилися чорноземи з гумусовим горизонтом 120-130 см, який містить від 3 до 6% гумусу. Ґрунт має зернисту структуру і хороші водно-повітряні властивості, завдяки чому є дуже родючим. Під широколистими лісами утворилися опідзолені чорноземи з зернисто-грудкуватою структурою, добрими агрофізичними властивостями та середнім вмістом гумусу 3,5-5,5%. Сірі та темно-сірі опідзолені (лісові) ґрунти поширені на вододільних плато Волинської височини. Вони сформувалися під широколистою лісовою і різнотравно-злаковою рослинністю на суглинистих породах. У цих ґрунтах вміст гумусу незначний (2-3%), окрім того, сірі лісові ґрунти характеризуються підвищеною кислотністю та безструктурністю. Темно-сірі опідзолені ґрунти, на відміну від сірих, містять 2,5-4,5% гумусу, мають слабокислу реакцію та добре розвинутий гумусовий горизонт (40-55 см). Сірі та темно-сірі опідзолені ґрунти

інтенсивно розорюються і використовуються для вирощування зернових, технічних, кормових і плодових культур. Лучні ґрунти поширені в заплавах річок та знижених вододілах. Вони утворилися під лучною рослинністю при неглибокому заляганні ґрунтових вод. Ґрунти багаті на поживні речовини (3-6% гумусу) і використовуються переважно під кормові угіддя та сіножаті [6, 7]. Найбільша частка в структурі припадає на землі сільськогосподарського призначення (з них 66,8% належать сільськогосподарським підприємствам, 33,2% господарствам приватного сектору). Земельним ресурсам у матеріальному виробництві району належить провідне місце серед інших природних ресурсів. Основними користувачами та власниками земель є сільськогосподарські підприємства і громадяни, у користуванні яких перебуває майже 65,9% території району. Основні напрямки збереження та підвищення потенціалу земельних ресурсів пов'язані, насамперед, з використанням їх у сільському господарстві. До найважливіших з них відносяться:

- Поліпшення структури розподілу земель за власниками і землекористувачами, приведення їх до вимог сучасних економічних відносин.
- Поліпшення структури сільськогосподарських угідь, приведення їх площ до еколого-обґрунтованих норм, в першу чергу скорочення площ ріллі і переведення деградованих, малопродуктивних земель у природні кормові та лісові угіддя.
- Оптимізація структури посівних площ та сівозмін.
- Застосування технологій, що забезпечують збереження та підвищення в ґрунтах вмісту гумусу та основних поживних речовин.

2.4. Біотичні ресурси

Сучасна флора Рівненського району сформувалася в кінці антропогенового періоду, після материкового зледеніння.

Рівненський район — найбільший за площею та сільськогосподарським потенціалом район Рівненської області. У 1870-1875 роках на території району осідають німецькі, чеські колоністи, відбувається масове корчування лісу для культивації земель. Так, наприклад, територія біля с. Шпаків славилася багатющими лісами, про що говорять історичні назви: Паросля (соснове рідкодерев'я з моховим підніжжям, де росла висока трава верес), Чорне лядо (острів з сосновим лісом), Дубки, Гайок. Лісомасиви Оржева мали назви Дубки, Хвойник, Березняк, Чорний гай, Під Грабів [13]. Площа лісів складає 27,9 тис. га (більше заліснена північна частина району). Лісистість території — 23,7%. Район є лісозабезпеченим, оскільки його лісистість більш ніж в 1,5 рази перевищує середню по Україні. Переважають листяні ліси. Основними породами дерев є сосна (54% лісової площі) та дуб (27%), поширеними є також береза та вільха.

Ліси району мають протиерозійне, кліматичне, санітарно-оздоровче і природоохоронне значення. Ліси багаті на ягоди, гриби, лікарські рослини, організовано заготівлю березового соку, виробництво меду. Лісові екосистеми, на відміну від аграрних, де має місце щорічне відчуження урожаю з полів, характеризується послідовним нарощування біомаси і різноманітністю вирощуваної продукції. На суші лісові екосистеми, різні за площею, чергуються з трав'янистими екосистемами і з орними землями, перебуваючи в постійній взаємодії. А це, на нашу думку, ще один природний потенціал економічного зростання району. В цьому відношенні сільське й лісове господарство можна розглядати як керований механізм територіального регулювання штучних екосистем, удосконалення структури землекористування, регулювання родючості ґрунту, поліпшення стану навколишнього середовища. Екологічний напрям повинен бути основним напрямом використання лісів у районі. Необхідними є заходи щодо озеленення селищ міського типу шляхом створення навколо них лісопаркових зон. Нагальною потребою є повне заліснення захисних смуг вздовж залізниць та автомобільних шляхів з метою упередження за-

	1985	1990	1995	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Лісовідновлення (га)	56,4	42,3	47,9	76,1	99,6	87,0	94,0	96,8	114	110
Рубки пов'язані з веденням лісового господарства (тис. га)	1,4	1,5	1,6	1,8	1,6	1,7	1,9	1,9	2,5	2,6
Посадка і посів лісу (га)	183	157	176	135	125	113	126	140	81	70

бруднення агроландшафтів, і, відповідно, сільськогосподарської продукції свинцем та іншими техногенними інгредієнтами. Створення системи захисних лісонасаджень в агроландшафтах сприяє їх удосконаленню та формуванню нових — лісоаграрних — ландшафтів як високопродуктивних, біологічно стійких і саморегулюючих систем. Вони здатні протистояти руйнуванню ґрунтів, зниженню їх родючості, оптимізувати структуру угідь, раціоналізувати використання земель. У цьому вбачається ще один не реалізований фактор природно-ресурсного потенціалу для економічного зростання району.

Луки займають друге за площею території місце (після лісів) серед рослинних угрупувань Рівненського району. Вони характеризуються багатим видовим різнотравно-злаковим травостоєм (костриця, мітлиця, тонконіг, осока). Лучні угіддя використовують під сіножаті, пасовища, кормові угіддя.

Рівненський район розташований в зоні мішаних лісів і лісостепу. Кожна з цих зон характеризується специфічними рисами тваринного світу. На півночі району водяться благородний олень, косуля, лось, лисиця, дикий кабан. Найбільшою твариною є зубр, що занесений до Червоної книги України і зустрічається в північно-західній частині району. Зустрічається на півночі району соня садова, також занесена до Червоної книги України. У районі сіл Олександрія та Решуцьк є занесені до Червоної книги України пугач, лелека чорний, тхір степовий, горностай, метелик-бражник Прозерпіна, бражник мертва голова, шовкопряд кульбабовий, сатурнія руда. У лісах також живуть їжак, кріт, білка, дрізд, зозуля, дятел, сова, ящірка, гадюка звичайна, вуж, жаби, хрущі травневі, слимаки, черви, найпростіші. На півдні району водяться зайці, лисиці, мишовидні гризуни, на полях і луках — перепілки, куріпки, шпаки, жайворонки, колорадський жук, довгоносик. Серед представників природної мисливсько-промислової фауни домінують хутрові: кріт звичайний, вовк, лисиця, видра, білка звичайна, бобер річковий [1, 3, 9].

Оцінюючи сучасний тваринний світ району, зазначимо, що він зазнав істотних змін у результаті господарської діяльності людини. Наслідком такого впливу є зменшення і навіть зникнення окремих видів тварин. З метою раціонального використання і охорони фауни необхідно зберегти природні умови існування популяцій тварин місця їх існування та розмноження.

III. Особливості розселення

Люди жили у цьому краї здавна, про що свідчать численні археологічні розкопки. У записах і актах уперше фіксуються: Пересопниця — 1149 рік, Заріцьк — 1151 рік, Городок — 1443 рік, Квасилів — 1445 рік, Козлин — 1467 рік, Хотин — 1487 рік тощо. На думку вчених, Білів існував уже за князя Святослава Великого (965-966 рр.), колись це було містечко, форпост колишньої Пересопниці.

За картою 1772 року "Грабово" (с. Грабів) представлене як присілок Оржева. У 1777 році назва "Гориньград" замінила давнішу — "Крупа". Вважають, що до Городка на правому березі р. Устя було поселення Клементів, вщент зруйноване татаро-монголами. З 1870 року на території району осідають німецькі колоністи (с. Порозове, с. Пухова, с. Три Копці — в минулому Колесня), чеські, словацькі (с. Метків, с. Михайлівка, с. Шостаків, с. Омеляна, с. Шпаків, с. Дібрівка, с. Мартинівка). Вони корчують ліси, обробляють землю, засновують столярний, будівельний, цегляний, дьогтяний промисли. У 1940 році німці відселяються, а приїздять переселенці з Польщі. У 1947-1950 рр. виїхали чехи, словаки, а їх місце зайняли околишні поселяни та українці з Польщі.

У XIX ст. на лівому березі річки Усті осідають чеські колоністи, поселення яких пізніше отримує назву "Квасилів Чеський", правобережне село відповідно називалося "Квасилів Український". Після Другої світової війни села називалися Квасилів Перший і Другий, а в 70-і рр. одне приєднано до села Корнин, а друге, у зв'язку з промисловим будівництвом, розвивалося і в 1978 р. отримало статус селища міського типу. У 1940 році містечко Олександрія віднесено до категорії сіл, хоча воно було центром Олександрійського району, який ліквідували в 1959 р. Село Ремель, яке у 1943 році нараховувало 100 дворів, було повністю спалене німецькими фашистами, і лише через два роки стало відроджуватись, в основному за рахунок нових поселян. Виникнення с. Нова Любомирка пов'язують з появою залізниці в 1885 році.

Типовою формою сільських поселень були хутори, які виникли ще в початковій фазі колонізації земель. У повоєнний період вони зникли або приєдналися до сіл. Так, с. Порозове в XVIII ст.

було придорожнім хутірцем, а зараз нараховує 265 мешканців. За довідником 1947 року с. Сергіївка належало до розряду хуторів і було підпорядковане с. Кустин, а в 1949 стало селом. У 1947 році хутір Мар'янка був об'єднаний з с. Великий Шпаків. До с. Метків належали три хутори — Нова Павлівка, Мар'янівка, Олександрівка, до с. Рубче — хутори Іванівка, Комарівка, Стара Павлівка, Казимирівка (де з 1879 по 1941 роки проживали колоністи з Німеччини, Словаччини, Польщі). Село Руда-Красна представлено на картах XVII ст. як два окремі суміжні поселення. За довідником 1947 року до с. Жобрин належав хутір Троянівка. Біля с. Сморжів був хутір Костянтинів (у 1977 році виключений з облікових даних як неіснуючий) та Диків, що тепер є суміжним селом. На місці Сморжівських хуторів із 1950 року стало розвиватися с. Зоря. До с. Дядьковичі належали хутори Мощаниця, Чеська колонія, Покоси, Анютин хутір. Хуторами Олександрії були: Станіславка (колишня польська колонія), Пухов (німецька колонія).

Село Новосілки перейменоване в 1965 році разом із суміжним Новожуковом на с. Іскра. На схід від с. Забороль існувало село Бичаль, увійшовши тепер в зону сусідньої Боянівки. Село Коптовичі пішло у небуття, поступаючись місцем прилеглим Волошкам. Село Савичі об'єднане з суміжним с. Хотин. За 3 км на північ від с. Городок до 1985 р. існувало с. Бегень, нараховуючи до 100 дворів, тепер тут східна околиця хімкомбінату. Під час забудови заводу хімічних добрив в 1973-1974 рр. було частково знесене с. Караєвичі.

Село Котів у 1950 році переселене з правого берега р. Горинь, де споруджували військовий полігон. До 1939 року тут проживали поляки, осівши як колоністи в околиці колишнього російського полігону. Тут є долина Жидівський яр — місце, де німецькі фашисти розстріляли 500 євреїв. У 1950 році з правобережжя р. Горинь перенесене с. Рисв'янка, за 9 км на північ від Тучина. Село Нова Українка названо так у 1960 році, раніше це була Осада Креховецька, підпорядкована суміжному Козлину. Двослівна назва с. Новостав Дальній введена адміністративно в 1941 році для розділення двох Новоставів у колишньому Клеванському районі. Заселення с. Вересневе (названого на честь офіційної дати возз'єднання земель Східної та Західної України в єдиній державі) почалося з 1961 року, разом з будівництвом радгоспної відгодівельної ферми [13].

Порівнюючи дані, наведені в таблиці про кількість мешканців в різних населених пунктах Рівненського району на кінець XIX і XX століть, можна зробити висновок, що кількість дворів збільшується. Але кількість мешканців не збільшується пропорційно до цих даних, так як відселяються молоді сім'ї, зменшується кількість дітей в одній сім'ї, молоді люди часто від'їжджають до міст [13].

Важливу роль у розміщенні населення відіграє розвиток промисловості. Найбільшу кількість людей мають селища міського типу, де зосереджено 22% населення. Існують відмінності в розміщенні сільського населення. Найбільшими селами є Зоря (5080 осіб), Ко-

Чисельність населення району			
Міське населення			осіб
смт. Квасилів			7487
смт. Клевань			7470
смт. Оржів			4230
Сільське населення	осіб	Сільське населення	осіб
Тайкурська сільрада	884	Великоомелянська сільрада	2077
Кустинська сільрада	1344	Малошпаківська сільрада	2249
Бронниківська сільрада	1347	Великожитенська сільрада	2505
Грушвицька сільрада	1413	Білокриницька сільрада	3297
Заборольська сільрада	1427	Обарівська сільрада	3427
Верхівська сільрада	1527	Шубківська сільрада	4112
Дядьковицька сільрада	1594	Олександрійська сільрада	4390
Радухівська сільрада	1690	Городоцька сільрада	4848
Городищенська сільрада	1787	Корнинська сільрада	6050
Жобринська сільрада	1859	Шпанівська сільрада	7331
Новоукраїнська сільрада	1959	Зорянська сільрада	10787

лоденка (3184), Обарів (2927), Великий Олексин (2798), а найменшими – Кругле (74), Підгірці (92), Сергіївка (94). Кількість сільського населення скоротилася в 90-х роках, насамперед шляхом зниження природного приросту, зумовленого несприятливою демографічною ситуацією, а також міграцією сільських жителів у міста. Частина людей тимчасово виїжджає на заробітки в різні країни світу.

Чисельність сільського населення в період з 1970 по 1996 рік скоротилася на 4,7 тисяч чоловік, в той час, як чисельність міського зросла на 8,9 тисяч чоловік. В останні роки спостерігається стабільність показників як серед міського, так і сільського населення.

IV. Виробництва екологічного ризику

За екостаном район належить до забруднених територій. Незважаючи на певні позитивні зрушення, досягнуті завдяки здійсненню комплексу практичних заходів щодо зменшення шкідливих викидів в атмосферу і скидів забруднених зворотних вод у водойми, а також щодо контролю над джерелами забруднення довкілля та ефективного використання природних ресурсів, рівень забруднення навколишнього середовища залишається досить високим.

З кожним роком екоситуація у районі погіршується. Більшість річок району, що протікають у межах населених пунктів, тою чи іншою мірою забруднені. Збільшився скид малоочищених стічних вод у річку Горинь (підприємство ВАТ "Рівнеазот") та неочищених у річку Устя (підприємства ВАТ "ОДЕК" Україна, ВАТ "Волинь", Рівнеоблводоканал, зливова каналізація міста Рівного). Забруднення річок та низький рівень розчиненого у воді кисню є наслідком неорганізованих скидів забруднюючих речовин та неспроможністю очисних споруд "нейтралізувати" забруднення.

У результаті структурної реорганізації сільського господарства та реформування колективних сільськогосподарських підприємств,

Населені пункти	Кількість жителів		Кількість дворів	
	1889 рік	1993 рік	1889 рік	1993 рік
с. Свяття	147	100	27	40
с. Хотин	449	700	67	200
смт Оржів	1360	4500	170	1200
с. Дерев`яне	561	868	72	300
с. Новостав	789	850	89	265
с. Олишва	186	220	29	67
с. Жобрин	520	1000	70	318
с. Сморжів	316	256	37	95
с. Старожуків	724	415	85	165
с. Голишів	526	980	66	318
с. Сухівці	620	635	78	225
с. Мактерти	294	180	27	75
с. Кривичі	245	112	26	48
с. Ясениничі	727	300	97	150
с. Омеляна	824	1385	98	500
с. Заріцьк	610	420	77	160

Роки	1959	1970	1979	1989	1991	1992	1993	1994	1995
Все населення (тис. чол.)	77,7	81,4	82,6	86,7	86,6	86,5	86,4	86,3	86,0
Міське населення	11,8	12,7	15,3	20,4	21,2	21,4	21,6	21,7	21,8
Сільське населення	65,9	68,7	67,3	66,3	65,4	65,1	64,8	64,6	64,2

Роки	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Все населення (тис. чол.)	85,6	87,3	87,0	87,0	86,9	88,0	88,0	88,1	88,0	88,2
Міське населення	21,9	21,7	21,6	21,6	21,5	19,8	19,6	19,7	19,7	19,7
Сільське населення	64,0	65,6	65,4	65,4	65,4	68,2	68,4	68,4	68,3	68,6

що призвело до зміни власників агрохімікатів, набула актуальності проблема зберігання пестицидів та інших агрохімікатів, непридатних до використання, що являють небезпеку навколишньому середовищу. Територіальна концентрація виробництва у поєднанні з недосконалими технологіями та великою матеріаломісткістю виробництва призвели до збільшення небезпечних промислових відходів, які не утилізуються, що в свою чергу призвело до погіршення природних властивостей ландшафтів району. Результати проведених перевірок стану ведення лісового господарства сільськогосподарськими підприємствами показують, що домінують явища, коли з метою задоволення сьогоденних потреб в деревині проводять рубки з порушенням правил, ігноруються лісівничі вимоги, вирубуються кращі дерева та дерева, що не відмічені в рубку.

Однією з найважливіших оцінок стану навколишнього природного середовища є родючість ґрунтів, збереження якої залишається ключовою проблемою охорони природи й благополучної діяльності людей. Показником родючості є вміст органічних речовин ґрунту, основну частину якої складає гумус, який і визначає рівень природної родючості, вміст елементів мінерального живлення рослин і його фізико-хімічні властивості. За даними останнього обстеження Рівненського проектно-технологічного центру охорони родючості ґрунтів і якості продукції по забезпеченості вмістом гумусу, ґрунти області поділені на декілька груп: перша – 1,5%, друга – 1,5-3,0%, третя – 3,0-4,5%, четверта – 4,5-6,0%. Згідно з таким поділом, Рівненський район має невисокі показники (перша та друга група). Аналіз сучасного стану земельних ресурсів показав, що в Рівненському районі еродовані землі складають 40,1% сільськогосподарських угідь, що є найбільшим показником по області. На даний час одним з реальних шляхів підтримання екологічної рівноваги ґрунтів, а саме їх агрохімічних властивостей, є компенсація поживних речовин, що використовуються врожаями, за рахунок хімічних добрив. Спостерігається тенденція до збільшення серед показників забруднення ґрунту питомої ваги солей важких металів, переважно цинку, хрому, свинцю.

На території району зареєстровано 14 сховищ з наявністю промислових токсичних відходів, з них 7, що не відповідають екологічним нормам і 7 місць, де не здійснюється екологічний моніторинг. Загальна площа сховищ – 1500 м^2, загальна маса відходів – 11,9 тис. т.

Однією з причин зростання обсягів забруднення довкілля побутовими відходами є відсутність досконалого механізму збору, заготівлі та переробки вторинних ресурсів (поліетилену, скла, паперу).

Екологічно небезпечні об'єкти для природного середовища Рівненського району		
Назва об'єкту	Вид діяльності	Форма власності
ВАТ "Рівнеазот"	Виробництво мінеральних добрив	Колективна
Рівненський полігон твердих побутових відходів	Захоронення твердих побут. відходів	Комунальна
ВАТ "Любомирський ВСЗ"	Виробництво будматеріалів	Колективна
ТзОВ "ОДЕК-Україна"	Переробка деревини	Колективна
ЗАТ "Ливарний завод"	Чавунне литво	Колективна
ЗАТ "Консьюмерс скло Зоря"	Скловироби	Колективна
СП "Зоря-насіння"	Обробка насіння	Колективна
"Рівнеоблводоканал"	Очистка стічної води	Комунальна
ВАТ "Рівненафтопродукт"	Зберігання нафтопродуктів	Колективна
Шпанівський ЕЗХЕ	Спирт, горілчані вироби	Державна
Рівненське нафтопровідне управління філії "Магістральні нафтопроводи "Дружба"	Транспортування нафти	Державна
Рівненське лінійне виробниче управління магістральних газопроводів "Львівтрансгаз"	Транспортування газу	Державна

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Викиди шкідливих речовин в атм. пов. (тис. тонн)	3,1	3,6	3,6	4,2		
У розрахунку тонн на км^2	2,7	3,1	3,0	3,5		2,5
Викиди від стаціонарних джерел (тис. тонн.)	0,9	1,4	1,3	1,5	1,9	3,0
Шкідливі викиди автотранспорту (тис. тонн)	2,2	2,2	2,3	2,7		

Рівненський район належить до забруднених територій області, щільність викидів від стаціонарних джерел забруднення у розрахунку на один квадратний кілометр території складає 1249 кг (середній показник по області – 835 кг/км^2), у розрахунку на одного жителя району – 16,9 кг (середній показник по області – 14,4 кг). Загалом викиди забруднюючих речовин зменшилися на підприємствах за рахунок зменшення обсягів виробництв, але водночас збільшилися викиди забруднюючих речовин на підприємствах сільського господарства, деревообробної та будівельної галузей. Аналіз стану атмосферного повітря, що найбільш забруднене, здійснюється за вмістом забруднюючих речовин, які найбільше впливають на організм людини і рослинність. Викиди в атмосферу від пересувних джерел забруднення складають 34% від загальної кількості викидів по району. Важливим чинником зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення було переведення котелень з рідкого та твердого палива на газ. У Рівненському районі всі опалювальні котельні КП "Комуненергія" працюють на природному газі [5].

Такий стан екології змушує задуматись, а що ж буде далі? Тож мусимо пам'ятати про головне гасло сталого розвитку: задоволення потреб теперішніх поколінь не повинно ставити під загрозу можливість майбутніх поколінь задовольнити свої потреби.

Одним з основних чинників забезпечення і збереження якості навколишнього природного середовища є виконання національних, регіональних і місцевих природоохоронних програм, так як це забезпечує найбільш плановий комплексний підхід до питань охорони навколишнього природного середовища.

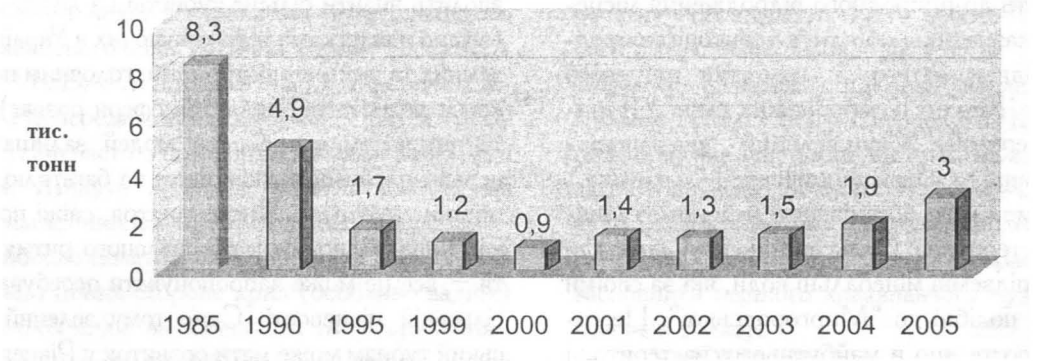
V. Заповідні території

Для забезпечення охорони рослинного і тваринного світу району, його ландшафтів створено мережу природно-заповідних об'єктів.

Рослинами Рівненського району, що належать до Червоної книги України, є: баранець звичайний, що поширений серед мохів у лісах на півночі району; вовчі ягоди пахучі, що поширені на мергелистих схилах під сосновими лісами на півдні та південному заході району; черевички зозулині, що поширені в світлих листяних і мішаних лісах на заході району. Серед тварин, що занесені до Червоної книги України, на території району зустрічаються: зубр (Клевань), кутора мала (село Великий Олексин), бражник джмелевидка, бражник-мертва голова, шовкопряд-ендроміс, шовкопряд кульбабовий, сатурнія-аглія; між селами Решуцьк і Олександрія зустрічаються пугач, лелека чорний, тхір степовий, горностай.

Розвиток природоохоронної справи у районі потребує, насамперед, покращення якісного функціонування заповідних комплексів. У Законі України "Про природно-заповідний фонд України" (ст. 23-24) передбачено ство-

Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення

Хімічний склад викидів від стаціонарних джерел забруднення становить:

Окис вуглецю	38,7%,	Окисли азоту	13,9%,
Вуглеводні	0,4%,	Леткі органічні сполуки	3,0%,
Тверді речовини	28,3%,	Сірчистий ангідрит	14,2%,

Інші газоподібні та рідкі викиди 1,5%

рення регіональних ландшафтних парків, яким в останні роки приділяється особлива увага. У перспективі можуть бути створені такі РЛП і в Рівненському районі, зокрема в нижній частині р. Горинь, між селами Решуцьк і Олександрія. Обгрунтування створення перспективного Решуцько-Олександрійського РЛП подається кандидатом с.-г. наук, доцентом НУВГП Грищенко Ю. М. у праці "Перспективний регіональний ландшафтний парк на Горині" [15].

Понад 78% території складають ліси — соснові, дубові, дубово-грабові, дубово-соснові, липово-дубові (рідкісні для Полісся), березові, де трапляються тварини та рослини, занесені до Червоної книги України. Наявні види фауни лісових та лучно-болотних біотопів. Серед представників природної мисливсько-промислової фауни домінують хутрові: кріт звичайний, вовк, лисиця звичайна, горностай, видра, білка звичайна, бобер річковий. Створення таких РЛП має значення не тільки для збереження унікальних природних і історичних комплексів, але також і для поліпшення економіки нашого краю. Територія парку придатна для рекреації. Нині широко використовуються з культурно-оздоровчою метою ліси Олександрійського і Решуцького лісництв, на території яких знаходяться культурно-оздоровчі заклади. Характерною особливістю цієї території є те, що тут відсутні будь-які середні і великі виробництва, з малих — малопотужні млини, пилорами, столярні майстерні. На даній території в свій час були побудовані меліоративні системи в заплаві р. Горинь. На даний час вони не обслуговуються протягом багатьох років, що призводить до природного відродження місцевості. Заказна зона об'єднує території природно-заповідних категорій: пам'ятки місцевого значення "Кар'єр Кембрійських глин", "Природне джерело", "Хвощ великий", два заповідних урочища — Олександрійське і "Соломка". В РЛП можлива організація "зеленого туризму". На території Олександрійської сільради виявлені підземні мінеральні води, які за своїми якостями подібні до "Миргородської". Це говорить про те, що в майбутньому на території сільської лікарні можливе створення відділення для лікування мінеральною водою.

Землі проектованого РЛП "Пересопницький край" з центром у с. Пересопниця простягаються в широтному напрямку вздовж р. Стубелка. Передбачається, що північна межа парку проходитиме по автошляху між селами Старожуків, Білів, Білівські Хутори, а південна — через с. Милостів, Макотерти, Карпилівка. Ландшафти представлені горбистими лесовими рівнинами із балковим рельєфом (зайняті орними землями), лучними заплавами. Тут поширені дубово-соснові, грабові ліси та луки, зосереджені переважно на заплавах. У зниженнях річкових заплав сформувалися болотисті заплавні луки з різнотравно-злаковою та болотною рослинністю. Тваринний світ небагатий, що пов'язано з великою освоєністю території. Функціонування РЛП повинно сприяти поліпшенню екологічного становища довкілля шляхом зменшення забруднення, раціонального використання природних ресурсів, особливо лісових масивів, річок, відновлення гідрологічного режиму, розвитку таких економічно ефективних галузей, як бджільництво, риборозведення, садівництво, скотарство. Разом з тим це сприяє розв'язанню соціально-економічних проблем населених пунктів шляхом використання історично-культурної спадщини, розширення інфраструктури, росту зайнятості населення, збільшення його доходів, створення умов для сповідування здорового способу життя, підвищення рівня освіченості і національної самосвідомості населення.

Територія району характеризується сприятливими природно-кліматичними умовами та наявністю різноманітних рекреаційних ресурсів для відпочинку населення. У цьому вбачається ще один потенціал району — розвиток екотуризму та розширення асортименту послуг, що дозволить знайти більше туристів на літній період (згідно з відгуками відпочиваючих в Україні іноземних та внутрішніх туристів, головним недоліком є недостатній розвиток сфери розваг). Останнім часом все більше людей залишаються незадоволеними відпочинком на багатолюдних і шумних курортах. Чисте повітря, свіжі продукти, тиша, відпочинок від шаленого ритму життя — все це може запропонувати перебування у сільській місцевості. Саме тому зелений сільський туризм може мати розвиток у Рівненському районі, його села можуть стати улюбленим місцем відпочинку для багатьох рівнян. Це специфічна форма відпочинку на селі, коли проживання, харчування і обслуговування туристів забезпечує сільська родина. (Для порівняння —

20% прибутків сільських підприємців в багатьох європейських країнах становить цей вид діяльності). Зелений туризм змусить місцеву владу будувати дороги, займатися благоустроєм.

Література та джерела

1. *Андриенко Т. Л., Шеляг-Сосонко Ю. Р.* Растительний мир Украинского Полесья в аспекте его охраны. – Киев: Наукова думка, 1983. – 211 с.
2. Географічна енциклопедія України. Том. 3. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1993.
3. Природа Ровенської області / За ред. Геренчука К. І. – Львів, 1976.
4. *Грищенко Ю. М.* Основи заповідної справи. – Рівне, 2000.
5. Довкілля Рівненщини / Під ред. Гуйдаша М. М., Бурковського Ф. Я. – Рівне, 2004. – 60 с.
6. *Кваша М. В.* Грунти Ровенської області. – Львів: Каменяр, 1970.
7. *Коротун І. М., Коротун Л. К.* Географія Рівненської області. – Рівне, 1996. – 274 с.
8. Атлас Ровенской области / Під заг. ред. І. М. Коротуна. – Москва: ГУГК, 1985.
9. *Кукса Т. І. Сокол Т. К., Лис Ю. В.* Природа та господарство Рівненщини. – Рівне, 2002. – 108 с.
10. Статистичний щорічник Рівненської області за 2001 рік / Під заг. ред. Ю. В. Мороза. – Рівне, 2001.
11. Статистичний щорічник Рівненської області за 2002 рік / Під заг. ред. Ю. В. Мороза. – Рівне, 2002.
12. Статистичний щорічник Рівненської області за 2003 рік / Під заг. ред. Ю. В. Мороза. – Рівне, 2003.
13. *Пура Я. О.* Наш край у назвах частина. – Рівне, 1994. – 216 с.
14. *Руденко Л. Г., Лісовський С. А.* Природноресурсний потенціал як чинник економічного зростання України // Український географічний журнал. – 2001. – № 3. – С. 3-8.
15. Вісник УДУВГ і П. // Збірник наукових праць. – Рівне, 2002.
16. Газета "Слово і час".

ПОРІВНЯННЯ ДАНИХ А. В. КСЕНЖОПОЛЬСЬКОГО (1912 р.) З СУЧАСНИМИ ДАНИМИ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ МЕТЕЛИКІВ РОДИНИ NYMPHALIDAE В РІВНЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Дмитро НАУМОВ

Родина німфаліди (NYMPHALIDAE) це великі, здебільшого яскраво забарвленні метелики зі скороченими передніми кінцівками. Крила руді, червонувато-коричневі або темні, майже чорні зі світлими або темними плямами, або смугами (нема видів з перевагою білого, жовтого або блакитного кольорів). На відміну від сатирід (SATYRIDAE), жилки в основі крил не потовщені. На передніх крилах жилка R має п'ять гілок. Гусінь часто з помітними шипами на тілі або голові. Живуть відкрито, харчуються листям трав, чагарників та дерев. З денних метеликів – це найбільш помітна, красива та багаточисельна родина. Нижня сторона крил (особливо задніх) у багатьох видів за малюнком та забарвленням подібна до кори, сухого листя або ґрунту. Деякі види харчуються не на квітах, а сідають на пошкодженні стовбури дерев біля витікаючого соку, що бродить, на гній та багно [2, 99-119].

Родина німфалід (NYMPHALIDAE) в числі RHOPALOCERA вивчалась А. В. Ксенжопольським, дійсним членом Російського ентомологічного товариства в м. Петербург та секретарем природничо-історичної секції товариства дослідників Волині. Ксенжопольський вивчав RHOPALOCERA південно-західної Росії на початку XX століття. Його робота "RHOPALOCERA Юго-Западной России" вийшла у збірнику "Труды общества изследователей Волыни" (том VIII) у Житомирі 1912 року. До території, яка вивчалася в статті, належить і сучасна Рівненська область. У роботі А. В. Ксенжопольського використовувалась колекція барона Ф. Р. Штейнгеля – видатного краєзнавця та засновника першого краєзнавчого музею в Рівненській області.

NYMPHALIDAE, за А. В. Ксенжопольським, у нашому краї нараховують 41 вид (90 форм), які разом з LYCAENIDAE є найбільш багатими по кількості форм родинами.

Сучасні дані полягають на вивченні 163 екземплярів метеликів родини німфалід з експо-

зиції та фондових колекцій Рівненського обласного краєзнавчого музею, а також з приватних колекцій. Було виявлено 31 вид (45 форм) метеликів цієї родини:

1. Переливниця райдужна. Apatura iris L.
2. Переливниця червона. Apatura ilia Schif.
3. Стьожківка тополева. Limenitis populi L.
4. Стьожківка мала. Limenitis sibilla L.
5. Будяківка-адмірал. Pyrameis atalanta L.
6. Ванесса будякова. Pyrameis cardui L.
7. Павичеве око. Vanessa io L.
8. Ванесса кропив'яна. Vanessa urticae L.
9. Кропив'янка велика. Vanessa xanthomelas Esp.
10. Німфал багатобарвний. Vanessa polihloros L.
11. Німфал жалобний. Vanessa antiopa L.
12. Щербатка с-біле. Polygonia c-album L.
13. Рябокрилка мінлива. Araschnia levana L.
14. Шашечниця велика. Melitaea maturna L.
15. Шашечниця звичайна. Melitaea cinxia L.
16. Шашечниця червона. Melitaea didyma O.
17. Шашечниця-Аталія. Melitaea athalia Rott.
18. Шашечниця-Аврелія. Melitaea aurelia Nick.
19. Перламутрівка-Селена. Argynnis selene Schif.
20. Перламутрівка-Євфросіна. Argynnis euphrosyne L.
21. Перламутрівка-Палес. Argynnis pales Schif. var. arsilache Esp.
22. Перламутрівка мала. Argynnis dia L.
23. Перламутрівка-таволжанка. Argynnis ino Rott.
24. Перламутрівка малинна. Argynnis daphne Schif.
25. Перламутрівка польова. Argynnis latonia L.
26. Перламутрівка-Аглая. Argynnis aglaja L.
27. Перламутрівка-Ніобея. Argynnis niobe L.
28. Перламутрівка-Адиппа. Argynnis adippe L.
29. Перламутрівка-Лаодика. Argynnis laodice Pall.
30. Перламутрівка велика. Argynnis paphia L [1].

А. Ксежопольським не згадується один вид, хоча в колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею є екземпляр, знайдений у Рівненській області:

31. Argynnis arsilache (синоніми: Boloria arsilache Knoch, Boloria aquilonaris Stich).

У сучасних колекціях не були виявлені такі метелики, про які пише А. В. Ксенжопольський:

32. Neptis lucilla F. var. coenobita Stol.

Вчений припускає можливість існування цього виду на Волинському Поліссі, але в той часи та нині не було виявлено цього метелика на території Рівненської області.

33. Neptis aceris Lep. (Neptis sappho Pall).

А. Ксенжопольський вважає, що він був серед наших метеликів, але конкретних даних у нього немає. У колекції музею є дуже старий екземпляр (судячи з булавки) без етикетки, тому не можна точно сказати, де його спіймали.

34. Vanessa l — album Esp.

На думку дослідника, це дуже рідкісний вид на Волині. В колекціях немає місцевих екземплярів.

35. Melitaea aurinia Rott. var. volhynica.

А. Ксенжопольський вважає його дуже рідкісним, ним було спіймано 3 метелика, більше даних немає.

36. Melitaea phoebe Knoch.

Зустрічається, на думку А. Ксенжопольського, не рідко, дуже мінливі. Сучасних екземплярів не виявлено.

37. Melitaea trivia Schif.

А. Ксенжопольський вважає, що у Волинській губернії не зустрічається. Немає його і зараз.

38. Melitaea dictynna Esp.

На думку А. Ксенжопольського, метелик звичайний, але сучасних знахідок поки що немає.

39. Argynnis aphirape Hbn.

Дослідник вважає, що зустрічається на болотяних луках, сучасних не знайдено.

40. Argynnis amathusia Esp.

А. Ксенжопольський вважає, що це найбільш рідкісний вид із наших Argynnis.

41. Argynnis hecate Esp.

А. Ксенжопольський мав один екземпляр — можливо, волинський. Сучасних немає.

42. Argynnis pandora Schif.

А. Ксенжопольський вважає цей вид рідкісним. У Рівненській області не зустрічається [3, 3-76].

Ці дані не можна вважати остаточними. Проблема потребує детального вивчення, але деякі висновки вже можна зробити, спираючись на дослідження ентомологів початку XX сто-

ліття і сучасні дані. Так, А. Ксенжопольський пише, що Vanessa io L. зустрічається набагато рідше, ніж Pirameis cardui L. Сьогодні ми спостерігаємо іншу картину. Vanessa io L. набагато чисельніші, і їх можна вважати з Vanessa urticae L. та Argynnis latonia L. найчисельнішими видами родини німфалід (NYMPHALIDAE). А Argynnis selene Schif, якого Ксенжопольський описує як звичайного метелика, який зустрічається скрізь у великій кількості, сьогодні зустріти важко. Про інших німфалід (NYMPHALIDAE) можна сказати, що вони залишилися майже в тому ж стані, як і сто років тому.

Література та джерела

1. *Зінченко О. П., Сухомлин К. Б.* Російсько-українсько-латинський словник ентомологічної номенклатури. – Луцьк: Видавництво Волинського державного університету, 1995.

2. *Корнелио М. П.* Школьный атлас – определитель бабочек. – М.: Просвещение, 1986. – С. 99-119.

3. *Ксенжопольский А. В.* RHOPALOCERA Юго-Западной России, 1912 (1911). – С. 3-76.

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ФІТОБІОТИ НА ТЕРИТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (на основі гербарного матеріалу Рівненського обласного краєзнавчого музею)

Ольга САУШ

У першій половині XIX ст. флору Волинського Полісся досліджував В. Г. Бестер. Флористичні дослідження проводили: А. Л. Андржійовський, Р. Й. Собкевич, А. С. Рогович, І. Ф. Шмальгаузен, В. Монтрезор, Й. К. Пачоський, Г. І. Танфільєв. Із праць польських вчених поч. XX ст. слід назвати Мацко Ст. (*Macko S.*), Панека Й. Ф. (*Panec I*). До 1939 р. територія Рівненської області вивчалась переважно польськими та західноєвропейськими вченими.

У 50–60 рр. XX ст. вітчизняними вченими вивчається рослинний світ України. Флористичні дослідження охоплювали, переважно, північні райони Рівненської області. Вивченню боліт присвячені праці А. І. Барбарича, Г. Ф. Бачуриної, Є. М. Брадіс. У цих працях значна увага приділена саме видам рослин, які зростають на болотах, у заболочених лісах.

Вивченням лук займались вчені: Д. Я. Афанасьєв, Ю. Р. Шеляг-Сосонко, С. М. Сипайлова, Л. С. Балашов [2].

Рослинний світ Рівненської області тривалий час вивчається науковцями Інституту ботаніки НАН України під керівництвом доктора біологічних наук Т. Л. Андрієнко. Результати досліджень знайшли своє відображення в праці Т. Л. Андрієнко, Г. М. Антонова, А. В. Єршова "Край лісів та імлистих боліт" (1988 р.), де приведений список видів рослин, розділених на чотири категорії, що підлягають охороні на території області. Матеріали про результати досліджень флори південної частини Рівненської області узагальнені в праці Б. В. Заверухи "Флора Волыно-Подолии и ее генезис" (1985 р.), поліської частини – в праці Т. Л. Андрієнко, Ю. Р. Шеляг-Сосонко "Растительный мир Украинского Полесья в аспекте его охраны" (1983 р.), а також в дослідженнях Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Т. Л. Андрієнко, І. Х. Удри "Рослинність "Надслучанської Швейцарії" – цінної пам'ятки природи Полісся", Т. Л. Андрієнко, Г. Н. Антонової "Флористичні знахідки на Ровенщині". Серед вчених, які займались вивченням раритетних видів на території Рівненської області, слід назвати: І. М. Носаль, Я. П. Дідух, В. І. Мельник, Ю. М. Грищенко, В. Г. Собко, В. О. Володимирець, Р. І. Савчук, В. М. Баточенко, Н. І. Волошинова, В. К. Терлецький.

Флора Рівненської області нараховує близько 1500 видів вищих судинних рослин. Дослідження флори є основою при характеристиці тієї або іншої екосистеми і полягає у вивченні ознак, екологічних особливостей та систематичної належності видів рослин певної території, а також рівня її забрудненості. У процесі таких досліджень важливе значення

має збір, гербаризація та визначення рослин. Повне дослідження флори будь якої території можливе лише за наявності гербарію. Від часів середньовіччя вивчення флори і гербаризація рослин розвиваються паралельно, взаємодоповнюючи одне одного.

Наукові гербарні колекції є в кожній цивілізованій країні. Вони являють собою безцінне національне багатство. Гербарна колекція Рівненського обласного краєзнавчого музею нараховує 3515 експонатів основного та 1925 експонатів допоміжного фонду [4].

Основи гербарної колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею (РОКМ) основного фонду склали дослідники:

1. Й. Панек – 295 гербарних аркушів
2. Я. Дідух – 102
3. В. Філоновський – 18
4. В. Кисельова – 82
5. Бугаєнко – 28
6. Г. Антонова – 1605
7. Н. Бувальцев – 11
8. Т. Андрієнко – 517
9. О. Сауш – 305
10. Ю. Грищенко – 22
11. В. Володимирець – 30

У 1974 р. Житомирським обласним краєзнавчим музеєм було передано 17 гербарних зразків, які належали членам Товариства Дослідників Волині, а саме, – вченим Р. Собкевичу, В. С. Доктуровському, А. Я. Бронзову, П. Н. Красновському, В. Догелю.

На 1.01.2003 гербарна колекція Рівненського обласного краєзнавчого музею представлена 100 родинами та 439 родами. Зберігаються гербарні аркуші в окремому фондосховищі, в дерев'яних ящиках. Матеріали основного та допоміжного фонду повністю опрацьовані, систематизовані [4].

Розміщені вони за системою А. Л. Тахтаджяна (Тахтаджян 1970). У межах родин – роди і види розкладені в алфавітному порядку.

1	Равноплодник Yso purum Thalictroides (L)	Житомир	1	28.III.1894 9.IV.1894	Р. Собкевич
2	Актея колосистая Actala spicata (L)		1		
3	Рябина обыкновенная Sorbus aucuparia (L)	Ковельский уезд	1	14.VII.1914	В. Доктуровский П. Красновський
4	Звездчатка толстолистая Stellaria crassfolia (Ehrh)	Луцкий уезд Б. Конышьское	1	30.V1914	В. Доктуровский А. Бронзов
5	Звезчатка болотная Stellaria glauca	Ровенский уезд	1	10.V.1913	В. Доктуровский
6	Звезчатка болотная Stellaria glauca	Ковельский уезд	1	14.V.1914	В. Доктуровский П. Красновский
7	Мокрец средний Stellaria media	Житомир	1	14.I.1898	Р. Собкевич
8	Грыжник голый Herniaria dlabra	Ковельский уезд	1	20.VIII.1914	В. Доктуровский П. Красновский
9	Незабудка средняя Myosotis intermedia	Ковельский уезд	2	3.VII.1912	Е. Степаневич
10	Шалфей зарослиый Salvia dumetorum	Житомир	1	15.VII.1899	Р. Собкевич
11	Поручейник широколистый Sium latifolium	Около Житомира	1	24.II.1873	Р. Собкевич
12	Вереск обыкновенный Calluna vulgaris	Луцкий уезд Б. Печиши	1	24.VI.1914	В. Доктуровский А. Бронзов
13	Андромеда многолистная Andromeda polifolia	Луцкий уензд	1	17.VII.1914	В. Доктуровский А. Бронзов
14	Грушанка круголистная Pyrola rotyndifdia	Луцкий уезд Б. Печиши	1	24.VI.1914	В. Доктуровский А. Бронзов
15	Рогалистник надводный Leretophyllum submessum	Северный берег оз. Корма	1	16.VII.1914	В. Доктуровский В. Догель
16	Подъельник обыкновенный Monotropa hypopithys	Около Житомира	1	19.VII.1890	Р. Собкевич
17	Кувшинка белая Nymphaeg alba	Ковельский уезд	1	VI.1914	В. Доктуровский П. Красновський

Близько половини аркушів підшито. Паралельно створено картотеку гербарних зразків (основного фонду).

На початку 80-х років Рівненський обласний краєзнавчий музей звернувся до Інституту Ботаніки ім. М. Г. Холодного Академії наук УРСР за допомогою: назріла необхідність створення гербарію. Науковці відгукнулись на прохання працівників музею, і відтоді почалася творча праця між відділом природи музею та геоботаніками АН УРСР. Завідувачка відділу природи Г. М. Антонова проводила велику збиральницьку роботу. Щорічно фонди музею зростали на декілька сот експонатів. Допомога вчених зробила ефективними експедиції відділу природи музею. Під керівництвом доктора біологічних наук Т. Л. Андрієнко працівники музею А. П. Власкін, О. М. Сауш провели обстеження цікавих природоохоронних об'єктів: заказників "Дубрівський" та "Острозький" (Зарічненський р-н), "Почаївські озера" (Дубровицький р-н), "Буцанський" (Здолбунівський р-н), "Устенське—II" (Здолбунівський р-н), "Озеро Воронки" (Зарічненський р-н) та інші. За рекомендацією працівників Інституту Ботаніки та Рівненського музею взято під охорону ту частину карбонатного болота в заплаві р. Пляшівка, що прилягає до території музею-заповідника "Поле Берестецької битви". Спільна експедиція науковців міст Києва та Рівного виявила тут місце знаходження раритетних видів рослин, зокрема осоки Девела, комахоїдної рослини — товстянки, деяких орхідей, валер'яни цілолистої [1].

Гербарні збори доповнили наукову колекцію музею. Спільна робота науковців НАН України та працівників Рівненського обласного краєзнавчого музею була корисна для обох сторін. Було складено список вищих судинних рослин, занесених до Червоної книги України, в гербарії РОКМ. Загалом приведений аналіз довів, що в гербарії РОКМ відсутня 1\4 частина видів (46 видів) з Червоної книги України, відмічених на території Рівненської області. Тенденція до збільшення частки рідкісних видів рослин в нашому краї є сталою [3].

Можемо зробити висновок, що повне дослідження фітобіоти можливе лише за наявністю гербарію. Немає сумніву, що поки на Землі є рослини і люди, які прагнуть розгадати їхню таємницю, гербарій залишатиметься незамінним помічником людей у вивченні рослинного світу. В той же час гербарій — це ключ до розуміння і вивчення всіх ботанічних, екологічних і природоохоронних дисциплін. Це — ефективний допоміжний засіб для всіх, хто хоче пізнати вражаючу різноманітність живої природи.

Література та джерела

1. *Вахрамеева М. Г., Денисова Л. В., Никитина С. В.* Особенности структуры ценопопуляций видов семейства орхидных. — М.: Наука, 1987.

2. *В. И. Мельник.* Редкие виды флоры равнинных лесов Украины. — К.: Фитосоциоцентр, 2000. — 212 с.

3. Червона книга України. Рослинний світ. — Київ: Вид-во "Українська енциклопедія", 1996. — 608 с.

4. Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею. Книга 1Б. №1-1346, №1346-1706, №1706-2785.

ЛІСИСТІСТЬ РІВНЕНЩИНИ (XIX-XX ст.) І ШЛЯХИ ЇЇ ОПТИМІЗАЦІЇ

Володимир ТКАЧУК
Владлен БУЗУН

У незалежній Україні колишня орієнтація тих галузей народного господарства, де споживалась деревина, на ввіз значної її кількості з північних і східних областей Росії, економічно невиправдана. Значне ж збільшення об'ємів власних лісозаготівель може привести до подальшого погіршення стану лісів й екологічної ситуації. Тому особливе значення набуває оптимізація лісистості території, виходячи з необхідності максимального використання захисних і охоронних властивостей лісів, а також створення можливостей сталого задоволення попиту на деревну сировину з мінімальним залученням ресурсів інших країн.

Найбільші площі лісів України зосереджені у карпатському регіоні та північних поліських областях. Динаміка лісистості Українського Полісся з давніх часів визначалась з використанням історичних – картографічних, літературних джерел [3, 23, 27], із застосуванням ґрунтового методу [5, 6] та на підставі спорово-пилкових досліджень [1, 8]. За результатами цих праць встановлено, що в часи утворення Київської Русі лісистість Полісся становила 68-73% [5], а на протязі останнього тисячоліття внаслідок діяльності людини зменшилась у 2-3 рази [7]. Найбільш інтенсивно скорочення лісової площі відбувалось з другої половини XIX ст., коли лісове господарство перейшло в період прямого лісокористування, тобто повної й безпосередньої експлуатації деревини, як основного продукту лісу [11, 14]. За розрахунками М. А. Цвєткова [27], наприклад, лісистість Волинської губернії, до якої майже повністю належала територія сучасної Рівненської області, з 1796 р. до 1914 р. зменшилась з 43,7 до 25,4% або в 1,7 раза. Наприкінці XIX ст. уперше були зібрані досить детальні відомості про площу й породний склад для всіх казенних лісів і значної частини приватних, що дозволило прослідкувати динаміку лісистості адміністративних одиниць на конкретному цифровому матеріалі [26].

Основна частина лісів Рівненщини розміщувалась на території Волинської губернії, яка раніше перебувала у складі Польщі, а в XIX і на початку XX ст. – Російської імперії. На протязі 1921-1939 рр. територія Рівненщини знову потрапила під владу Польщі (Волинське воєводство), а надалі – увійшла до складу УРСР. Історичне минуле краю, відмінності у веденні народного господарства мали наслідком своєрідний розподіл лісів і, відповідно, значну різницю в лісистості його території.

Систематизовані дані про площу лісів Волинської губернії у період 1864-1880 рр. знаходимо у працях особливої комісії по вивченню лісового господарства при управлінні державного майна [10]. Базуючись на них, після перерахунку на метричні міри, була визначена лісистість території окремих повітів (табл. 1).

Подібним методом розрахована лісистість за даними Генштабу російської армії. Враховуючи недосконалість на той час методики збору даних, невизначеність термінів, розрахунковий показник лісистості можна вважати лише орієнтовним. Проте, його величини чітко свідчать про надзвичайно високі темпи збезліснення, особливо в повітах, через територію яких будувалась траса Поліської залізниці. Саме тут Рівненське Полісся "...перетворилось в гололісся, вкрите голими вирубками й сипучими пісками, чагарниками і жалюгідними чагарниками, обгризеними худобою" [13].

Основні ж роботи по уточненню площі лісів були проведені у 1892-1893 рр. Лісовим департаментом, який з 1907 р. почав друкувати у своїх звітах зведення про ліси. За цими даними, площа лісів Волинської губернії зменшилась з 1940,9 тис. десятин у 1881 р. до 1670,5 тис. десятин у 1913 р. [11], а загальна лісистість відповідно з 29,5 до 25,4%.

Повністю занепало лісове господарство краю в роки Першої світової та громадянської війн. Ліси, як і раніше, були об'єктом посиленої експлуатації, лісистість території продовжувала зменшуватись.

На поліських українських землях, що відійшли після громадянської війни до складу Польщі, у 1921 р. лісовою справою керувало Волинське окружне управління, а з 1925 по 1939 р. – дирекція державних лісів, якій підпорядковувались 22 надлісництва Волинського воєводства [25]. Межі останнього дещо не співпадали із сучасними межами адміністрацій України. За даними лісового департаменту Польщі, у 1923 р. площа лісів Волинського воєводства становила 787133 га, а лісистість території досягала 26% [28]. Проте, за іншими даними, ці показники не

Таблиця 1. Лісистість території деяких повітів Волинської губернії

Повіт	Загальна площа, га	За даними особливої комісії				За даними Генштабу російської армії	
		1864 р.		1880 р.			
		площа лісів, га	% лісистості	площа лісів, га	% лісистості	площа лісів, га	% лісистості
Дубнівський	395784	125961	31,8	113984	28,8	159329	26,2
Острожський	306480	64779	21,1	62517	20,4	62386	20,4
Рівненський	861172	515526	59,9	394033	45,8	336403	39,0

відповідали дійсності, а в наступні роки вони почали різко погіршуватись. Пов'язане це з тим, що земле- і лісовласники, вигнані під час війни, повернувшись без засобів до існування, почали масово продавати землі й передусім ліси. Внаслідок інтенсивних лісорозробок і розорювання зрубів зникали великі масиви лісів [29]. На початок 1929 р., за офіційними даними, площа лісів воєводства становила 520367 га, відповідно, лісистість дорівнювала 19,12%. Але в площу лісів включались інші категорії земель, в першу чергу зруби без поновлення, а тому фактична лісистість не перевищувала 15%.

У 30-х роках, зважаючи на необхідність поліпшення стану лісового фонду, значна площа приватних лісів була передана у склад державних. Кількість надлісництв збільшилась [24], а площа державних лісів поступово зростала (табл. 2). Це певною мірою дозволило спинити процес обезліснення краю. Найвища лісистість на кінець 30-х років була в Сарненському повіті, де нараховувалось до 100 тис. га лісів. Найменшу лісистість мав Дубенський повіт – 1,5 тис. га [23].

Лісистість території у регіоні найвищими темпами почала зростати після закінчення Другої світової війни. За період з 1945 по 2000 рік лісистість Рівненської області збільшилась у 1,4 раза – з 25,0 до 36,5%.

Основна увага у 40-50-х роках була приділена заліснению всієї площі зрубів та згарищ, яка не відновилася лісом, а також значних масивів земель, непридатних для сільськогосподарського користування – виснажених, еродованих, рухомих пісків тощо. Ці землі, а трохи пізніше ще й перезволожені, були передані в лісовий фонд колгоспами. Заліснением прийнятих малопродуктивних сільгоспугідь та зрубів і згарищ, які не відновилися, займались не тільки лісгоспи, але й спеціально створені й оснащені новітньою технікою лісозахисні станції. Пізніше для лісоосушувальних робіт були створені й функціонували гідролісомеліоративні станції. У 1951-1956 рр. щорічні обсяги створення лісових культур значно перевищили площу зрубів, а в наступне десятиріччя – зруби та інші лісогосподарські площі, невкриті лісом, а також прийняті невгіддя були заліснені майже повністю. Частина останніх (як надалі й осушених) поверталась колгоспам, проте загальна лісистість продовжувала поступово збільшуватись. З'явилась реальна можливість розробки й здійснення програми оптимізації лісистості території регіону. При цьому під оптимальною розуміли лісистість, яка б забезпечила у відповідному регіоні найбільш повне виявлення й використання всього комплексу сировинних і несировинних функцій і властивостей лісу з врахуванням сучасних і перспективних соціально-економічних потреб і можливостей суспільства [15]. Розрахунки ґрунтувалися на теоретичних засадах, визначених О. О. Молчановим [18] та нормативах, розроблених УкрНДІЛГА, шляхом моделювання системи лісів на ключових ділянках [4, 17 та ін.].

За розрахунками [9], оптимальна лісистість Полісся України має становити 37,1%, Лісостепу – 16,8%. Враховуючи, що межі природних зон не співпадають з кордонами адміністративних областей, а для організації й управління виробництвом важливе хоча б умовне їх суміщення, за існуючим лісогосподарським районуванням [12, 21], територія Рівненської адміністрації повністю віднесена до Полісся, хоч на півдні цієї адміністрації лісорослинні умови перехідні від Полісся до Лісостепу чи типово лісостепові. Рівненська область в рівнинній частині України сьогодні найкраще серед інших забезпечена лісовими ресурсами і має один із найбільших обсягів лісокористування. Цей регіон одними авторами виділений у Західнополіський [21], іншими – в Західно- і Центральнополіський [12] лісогос-

Таблиця 2. Площа державних лісів Волинського воєводства, га [20, 24]

Категорії земель	Станом на 1 жовтня			
	1925 р.	1936 р.	1937 р.	1938 р.
Укриті лісом	151033	213367	224573	233181
Незаліснені	9410	9665	11391	11911
Разом лісових :	160443	223032	235964	245092
Продуктивні	16278	31815	35353	35011
Непродуктивні	36646	37279	41933	60157
Разом нелісових :	52924	69094	77286	95168
Усього :	213367	292126	313250	340260

подарський округ. Для Рівненської області визначена [16, 19], як середньозважена величина через площу геоморфологічних районів у її складі, оптимальна лісистість території — 40,6%. На південній межі згаданих адміністративних областей лісистість, відповідно, не повинна бути нижчою 16,8, а на північній — 37,1%.

Історичний процес освоєння території краю, перетворення лісових масивів у сільськогосподарські та інші угіддя в минулому проходив дуже нерівномірно. В першу чергу ліси були винищені на півдні, де переважали дубові та змішані лісостани на родючих ґрунтах, поряд із цим також у долинах річок — приток Прип'яті, придатних для утворення прибережних поселень, а потім — для сплаву деревини і її реалізації на західноєвропейських ринках. У XIX-XX ст. великі масиви лісів були зведені у місцевостях біля залізниць та осередків розвитку промисловості. Усе це привело до виключно нерівномірного розподілу лісів регіону у наші часи. У області найменшу лісистість має Гощанський адмінрайон (5,1%), найбільшу — Рокитнівський (61,3%), Хоч загальна тенденція збільшення лісистості з півдня на північ зберігається, прямої залежності тут не існує. Лісистість території адмінрайонів, що граничать з Білоруссю, відносно низька (Зарічнянський — 38,3). Це викликано тим, що у верхів'ях Прип'яті та її приток значні площі зайняті сільськогосподарськими землями на місці колишніх соснових і сосново-дубових лісів, а також низинними трав'яними і трав'яно-моховими, частково лісовими болотами і луками [2].

У процесі формування програм оптимізації рівня лісистості й територіального розподілу лісів доцільно виділити такі групи адмінрайонів:

1 група — лісостепові і, частково, перехідні до поліських, фактична лісистість яких значно менша умовно оптимальної — Гощанський, Здолбунівський, Корецький, Млинівський, Острожський, Рівненський, Радивилівський;

2 група — перехідні до поліських і південно-поліські, де спостерігається, залежно від історичного минулого і економічного розвитку, найбільший діапазон коливання фактичної лісистості — Костопільський, Березнівський;

3 група — поліські, із високою фактичною лісистістю, яка проте не завжди досягає оптимальної — Володимирецький, Дубровицький, Зарічненський, Рокитнівський, Сарненський.

Якщо прийняти для розрахунків оптимізації лісистості території найбільш спрощений варіант — рівномірне зростання цього показника від південних лісостепових адмінрайонів до північних поліських, то співставлення даних буде свідчити про те, що для досягнення останньої у Рівненській області найбільші площі необхідно віднайти в адмінрайонах 1 групи і, частково, — 3 групи. Виходячи з даних лісовпорядкування, для досягнення оптимальної лісистості у Рівненській області у лісовий фонд потрібно передати й заліснити 93,1 тис. га земель інших лісокористувачів.

Сучасний просторовий розподіл лісових масивів є істотною перепоною для рівномірного поступового збільшення лісистості, починаючи з південних лісостепових адмінрайонів до північних поліських. В окремих районах (Березнівський, Дубровицький, Рокитнівський) фактична лісистість істотно перевищує умовну оптимальну. В більшості ж інших фактична лісистість набагато нижча розрахункового оптимуму. Для окремих адмінрайонів ліквідувати такий розрив можливо лише за умови передачі у лісовий фонд 10-15 тис. га земель інших категорій, які належать різним землекористувачам. Після приватизації сільгоспугідь основним резервом для збільшення вкритих лісом площ залишаються площі після торфорозробок, рекультивовані кар'єри, еродовані землі, деякі перезволожені масиви тощо. Розташовані вони, головним чином, в поліській частині регіону. Найбільш складним буде збільшення лісистості в південних лісостепових районах, де родючість сільськогосподарських земель вища, а частка невгідь у загальній площі — менша.

Саме тому для малолісних районів з високим рівнем сільськогосподарського виробництва оптимальна лісистість, за відсутністю земельних площ, які не використовуються в сільському господарстві, не завжди може бути досягнута. Для таких випадків передбачається визначення мінімально можливої лісистості [7], різницю якої з оптимальною можна компенсувати, з метою недопущення зниження лісистості в цілому по адміністрації, за рахунок тих адмінрайонів, де площа лісів достатня чи може бути збільшена без шкоди для сільськогосподарського виробництва.

Зважаючи на те, що вирішення проблеми носить міжгалузевий характер і потребує пе-

регляду структури земельних угідь кожної адміністративної одиниці зокрема, слід мати на увазі головні критерії і чинники, які визначають напрямки цього процесу [4, 22].

Для лісового господарства критерієм оптимізації лісистості виступає максимальна всебічна корисність системи лісів (деревинна і недеревинна сировина, захисні, охоронні, регулюючі, рекреаційні функції) при мінімальній їх площі, для сільського господарства — мінімізація вилучення земель із сільгоспвикористання аж до часу, коли ріст продукції випередить ріст попиту і споживання (продукти харчування, промислова сировина, експорт). Масштаби можливого розширення площі лісів відповідної адмінодиниці визначає також сукупність природних і соціально-економічних чинників, до яких відносяться, по-перше, географічне положення, лісорослинні умови, рельєф місцевості, розташування лісів на водозборах, гідрографія, еродованість земель і, по-друге, попит на продукцію лісу, забезпеченість нею, а також водними й іншими природними ресурсами, щільність населення, в тому числі міського, земельний баланс, розвиток промисловості, мережі шосейних і залізничних доріг тощо.

У 80-90 рр. XX ст. питання про істотне збільшення лісистості території України ставилось дещо несміливо, оскільки повсякчасно відчувався значний дефіцит багатьох видів сільськогосподарської продукції. У наш час інтенсивне наростання кризових екологічних проявів, загроза стрімкого збільшення попиту на деревну сировину та інші продукти лісу вимагають невідкладного розв'язання ситуації. Більше того, враховуючи історичність самого поняття оптимальної лісистості, тісну її обумовленість наслідками науково-технічного прогресу, розрахункові нормативи слід переглянути в бік збільшення площі лісів на рівні XIX ст., що приведе як до зростання ресурсного потенціалу, так і до збільшення захисних і охоронних функцій лісостанів регіону. Реалізація програми оптимізації лісистості території Рівненщини і її адмінрайонів дозволить відновити площі й відносну рівномірність розподілу лісів. Виходячи з необхідності швидкого нарощування запасів товарної деревини для попередження її можливого дефіциту в недалекій перспективі, на виконання відповідних трудомістких робіт може бути відведено два-три десятиріччя. Дещо більш тривалою може стати, внаслідок згаданої нестачі площ, оптимізація лісистості лісостепових адмінрайонів. Залежно від зростання спроможності фінансування програми, тут може бути в майбутньому використаний закордонний досвід — викуп у землевласників відповідних площ для заліснення.

Література та джерела

1. *Артющенко А. Т.* Історія розвитку рослинності західноукраїнського Полісся в пізньольодовиковий та післяльодовиковий час на основі спорово-пилкових досліджень. — УБЖ. — 1957. — Т. XIV, № 1. — С. 12-29.
2. Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР. — М.: ГУГК СМ СССР, 1978. — С. 127-140.
3. *Бондарь В. С.* Использование и восстановление лесных ресурсов Украины в дооктябрьский период: Автореф. дис. ... канд. экономич. наук. — Киев: УСХА, 1973. — 48 с.
4. *Бяллович Ю. П.* Нормативы оптимальной лесистости равнинной части УССР // Лесоводство и агролесомелиорация. — Киев: Урожай, 1972. — Вып. 28. — С. 54-65.
5. *Вакулюк П. Г.* Изменение лесистости Украины. — Пушкино: Гослесхоз СССР, 1981. — 48 с.
6. *Вакулюк П. Г.* Повысить процент лесистости Полесья, Карпат и лесостепи Украины // Лесное хозяйство. — 1972. — № 10. — С. 77-80.
7. *Генсирук С. А.* Леса Украины. — М: Лес. промсть, 1975. — 280 с.
8. *Генсірук С. А., Бондар В. С.* Лісові ресурси України, їх охорона і використання. — Київ: Наукова думка, 1973. — 526 с.
9. *Данилишин Б. М., Дорогунцов С. І., Міщенко В. С., Коваль Я. В. та ін.* Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. — Київ: НАНУ, 1999. — 716 с.
10. *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. — Киев, 1887. — Ч. 1. — 368 с.
11. *Іваницький Б.* Ліси й лісове господарство на Україні. — Варшава, 1939. — Т. 1. — 194 с.; 1936 — Т. II. — 124 с.
12. Комплексное лесохозяйственное районирование Украины и Молдавии / Под ред. С. А. Генсирука. — Киев: Наукова думка, 1981. — 360 с.
13. Ліси Житомирщини // За заг. ред. В. І. Ткачука. — Житомир: Журфонд, 1997. — 128 с.
14. Лісовий фонд України за станом на 01.10.1927 р. — Харків: ЦСУ УРСР, 1929. — С. 1-30.
15. *Медведев Л. А.* Региональные особенности развития лесного хозяйства в Украинской ССР — Лесоводство и агролесомелиорация. — Киев: Урожай, 1982. — Вып. 63. — С. 7-10
16. *Медведев Л. А., Лебедев В. Е.* К вопросу о лесистости Украинской ССР // Лесоводство и агролесомелиорация. — Киев: Урожай, 1985. — Вып. 70. — С. 3-6.
17. *Михович А. И.* О гидрологических критериях оптимальной лесистости // Лесоводство и агролесомелиорация. — Киев: Урожай, 1972. — Вып. 29. — С. 3-9
18. *Молчанов А. А.* Оптимальная лесистость. — М.: Наука, 1966. — 127 с.

19. Научный отчет по теме № 10 / Автор – Л. А. Медведев. – Харьков: УкрНИИЛХА, 1980. – 300 с. (рукопись).

20. Отчет о деятельности дирекции государственных лесов в Луцке за 1936-1939 гг. – ВГА – Фонд 20. – Опись 19. – Дело 302. – 56 с. (на польском языке).

21. *Пастернак П. С., Киселевский Р. Г., Федец И. Ф., Медведев Л. А.* Лесохозяйственное районирование Украинской ССР // Лесоводство и агролесомелиорация. – Киев: Урожай, 1980. – С. 3-16.

22. *Патлай І. М., Медведев Л. О., Ткач В. П.* Шляхи збільшення лісистості та розширення лісосировинного потенціалу України // Лісівництво і агролесомеліорація. – Київ: Урожай, 1996. – Вип. 92. – С. 3-8.

23. *Солдатов А. Г., Тюков С. Ю., Туркевич М. В.* Ліси України. – Київ: УАСГН, 1960. – 464 с.

24. Списки лесничеств и надлесничеств в округе дирекции государственных лесов в Луцке. – ВГА – Фонд 20. – Опись 18. – Дело 426. – 42 с. (на польском языке).

25. Списки лесничеств и надлесничеств на территории Волынского воеводства – ВГА – Фонд 20. – Опись 6. – Дело 240. – 48 с. (на польском языке).

26. *Тарасенко А. П.* Динамика лесистости и породного состава лесов Европейской части СССР и лесовосстановление – М.: Госкомлес СССР, 1972. – 52 с.

27. *Цветков М. А.* Изменение лесистости Европейской России с конца XVII столетия по 1914 год. – М.: АН СССР, 1957. – 214 с.

28. *Miklaszewski J.* Lasy i lesnictwo w Polsche. – Warszawa, 1928. – Том. 1. – 217 с.

29. *Woloszynowski J.* Wojewodztwo Wolynskie w swietli liczb i faktow. – Luck,1929. – С. 85-88.

МЕЛІОРАЦІЯ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ. ІСТОРИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

Людмила ШЛАПАК

Західне Полісся географічно обіймає північні райони Житомирської, Волинської та Рівненської (до 1991 р. – Ровенської) областей. Характерною особливістю природного комплексу цього регіону є наявність значної кількості боліт, заболочених та перезволожених земель, які охоплюють 25,2% території, а по окремих адміністративних районах їх частка становить 40-53% [4, 168].

Інтеграція регіону в аграрно-промисловий комплекс Росії розпочалася в кінці XIX століття. Цьому сприяли розпочаті в 1873 році великомасштабні роботи в українському та білоруському Поліссі.

Протягом 125 років (1873-1998) меліорація заболочених та перезволожених земель носила постійний характер. У XX столітті осушення з окремих заходів сформувалось у цілу галузь господарчої діяльності, а у сільському господарстві Західного Полісся стала одним з визначальних чинників, які впливають на його ефективність.

У 1996 році частка меліоративного фонду у Волинському Поліссі складала 32,6%, а у Житомирському – 37,9% [5, 124].

125-літню меліорацію Західного Полісся умовно можна поділити на три періоди: 1873-1939 рр. – індустріальний, капіталістичний; 1939-1991 рр. – соціалістичний, радянський; 1991-1998 рр. – пострадянський, перехідний від соціалістичної планової економіки до ринкової.

Започаткувала цей процес Західна Експедиція по осушенню боліт. Протягом 25 років за єдиним Генеральним планом, складеним геодезистом Й. Жилінським (1834-1916 рр.), прокладались канали в Білорусі та в Україні (Волинська губернія). Метою експедиції було покращення природних сінокосів та лісів, створення додаткових водних шляхів у вигляді каналів для сплаву лісу. Проект осушення Полісся Й. Жилінського, який був відзначений Золотою медаллю на всесвітній виставці в Парижі у 1878 році, – це визначне досягнення того часу [6, 190].

Характерною особливістю роботи Західної експедиції був тісний взаємозв'язок в єдиному комплексі науково-дослідних, інженерно-будівельних та господарчих робіт. Вперше було проведене комплексне наукове обстеження природно-кліматичних особливостей регіону. Прокладання каналів проводилось одночасно із заснуванням науково-дослідних полів та дач, будівництвом мостів, доріг та залізничних колій.

Тогочасні засоби масової інформації постійно друкували повідомлення про роботу експедиції, що сприяло розгортанню у суспільстві

першої екологічної дискусії про користь великомасштабних меліоративних робіт. Зверталась увага на позитивні та негативні зміни, які при цьому відбуваються у природному довкіллі.

У Волинській губернії осушення здійснювалось на території сучасної Житомирської та Рівненської областей. Зусиллями учасників експедиції було закладено 17 державних дач, з них 6 — на території нинішніх Сарненського та Рокитнівського районів Рівненської області. На Житомирщині закладено 11 дач [7, 515-516].

Загальна вартість гідромеліоративних робіт, проведених Західною Експедицією на Поліссі, склала 3160 тис. крб.; з яких 2930 тис. крб. надійшли з державної скарбниці, а 230 — від зацікавлених приватних осіб [12, 37]. Загальна площа меліорованих на Волині земель склала 119 186 тис. десятин зручної та незручної землі. Осушені землі одразу ж ставали сінокосами та пасовищами для худоби [7, 516].

На кінець 1893 року у місцевості, де працювала Західна Експедиція, було прокладено 3731 версту каналів, 132 версти нових доріг, побудовано 438 дерев'яних мостів, 17 напівшлюзів для затримки води під час засухи [7, 516].

Близько 320 тис. десятин боліт, які раніше були недоступними, перетворились на луки та пасовища, 105 тис. десятин стали хорошими полями, придатними для оранки. Вартість осушення однієї десятини болота склала 4 крб. Цінність землі на Поліссі значно зросла; до меліорації середня ринкова ціна десятини була 4 крб., а у 1898 році — 28 крб. [12, 45].

У поліських повітах Волинської губернії за 1870-1896 роки процент приросту населення став вищим ніж у тих, що не належали до Полісся: 80,7% проти 69,45% [7, 516].

Як бачимо, меліоративні роботи, проведені Західною Експедицією, стали сильним імпульсом соціально-економічного розвитку Полісся на рубежі XIX та XX століть.

Після 1900 року роботи по осушенню різко скоротилися. У губерніях, де була проведена меліорація, до штату місцевих управлінь землеробства та державного майна були введені "гідротехнічні чини". При них створювались Особливі комітети, які скликали Особливі наради. Вони розглядали та затверджували проекти осушувальних робіт як на державних, так і на поміщицьких та селянських землях, які фінансувались державою.

Столипінська аграрна реформа 1906 року поклала початок межуванню та хуторизації і стала головним стимулом активізації меліорації [3, 233-234].

У квітні 1912 року Волинське Губернське Земство затвердило програму дослідження боліт Ковельського та Овруцького повітів. Цього ж року Земство затвердило 7-річну (1912-1918 рр.) науково-дослідну програму вивчення ґрунтів губернії і спорядило спеціальну експедицію, яка за 2,5 роки вивчила і нанесла на трьохверстну карту ґрунти Житомирського, Новоград-Волинського, Рівненського та Ізяславського повітів.

У 1915 році розпочалось вивчення Старокостянтинівського, Кременецького, Лубенського та Острозького повітів. Робота була перервана 1-ю Світовою війною [11, 59-60].

У 1912-1913 роках продовжувалось вивчення боліт Західного Полісся. Так, болото Чемерне (у нинішньому Сарненському районі Рівненської області) досліджували В. Докутровський та болотознавець Є. Сербін. У 1914 році почала працювати Сарненська науково-дослідна станція по осушенню боліт, діяльність якої була перервана в 1917 році в зв'язку з наближенням фронту [9, 10].

Після завершення 1-ї Світової та Громадянської воєн західноукраїнські землі увійшли до складу Польської держави. У 1924 році відновилась дослідна станція у Сарнах, яка у 1924-1939 роках мала назву "Науково-дослідний заклад торфовищ під Сарнами". Він мав 260 гектарів осушених низинних торфовищ, на яких знаходились виробничо-дослідні поля та показова ферма. Робота проводилась за такими напрямками: гідротехнічна меліорація, рільництво, зоотехніка та охорона рослин. Працювала також локальна метеорологічна станція.

У 20-30-х роках XX століття заклад був не тільки поважним науково-дослідним центром, але й осередком поширення передового агротехнічного досвіду використання торфовищ на Поліссі та по всій Волині [12, 3-4].

У міжвоєнний період тільки в нинішньому Володимирецькому районі Рівненської області осушення було проведено в маєтках Дубовка (300 га), Хіночі (болото близько 300 га). У 1931 році під час камасації (виділення на хутори) в с. Теклівка по низько розміщених полях прорізали канали, у маєтку Майдан-Крушева

осушено 104 га, у колонії Антонівка – 140 га, у маєтках Домброва, Липно, Зосим – більше 1000 га [1, 74-75].

Як бачимо, за 66 років капіталістичного методу господарювання (1873-1939 рр.) на теренах Західного Полісся осушення заболочених та перезволожених земель набуло постійного характеру. Так, тільки на території нинішньої Рівненської області у 7 найбільш заболочених поліських районах (Березнівському, Володимирецькому, Дубровицькому, Зарічнянському, Костопільському, Рокитнівському та Сарненському) було створено 44 меліоративні системи, загальною площею 89342 га. Найбільше осушено земель у Костопільському районі (6 систем, площею 27980 га), Сарненському – (10 систем – 16190 га), Березнівському – (7 систем – 13378 га), Володимирецькому – (5 систем – 11215 га) [1, 1-4].

У вересні 1939 року західноукраїнські землі були включені до складу УРСР. В історії краю почався другий – соціалістичний, радянський період (1939-1991 рр.).

У роки воєнного лихоліття (1941-1945 рр.) була зруйнована традиційна для регіону структура господарства. Меліоративні системи Західного Полісся практично не експлуатувались. Магістральні канали замулились і заросли чагарниками: почалося вторинне заболочення.

Після завершення 2-ї Світової війни у Західну Україну повернулася Радянська влада.

У перші повоєнні роки в регіоні повністю змінився суспільний лад: була ліквідована приватна власність на землю, на засоби виробництва, змінився національний, демографічний та соціальний склад населення, утвердилась адміністративно-командна система управління.

Ідеологічні чинники стали головними у виборі напрямків соціально-економічного розвитку. Під тиском швидко створених місцевих партійних органів КПУ та силових структур на селі добровільно-примусово створювались колгоспи та радгоспи. Одночасно формувались місцеві органи управління сільським господарством, в яких працювали новоприбулі спеціалісти з партійними квитками зі східних областей України та з Росії.

Проведення колективізації у Західному Поліссі ускладнювалось майже повною деградацією існуючих меліоративних систем, які у результаті адміністративно-територіального поділу Західної України на області та райони виявилися міжобласними, міжвідомчими та міжгосподарчими і не були пристосовані до колгоспно-радгоспних форм господарювання, через що протягом 10 років (1940-1950 рр.) фактично не експлуатувались. Відсутність досвідчених спеціалістів-меліораторів та необхідних коштів і техніки затягували роботи по реконструкції та відновленню осушувальних систем, які проводились силами економічно слабких та новостворених машино-тракторних станцій.

У наступне десятиріччя (1950-1960 рр.) тривав процес формування системи управління водним господарством Західної України: створювались проектні, будівельні та експлуатаційні організації, науково-дослідні заклади. Одночасно робились спроби відновлення існуючих осушувальних систем. З метою надання цьому процесу організованого та постійного характеру місцеві органи влади на основі директив Головного управління, а згодом – Міністерства водного господарства – почали розробляти та запроваджувати річні та п'ятирічні плани водогосподарчих робіт. Для районів та господарств доводились конкретні, але нереальні кількісні та якісні показники, зазвичай, завищені і не забезпечені фінансово та матеріально.

На початку 1951 року уряд доводить Волинській та Рівненській областям перший (1951-1955 рр.) перспективний план, який ставить нереальні завдання відновлення та реконструкції старих осушувальних систем. Так, тільки у поліській частині Рівненської області передбачалось відновити 20 найбільших меліоративних систем на площі 42 770 га [1, 52-59].

Заорганізованість, поєднана з підсиленим контролем партійних та радянських органів, змушувала безпосередніх виконавців на місцях розробляти власну "модель" виконання основних планових показників. Так, колгоспи і радгоспи Волинської області у 1951 році застосовували метод вибіркового освоєння земель невеликими ділянками під оранку на заболочених масивах без очищення магістральних каналів і регулювання водоприймачів. Це спричинило розширення природних луків на площі 23,2 тис. га [1, 24-27].

У Рівненській області виконання плану почалось з відновлення магістральних каналів осушувальних систем "Поляни – Бронне" в Березнівському районі (2 тис.), "Стрільськ –

Глушиця" в Сарненському районі (500 га). Однак практичне виконання доведених планових показників серйозно ускладнювалось відсутністю єдиного науково-обгрунтованого генерального плану інженерно-технічних робіт, слабкою матеріально-технічною базою машинно-тракторних та луко-меліоративних станцій — безпосередніх виконавців підрядних будівельних робіт, відсутністю досвідчених кадрів меліораторів.

Природно-кліматичні особливості Західного Полісся сприймалися не як об'єктивна реальність, що її потрібно брати до уваги, а як тимчасова перепона на шляху до "світлого майбутнього", яку будь-що потрібно подолати. Агресивне, споживацьке ставлення до природи стало домінуючим серед радянізованого суспільства Західної України.

Протягом 2-х років (1953-1954) під безпосереднім патронатом Ради Міністрів УРСР здійснювалась реконструкція осушувальної системи "Зурно" в Березнівському районі Рівненської області і осушення боліт та перезволожених земель у басейні цієї системи площею 4 218 га. Фінансування проводилось із республіканського бюджету, залучались також кошти місцевих зацікавлених колгоспів. Будівельники постійно отримували необхідну кількість матеріалів, забезпечувались всіма необхідними механізмами, тобто працювали в умовах, близьких до нормальних [1, 40-42].

За два роки по системі "Зурно" був реконструйований магістральний канал довжиною 7,7 км, скидні канали — 30,5 км. осушувальна мережа — 43,4 км. Побудовано 12 одно- та двоочкових шлюзів — регуляторів води, 13,9 км господарчих доріг, 4 мости, 17 переїздів, тимчасова насосна станція та ін.

Однак освоєння колгоспами реконструйованих земель з року в рік хронічно відставало. Так, у 1954 році колгоспи не провели належні агротехнічні заходи по освоєнню відновлювальних земель, через що урожайність сільськогосподарських культур залишилась низькою.

Цього ж року Рівненським обласним управлінням експлуатації осушувальних систем через значну кількість недоробок не було прийнято у тимчасову експлуатацію відновлену систему. З цієї причини вона не була передана місцевим колгоспам, а останні не проводили ніяких експлуатаційних та ремонтних заходів. Догляд за системою здійснювався недостатньо, через що в окремих випадках відбувалось руйнування відкосів під час перегону худоби. Влаштування на каналі тимчасових переїздів та переходів порушувало нормальну роботу каналів [1, 157].

Не зважаючи на недоліки, помічені державною комісією під час прийому-передачі у постійну експлуатацію системи "Зурно", ця робота у 1951—1955 рр. була найголовнішою й найкраще виконаною.

У 1956-1960 роках відновлення та реконструкція існуючих осушувальних систем проводились практично в усіх районах Волинської та Рівненської областей. Тільки від держави у 1960 році Рівненська область одержала 3 376,7 тис. крб. На цих роботах працювали 63,5 тис. чоловік [1, 9-10].

Як бачимо, радянським, партійним та господарським органам управління протягом 1945—1960 років так і не вдалося вирішити основну проблему, яка заважала ефективному розвитку колективного сільського господарства Західного Полісся, — освоєння заболочених та перезволожених земель і включення їх у господарчий обіг. Разом з тим у ці роки сформувався новий для жителів Західної України "радянський" стиль господарювання, основу якого складали часто не обґрунтовані, нереальні, доведені вищими керівними інстанціями плани (п'ятирічні, річні, квартальні).

Не спокійна та якісна робота, а "боротьба" за виконання абстрактних "основних планових показників" стали смислом життя багатьох мільйонів людей на довгі роки.

У 1960—1980 роках у Західному Поліссі тривала справжня меліоративна лихоманка. Для вирішення цієї проблеми держава почала щорічно виділяти великі кошти на придбання техніки. Так, у 1966—1970 рр. на освоєння "Поліської цілини" було асигновано понад 67 млн. крб. [2, 62]. Роботи проводились методом "народної будови", тобто крім будівельників на розчищення старих та прокладання нових каналів постійно залучались до безкоштовної праці студенти, військовослужбовці, робітники та працівники майже всіх установ та організацій, які грудились у ході постійних "місячників" та "суботників". З метою інтенсифікації праці партійні та профспілкові організації широко використовували соціалістичне змагання областей, районів, колгоспів та радгоспів. Протягом 8-ї п'ятирічки тільки у Рівненській області бу-

ло освоєно 84 тис. га боліт та перезволожених земель [2, 62].

За двадцять років (1966—1986) у Західному Поліссі було осушено майже 400 тис. га земель, загальна площа яких зросла більше як у 2 рази і перевищила 750 тис. га. На осушених площах розміщувалось 38% сільськогосподарських угідь, третина ріллі. На них вирощувалось понад 20% зернових, значна частина технічних культур, овочів та іншої продукції. На них сформувалась основна кормова база тваринництва [4, 168].

Один гектар осушення на Поліссі обходився державі близько 1500-1700 крб. (ціни 70-тих років), хоча урожайність основних сільськогосподарських культур, які на них вирощувались, хронічно залишалася низькою.

У кінці 80-тих років стали очевидними недоліки тотальної меліорації: порушення гідрологічного і гідрохімічного режиму поверхневих стоків, небувало високий рівень розораності земель у басейнах малих річок (60-73%), що зумовило повне руйнування їх природних екосистем [5, 128].

Другий (1939—1991 р.) радянський, соціалістичний період меліорації Західного Полісся скінчився у серпні 1991 року у зв'язку з виходом України із складу СРСР і вибором свого самостійного шляху розвитку.

Вже 14 років (1991—2005 рр.) триває третій період — пострадянський, перехідний від директивно-планової соціалістичної економіки до ринкової. Характерною ознакою цього періоду є затяжна економічна криза в сільському господарстві, яка періодично супроводжується незавершеними спробами різноманітних реформ.

Нині вчених, господарників, широку громадськість Західного Полісся турбує подальша доля меліоративного фонду регіону. Адже на початку 1995 року тільки у Рівненській області діяли 282 гідромеліоративні системи, площі яких коливались у широкому діапазоні — від 21 га до 19,9 тис. га. У межах Полісся переважають системи з площами від 500 до 2000 га (61% всіх діючих тут систем). Найбільші меліоративні системи (з площами понад 10 тис. га) зосереджуються виключно у межах Волинського Полісся ("Стубла", "Печалівка", "Мельниця", "Карпилівка"). Осушені землі використовуються у 311 сільськогосподарських підприємствах області, а загальне число землевласників та землекористувачів перевищує 98,3 тис.

За абсолютними показниками осушення у Рівненській області виділяються Костопільський (524 тис. га) та Сарненський райони (50,5 тис. га) [5, 128].

Особливу тривогу викликає зникнення основного структурного ядра меліоративної системи — ПМК (пересувних механізованих колон) та служб експлуатації систем. Залишені без належного догляду, вони можуть стати не тільки своєрідним кладовищем мільярдних народних коштів, але і потенційним джерелом нової екологічної небезпеки не тільки у Західному Поліссі, але і на всій Правобережній Україні.

Сподіваємось, що цього не станеться, що на рубежі XX і XXI століть титанічна праця багатьох поколінь людей, які протягом 130 років пристосовували своєрідну Поліську природу до своїх господарчих потреб, буде продовжена, що осушені луки, пасовища та поля і надалі будуть служити наступним поколінням.

Література та джерела

1. ДАРО, ф. Р-602, оп. 1, спр. 1, арк. 74-75; спр. 13, арк. 1-4; спр. 2, арк. 52-59; спр. 6, арк. 24-27; спр. 2, арк. 40-42; спр. 27, арк. 157; спр. 111, арк. 9-10.

2. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. — К, 1973.

3. *Козловский П. Г.* Мелиорация Полесья в досоветский период // Проблемы Полесья. Вып. 5. — Минск, 1978.

4. *Коротун І. М., Година С. І., Шлапак Л. В., Яцик М. І.* Коріння сучасних екологічних проблем Західного Полісся та перспективи їх вирішення // Укр. Полісся вчора, сьогодні, завтра: Збірник наук. праць. — Луцьк, 1998.

5. *Коротун І. М., Коротун Л. К.* Географія Рівненської області. Природа. Населення. Господарство. Екологія. — Рівне, 1996.

6. Мелиорация: Энциклопедический справочник. — Минск, 1984.

7. Очерк работ Западной экспедиции по осушению болот (1873-1898). — СПб, 1899.

8. Приложения к т. VII Трудов Общества Исследователей Волыни. — Житомир, 1914.

9. Приложения к т. VIII Трудов Общества Исследователей Волыни. — Житомир, 1914.

10. Приложения к т. XII Трудов Общества Исследователей Волыни. — Житомир, 1914.

11. Энциклопедический словарь. Т. XIX. — С.-Петербург, 1896.

12. *Kalinaz Mataszewskich Sroczynska, Tadeusz Przybarovsky.* Czemerne. Wspomnienia znad Horynia i Sluczy. — Warszawa, 1993.

РЕГІОНАЛЬНІ ЛАНДШАФТНІ ПАРКИ: СВІТОВИЙ ДОСВІД УПРАВЛІННЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Аліна ЯКИМЧУК

Регіональні ландшафтні парки (РЛП) — це перша активна системна категорія охорони природи на місцевому рівні, їх створення відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні сталого розвитку окремих територій і особливо депресивних. Нині при проектуванні регіональних ландшафтних парків загальною тенденцією є прагнення створити універсальну природну структуру, яка б з одного боку вирішувала проблеми збереження ландшафтного і біологічного різноманіття (охорона тварин, рослин, грибів та їх середовищ існування), з іншого — сприяла б постійному поліпшенню умов існування населення, надаючи йому суттєву соціальну та економічну користь. Такий підхід сприяв би закладанню підвалин сталого розвитку території. Створення РЛП особливе значення має для екологічно вразливих і сильно деградованих територій, екологічна місткість яких значною мірою вичерпана, і де формуються екстремальні умови. Функціонування РЛП на таких територіях є єдино можливим виходом із кризового стану в найближчий відрізок часу.

В Україні регіональні ландшафтні парки — відносно нова категорія природно-заповідного фонду, введена у 1992 році Законом "Про природно-заповідний фонд України" [6]. РЛП створюються на територіях, багатих на ландшафтне і біологічне розмаїття, а також з наявними історико-культурними пам'ятками та природно-заповідними територіями місцевого рангу. У національній екомережі України вони будуть виконувати функції її природних осередків на місцевому рівні, а на вищих рівнях розглядатимуться лише як екокоридори [5].

У багатьох країнах Європи для обмеження антропогенного впливу на національні парки та задоволення рекреаційних потреб населення створюється мережа місцевих парків, які виконують природоохоронні, рекреаційні та освітні функції. Їх називають регіональними, природними, ландшафтними [2]. Такі парки створюються в межах регіональних або, найчастіше, адміністративних одиниць. За кордоном вони вносять суттєвий вклад у розвиток регіонів. Забезпечуючи постійний притік відвідувачів, РЛП виступають у ролі найбільш ефективного "каталізатора" регіональної економіки. Саме тому у Західній Європі, США, та країнах, що розвиваються, з ними пов'язують великі надії у розвитку депресивних районів, відродженні аграрних зон і у вирішенні проблем малих міст. Тут простежується загальна тенденція розширення спільних дій уряду, місцевої влади, громадських і приватних організацій, окремих громадян у сфері охорони і раціонального використання рекреаційних ресурсів. Проте форми й механізми їх участі в регулюванні відпочинку за містом відрізняються у залежності від прийнятої *моделі управління*:

- централізованого управління (Канада);
- децентралізованого управління, або управління із залученням місцевих органів влади (Великобританія);
- узгодженого управління, або управління шляхом переговорів (Франція).

У Канаді застосовується *модель централізованого управління* природними парками, оскільки організація та поточне управління ними покладено на центральний (іноді регіональний) орган. Місцеве населення позбавлено права участі в цих процесах. Воно має лише право на так звані громадські консультації, метою яких є уточнення меж парку [2; 8].

У канадських регіональних (провінційних) парках рівень охорони природи визначається місцевим законодавством, як, наприклад, у провінціях Квебек, Манітоба, Онтаріо, Британська Колумбія та інших. Основним завданням цих парків є організація відпочинку на місцевому рівні, що сприяє зменшенню негативних наслідків рекреаційного навантаження на національні парки. Режим охорони провінційних парків не такий суворий як національних, часто рішення приймаються на користь господарського освоєння територій у межах парків. З метою отримання прибутків від туризму і відпочинку населення за межами міста велика (можливо і надмірна) увага надається розвитку інфраструктури — будівництву готелів, кемпінгів, магазинів тощо. Такий підхід має негативні наслідки, оскільки значною мірою руйнує ідею створення парку — забезпечити умови для спілкування людини із природою.

Управління національними парками здійснює Служба парків Канади, у складі Міністерства з питань охорони навколишнього середовища, яка спільно із іншими відомствами бере участь у розвитку регіональної економіки через організацію туризму. З цією метою організуються міжвідомчі комітети, наприклад федеральний координаційний комітет охорони природної та культурної спадщини, комітет по туризму тощо. Втілення національних програм щодо утримання національних парків Служба здійснює через відповідні угоди із провінціями у відповідності до їх програм економічного і соціального розвитку.

Модель децентралізованого управління природними та національними парками типова для Великобританії. На відміну від Канади, тут місцева влада відіграє вирішальну роль в організації та управлінні парками. Управління парком здійснює колегіальний орган (адміністративна рада), дві третини його складу затверджують ради графств, на території яких розміщено парк, а одну третину — призначає державний секретар з питань навколишнього середовища Англії та Уельсу за рекомендацією Комісії аграрного розвитку. Такий розподіл дає можливість уряду активно впливати на діяльність парку. Адміністративна рада призначає директора парку, складає плани розвитку парку, веде переговори з приватним власниками стосовно облаштування їх території та вирішує фінансові питання. На особливу увагу заслуговують угоди між адміністрацією парку та землевласниками, які спрямовані на збереження ландшафтів парку. Землевласники зобов'язуються не удосконалювати способи і засоби обробітку грунту, адміністрація парку, у свою чергу, відшкодовує їм збитки.

У Франції принципи та методи управління регіональними природними парками дещо схожі з англійськими. Діяльність парків тут спрямована на організацію відпочинку міських жителів, збереження культурних ландшафтів та сприяння економічному розвитку сільської місцевості. На території регіональних природних парків у Франції дозволяються такі традиційні види природокористування як сільське господарство, тваринництво, вирубка лісів, мисливство, риболовля, а також постійне проживання населення. Загальна площа таких парків у Франції становить 6,3% від її території, що є досить суттєвим показником (для порівняння, в Україні частка регіональних ландшафтних парків складає лише 0,8% від її території).

Залучення французької місцевої влади до організації парків і управління ними характерне для моделі децентралізованого управління в цілому, і зумовлено такими обставинами: територія регіонального парку, як правило, включає велику кількість комун (від 2 до 176); природні ресурси парків, зокрема ліси, знаходяться у муніципальній власності, що також визначає тісну взаємодію адміністрації парків і місцевої влади; регіональні природні парки зачіпають інтереси місцевого населення, якщо воно відмовляється приймати відвідувачів і виступає проти рекреації, то підривається основа парків; розширення мережі місцевих парків невід'ємно пов'язано із станом і фінансовими можливостями комун, департаментів та регіонів.

У Франції між регіональними природними парками та регіонами склались тісні адміністративні та економічні відносини. Регіональна влада здійснює фінансування й активно сприяє формуванню мережі парків. Саме місцева влада є ініціатором створення регіональних природних парків у Франції. На відміну від англійських парків, лише з утворенням органу управління французькі парки набувають статусу природоохоронних територій (між іншим, в Україні в більшості регіональних ландшафтних парків органів управління не створено).

Залучення місцевої влади до управління парками, перехід від жорсткого контролю до узгодження питань, які характерні для управління регіональними природними парками у Франції, отримали розвиток у третій *моделі управління шляхом переговорів*. Ця модель є альтернативою адмініструванню та більшою мірою враховує місцеві особливості та інтереси, а також забезпечує участь громадськості у вирішенні екологічних проблем. Такі управлінські структури склались у деяких країнах Західної Європи та Північної Америки.

Управління національними і природними парками в кожній країні здійснюється у відповідності з їх географічними та соціально-економічними умовами. Так, зокрема, модель централізованого управління притаманна класичним паркам американського типу, які мають великі площі, в тому числі малозмінені людиною, і які є віддаленими від людських поселень. У Західній Європі, у зв'язку з високим ступенем господар-

ської освоєності територій і відсутністю незмінених природних біогеоценозів, зростаючими потребами населення у відпочинку на природі, а також обмеженими можливостями центральних органів управління парками, розвиваються децентралізований та узгоджений тип управління.

Дещо зупинимось на історії створення регіональних ландшафтних парків в Україні. Ще до прийняття Закону "Про природно-заповідний фонд"(1992 р.) в Україні в 1990 році було створено парк у Тернопільській області на Дністрі — "Дністровський каньйон", площею 42084 га [1; 3; 4]. За даними Міжвідомчої комплексної лабораторії наукових основ заповідної справи Мінекоресурсів та НАНУ, з уточненням автора, нині в Україні існує 43 РЛП площею 603 тис. га.

В Україні великого значення надають обґрунтуванню доцільності створення РЛП на певній території. Т. Андрієнко із співавторами розробили певні критерії до територій, що пропонуються під створення РЛП [1; 3; 5; 7]. На думку автора, вказані критерії не повністю доводять доцільність створення РЛП. Створенню РЛП повинна передувати комплексна науково-технічна оцінка стану території за багатьма природними і соціальними критеріями. Крім вищенаведених критеріїв пропонується враховувати такі параметри як розораність, лісистість, густота гідрографічної мережі, співвідношення площ, збережених у природному стані, та тих, що інтенсивно використовуються у господарстві [4]. Вказані критерії повинні бути доповнені прогнозом розвитку можливих негативних екологічних явищ, зокрема від рекреаційного навантаження, а також економічними (витратними показниками діяльності РЛП, економічною ефективністю, прибутками, рентабельністю, економічною оцінкою території РЛП та ін.), соціальними (наявність інфраструктури — пансіонатів, готелів, доріг, можливість організації зеленого туризму, музеїв, створення додаткових робочих місць) параметрами, які сприятимуть сталому розвитку території проектованого парку у майбутньому.

Необхідно враховувати, що провідну роль в соціально-економічному розвитку РЛП відіграють галузі лісового, сільського та водного господарств. Ці галузі повинні переорієнтуватись на збалансоване використання земель і ресурсів. Майже ідеальними в цьому відношенні є лісові масиви і водойми, які надають практично всі види ресурсів і послуг — від полювання, рибальства, відпочинку, оздоровлення і до різних форм екологічного виховання (наукових, навчальних, просвітніх, естетичних, моральних тощо).

При здійсненні поліфункціонального зонування території парку необхідно виявити порушені, непридатні землі з метою їх можливого відновлення, звернути увагу на збільшення продуктивності природних ресурсів, а саме: кормів для тваринництва, деревини, грибів, ягід, лікарських рослин, промислових видів тварин з метою отримання додаткових вигод населенням, як від безпосереднього використання ресурсів, так і від відновлення. У діяльності РЛП через масовість і значні економічні вигоди велике значення повинно надаватись розвитку туризму (у тому числі зеленого туризму), що повинен проводитись на базі ядер природної та історичної спадщини, лісових масивів, річок, озер, унікальних ландшафтів тощо, а також на базі об'єктів стаціонарної рекреації (існуючих і проектованих).

Створення і функціонування РЛП сприяє безпосередньо на їх територіях, а також прилеглих до них землях: підтримці природного екологічного балансу; оптимізації екологічного стану довкілля; зменшенню забруднення території парку через проведення санітарно-технічних заходів; регулюванню гідрологічного режиму; припиненню розвитку ерозійних процесів; підвищенню родючості ґрунтів шляхом збагачення їх органічними речовинами; збереженню відновлюваних ресурсів; збереженню історичної спадщини; розвитку традиційних, найбільш економічних невиснажливих форм господарювання, таких, як бджільництво, риборозведення, тваринництво, садівництво, натуральне пасовищне скотарство; раціоналізації співвідношення площ різного використання і їх територіального розміщення, в першу чергу, сільгоспутідь; сприяє комплексному використанню природних ресурсів і об'єктів, особливо великих річок, озер та лиманів; створенню інфраструктури території парку; збільшенню зайнятості населення і його прибутків; створенню більш комфортних умов проживання і здорового способу життя, збагаченню його інтересів, підвищенню освіти і національного самоусвідомлення.

Процес розбудови мережі РЛП є досить складним і тривалим, оскільки вимагає поєднання і оптимізації надто багатьох елементів природної і соціальної сфер. Потреба в РЛП в Ук-

раїні, як природоохоронних установах, дуже велика, що зумовлено необхідністю організації відпочинку населення. Вони можуть бути створені у всіх регіонах України, зокрема, в її центральній частині, а також на Поліссі, в Карпатах, Прикарпатті, Західному Поділлі, у прибережній смузі Чорного та Азовського морів, у дельтових частинах річок та приморській смузі. Нині мережа РЛП інтенсивно формується у всіх регіонах України. Важливим є те, що створення РЛП значно покращує імідж цієї території серед туристів та рекреантів, формує основи туристичного бізнесу, сприяє появі нових робочих місць для місцевого населення і сприяє формуванню розуміння граничних меж природокористування та підтримання режиму охорони парку.

Для забезпечення виконання завдань, поставлених перед РЛП, проводиться зонування їх території, тобто поділ на зони з певними функціями. У порівнянні із зонуванням національних природних парків, зонування регіональних ландшафтних парків має свої особливості, що витікає із характеру цих природно-заповідних територій, і, найперше, форм власності. При створенні РЛП вилучення землі не проводиться [3; 4; 7]. На їх території виділяються чотири функціональні зони з різним режимом охорони та використання (заповідна, стаціонарної рекреації, нестаціонарної рекреації, господарська). У практиці країн Європи навколо територій ландшафтних парків встановлюються охоронні зони. Наприклад, у Польщі площа охоронних зон парків (близько 1154,6 тис. га) є не набагато меншою від площі ландшафтних парків (близько 1564,8 тис. га). Ці зони входять до загальної екологічної мережі країни. В Україні охоронні зони навколо РЛП не передбачені.

Дослідження питання організації та функціонування РЛП дало можливість сформулювати такі висновки:

1. При організації РЛП важливим є те, що в майбутньому вони ввійдуть до екологічної мережі України та Європи в цілому, що дасть змогу підтримувати обмін генетичною інформацією між острівцями відносно недоторканої природи і сприяти збереженню біорізноманіття. Головною метою РЛП є відновлення природної територіальної і функціональної цілісності екосистем у поєднанні із збалансованим їх використанням.

2. При формуванні структури та виборі методів управління РЛП в Україні слід враховувати світовий досвід і запропонувати такі моделі управління, які були б найефективнішими в наших умовах. Вважаємо доцільним застосовувати модель управління шляхом переговорів між адміністрацією та землевласниками (як це діє у Великобританії), зважаючи на збільшення кількості та площ регіональних ландшафтних парків, особливо в умовах, коли території одного парку належать різним землевласникам. Це дасть можливість не порушувати інтереси землекористувачів та зберегти за адміністраціями парків виконання покладених на них завдань як природоохоронних рекреаційних установ.

3. При формуванні мережі РЛП необхідно враховувати іноземний досвід організації їх діяльності з урахуванням місцевих особливостей (природних умов, ментальності, традицій, специфіки управління та ін.). Особливу увагу слід звернути на економічну сторону діяльності РЛП та на розробку внутрішньої структури управління ними. Термінового вирішення потребує питання фінансування, адже в умовах росту інфляції і проведення податкових реформ, які призводять до зниження економічної активності, дуже складно залучати кошти на розвиток мережі регіональних ландшафтних парків.

Література та джерела

1. Актуальні проблеми створення Надслучанського регіонального ландшафтного парку та перспективи їх вирішення. Матеріали науково-практичного семінару (Березне, 28-29 вересня 1999р.) – Рівне: РДТУ, 1999. – 99 с.

2. *Александрова А. Ю.* Экономика и организация заповедников и национальных парков. – М.: Центральное рекламно-информационное бюро "Турист", 1991. – 112 с.

3. *Андрієнко Т. Л., Клєстов М. Л., Прядко О. І.* Мережа регіональних ландшафтних парків України: наукові та організаційні основи створення. – К., 1996. – 55 с.

4. *Грищенко Ю. М., Якимчук А. Ю., Мартинюк А. М., Фірсова М. С.* Регіональні ландшафтні парки Рівненської області // Екологічний вісник. – 2003. – № 9-10 (19-20). – С. 26-30.

5. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки: Закон України від 21 вересня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000, № 47. – С. 405.

6. Про природно-заповідний фонд України: Закон України, 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 34. – С. 502.

7. Проект організації регіонального ландшафтного парку "Прип'ять-Стохід". Під. ред. к. с/г н. О. Бондара, М. Химина. – Луцьк, 1994. – 33 с.

8. *Соколов В. И., Фейгин Ю. М.* Охрана заповедных территорий в Канаде // США: экономика, политика, идеология, 1987. – № 4. – С. 44-52.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабінчук Людмила Анатоліївна — провідний зберігач фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

Барабаш Ірина Леонтіївна — учитель загально-освітньої школи № 13 м. Рівного, заслужений учитель України (м. Рівне).

Бородинська Ліна Іллівна — викладач кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Брухлій Валентин Іванович — старший науковий співробітник Корецького районного історичного музею (м. Корець).

Брухлій Ніла Олексіївна — директор Корецького районного історичного музею (м. Корець).

Бузун Владлен Олександрович — кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії лісівництва Поліського філіалу Українського НДІ лісового господарства та агролісомеліорації (м. Житомир).

Булига Олександр Степанович — директор Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

Бухало Гурій Васильович — кандидат історичних наук, в.о. професора кафедри українознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету (м. Рівне).

Войтюк Тетяна Степанівна — провідний спеціаліст відділу охорони та розвитку культурної спадщини управління культури Рівненської обласної державної адміністрації, аспірант Волинського державного університету ім. Лесі Українки (м. Рівне).

Володимирець Віталій Олександрович — кандидат біологічних наук, доцент кафедри агрохімії та грунтознавства Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

Ганницький Сергій Григорович — завідувач відділу історії краю XIV — поч. XX ст. Черкаського обласного краєзнавчого музею (м. Черкаси).

Гарбарук Ольга Петрівна — старший науковий співробітник сектору виставок відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

Грищенко Юрій Миколайович — кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри водогосподарської екології, гідрології та природокористування Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

Данильчук Галина Федорівна — завідувач сектору виставок відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Данілічева Валентина Федорівна — старший науковий співробітник сектору новітньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Дмитренко Алла Адамівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).
Дребот Володимир Іванович — асистент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка, аспірант Київського національного лінгвістичного університету (м. Житомир).
Жилюк Вікторія Миколаївна — викладач кафедри практики англійської мови Рівненського Державного гуманітарного університету (м. Рівне).
Жураковський Болеслав Станіславович — почесний член Рівненського обласного краєзнавчого товариства, вчитель Кустинської Загальноосвітньої школи I-III ст. (с. Кустин, Рівненський район).
Закревський Олександр Сергійович — учень Рівненського міського ліцею "Елітар", член Всеукраїнської спілки краєзнавців (м. Рівне).
Ільчук Василь Петрович — голова Рівненського відділення Українського товариства охорони птахів, член Західноукраїнського орнітологічного товариства (м. Рівне).
Ільчук Ольга Василівна — краєзнавець (с. Забороль, Рівненського району, Рівненської області).
Каук Тетяна Леонідівна — старший науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Кожушко Наталія Іллівна — завідувач відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Кондратюк Інна Володимирівна — викладач технікуму технологій та дизайну Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).
Кондратюк Костянтин Віталійович — студент Київського політехнічного інституту Національного політехнічного університету України (м. Київ).
Кононюк Оксана Василівна — директор Нетішинського міського краєзнавчого музею (м. Нетішин).
Корчак Андрій Михайлович — викладач філософії, історії, завідувач музею Бродівської гімназії ім. І. Труша (м. Броди).
Костриця Микола Юхимович — кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині (м. Житомир).
Костюк Михайло Петрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Луцького державного технічного університету (м. Луцьк).
Крук Олена Тарасівна — мистецтвознавець, художник-реставратор III-ї категорії відділу фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Кукурудза Андрій Ростиславович — аспірант Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).
Кулінець Павло Володимирович — студент Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (м. Тернопіль).

Кушпетюк Олена Іванівна — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних та соціальних дисциплін Луцького інституту розвитку людини Університету "Україна" (м. Луцьк).
Леонова Людмила Анатоліївна — начальник відділу інформації та використання документів Державного Архіву Рівненської області (м. Рівне).
Локайчук Світлана Михайлівна — кандидат філологічних наук, Волинський державний університет ім. Лесі Українки (м. Луцьк).
Лотоцький Юрій Павлович — заступник директора по науковій роботі Державного історико-меморіального заповідника "Поле Берестецької битви" (с. Пляшева Радивилівського району Рівненської області).
Луц Віктор Данилович — завідувач художнього відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Макарова Ольга Вікторівна — провідний зберігач фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Манько Микола Павлович — заступник директора по науковій роботі Державного історико-культурного заповідника м. Острога, член правління Всеукраїнської спілки краєзнавців (м. Острог, Рівненська область).
Маркус Ігор Ярославович — студент Волинського державного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).
Мартинюк Ярослава Миколаївна — доцент кафедри українознавства Луцького державного технічного університету (м. Луцьк).
Марчук Ігор Володимирович — завідувач відділу "Інститут дослідів Волині" Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Михальчук Роман Юрійович — студент історико-соціологічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).
Мірошниченко-Гусак Людмила Андріївна — старший науковий співробітник відділу етнографії Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк).
Мушировський Володимир Макарович — провідний науковий співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Нагорна Інна Євгенівна — завідувач відділу "Літературний музей Уласа Самчука" Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Надольський Йосип Емілович — старший викладач кафедри теорії та історії політичної науки Волинського державного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).
Назарук Вікторія Михайлівна — студентка гуманітарного факультету відділення української філології Національного університету "Острозька академія" (м. Острог).
Наумов Дмитро Віталійович — науковий співробітник відділу природи Рівненського обласного краєзнавчого музею, член Українського товариства охорони птахів, член Західноукраїнського орнітологічного товариства (м. Рівне).
Нахратова Тетяна Тимофіївна — провідний зберігач фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Несен Ірина Іванівна — кандидат історичних наук, Національний музей народної архітектури та побуту України (м. Київ).
Охріменко Василь Григорович — Волинський державний університет ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Охріменко Григорій Васильович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк).
Пархоменко Тетяна Петрівна — старший науковий співробітник відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Пащук Іван Григорович — голова Рівненського обласного краєзнавчого товариства Всеукраїнської спілки краєзнавців, керівник редакційно-видавничого відділу Рівненського факультету Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв України (м. Рівне).
Позіховська Світлана Володимирівна — директор Музею книги та друкарства (м. Острог).
Позіховський Олександр Леонтійович — завідувач відділу нумізматики Державного історико-культурного заповідника міста Острога (м. Острог).
Пономарьова Тетяна Олександрівна — завідувач сектору давньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Прищепа Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства (м. Рівне).
Прищепа Олена Петрівна — кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).
Радіонова Надія Костянтинівна — старший науковий співробітник сектору новітньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Романчук Олег Степанович — заступник директора Рівненського обласного краєзнавчого музею з наукової роботи, член спілки дизайнерів України (м. Рівне).
Рябчикова Фаїна Денисівна — магістр історії (м. Луцьк).
Самолюк Валерій Олександрович — науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Сауш Ольга Михайлівна — завідувач відділу природи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Стоколос Надія Георгіївна — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціальних наук Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету (м. Рівне).
Терлецький Віктор Володимирович — краєзнавець, член національної Спілки письменників України (м. Шостка, Сумська область).
Ткач Віталій Вікторович — краєзнавець, керівник гуртка туристів та секції археології малої академії наук Дубенського будинку дітей та молоді, член всеукраїнської спілки краєзнавців (м. Дубно).
Ткачук Володимир Ілліч — доктор сільськогосподарських наук, генеральний директор Житомирського обласного управління лісового господарства (м. Житомир).
Толстуха Лілія Василівна — старший науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Українець Алла Миколаївна — завідувач відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Чайковська Лілія Богданівна — науковий співробітник Інституту народознавства Національної академії наук України (м. Львів).
Шахматова Людмила Яківна — провідний науковий співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

Шевчук Степан Іванович — кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, директор Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету, Заслужений працівник культури України (м. Рівне).
Шкляєва Наталія Володимирівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Луцького державного технічного університету (м. Луцьк).
Шлапак Людмила Володимирівна — завідувач науково-методичного відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Щербань Олена Василівна — старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в с. Опішне, аспірантка Інституту Народознавства НАН України (с. Опішне, Полтавська область).
Юрчук Ольга Павлівна — завідувач відділу науково-освітньої роботи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
Якимчук Аліна Юріївна — старший викладач кафедри регіонального управління Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).
Яковишина Маргарита Сергіївна — асистент кафедри водогосподарської екології, гідрології та природокористування Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

Підписано до друку 12.10.2006 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура «Academy». Друк офсет. Ум. друк. арк. 35,34. Ум. фарб.-відб. 35,5. Обл.-вид. арк. 35,0. Наклад 150 пр. Зам. 70.

Видавництво «Волинські обереги».
33028 м. Рівне, вул. 16 Лінія, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.

Надруковано в друкарні видавництва «Волинські обереги».

KP
2500